

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M. FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA **MƏSƏLƏLƏRİ**

№ 6

Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyatda alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13). Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.

«Elm və təhsil»
Bakı – 2020

REDAKSIYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Teymur Kərimli, akademik Möhsün Nağısoylu, akademik Nizami Cəfərov, AMEA-nın müxbir üzvü, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Quliyev, f.ü.e.d., prof. Vilayət Əliyev, f.ü.e.d., prof. Fəxrəddin Veysəli, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Kazımov, f.ü.e.d., prof. Rüfət Rüstəmov, f.ü.e.d., prof. Əsgər Rəsulov, f.ü.e.d., prof. Nadir Məmmədli, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Rəcəbli, f.ü.e.d., prof. İsmayıl Məmmədli, f.ü.e.d., prof. Məsud Mahmudov, f.ü.e.d., prof. Nizami Xudiyev, f.ü.e.d., prof. Həbib Zərbəliyev, f.ü.e.d., prof. İlham Tahirov, f.ü.e.d., prof. Tofiq Hacıyev, f.ü.e.d., prof. Sevil Mehdiyeva, f.ü.e.d., prof. Buludxan Xəlilov, f.ü.e.d., f.ü.e.d., prof. Mübariz Yusifov, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Paşayev, f.ü.e.d., prof. Cəlil Nağıyev, f.ü.e.d., prof. Kamilə Vəliyeva, f.ü.e.d., prof. Azadə Musayeva, f.ü.e.d. Paşa Kərimov, f.ü.f.d., dos. Nəzakət Məmmədli

Redaktor: akademik Teymur Kərimli

Buraxılışa məsul: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2020, № 6

ISSN 2224-9257

© "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2020

www.filologiyameseleleri.net

DİLÇİLİK

AFAQ AĞAYEVA

filologiya elmləri doktoru, professor

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

e-mail: afag.agayeva58@gmail.com

MƏDƏNİ NİTQƏ VERİLƏN TƏLƏBLƏR: NİTQIN YIĞCAMLIGI, DÜZGÜNLÜYÜ, SADƏLİYİ VƏ S.

Xülasə

Yığcam nitq dəqiq, dürüst və qısa ifadə tərzinə malik olmalıdır. Yığcam nitqə kompakt, sıxılmış nitq də deyirlər, A.Bakixanov yazır ki, Quran da “B” hərfi ilə başlanıb, “S” hərfi ilə bitir. Bu, ərəb əlifbasında yazıldıqda, “Bəs” – “qısa et” mənasını verir. Bəzi xalqlarda, məsələn, ingilislərdə çox danışmaq müsahib üçün təhqir hesab edilir.

Sadə nitqdə feili sifət, feili bağlama və məsdər tərkiblərindən çox istifadə etmək olmaz. Onları sadə və mürəkkəb cümlələrə çevirmək lazımdır. Psixoloqlar məsləhət görürlər: “İmkan daxilində ən asan sözlərdən istifadə edin”.

Mütəxəssislər nitqin düzgünlüyünü mədəni nitqin ilk pilləsi hesab edirlər. Yazıçılar sadə yazmağa çalışırlar. Çünki onlar arzu edirlər ki, əsrləri oxucunun xoşuna gəlsin. Nitqin düzgünlüyünə dair M. Əvhədinin fikirləri də maraqlıdır.

Yekun olaraq deyək ki, düzgün nitqdə normalara əməl etmək lazımdır. Yığcam nitqdə çoxsözçülüyə yol vermək olmaz. Artıq sözlər işlətmək də nitqin yığcamlığını pozur. Fikri lakonik ifadə etmək lazımdır. Yığcamlıq haqqında professor A.Babayevin fikirləri çox maraqlıdır. Bertels, Makovelski, Xatequrov Nizaminin “Xosrov və Şirin” əsərini tərcümə edərkən bu cümləni də vermişlər: “Çox danışmaq müsahibin üçün ağır söyüşdür!”.

“... Hərbiçinin, rahibin, kəndlinin fəaliyyət formaları fərqlidir. Onların hamısı anadangəlmə eyni bir dildə danışsalar da, sözlərinin çalarlıqları bir-birinə bənzəmir”. (M.Breat). Mən bu siyahıya mühəndislərin də adını da əlavə edərdim. Mühəndislərin nitqi seçdikləri peşəyə görə - yığcam, təsirli – ifadəli, ətrafdakılar üçün aydın olmalıdır.

(Texniki ali məktəblərdə Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti məşğələləri üçün nəzəri material)

Açar sözlər: mədəni nitq, nitqin yığcamlığı, nitqin düzgünlüyü, nitqin sadəliyi, norma.

<i>Mədəni nitqin əsas tələbləri</i>	
1.Nitqin düzgünlüyü. Dilin fonetik, leksik və qrammatik qayda-qanunlarına əməl etmək.	2.Nitqin təmizliyi. Ədəbi dildən kənar ünsürlərdən istifadə etməmək.
3.Nitqin ifadəliliyi. Üslub baxımından ən uğurlu bədii dil vahidinin işlədilməsi.	4.Nitqin aydınlığı. Fikri anlaşıqlı ifadə etmək.
5.Nitqin yığcamlığı. Fikri mümkün qədər lakonik şəkildə ifadə etmək.	6.Nitqin sadəliyi. Fikri dinləyicinin, ya oxucunun başa düşəcəyi bir dillə ona çatdırmaq.

“... Hərbçinin, rahibin, kəndlinin fəaliyyət formaları fərqlidir. Onların hamısı ana-dangəlmə eyni bir dildə danışsalar da, sözlərinin çalarlıqları bir-birinə bənzəmir”. (M.Breat). Mən bu siyahıya mühəndislərin də adını da əlavə edərdim. Mühəndislərin nitqi seçdikləri peşəyə görə - yığcam, təsirli – ifadəli, ətrafdakılar üçün aydın olmalıdır.

Nitq mədəniyyəti haqqında belə bir fikir vardır: “Nitq mədəniyyəti fikrin qrammatik və məntiqi cəhətdən, yersiz və artıq söz işlətmədən, düzgün, aydın, gözəl, mənalı bir şəkildə ifadə olunmasıdır.

NİTQIN YIĞCAMLIGI (Mühəndisin nitqinin yığcamlığı).

(**Formulirovka** –dürüst və qısa ifadə tərzidir).

A.Bakıxanov yazır:

“Qurana bax, genişsə də mənaları, məzmunu,
“Beylə”, “sinlə” başlanaraq bitir, yaxşı bil bunu”.

Məlumdur ki, Quran “Bismilləhırrahmənırrahim”lə başlanıb, “Ən-nas” surəsinin “Vənnas” sözü ilə bitir. Yəni Quran “B” ilə başlayıb, “S” ilə bitir ki, bu da ərəb əlifbası ilə yazıldıqda “Bəs” – “qısa et” kimi mənalandırılır. Görün, dahi Nizami “yığcamlıq” haqqında nə deyib:

Çox söyləmək bəlkə sənə asandır,
“Çox oldu” desələr böyük nöqsandır.

(*R.Rzanın tərcüməsi*)

Sonuncu beyti R.Rza bir qədər yumşaldaraq tərcümə etmişdir. “Xosrov və Şirin”dən götürülmüş bu parça digər tərcüməçilərin dilində belə səslənir (məzmununu verirəm):

Çox danışmaq sənə asan olsa da,
Müsahibin üçün ağır söyüşdür!

(*Bertels, Makovelski, Xatequrov*)

Professor A.Babayev də bu misraları rəhbər tutaraq qeyd edir ki, R.Rzanın tərcüməsində fikrin ifadəsinə, şeiriyyətə nöqsan tutmaq çətindir. Amma fikir yayınmasına rast gəlmək olur.

Nizaminin sözünün qüvvəti olaraq demək istəyirəm ki, bəzi xalqlarda çox danışan adamı müsahibi öldürə də bilər.

NİTQİN SADƏLİYİ (MÜHƏNDİSİN NİTQİNİN SADƏLİYİ)		
Feili sifət, feili bağlama və məsdər tərkiblərinədən ifrat dərəcədə istifadə edilməməlidir. Onları sadə və mürəkkəb cümlələrlə ifadə etmək daha məqsədəuyğundur.	Cümləpərdazlığa, təmtəraqlı cümlələrə yol verilməməlidir.	Dinləyicinin bilik səviyyəsinə uyğun olmalıdır.

Bər-bəzəkli dildən özünü qoru! Dil – sadə və zərif olmalıdır.

A.P.Çexov

Dövlət dilinin birinci funksiyası hamı üçün anlaşılqı olmasından ibarətdir. Sadəliyin bariz nümunəsini H.Əliyevin nitqlərində görürük. O həmişə fikir və mülahizələrini kütlələrə sadə, inandırıcı, qətiyyətli ifadələrlə çatdırırdı.

Yazıçılar sadə, hamının başa düşəcəyi tərzdə yazmağa çalışırlar. Bədii əsər müəllifi arzu edir ki, onun əsəri oxucuların ruhunu oxşasın. Lakin, təəssüf ki, bütün yazıçılar bu arzuya çatı bilmirlər. Psixoloqlar məsləhət görürlər: əgər seçim varsa, fikri ifadə etmək üçün ən asan sözlərdən istifadə etmək lazımdır.

NİTQIN DÜZGÜNLÜYÜ (MÜHƏNDİSİN NİTQININ DÜZGÜNLÜYÜ).

Kitab oxumayan düzgün fikirləşə bilməz.

D.Didro

(epiqlraf)

Nitqin düzgünlüyü tarixən də mədəni nitqin mühüm atributlarından biri hesab edilmişdir. XIII əsrin məşhur şairi Marağalı Əvhədi şeirlərində düzgünlüyü vəsf edirdi:

Kimin ki, yükündə belə mətah var,

Nitqi əməlinin dilində olar...

Həkim söhbətindən tanınar özü

Düz, ölçülü olar onun hər sözü.

Mütəxəssislər nitqin düzgünlüyünü mədəni nitqin ilk pilləsi hesab edirlər. Dilin fonetik, leksik, qrammatik (morfoloji və sintaktik) normaları çərçivəsində olan nitq düzgün nitq hesab edilir. Məsələn, leksik normaya əsasən, “çay qaradır” yox, “çay tündür”, “qanım tündür” yox, “qanım qaradır” demək məqsədəuyğundur. Orfoepik normaya görə, “dovşan” demək məqbul deyil, [dōşan] demək lazımdır. Orfoqrafik normaya görə isə əksinə, “doşan” yox, “dovşan” düzgün variant kimi qəbul edilmişdir. Morfoloji normaya görə, “peyda olunmaq” yox, “peyda olmaq” variantı daha düzgündür.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, Elm və təhsil, 2011, 620 s..
2. Qənbərov A. Müasir Azərbaycan dilində metafora. Bakı, Ozan, 2008, 205 s..
3. Quliyev N. Nitq mədəniyyəti və ədəbi dilin normaları (KİV materiallarının dili əsasında): Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru...dissertasiyası, Bakı, 2012, 124 s..
4. Quliyev T. Azərbaycan ədəbi dilində terminoloji yeniləşmə prosesi .. Filologiya üzrə fəl. dok. dissertasiyası. Bakı, 2005, 262 s..
5. Quliyeva (Ağayeva) A. Neft-qaz geologiyası üzrə terminlərin tədrisi (metodik vəsait). Bakı: ASU, 1992, 20 s..

6. Qurbanova L. Dilin leksik sitemində terminoloji leksikanın yeri: Filologiya üzrə fəl. dok. dissertasiyası. Bakı, 2005, 153 s..

А.Р.Агаева

**Культурная речь и его требования: краткость, правильность, простота речи и т.д.
(Теоретический материал по азербайджанскому языку и культуре речи для студентов высших учебных заведений)**

РЕЗЮМЕ

Краткая речь должна быть точным. И должна выражаться четко и кратко. Краткую речь также называют «компактной, сжатой речью». А. Бакиханов пишет, что и Коран начинается с буквы «Б», а заканчивается на букву «С». Это на арабском означает «Бәс», то есть «будь кратким». У некоторых народов, например, у англичан, говорить много – считается оскорблением для собеседника.

В простой речи нельзя много употреблять причастные, деепричастные и инфинитивные обороты. Их надо заменять простыми и сложными предложениями. Психологи советуют: «по мере возможности, пользуйтесь самыми простыми словами». Лингвисты считают первой ступенью культурной речи – его правильность. Писатели стараются писать просто. Причина ясна: они хотят, чтобы их произведения нравились народу. О правильности речи интересны мысли М. Эвхеди.

В итоге должны сказать, что в правильной речи надо соблюдать нормы. В краткой речи не надо быть многословным, надо выражаться лаконично, «экономить» на лишних и ненужных словах. О краткости речи мысли профессора А. Бабаева очень интересны: Бертельс, Маковелски, Хатегуров перевели «Хосров и Ширин» великого Низами. Они там употребили такое предложение: «Говорить много, очень тяжкое ругательство для собеседника!». – вот что писал Низами в своем произведении!

...Военный, духовник, крестьянин занимаются разными сферами деятельности. Несмотря на то, что они с рождения говорят на одном и том же языке, их речь, слова отличаются (М. Бреат). Я бы в этот список добавила и инженеров. Речь инженеров по требованию их профессии должно быть кратким, выразительным и ясным для окружающих.

Ключевые слова: культурная речь, краткость речи, правильность речи, простота речи, норма.

AFAG RAMIZ AGHAYEVA

**Demands to cultural speech: compactness, correctness,
simplicity and other features of speech
(Theoretical material on the Azerbaijani language and culture of speech
for students of higher educational institutions)
SUMMARY**

Laconic speech should have exact, correct and short style of expression. Laconic speech is also called as compact, compressed speech. A.Bakikhanov wrote that Koran commences with letter “B” and ends with letter “S”. This, if written in Arabian alphabet, means “That’s enough” – “Keep it short”. In some nations, for instance, long talking is considered as insult for interviewer in English nation.

Verb adjective, verb conjugation, infinitive compositions should not be used in ordinary speech. Those should be turned into ordinary and compound sentences. Psychologists advice that “Use the easiest words if possible”.

Experts consider the correctness of speech as an initial level of cultural speech. Writers try to write in ordinary manner. It is because they wish the masterpieces to be loved by reader. N.Avhadı’s opinions are very interesting in point of speech correctness view.

In consequence, we would like to indicate that, it is necessary to observe the norms in correct speech. Multi-words should not be used in laconic speech. The using exceeding words disorders the compactness of the speech. It is necessary to express the opinion in laconic manner. Professor A.Babayev’s opinions are very interesting in point of compactness view. Bertels, Makolevsky, Khategurov, while translating “Khosrov and Shirin” masterpiece of Nizami, added this sentence: “Long talking is a heavy insult for your interviewer”.

“..... Militant, monk, villager have different forms. Although they speak the same language since they were born, but the style of words they used is different” (M.Breat). I would add engineers to this list. Speech of engineers- in accordance with the profession they chose – should be compacted, affective – expressive and clear for around.

Key words: cultural speech, compactness of speech, correctness of speech, simplicity of speech, norm

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.01.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 08.05.2020

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Yusif Yusifov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

RƏHİLƏ HÜMMƏTOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
rahilahummatova@gmail.com
ADPU

SİNTAKTİK VAHİDLƏRİN FORMALAŞMASINDA QOŞMANIN ROLU

Xülasə

Qoşmalar sözlər arasında sintaktik əlaqə yaradır. Fikrin dəqiq ifadə olunmasına xidmət göstərir. Əlaqə yaratdığı sözlərə xüsusi məna incəliyi verir. Qoşmalar bu və ya digər sözlərlə işlənərkən onları idarə edir. Tabelilik əlaqəsinin formalaşmasında qoşma da xüsusi əhəmiyyət daşıyır. İsmi və feli birləşmələrin bəzi hallarda qoşma ilə işlənməsi məlum dil faktlarındanır. Qoşma feli birləşmələrin tərəfləri arasında əlaqələndirici vasitə kimi çıxış edir. Onları dəyişdirməklə feli birləşmələrin komponentləri arasındakı məna əlaqəsi də dəyişir. Qoşma qoşulduğu sözlə birlikdə sintaktik vəzifə daşıyır. Bir sıra qoşmalar kəmiyyət, mənsubiyyət şəkilçilərini qəbul edərək qoşulduğu sözlə birlikdə mübtədə olur. Xəbərlilik şəkilçisini qəbul edərək sözlə birlikdə xəbər vəzifəsini icra edir. Həmçinin qoşulduğu sözlə birlikdə müqayisə qoşmaları müqayisə təyini vəzifəsini icra edir. Məsdər təyin vəzifəsini icra etmir. Lakin adlıq halda olan məsdər və ya tərkibləri müqayisə qoşmaları ilə işlənir. Bu halda tərkiblə birlikdə təyin vəzifəsində olur. Qoşmalı birləşmələr feli xəbərlə əlaqələnərkən tərz məzmunu yaradır. Tərzi-hərəkət zərfliklərinin ifadə vasitələri içərisində müqayisə qoşmalı birləşmələr üstünlük təşkil edir. Həmçinin səbəb, məqsəd zərfliklərinin ifadə vasitələrindən biri də qoşmalı birləşmələrdir.

Açar sözlər: qoşma, sintaktik vahidlər, ismi birləşmələr, feli birləşmələr, cümlə üzvləri

Qoşmalar sözlər arasında sintaktik əlaqə və ya münasibət yaratmaqla fikrin dəqiq ifadə olunmasına, danışanın məqsədindən asılı olaraq, ona xüsusi məna incəliyi verilməsinə xidmət edir. Qrammatik şəkilçilərin ifadə edə bilmədiyini formal və semantik əlaqələr **qoşmalar** vasitəsilə həyata keçirilir. Məs.: **Munca** cövr etdin mənə, naməhriban-lıqdan nə sud? Həm dəxi könlümdə dərman, səndən **özgə** kimsə yox. (Ş.İ.Xətai); Yüz dərman tapıldı çarəmdən **qeyri**, Yüz dərdlər sağaldı yaramdan **qeyri**, Fərhad ilə Məcnun, Kərəmdən **qeyri**, Cuma **tək** yetməyən murada kimdir?! (M.Cuma)

Göründüyü kimi, sintaktik vahidlərin qurulmasında bütün dil vahidləri, eləcə də qoşma səfərbər olaraq ünsiyyətə xidmət göstərir, sözlər arasında sintaktik əlaqə yaradır, mənanın dəqiq ifadə olunmasına şərait yaradır. “Hallana bilən nitq hissələrinə qoşularaq adlarla adlar, adlarla feillər arasında əlaqə yaradan sözlərlə qoşma deyilir”.

(3,335) Qoşmalar bu və ya digər sözlərlə işlənərkən onlara sadəcə olaraq qoşulmur, onları idarə edir. Bu zaman qoşmaların tələbi əsasında sözlər ismin müəyyən hallarında olur və həmin halların qrammatik mənalari daha da dəqiqləşir, tamamlanır. Deməli, tabelilik əlaqəsinin formalaşmasında feillər kimi, qoşma da xüsusi əhəmiyyət daşıyır. İsmi və feli birləşmələrin də bəzi hallarda qoşma ilə işlənməsi məlum olan dil faktlarındandır. Qoşmalarla işlənen ismi birləşmələrin birinci tərəfləri həmişə substantiv sözlərdən, əsasən isimlərdən, ikinci tərəfi isə isim və sifətlərdən ibarət olur. Bu cür birləşmələr təyini söz birləşmələrinə tabe olmayan qeyri-təyini ismi birləşmələr adlanır. Qeyri-təyini ismi birləşmələrdə adlıq halda olan isim, ya da yiyəlik halda işlənen əvəzlik qoşma ilə işlənərək ikinci tərəfin əlamətini bildirir, ya da onu müəyyən əşya ilə müqayisə yolu ilə təyin edib, mənasını konkretləşdirir: həyat üçün mücadilə, od kimi isti, günəş kimi parlaq, ay kimi soyuq, bizim kimi insan, sənin tək tələbə və s. Məs.: Əvvəl qılinc **kimi** kəskin dili, sonra da poladdan möhkəm qolları kəsilməlidir. Nümunədəki **qılinc** adlıq halda olan isim, **kəskin** sözü sifətdir, **kimi** qoşması onların arasında əlaqə qurur, müqayisə məzmununu yaradır. Beləliklə, “dil” isminin xarakteri açıılır.

Qoşma sintaktik vahidlərin – feli birləşmələrin tərəfləri arasında da əlaqələndirici vasitə kimi iştirak edir. Qoşmalar bu cür birləşmələrin komponentləri arasındakı mənə əlaqələrini reallaşdırır, onların daha qabarıq şəkildə ifadə edilməsinə, mənanın konkretləşməsinə, fikrin aydın anlaşılməsinə imkan yaradır: yola getmək – yola sarı getmək; səhər yatmaq – səhərdən bəri yatmaq, səhərə qədər yatmayan, evə getmək, evə kimi getmək, evədən gedəndə, evə sarı getmək və s. Qoşmaları dəyişdirməklə feli birləşmələrin komponentləri arasında yeni mənə əlaqəsi yarandığı kimi, qoşmaları eyni ilə saxlayıb birləşmənin tərəflərini dəyişdirməklə də komponentlər arasındakı mənə əlaqəsinə təsir etmək olur. Bu zaman, təbii ki, əlaqənin növü də dəyişəcək: maşın tək getmək, maşın ilə getmək, maşına qədər getmək; sahil kənarı ilə gedəndə, qardaşı ilə gedən, qum ilə sənət yaradan və s. Göründüyü kimi, feli birləşmələrin mənalari arasındakı fərq qoşmaların qrammatik semantikasından asılı olaraq meydana çıxır.

Aydındır ki, qoşma qoşulduğu sözlərə müəyyən mənə verdiyi kimi, birlikdə müxtəlif cümlə üzvü vəzifəsini də daşıyır. Bu da onu göstərir ki, qoşma həm özündə potensial leksik-semantik mənanı (qoşmalarda leksik mənə az da olsa, qalmaqdadır) qoruyur, həm də qrammatik özəlliyə malikdir. Qoşmanın semantik-qrammatik xüsusiyyətlərinin olması müxtəlif sintaktik funksiyanın formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

“Məlum olduğu kimi, qoşma qrammatik kateqoriyaya daxildir və sözlər arasında əlaqənin yaranmasına xidmət edir. Sözlər arasında əlaqənin yaranmasında əsas yük ismin hal kateqoriyasının üzərinə düşür. Bu cəhətdən qoşma hal funksiyasını yerinə yetirir və nominativlikdən kənardır. Qoşma nominativlikdən kənər olsa da, konkret sintaktik vəzifələrin formalaşmasında çox mühüm rol oynayır.” (4, 113)

Adətən, əksər qoşmaların morfoloji cəhətdən dəyişmədiyi məlumdur. Lakin o da məlumdur ki, bir çox qoşmalar qrammatik şəkilçiləri (kəmiyyət, mənsubiyyət, xəbərlilik şəkilçiləri) qəbul edə bilər, substantivləşir. Bu zaman qoşmalar müxtəlif sintaktik vəzifələri (mübtəda, xəbər) yerinə yetirə bilər. Mübtəda və xəbər cümlənin baş üzvləridir,

qrammatik əsasıdır. Baş üzvlər semantik əsaslarla deyil, struktur-funksional əsaslarla müəyyənləşir. Yəni baş üzvlər xəbərlilik – şəxs kateqoriyasının morfoloji göstəriciləri əsasında formalaşır. Xəbərin ikinci dərəcəli üzvləri (tamamlıq, yer zərfliliyi) idarə etməsi də struktur-funksional əsaslara söykənir. Qrammatik formalar sintaktik səviyyədə müxtəlif cümlə üzvlərinin meydana çıxmasına şərait yaradır. Bu cəhətləri nəzərə alanda qoşmanın qoşulduğu sözlə birlikdə cümlənin mübtədası olmağı şübhə yaratmır. Mübtədə cümlədə yalnız özünə məxsus qrammatik formada, yəni ismin adlıq halında olması qrammatik cəhətdən heç bir cümlə üzvündən asılı olması ilə deyil, həm də məzmunu ilə fərqlənir. Belə ki, mübtədə cümlənin fikir özülünü, fikir predmetini, xəbərdəki məzmun predmetini bildirir; substantiv nitq hissələri, söz birləşmələri ilə ifadə olunur; kim?, nə?, bəzən də hara? suallarından birinə cavab verir. Müxtəlif məzmunlu söz və ifadələr substantivləşdikdə məhz bu keyfiyyəti qazana bilir. Qrammatik formaların funksiyasından asılı olaraq da müxtəlif cümlə üzvü vəzifəsini daşımış olur. Qoşmalı sözlər mənsubiyyət, kəmiyyət kateqoriyasının qrammatik formalarını qəbul edərək mübtədə, xəbərlilik kateqoriyasının qrammatik formalarını qəbul edərək xəbər vəzifəsini icra edir: Canü tənə Nəsiminin sənəni, **səndən özgəsi** yox! (İ.Nəsimi) Sən hələ də başa düşmürsən ki, **onun kimisi** heç vaxt dediyindən dönməz. (Ş.Arif) **Bizim kimilər** bu cəmiyyətlə ayaqlaşa bilmir. (İ.Ə.) Ah eylədiyim **nəşeyi-qəlyanın üçündür**, Qan ağladı-ğım **qəhveyi-fincanın üçündür**. (M.Ə.S.) Adam var, nur səpər, işıq yandırar, Adam var, fitnəkar **şeytan kimidir**. (A.M.Azaflı) Mənim davam **aqronomladır**, sizinlə nə işim var? (İ.Şıxlı)

Əvvəlki üç cümlədə mübtədə (səndən özgəsi, onun kimisi, bizim kimilər), qalan cümlələrdə isə xəbər qoşmalı birləşmələrlə ifadə olunmuşdur. Göründüyü kimi, qoşmalar müxtəlif semantik tutuma (bənzətmə, səbəb, fərqləndirmə) malikdir. Lakin onların semantik müxtəlifliyi cümlə üzvünü fərqləndirməkdə rol oynamır. Əsas həmin qoşmaların qəbul etdiyi qrammatik formalarıdır. Onu da qeyd edək ki, bütün qoşmalar substantivləşmədə eyni dərəcədə iştirak etmir. Əsasən, bənzətmə və fərqləndirmə qoşmaları substantivləşib qoşulduğu sözlə birlikdə mübtədə funksiyasında çıxış edir.

Predikativliyin ifadə forma və imkanları geniş olduğu kimi, ifadə vasitələri də olduqca zəngin və müxtəlifdir. Bütün əsas nitq hissələri xəbərlilik kateqoriyasının əlamətlərini qəbul edərək (ismin təsirlik halında olan nitq hissələri və feli bağlama istisna olmaqla) predikativlik qazana bilir, ismi və feli xəbər vəzifəsini icra edir. Bu baxımdan semantik müxtəlifliyindən (səbəb, bənzətmə, birgəlik, zaman, məsafə, zaman həddü) asılı olmayaraq, bütün qoşmalar xəbərlilik kateqoriyasının qrammatik formasını qəbul edərək xəbər vəzifəsinin öhdəsindən gəlir. Əvvəlki sətirlərdə verdiyimiz nümunələr fikrimizin sübutudur. Bu cür vəziyyət qoşmalı sözün təyin və tərz-i-hərəkət zərfliliyi vəzifəsini icra edərkən də özünü göstərir. Məlumdur ki, təyin isimlə ifadə olunmuş hər hansı bir cümlə üzvünə aid olaraq, onun əlamətini, keyfiyyətini, kəmiyyətini, sırasını, maddi əsasını, əlamət qarışıq zamanını və s. bildirir. Bəzən işarə baxımından təyin edir, bəzən də onu başqa bir əşya ilə müqayisə edərək təyin edir. Bu cür semantik müxtəliflik ifadə vasitələrindən də asılı olaraq təyinin məna növlərini formalaşdırır. Onlardan

biri də müqayisə təyinləridir. Müqayisə təyinləri təyin olunanın başqa bir əşya ilə müqayisə nəticəsində əldə edilən əlamətini aydınlaşdırır. Müqayisə əlaməti bənzətmə, müqayisə məzmunlarını özündə ehtiva edən qoşmalarla – **kimi, tək, qədər** qoşmalarından istifadə edilməklə formalaşır. **Kimi, tək, qədər** qoşmaları qoşulduğu adlıq hallı sözlər və birləşmələrlə birlikdə isimlə əlaqələnilib müqayisə təyinin ifadə vasitə kimi çıxış edir: Səmədəm, hər sabah bulağın üstə **Tovuz kimi** sallanışın yaxşıdı. (A.S.) Dindirməyin, qan ağlaram, **Dağlar qədər** dərdim var mənim. (A.Səməd) **Buz kimi** barmaqlar Bənöyüşün yelinində dolana-dolana sığal verdi, sonra da bu zəif barmaqlar ovuc-ovuc südü badyaçaya sağdı. (Ş.Arif) Sonra Əzəmət üzünü yamaca tutdu, **qaya kimi** səs çıxardı, yanındakılar səksəndilər, mat-mat baxdılar. (Ş.Arif)

Məlumdur ki, məsdərlər təyin vəzifəsini icra etmir. Lakin adlıq halda olan məsdər və ya məsdər tərkibi müqayisə qoşmaları ilə işlənərkən birlikdə təyin vəzifəsində çıxış edə bilər: **Əbədi bir eşq yaşamaq kimi** dəli bir istək keçir könümdən. (Ş. Rza) **Vətəni sevmək kimi** ali bir hiss onu Milli Qəhrəmana çevirdi (danışiqdan).

Bu qoşmalarla (kimi, tək, qədər) işlənən söz və ifadələr daha çox fəli xəbərlə əlaqələnilib tərz məzmunu yaradır və cümlənin tərz-i-hərəkət zərfliliyi vəzifəsini icra edir. Məsələn: Gül gətirən bir gəlin də, **Heykəl kimi** dayandı lal. (S.V.) Üzünü döndərə **bir sərxoş kimi**, Sığallana hərdən **bir tərən kimi**. (M.P.Vaqif) Toran dədə əlini əlinə sürtdü, **bərk-bərk də yuyurmuş kimi** ovxaladı (Ş.Arif).

İstər təyinin, istərsə tərz-i-hərəkət zərfliliyinin müəyyənləşməsi yenə də struktur-qrammatik və məzmun tərəflə bağlıdır. Yəni onları asanlıqla müəyyənləşdirib fərqləndirmək mümkündür. “ Cümlə üzvlərini fərqləndirmək üçün, hər şeydən əvvəl, onların semantik-sintaktik funksiyasına diqqət yetirilməlidir”. (2. 125) Belə ki, təyin isimlə ifadə olunan hər hansı bir cümlə üzvünə aiddir, tərz-i-hərəkət zərfliliyi isə fəli xəbərlərə aid olub, onu tərz cəhətdən izah edir, hərəkətin nə tərzdə icra edildiyini, əlamətini bildirir. Təyin və tərz-i-hərəkət zərfliliyinin müəyyənləşməsinin semantik əsası da onların hər ikisinin əlamət bildirməsidir. Müqayisə, bənzətmə qoşmaları adlara qoşularaq əlamətin əlamətin də bildirməyə xidmət göstərir. Məs.: Anasının səsi **ulduzların işığı kimi** isti və mülayim idi. **Ulduzların işığı kimi** qoşmalı birləşmə sifətlə ifadə olunmuş ismi xəbəre aid olaraq, əlamətin əlamətini bildirir, yəni cümlə üzvü kimi tərz-i-hərəkət zərfliyidir. Qoşmalı birləşmənin təyin və ya tərz-i-hərəkət zərfliliyi olmasını sualla da müəyyənləşdirmək mümkündür. Bu birləşməyə hansı? sualını vermək olmur.

Qoşmaların qoşulduğu sözlər və birləşmələr daha çox tamamlıq və zərflilik vəzifəsində çıxış edir. Tamamlıq ismin adlıq və yiyəlik hallarından başqa, digər halları ilə və qoşmalarla işlənən isimlər, əvəzlilər, substantivləşmiş nitq hissələri və birləşmələrlə ifadə olunaraq hərəkətin təsirinə məruz qalan, iş, hal-hərəkətin təsiri nəticəsində yaranan, iş və hərəkətin yönəldiyi obyektə bildirir. Tamamlıqlar kimə, nəyə, kimi, nəyi, kimdə, nədə, kimdən, nədən, kim ilə, nə ilə, kim üçün, kim haqqında, nə haqqında, nə barədə və s. suallara cavab verir. Deməli, tamamlığın müəyyənləşməsində sözün leksik-semantik mənası, qoşmaların yaratdığı məna əsas vasitə kimi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Qoşmaların müəyyənləşməsi birbaşa hərəkətin təsiri ilə bağlıdır və bu təsir

nəticəsində tamamlıq vəzifəsini icra edən adlar qrupu müxtəlif qrammatik formalar qəbul etməli olur. Təbii ki, qrammatik formalar köməyə çatmayanda qoşmalardan istifadə etmək lazım gəlir. Səbəb-məqsəd, birgəlik, fərqləndirmə, seçilmə qoşmaları qoşulduğu sözlərlə birlikdə vasitəli tamamlıq vəzifəsini icra edir, xüsusiləşmələrin yaranmasında xüsusi əhəmiyyət daşıyır. **Üçün, ilə** qoşması adlıq halda olan xüsusi isimlərə, yiyəlik halda şəxs əvəzliliklərinə qoşularaq vasitəli tamamlıq kimi çıxış edir: Bu, **Qüdrət üçün** də, **Şeyda üçün** də gözlənilməz bir hadisə idi. (M. Hüseyn)

Biz bu məqalədə qoşmanın sintaktik vahidlərin formalaşmasındakı bəzi funksiyalarını işıqlandırmağa çalışdıq. Əlbəttə, bir məqalədə qoşmanın sintaksis bölməsindəki rolunu tam açıqlamaq mümkün deyil.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ə. Abdullayev, Y. Seyidov, A. Həsənov. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Bakı, 2007
2. Q.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 2000.
3. Q.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. "Elm və təhsil". Bakı, 2010
4. R.Hümmətova. Linqvistik təhlilin elmi-metodik əsasları. Bakı, 2017

В формировании синтаксических единиц роль привязанности

Резюме

Дополнения создают синтаксическую связь между словами. Служит, чтобы выразить идею ясно. Придает особую тонкость словам, которые он создает. Вложения управляют ими, когда они обрабатываются тем или иным словом. Дополнение также имеет особое значение в формировании отношений подчинения. Это хорошо известный лингвистический факт, что существительные и глаголы иногда используются в сочетании. Составной глагол действует как связующее звено между сторонами составного. Изменяя их, семантические отношения между компонентами глагольных соединений также изменяются. Суффикс имеет синтаксическую функцию вместе со словом, к которому он прикреплен. Несколько суффиксов добавляются к слову путем добавления суффиксов количества и принадлежности. Принимая суффикс новостей, он выполняет функцию новостей со словами. Суффиксы сравнения также служат сравнительным определением. Масдар не выполняет функцию назначения. Однако в именительном падеже используется сравнительный суффикс. В этом случае он находится в позиции назначения с персоналом. Составные союзы создают контент стиля, когда связаны со

словесным сообщением. Сопоставимые комбинации преобладают среди способов выражения поведенческих оболочек. Также одним из способов выражения причинно-следственных связей являются союзы.

Ключевые слова: суффиксы, синтаксические единицы, комбинации имен, комбинации глаголов, члены предложения

**In the formation of syntactic units
the role of attachment**

Summary

Additions create a syntactic connection between words. Serves to express the idea clearly. Gives a special subtlety to the words he creates. Attachments control them when they are processed with one word or another. Addition is also of special importance in the formation of the relationship of subordination. It is a well-known linguistic fact that nouns and verbs are sometimes used in conjunction. The compound verb acts as a link between the sides of the compound. By changing them, the semantic relationship between the components of verb compounds also changes. The suffix has a syntactic function along with the word to which it is attached. A number of suffixes are added to the word by adding the suffixes of quantity and affiliation. By accepting the suffix of news, it performs the function of news with words. Comparison suffixes also serve as a comparative definition. Masdar does not perform the function of appointment. However, the nominative case is used with comparative suffixes. In this case, he is in the position of appointment with the staff. Compound conjunctions create style content when associated with a verbal message. Comparable combinations predominate among the means of expression of behavioral envelopes. Also, one of the means of expressing cause and effect envelopes is conjunctions.

Keywords: suffixes, syntactic units, name combinations, verb combinations, sentence members

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.01.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 08.05.2020

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Gültəkin Abdullayeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

AFAQ MƏMMƏDOVA
BDU
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Zahid Xəlilov 23
afam129@gmail.com

**MAHMUD KAŞĞARININ “DİVANÜ-LÜĞAT-İT-TÜRK”
ƏSƏRİ - TÜRK DÜNYASININ ENSİKLOPEDİYASI
Xülasə**

Türk dünyasının böyük alimi Mahmud Kaşğarının yazdığı *Divanü-lüğat-it-türk* əsəri türklərin tarixi, coğrafiyası, ədəbiyyatı, dili, etnoqrafiyası haqqında əvəzolunmaz bir qaynaqdır. Türklərin XI əsrdə qələmə alınmış ən mükəmməl tarixi abidəsi əslində bir lüğətdir. Kitabın yazılmasının əsas məqsədi ərəblərə türk dilini öyrətməkdir. Ancaq sözü gedən kitab bizim müasir dövrümüzdə işlətdiyimiz lüğətlərdən çox-çox fərqlənir. Kitab ərəbcə olsa da, sözü izah etmək üçün verilən misallar türkcədir. Bu nümunələr çox vaxt atalar sözü, deyim, bayatı, şeir formasındadır.

“Divanü-lüğat-it-türk”də qeyd olunan misallarda etnoqrafiya, dialektologiya, dilçilik, xalq ədəbiyyatı, coğrafiya, sözün etimologiyası haqqında çox geniş məlumatlar vardır. DLT türk dillərinin söz ehtiyatının öyrənilməsi baxımından da əlimizə gəlib çatan əvəzolunmaz qaynaqlardandır. Hələ kitabın katibi, əsərin üzünü köçürdüyü zaman, “Divanü-lüğat-it-türk”ün ilk səhifələrində onun mükəmməl bir əsər olması haqqında məlumat vermişdir. O, kitabın söz varlığı baxımından oxuduğu və gördüyü kitablardan ən zəngini olduğunu vurğulamışdır. Bu baxımdan kitab Azərbaycan dili üçün də maraqlı faktlarla zəngindir. Belə ki, əsərdə yer alan təqribən 5000-ə qədər söz Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində, dialekt və şivələrində, həmçinin müasir dildə rastlanmaqdadır. Yazılı abidələrimizdə işlənmiş bəzi arxaik sözlərin semantikasi məhz DLT-nin nəticəsində izah olunur.

Bunlarla bərabər türk tayfa dillərinin müqayisəli tədqiqatını aparan Mahmud Kaşğarını coğrafi dilçiliyin banisi adlandırmaq olar. Belə ki, o, müxtəlif coğrafiyada məskunlaşmış türk tayfalarında işlək olan sözləri lüğətində qeyd etmiş, həmin leksemin tayfalar arasındakı fərqli və oxşar xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmişdir. Məqalədə Qaraxanlı dövrü, Mahmud Kaşğari və onun məşhur “Divanü-lüğat-it-türk”ü haqqında məlumat verilmiş, kitabın ensiklopedik xarakter daşıyan xüsusiyyətləri əks olunmuşdur. Lüğətdə verilmiş sözlərin qarşısında, yeri gəldikcə antroponim, toponimika, bitki, heyvan, yemək, inanc, sözün etimologiyası və s. ilə bağlı geniş izahlar yazılmışdır. Müəllif türk əlifbası, boyları, onların yayılma arealı, dilləri və damğaları haqqında da məlumatlar vermişdir. Ümumiyyətlə, türk dillərinin hər hansı bir dövrü tədqiq edildiyi, tarixi dil faktlarının müqayisələri aparıldığı, sözlərin etimologiyası axtarıldığı zaman, müraciət etdiyimiz ilk qaynaq

əsərlərdən biri mütləq “Divanü-lügat-it-türk” olur. Məhz elə bütün bunlara görə, bir çoxları “Divanü-lügat-it-türk”ə ensiklopediya adını vermişlər.

Açar sözlər: Mahmud Kaşğari, Divanü-lügat-it-türk, Qaraxanlı dövrü, ensiklopediya, türk dünyası, türk tayfaları

XI əsrdə Mərkəzi Asiyada geniş əraziyə sahib olan Qaraxanlı dövləti həm də bir elm, mədəniyyət ocağına çevrilmişdi. Bütün türklərin ən mükəmməl tarixi abidəsi sayılan “Divanü-lügat-it-türk” kitab böyük türk alimi və mütəfəkkiri, areal linqvistikanın banisi Mahmud Kaşğari tərəfindən bu dövrdə qələmə alınmışdır. Bu əsər ərəbcədir, adından da göründüyü kimi, bir lüğətdir, ərəblərə türk dilini öyrətmək üçün yazılmışdır. Ancaq sözü gedən kitab bizim müasir dövrümüzdə işlətdiyimiz lüğətlərdən çox-çox fərqlənir. Burada sözlərin yalnız mənası və ya tərcüməsi verilmir, Kaşğarının məqsədi ərəblərə türk dilini öyrətmək olduğu üçün, hər sözün, mövzunun qarşısında ərəb dili ilə müqayisəli şəkildə izahı verilir. Kitab ərəbcə olsa da, sözü izah etmək üçün verilən misallar türkcədir. Bu nümunələr çox vaxt atalar sözü, deyim, bayatı, şeir formasındadır. DLT-də qeyd olunan misallarda etnoqrafiya, dialektologiya, dilçilik, xalq ədəbiyyatı, coğrafiya haqqında çox geniş məlumat vardır. Məhz elə buna görə, bir çoxları “Divanü-lügat-it-türk”ə ensiklopediya adını vermişlər.

Bilindiyi kimi, bir çox orta əsr yazılı abidələrimizin ya ilk, ya da son səhifəsi naqis olduğundan, çox zaman əsərin kim tərəfindən və nə zaman yazıldığı haqqında məlumatlar əldə edə bilmirik. Burada isə kitabın müəlifi, nə zaman yazıldığı, kimə təqdim edildiyi haqqında bütün lazımi bilgiler vardır. Beləliklə, əsəri yazan - Mahmud bin əl-Hüseyn bin Muhamməd əl-Kaşğaridir. Bunu əlimizdə olan nüsxənin ilk səhifəsində görürük:

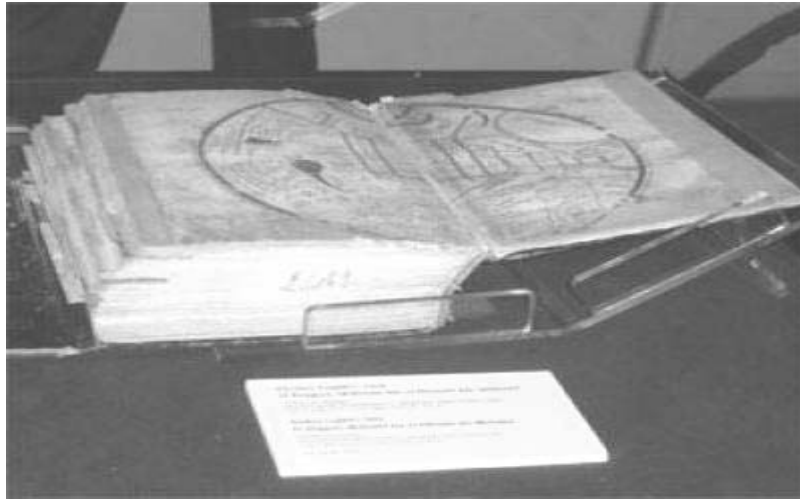
M.Kaşğarının öz əlyazma nüsxəsindən üzünü köçürdüyünü qeyd edən Məhəmməd ibn Əbu-Bəkr ibn Əbü-l-Fəth (Fəttah) kitabın son səhifəsinin kətəbə bölməsində Kaşğarının əsərini 1072-ci ildə başlayıb 1074-cü ildə bitirdiyini yazmaqdadır. Müstənsih isə əsəri 1266-cı ildə yazdığını bildirmişdir.

“Divanü-lüğat-it-türk”ün müəllifi Qaraxanlı dövlətinin şahzadəsi idi. Onun soy-kökü islam dinini qəbul edən ilk Qaraxanlı hökmdarı olan Satuk Buğra Xana qədər uzanmaqdadır (Mahmud Kaşğarının şəcərəsi və babası ilə atasının həyatı haqqında bax: 1,10; 8,130-146).

Araşdırmalara görə, Mahmud Kaşğarının babası Qaraxanlı xaqanlarından olan Buğra Xan Məhəmməd Yağan Təkin, atası Hüseyn Çağrı (Emir) Təkin, anası isə Bibi Rəbiyyə əl-Bəsridir. O, kitabını 1074-cü ildə yazıb bitirmiş və “..müqəddəs peyğəmbər məqamında oturan, Haşimilər soyundan, Abbasilər sülaləsindən olan başçımız, ulumuz və ağamız, Aləmlərin Rəbbinin vəkili, möminlərin əmiri xəlifə Əbülqasım Abdullah ibn Mühəmməd əl-Müqtəda Biəmrullah”a (7; 1,55) təqdim etmişdir.

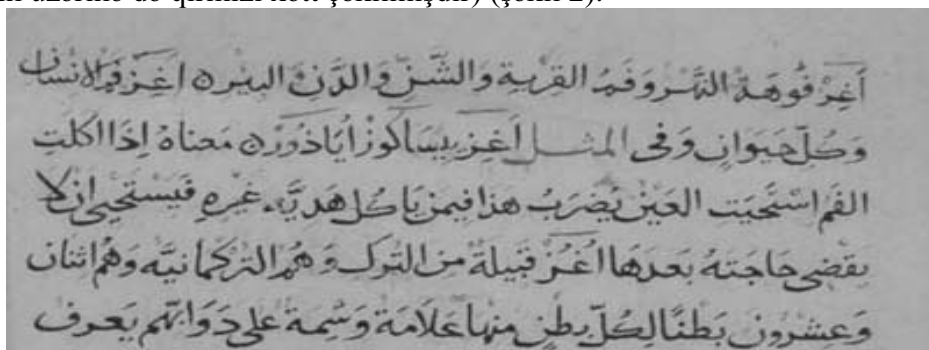
Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, günümüzdə gəlib çatan yeganə nüsxə kitabın yazılmasından 192 il sonra Məhəmməd bin Əbu-Bəkr tərəfindən orijinaldan köçürülmüşdür. Əlimizdə olan nüsxə 319 vərəqdən ibarətdir, qalındır, vərəqləri sarımtıldır, ancaq yaxşı qorunmuşdur, oxunaqlıdır. Hər səhifədə on yeddi sətir vardır, yazı hərəkəlidir. Bəzi vərəqlər cildin içinə sığması üçün qatlanmışdır. Bu nüsxə İstanbulda Millət kitabxanasında Ar.4189 kodu ilə saxlanılmaqdadır (şəkil 1):

(Şəkil 1: <http://www.edebiyatvedil.net/divanu-lugatit-turk/>)

1915-ci ilə qədər adı bilinən, lakin özü hələ tapılmayan “Divanü-lügat-it-türk”ü araşdırmaçı, təzkirə yazıçısı Əli Əmiri Əfəndi İstanbulda kitabçı Burxanın dükanından 33 lirəyə almışdır. Daha sonralar Macar Elmlər Akademiyası bu kitaba görə Əli Əmiriyə on min, fransızlar isə otuz min qızıl təklif etsələr də, o, bunu qəbul etməmiş və “Divan”ı kitabxanaya bağışlamışdır.

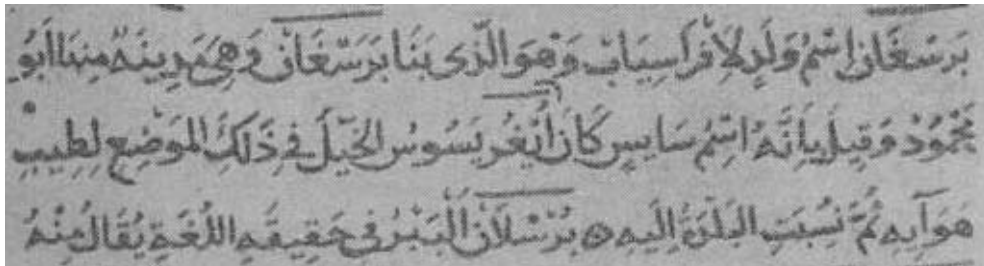
Mahmud Kaşğari kitabına daxil etdiyi sözləri adlar və feillər olmaq üzərə iki yerə ayırmış, türkcə verilmiş sözlərin üzərində, mətndən ayırmaq məqsədi ilə, qırmızı mürəkkəblə xətt çəkmişdir. Sözlər ərəb dilinin sisteminə uyğun olaraq hərf sayına görə, ancaq türkcə verilmiş, yanında ərəbcə sözün qarşılığı və tərcüməsi verildikdən sonra, sözün izahı ilə bağlı türkcə cümlə, atalar sözü, deyim və ya şeir parçası ilə nümunəsi və həmin nümunənin ərəbcə izahı yazılmışdır (türkcə verilən misalların üzərinə də qırmızı xətt çəkilmişdir) (şəkil 2).

(Şəkil 2: <https://baytekinbalkan.com/blog/detay/fas-hakkinda>)

Alim kitabına işlənməyən, yəni arxaik sözləri daxil etmədiyini qeyd etmişdir (8;12). Bundan başqa, kitabda bəzi kənd, şəhər, dəniz, dağ kimi coğrafi adlarla bərabər, şəxs adlarının da izahları ilə verilməsi əsərə ensiklopedik xarakter qatmaqdadır. Kitabın ensiklopedik xüsusiyyət kəsb etməsini təsdiqləyən bir neçə nümunəyə diqqət yetirək.

Antroponimlə bağlı - Mahmud Kaşğari bəzi insan adlarını lüğətində verdikdən sonra, bu adın ya etimologiyası, ya da yaranma tarixi haqqında bilgi vermişdir. Məsələn:

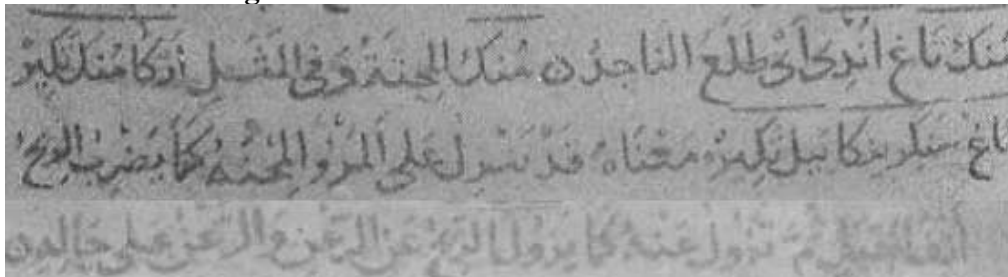
(DLT-625)

(ن) بَرْسْغَان — اِسْمُ وَلَدٍ لِأَفْرَاسِيَابَ . وَهُوَ الَّذِي بَنَى
بَرْسْغَانَ . . . وَهِيَ مَدِينَةٌ مِنْهَا أَبُو . تَحْمُودُ . . .
وَقِيلَ بِأَنَّهُ اِسْمُ سَائِسٍ كَانَ اَنْيُزُ سَوْسَ الْحَيْلِ فِي ذَلِكَ
الْمَوْضِعِ اِطْبِ هَوَائِهِ ثُمَّ نُسِبَتِ الْبَلَدَةُ اِلَيْهِ .

(DLT - III, ۳۰۷)

Barsğan - Əfrasiyabın oğlunun adıdır. *Barsğan* şəhərini də o qurmuşdur. Bu şəhər Mahmudun atasının şəhəridir. Bəziləri isə belə deyirlər: uyğur xaqanının *Barsğan* adlı bir mehtəri varmış. Havası gözəl olduğu üçün atları burada yetişdirirmiş. Sonra buraya *Barsğan* adı verilmişdir (tərcümə - R.Ə III, 362).

Atalar sözü ilə bağlı:

(DLT 601-602)

مُنْكَ – أَلْحَنَةُ . وَفِي الْمَثَلِ « أَزْكَاءُ مِنْكَ تَكْبِيرُ » . تَاغٌ سَنَكِرْ يَنْكَا
يَيْلُ تَكْبِيرُ ، مَعْنَاهُ قَدْ يَنْزِلُ عَلَى الْمَرْءِ أَلْحَنَةُ . كَمَا يَضْرِبُ الرِّيحُ أَنْفَ
الْجَبَلِ ثُمَّ تَزُولُ عَنْهُ كَمَا يَزُولُ الرِّيحُ عَنِ الرَّعْنِ وَالرَّعْنُ عَلَى حَالِهِ .

(DLT III, ۲۹۹)

Yuxarıdakı misalda M.Kaşğarlı **مُنْكَ** *munq* sözünün qarşısında onun mənasını göstərmiş (*əl-mihnət* “sıxıntı, qəm, möhnət”) və həmin leksemin işləndiyi bir atalar sözünü nüsxə vermişdir: *ərkə munq təgır tağ sənqirinqə yil təgır* (insana möhnət dəyər, dağın zirvəsinə yel dəyər). Daha sonra isə atalar sözünün izahını da göstərmişdir: *yəni dağın zirvəsinə vuran yel kimi insana da sıxıntı gələr, ancaq yel gedər dağ qalar*.

Bir başqa misal:

كُوكُ – بِالْكَافِ الصُّلْبَةِ . أَلَسَّمَاءُ . وَفِي الْمَثَلِ « كُوكَا سُدْسَا يُوزْكَ
تُشُوزْ » مَعْنَاهُ مَنْ بَرَزَ تَحَوَّ السَّمَاءِ وَقَعَ فِي وَجْهِهِ . يُضْرَبُ هَذَا فِي رَجُلٍ
فَعَلَ فَعْلًا لِغَيْرِهِ قَبِيحًا يَقَعُ هُوَ فِيهِ .

(DLT III, ۹۶)

Burada isə M.Kaşğarlı **كُوكُ** “göy” lekseminin bu məsələdə də işləndiyini göstərmişdir: *kökgə suzsa (sudsə), yüzgə tüşür* “göyə tüpürsə, üzə düşər”, *yəni bu söz başqasına pislilik edərəkən pislili özünə toxunan adam üçün deyilir*.

Toponimika ilə bağlı:

(خ) بَرْخَانُ – هُوَ أَسْمُ الصِّبْنِ السُّفْلَى . وَهُوَ حِصْنٌ عَلَى شَاهِقِ
جَبَلٍ قُرْبَ كَاشْغَرِ . وَتَحْتَهُ مَعَادِنُ الذَّهَبِ .

(DLT I, ۳۶۴)

Barxan: Aşağı Çin. Bu, Kaşqar yaxınlarındakı bir dağın təpəsində yerləşən bir qalanın adıdır. Bu dağın altında qızıl mədənləri vardır. Göründüyü kimi, M.Kaşğari sadəcə yerin adını yazmamış, adı gedən toponimin harada yerləşdiyini, hətta həmin yerdə qızıl mədənlərinin olduğu haqqında məlumatları da qeyd etmişdir.

Heyvan haqqında:

بَرَقٌ — كَلْبٌ أَهْلَبُ. وَالتُّرْكُ تَرْعُمُ أَنَّ النَّسْرَ إِذَا تَقَشَّمَ وَأَسَنَّ يَبْيِضُ
بَيْضَتَيْنِ فَيَخْضُهُمَا فَيُخْرِجُ مِنْ أَحَدِهِمَا هَذَا الْكَلْبُ الَّذِي يُسَمَّى «بَرَقٌ».
وَهُوَ أَسْرَعُ الْكِلَابِ عَدْوًا وَأَخَفْظُهَا لِلصَّيْدِ. وَيُخْرِجُ مِنَ الْآخِرَى
فَرْخًا فَذَلِكَ آخِرُ فِرَازِهِ.

(DLT I, ۳۱۵)

Baraq - çox tüklü köpək. Türklərin inancına görə, kərkəs quşu qocaqlıdığı zaman iki yumurta yumurtlayarmış, bunların üzərinə oturarmış, yumurtanın birindən baraq çıxarmış. Bu, köpəklərin ən sürətli qaçanı, ən yaxşı ov ovlayanı olarmış. O biri yumurtadan da bir bala çıxarmış, bu son balası olarmış.

Yeməklə bağlı:

تُتَاجُ — طَعَامٌ مَعْرُوفٌ لِلتُّرْكِ. وَهُوَ مِنْ دَخَائِرِ ذِي الْقَرْنَيْنِ
فِيهِمْ. وَذَلِكَ أَنَّ ذَا الْقَرْنَيْنِ لَمَّا خَرَجَ مِنَ الظُّلُمَاتِ قَلَّ طَعَامُ الْقَوْمِ
فَشَكُّوا إِلَيْهِ الْجُوعَ فَقَالُوا لَهُ «يُرْبِي تُتَا آج»، مَعْنَاهُ لَا تُنْسِكُنَا هَاهُنَا
جِياعًا وَخَلَّ سَبِيلَنَا حَتَّى نَرْجِعَ إِلَى أَوْطَانِنَا. فَشَاوَرَ الْحُكَمَاءَ فِي ذَلِكَ
حَتَّى أَخْرَجُوا هَذَا الطَّعَامَ. وَهُوَ يُقَوِّي الْبَدَنَ وَيُحَوِّرُ الْوُخْبَةَ وَلَا
يُتَمَخِّمُ سَرِيعًا يُشْرَبُ مِنَ الْمَرْقَةِ بَعْدَ أَكْلِ تُتَاجٍ أَضْعَافُهُ. فَلَمَّا
رَأَى التُّرْكُ ذَلِكَ قَسَمُوا «تُتَا آج»، وَأَصْلُهُ «تُتَا آج»، أَيْ لَا تُجَوِّعُ
فَقَذَفَتِ الْإِلَهَانِ تَخْفِيفًا. يَعْنِي لَا تُجَوِّعْ نَفْسَكَ فَاتَّخِذْ هَذَا وَكُلْهُ

(DLT I, ۳۷۷)

Tutmac - türklərin məşhur bir yeməyidir. Bu yemək Zülqərneyndən qalmışdır. Belə icad edilmişdir: Zülqərneyn zülmətdən çıxdıqdan sonra xalqın azuqəsi azalmış, yanındakılar ona “bizni tutma ac”, yəni bizi ac saxlama, izin ver yurdumuza geri dönək kimi sözlər söyləmişlər. Zülqərneyn də alimlərlə məsləhətləşmiş və bu yeməyi icad etmişdir. Bu yemək bədəni qüvvətləndirir, üzə qırmızılıq verir, çətin həzm olunur. Tutmac yeyildikdən sonra suyundan da içilir. Türklər bu yeməyi görünəndə ona “tutmac” demişlər. Əsli “tutma ac”dır, iki əlif (a) atılmışdır, “özünü ac tutma, bu yeməkdən bişir, ye” deməkdir.

Bu misalda M.Kaşğari bir neçə məqama toxunmuşdur: 1.Yemək növünün adını göstərmiş; 2.Zülqərneyn haqqında əfsanə söyləmiş; 3.Yeməyin təsir gücündən məlumat vermiş; 4.Və nəhayət, leksemin etimologiyası haqqında fikrini qeyd etmişdir. Beləliklə, alimin bir söz barəsində bu qədər geniş və hərtərəfli izahının şahidi oluruq.

İnanclar və şamanlıq haqqında:

(ت) يَت — كَهَانَةٌ تُتَكَمَّنُ بِأَنْجَارٍ مَخْصُوصَةٍ يُجْلَبُ بِهَا الْمَطَرُ
وَالرِّيحُ وَغَيْرُهَا. مَعْرُوفٌ ذَلِكَ فِيمَا بَيْنَهُمْ. وَإِنِّي عَايَنْتُ ذَلِكَ بَيْنَمَا
فَعِلَ ذَلِكَ لِإِطْفَاءِ حَرِيقٍ وَقَعَ هُنَاكَ فَجَاءَ التَّلَجُّ فِي الصَّيْفِ بِإِذْنِ اللَّهِ تَعَالَى
وَإِطْفَاءُ الْحَرِيقِ بِحَضْرَتِي .

(DLT III, ٢)

Yat - bir növ şamanlıq, qamlıq. Müəyyən daşlarla (və ya daş ilə) yağış və qar yağdırılır, külək əsdirilir. Bu, türklər arasında məşhur bir şeydir. Mən bunu yağma ölkəsində öz gözümlə gördüm. Orada yay vaxtı bir yanğın baş vermişdi. Bu surətlə qar yağdırıldı və ulu Tanrının izni ilə yanğın söndürüldü.

Fonetika və qrammatika ilə bağlı:

مِرْ — حَرْفٌ وَمَعْنَاهُ «نَحْنُ». وَالْمِيمُ مُبْدَلَةٌ مِنَ الْبَاءِ. وَالْبَاءُ
تَدْخُلُ فِي ابْتِدَاءِ الْكَلِمَةِ. نَحْوُ قَوْلِهِمْ «بِرْ بَرْدِ مِرْ» أَيْ نَحْنُ
دَهَبْنَا. وَيُقَالُ «كَلْدِ مِرْ» أَيْ جِئْنَا نَحْنُ. وَهَذَا الْقِيَاسُ مُطَرِّدٌ
فِي جَمِيعِ الْأَسْمَاءِ وَالْأَفْعَالِ. يُقَالُ «آتَمِزْ» أَيْ قَرَسْنَا.

(DLT I, ٢٧٥)

Miz - biz. م (mim) hərfi ب (be) hərfindən çevrilmişdir. ب hərfi sözdə əvvəldə olduğu zaman gəlir. Necə ki, “biz bardımız” deyirlər, “biz getdik” mənasındadır. “Kəldimiz” sözü də “gəldik” deməkdir. Bu qayda bütün isim və feillərdə eynidir. “Atamız” sözü də belədir.

Sözün etimologiyası haqqında:

قتلدى kutuldu: urağut kutuldu “qadın doğdu, qurtuldu” (doğum sıxıntısından qurtuldu). Bu söz haqqında iki fikir var. Birincisi: bu sözdən bir hərf atılmışdır, qurtuldu sözü bunun əslidir, “sıxıntıdan qurtuldu” deməkdir. İkincisi “kut buldı” sözündən alınmışa bənzəyir, bu da “bəxt buldu, səadət tapdı” deməkdir (7; II, 147). Dilçi-alim burada da sözün etimologiyası ilə bağlı iki müxtəlif fikir paylaşmışdır.

Türk boyları və damğaları haqqında:

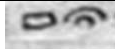
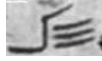
M.Kaşğari türklərin əslində iyirmi boy olduğu haqqında məlumat verdikdən sonra belə yazır: “Türk boylarının hər birinin saysız-hesabsız oymaqları vardır ki, sayını Allah bilir. Mən bunlardan əsas və ana boyları saydım, oymaqlardan bəhs etmədim. Ancaq hər kəsin bilməsi üçün vacib olan qollardan və heyvanlarına vurulan damğalardan bəhs etdim” (7;77). Bunu kitabın girişində yazan müəllif daha sonra lüğət hissəsində oğuz sözünü izah edərkən onu belə xarakterizə edir: “Bunlar iyirmi iki boydur. Hər boyun ayrı bir bəlgəsi və heyvanlarına vurulan damğası vardır. Bir-birlərini bu bəlgələrlə tanıyırlar” (7;128).

Şəkil 3: DLT-də damğalar haqqında s.40-41

Jan-Pol Rouks *tamğa* sözünün etimologiyasının tağ- “yandırmaq” feili ilə əlaqələndirərək leksemin daha sonralar metateza hadisəsinə məruz qaldığını söyləmişdir (6;177). O, bunu əvvəllər heyvanların dərisi üzərinə işarələrin isti bir dəmirlə dağlanaraq “yandırılaraq” qoyulması faktından çıxış etmişdir.

M.Kaşğari DLT-də bu boyların adlarını sırayla yazaraq hər birinin qarşısında damğalarını da göstərmişdir (şəkil 3). Onları yığcam şəkildə (boy adı və o boyun damğasını) aşağıdakı kimi göstərə bilərik:

№	Türk boyu	Damğası	№	Türk boyu	Damğası
1.	Kınık		1	Qarabölük	
2.	Kayığ		1	Alqabölük	
3.	Bayundur		1	İgdir	
4.	Iwa / Yıwa		1	Ürəgir	
5.	Salğur		1	Tutırqa	
6.	Əfşar		1	Ulayundluğ	
7.	Bəgtili		1	Tügər	
8.	Bügdüz		1	Bəçənək	
9.	Bayat		2	Çuvaldar	
10.	Yazğır		2	Çəpni	
11.	Eymür		2	Çarukluğ	damğaları bilinmir

Yuxarıda da göstəriləndi kimi, müəllif əsas (kök) boyları yazdığını, bu kök boydan çıxan bir sıra oymaqları isə qeyd etmədiyini yazmışdır. M.Kaşğaridən aldığımız məlumata görə, “boyların adları onları qurmuş olan atalarının adlarından alınmışdır”. Damğalar isə “onların heyvanlarının əlamətidir. Heyvanlar qarışdığı zaman hər böyük öz heyvanını bu damğalar vasitəsilə tanıyır” (7;129).

DLT-nin leksik xüsusiyyətləri

Divanü-lüğat-it-türk XI əsr türk dilinin leksik fondunu ortaya qoyması baxımından əvəzolunmaz bir qaynaqdır. Hələ kitabın katibi, əsərin üzünü köçürdüyü zaman, DLT-nin ilk səhifələrində onun mükəmməl bir əsər olması haqqında məlumat vermiş və bu kitabın söz varlığı baxımından oxuduğu və gördüyü kitablardan ən zəngini olduğunu da vurğulamışdır.

“Divanü-lüğat-it-türk” türk dillərinin söz ehtiyatının öyrənilməsi baxımından əlimizə gələn ən əsas qaynaqlardandır. O cümlədən, Azərbaycan dili üçün də maraqlı faktlarla zəngindir. Belə ki, kitabda yer alan təqribən 5000-ə qədər söz (2;62-63.) Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində, dialekt və şivələrində, həmçinin müasir dildə rastlanmaqdadır. Yazılı abidələrimizdə işlənmiş bəzi arxaik sözlərin semantikasi məhz DLT-nin nəticəsində izah olunur.

Müasir dilimizdə arxaik, Azərbaycan yazılı abidələrində və DLT-də xırda fonetik fərqlərlə, eyni semantikayla işlənmiş sözlərə aid bir çox misal göstərə bilərik. Məsələn: *ağ-* “çıxmaq, yüksəlmək, aşmaq”, *ağırla-* “əzizləmək, hörmət etmək, ehtiram göstərmək”, *ağu* “zəhər”, *al* “hiylə”, *altun* “qızıl”, *ança* “o qədər, elə, eləcə”, *arığ* “xeyli, çox”, *asığ* “fayda, qazanc”, *aya* “ovuc içi”, *ayıt-* “demək, söyləmək”, *bayıq* “həqiqi, doğru, gerçək”, *bay* “varlı, zəngin”, *bəlgü* “nişan, əlamət”, *biliş* “tanış, bilici, bilən”, *bitik* “kitab, məktub, yazı”, *bozla-* “bağırmaq, qışqıraraq ağlamaq, səs vermək”, *bul-* “tapmaq”, *biliş* “tanış, dost”, *çav* “şan, şöhrət”, *çəri/çəriğ* “əsgər, qoşun, ordu”, *damu* “cəhənnəm”, *dər-* “toplamaq, yığmaq”, *əsən* “sağ-salamat”, *ətmək* “çörək”, *ısır-* “dişləmək”, *ilət-* “çatdırmaq”, *kələci* “söz”, *köp* “çox”, *küpə* “sırğa”, *görk* “görünüş, gözəllik”, *qan-* “susuzluğu söndürmək”, *qaq-* “vurmaq, döymək”, *qaqı-* “qəzəblənmək, hirsəlmək”, *qarındaş* “qardaş”, *qırnaq* “kəniz, cariyə”, *semiz* “kök”, *sun-* “təqdim etmək”, *tap-* “sitayış etmək, xidmət etmək”, *oqu-* “çağırmaq”, *ög* “ağıl, zəka” *ögüş/üküş* “çox, xeyli”, *uçmaq* “cənnət”, *ulaş-* “çatmaq, birləşmək”, *ün* “səs, səda”, *ülüş* “pay, hissə”, *üş-* “yığışmaq”, *yazı* “çöl, səhra, düzən” *yazuq* “günah, suç”, *yavuz* “pis, yaman”, *yeg* “yaxşı, üstün” və s.

Əlbəttə ki, nümunələrin sayını xeyli artırmaq olar, verilən misallar əsərin cüzi bir hissəsini əks etdirir. Yuxarıdakı örnəklərdən də gördüyümüz kimi, Kaşğarinin hər söz haqqında verdiyi izahat bir ensiklopediya səviyyəsindədir. Alim sözün tərcüməsini verməklə yetinməyib onun etimologiyası, fonetikasi, tarixən məruz qaldığı dəyişiklər, hansı tayfaya mənsubluğu və s. haqqında da geniş məlumat vermişdir.

Ədəbiyyat

1. Akün Ö.F. “Kaşğarlı Mahmud”, TDV İslam Ansiklopedisi, cild 25, Ankara: 2002, s.10.
2. Асланов В.И. «Дивану лугат ит-тюрк» Махмуда Кашгари и азербайджанский язык. СТ, 1972, №1, с.62-63.
3. Divanü Lugat-it türk tıpkıbasımı “faksimile”. Ankara: Alaeddin Kırıl basımevi, 1941, 638 səh.
4. لغات الترك مولفی : محمود بن الحسين بن محمد الكاشغری ٤٦٦ سنة هجرية (معلم رفعت ١٣٣٣) كتب ديوان
5. Əskər R. Mahmud Kaşğarının 1000 illik yubileyinə 1000 bibliografik göstərici. Bakı: “MBM”, 2008.
6. Jean-Paul Roux Türklerin ve Moğolların eski dini. Çeviren Aykut Kazancıgil. İstanbul: İşaret yayınları, 1994.
7. Mahmud Kaşğari Divanü Lüğat-it-Türk. Dörd cildə. Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər. Bakı, Ozan, 2006.
8. Sertkaya O.F. “Son Bulunan Belgeler Işığında Kâşğarlı Mahmud Hakkında Yeni Bilgiler”, Dîvânü Lûgati't-Türk Bilgi Şöleni Bildirileri 7-8 Mayıs 1999, Türk Dil Kurumu-TÜRKSOY, Ankara, 2000, s. 130–146.
9. Yurtsever, S. T. ve Erdi S. Mahmûd el-Kâşgarî. Dîvânü Lugâti't-Türk. (Robert Dankoff'un James Kelly'nin Katkılarıyla Yaptığı Çeviri ve Notları Temel Alarak). İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2007.
10. <https://baytekinbalkan.com/blog/detay/fas-hakkinda>
11. <http://www.edebiyatvedil.net/divanu-lugatit-turk>

A.Mammadova

**Mahmud Kashgari and his “Divan Lugat-it-Turk” - encyclopedia
of the Turkic world
Summary**

“Divan Lugat-it-Turk”, written by the great scholar of the Turkic world Mahmoud Kashgari, is an invaluable source on the history, geography, literature, language and ethnography of Turkic peoples. The most perfect historical monument of the Turkic people, written in the XI century, is actually a dictionary; the main purpose of writing a book is to teach the Turkic language to Arabs. However, the book in question is very different from the dictionaries that we use today. Although the book is written in Arabic, examples given to explain this word are in Turkic. These examples are often in the form of proverbs, sayings, poems.

The examples mentioned in the “Divan Lugat-it-Turk” contain a wide range of information on ethnography, dialectology, linguistics, folk literature, geography, etymology of the word. Clerk who rewrote the DLT emphasized that the book is the richest of the books that he read and saw in terms of vocabulary. “Divan Lugat-it-

Türk" is one of the main sources available to us in terms of studying the vocabulary of Turkic languages. In particular, it is rich in interesting facts for the Azerbaijani language. Since about 5000 words used in this book are found in written monuments, dialects and dialects of the Azerbaijani language, as well as in the modern language. The semantics of some archaic words used in our written monuments are explained as a result of "Divan Lugat-it-Türk".

At the same time, Mahmud Kashgari can be called the founder of comparative historical linguistics and areal linguistics. Thus, he noted in the dictionary the words used in Turkic tribes inhabiting different regions, and revealed different and similar features of this token between the tribes. This dictionary, containing a list of words in the dictionary, respectively, were given extensive explanations and interpretations about anthroponyms, toponyms, plants, animals, food, the etymology of the word. The author also provided information about the Turkic alphabet, about tribes and their distribution area, languages and tamgas. The article provides information about the period of the Karakhanids, about M.Kashgari and his famous "Divan Lugat-it-Türk", as well as the encyclopedic features of the book are reflected.

Keywords: Mahmud Kashgari, "Divan Lugat-it-Türk", Karakhanids, encyclopedia, Turkic tribes

А.Мамедова

**Махмуд Кашгари и его «Дивану Лугат-ит-Тюрк» - энциклопедия
тюркского мира
Резюме**

«Дивану Лугат-ит-Тюрк», написанная великим ученым тюркского мира Махмудом Кашгари, является бесценным источником по истории, географии, литературе, языку и этнографии тюркских народов. Самым совершенным историческим памятником тюркского народа, написанным в XI веке, является фактически словарь, основной целью написания книги является обучение тюркского языка арабам. Тем не менее, рассматриваемая книга очень отличается от словарей, которые мы используем сегодня. Хотя книга написана на арабском языке, примеры, приведенные для объяснения этого слова, приведены на тюркском языке. Эти примеры часто бывают в форме пословиц, поговорок, баятов, стихов. Примеры, упомянутые в «Дивану Лугат-ит-Тюрке», содержат широкий спектр информации по этнографии, диалектологии, лингвистике, народной литературе, географии, этимологии слова.

ДЛТ является одним из основных доступных нам источников в плане изучения словарного запаса тюркских языков. Еще писарь, который

переписал ДЛТ, подчеркнул, что книга является самой богатой из книг, которые он читал и видел с точки зрения лексики. В частности, эта книга богата интересными фактами и для азербайджанского языка. Так как, около 5000 слов используемые в данной книге встречаются в письменных памятниках, наречиях и диалектах азербайджанского языка, а также в современном языке. Семантика некоторых архаичных слов, используемых в наших письменных памятниках, объясняется в результате «Дивану Лугат-ит-Тюрк».

В то же время Махмуда Кашгари можно назвать основоположником сравнительно-исторического языкознания и ареальной лингвистики. Таким образом, он отметил в словаре слова, используемые в тюркских племенах, населяющих разные регионы, и выявил различные и сходные черты этой лексемы между племенами. В статье представлена информация о периоде Караханидов, о М.Кашгари и его знаменитой «Дивану лугат-ит-тюрк», а так же отражены энциклопедические особенности книги. Этот словарь, содержащий перечень слов, приведенными в словаре, соответственно были даны обширные пояснения и толкования про антропонимы, топонимы, растения, животные, еду, этимологию слова и т.д. Автор также предоставил информацию о тюркском алфавите, о племенах и об их ареале распространения, языках и тамгах. В статье делается заключение о том, что «Дивану лугат-ит-тюрк» является энциклопедией, а не словарем.

Ключевые слова: Махмуд Кашгари, «Дивану Лугат-ит-Тюрк», Караханиды, энциклопедия, тюркские племена

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.02.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.05.2020

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Gültəkin Abdullayeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

KÖNÜL FƏRƏCBƏYLİ
Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
ADU
Rəşid Behbudov 134
Email:fgultac@bk.ru

**İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ LEKSİK BACARIQLARIN
FORMALAŞDIRILMASINDA DİL MATERIALLARINDAN
İSTİFADƏ YOLLARI
XÜLASƏ**

Hər hansı dili bilmək və həmin dildən adekvat şəkildə istifadə etməyin nə demək olduğu sualına birmənalı şəkildə cavab vermək əslində mümkün deyil. Bu suala cavab bir çox amillərdən asılıdır. Belə ki, dillərin tədrisi sahəsinə bilavasitə təsir göstərən amillərdən danışarkən ilk növbədə yaşadığımız tarixi dövr, milli-mədəni kontekst və eləcə də yaşadığımız cəmiyyətin üzvləri olan insanların fərdi tələbatları, maraq və ehtiyaclarıdır. Hər hansı dilə yiyələnmək həmin dilin linqvistik baxımdan savadlı dil daşıyıcısına xas olan dərk etmə qabiliyyəti və səlistlik, leksik, qrammatik və üslubi baxımdan düzgün olan cümlələri və danışiq mətnlərini qurmaq qabiliyyəti, fikir və ideyalarını yazılı şəkildə ifadə etmək bacarığını nəzərdə tutur.

Qloballaşma şəraitində xarici dillərin, xüsusilə də ingilis dilinin tədrisinin əsas məqsədi linqvistik biliklərin mənimsənilməsi və nitq vərdişlərinin tələbələrə aşılması deyil, ixtisas dilində ünsiyyət qurmaq qabiliyyətinin formalaşması olduğu halda, başlıca vəzifə öyrənilən xarici dildə kommunikativ səriştənin komponentləri olan linqvistik, diskursiv, sosiomədəni və strateji səriştənin formalaşdırılmasıdır.

Əminliklə demək olar ki, dil təliminin digər sahələrində olduğu kimi, şifahi nitqin formalaşdırılmasında da ən önəmli məsələ düzgün, səmərəli, günün tələblərinə uyğun olan metodoloji yanaşmanı müəyyənləşdirməkdir. Qoyulan məqsədlərə nail olmaq və istifadə ediləcək ən səmərəli metod və üsulları müəyyənləşdirmək üçün ilk növbədə bu və ya digər təlim kontekstində xarici dili öyrənən dil öyrənənlərin məqsədlərini, ehtiyac və tələbatlarını, eləcə də onların fərdi xüsusiyyətlərini araşdırmaq lazımdır. İngilis dilində şifahi nitq vərdişlərini aşılaraqən müəllim bu sahədə dillərarası interferensiyanı nəzərə almalıdır. Dilöyrənənlər ingilis dilində danışarkən ana dili olan Azərbaycan dilinin təsiri özünü göstərir. Bəzən ingilis dilini ingilis dili kimi öyrənənlər Azərbaycan dilinə xas olan nitq modellərini heç bir dəyişiklik etmədən ingilis dilinə keçirirlər.

Açar sözlər: kommunikasiya, innovasiya, metod, texnologiya, nitq

Dil universitetlərinin tələbələrinə leksik bacarıq və vərdişlərin aşılması xarici dillərin tədrisi metodikasının aktual problemlərindən biridir. Xarici dildə nitqin səlisliyi bilavasitə həmin dildə leksik vərdişlərin formalaşdırılması səviyyəsindən asılıdır. Bu da öz növbəsində, xarici dildə olan sözlərin bir tərəfdən anlayışlarla, digər tərəfdən isə həmin dildə başqa sözlərlə olan əlaqələrinin möhkəmləndirilməsini nəzərdə tutur [3, 5].

Dilöyrənənlərdə bu və ya digər tipik olan situasiyanı ona uyğun olan leksik vahidlər və söz birləşmələri ilə əlaqələndirmək bacarığının şifahi nitqin tərkib hissəsi kimi inkişaf etdirilməsi zəruridir. Metodist-alimlərin fikrincə bu və ya digər xarici dildə mövcud olan linqvistik vasitələri, yəni dilin sistemini bilmək heç də həmin dildə dil vahidlərinin situasiyalar və müxtəlif kontekstlərə dildə mövcud olan normalarına uyğun olaraq danışmasını təmin edə bilməz [4,45].

Beləliklə, ingilis dilinin tədrisini elə təşkil etmək lazımdır ki, bu zaman linqvistik vahidləri və nitq modellərini konkret situasiyalarla əlaqələndirmək bacarığının inkişaf etdirilməsi təmin edilsin və eyni zamanda onlarda müxtəlif kommunikativ situasiyalara nitq vasitəsilə reaksiya formaları inkişaf etdirilsin.

Bu vaxta qədər tədrisdə istifadə olunan təlim metodlarının tələbinə görə bəzən tələbələrin fəaliyyətində passiv təkrarlama özünü göstərirdi. Tələbə təlim materialı üzərində müstəqil düşünmək əvəzinə, daha çox yadda saxlamaqla, deyilənləri təkrar etməklə məhdudlaşırdı. Bu isə təlim prosesində maraq doğurmurdu, onları düşünməyə təhrik etmirdi. Ənənəvi dərslərində müəllim adətən güclü öyrənənə arxalanırdı, çünki o, materialı tez qavrayırdı, onu tez yadda saxlayırdı, zəif isə dərslərdə vaxt keçirirdi.

İnteraktiv təlim metodu ilə təşkil olunan dərslər isə bütün tələbələri fəallaşdırır, tələbə və müəllim arasında psixoloji mühit yaranır, hər iki tərəfin qarşılıqlı əməkdaşlığı təmin olunur. Bunun nəticəsində zəif dil öyrənənlərdə öz gücünə inam yaranır, güclülər isə öz yoldaşlarına kömək edirlər.

Dil daşıyıcılarının yaşadıkları mühitdə rast gəldikləri və onların nitq davranışlarının nümunələri kimi qəbul edilə bilən kommunikativ situasiyalar əsasında təsvir edilən kontekstual situasiya auditoriya şəraitində analoji nitq situasiyaların yaradılması üçün bir model hesab edilə bilər. Həmin situasiyaların yaradılması mənimsənilməli olan dil materialları və nitq modellərinin kommunikasiya prosesində istifadə edilməsi məqsədini güdür. Oxu zamanı əldə edilmiş informasiya müzakirə obyektinə dair müəyyən fikirlərin və yanaşmaların yaradılmasına səbəb olaraq, dilöyrənənlərdə şifahi nitq vərdişlərinin səmərəli şəkildə inkişaf etdirilməsini təmin edir [4,65].

Onu da vurğulamaq lazımdır ki, yarana bilən kommunikativ situasiyaların sayı qeyri-müəyyən və qeyri-məhdud olduğundan onların hamısını nəzərə almaq qeyri-mümkündür. Məhz bu səbəbdən də orta və ali məktəblərdə şifahi nitqin inkişaf etdirilməsinin ən əsas vasitələrindən biri olmasına baxmayaraq, situativ yanaşma tam şəkildə şifahi nitqin formalaşmasını təmin edə bilmir və bu səbəbdən müasir dövrdə

xarici dillərin müvəffəqiyyətlə tədris edilməsini təmin edə bilən yeganə bir üsul kimi qəbul edilə bilməz. Dilöyrənənlərdə leksik bacarıqların formalaşdırılması onların auditoriya şəraitində törətdiyi səhvlərin xarakterini nəzərə almaqla həyata keçirilməlidir. Dərsi planlaşdırarkən, müəllimlər şagirdlərə şifahi nitq vərdişlərinin aşılmasına xüsusi diqqət yetirməli və bu istiqamətdə fəaliyyəti düzgün, ayrılan vaxtdan səmərəli istifadə etməklə, təşkil etməli və həyata keçirməlidir. İstifadə edilən dərslik və dərs vəsaitlərinə nəzər yetirərkən, burada şifahi nitqin inkişaf etdirilməsinə yönəldilmiş, qloballaşma dövrünün tələblərinə tam şəkildə cavab verən mətnlərin, tapşırıq və çalışmaların olmaması nəzərə çarpır. Bu da şifahi nitqin formalaşmasına yönəlmiş metodik modelin və xüsusi tapşırıq və çalışmalar sisteminin işlənilib-hazırlanmasının gündəlikdə olan ən vacib məsələlərdən olduğunu bir daha sübut edir. Şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi istiqamətində işin məqsədyönlü, planlı şəkildə həyata keçirilməsi olduqca vacibdir. İngilis dilini tədris edən müəllimlər danışiq dilinin xüsusiyyətlərini hər bir dərsin tərkib hissəsi kimi nəzərdə tutmalıdırlar. Danışıq dilinin xüsusiyyətlərini, tədris edilən dildə şifahi nitqi nəzərə almadan dilöyrənənlərdə öyrənilən dil haqqında tam şəkildə təsəvvür yaratmaq və onların ixtisas dilində kommunikasiya prosesinə uğurlu şəkildə qoşulmasının təmin etmək qeyri-mümkündür. Danışıq dilinin xüsusiyyətləri keçirilən praktik dil dərslərinə integrativ şəkildə daxil edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Rubin D.C., Hinton S., Wenzel A. The Precise Time Course of Retention // Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory and Cognition. Washington: APA, 1999, № 5, pp. 1161 – 1176
2. Diane Larsen- Freeman and Anderson. M. Techniques & Principles in Language Teaching. 3rd ed. Oxford University Press, 2011, 316 p.
3. Douglas H. Brown. Teaching by Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy. Pearson Education, 2007, 569 p.
4. Gass S. M. An interactionist perspective on second language acquisition. Kaplan, R.B. (ed.) In The Oxford handbook of applied linguistics, 2002, pp.170-181.

K. Farajbayli

The rules of using linguistic materials in developing lexical skills in FLT Summary

The article deals with the socio- cultural factors that influence for riching English languages . The process of teaching English should be based on the communicative – functional approach to teaching languages. The whole process of teaching oral speech should be goal-oriented systematic. It will make the process of

teaching oral speech more effective. In communicative output, the learners' main purpose is to complete a task, such as obtaining information, developing a travel plan, or creating a video. To complete the task, they may use the language that the instructor has just presented, but they also may draw on any other vocabulary, grammar, and communication strategies that they know. In communicative activities, the criterion of success is whether the learner gets the message across. In everyday communication, spoken exchanges take place because there is some sort of information gap between the participants. Communicative output activities involve a similar real information gap. In order to complete the task, students must reduce or eliminate the information gap. In these activities, language is a tool, not an end in itself. In a balanced activities approach, the teacher uses a variety of activities from these different categories of input and output. Learners at all proficiency levels, including beginners, benefit from this variety; it is more motivating, and it is also more likely to result in effective language learning. Students often think that the ability to speak a language is the product of language learning, but speaking is also a crucial part of the language learning process. It is important that teachers know and understand the minimum expected outcomes, or end-of-year benchmark standards, for comprehension development at each grade level, especially in the early years. This information becomes an essential roadmap for teachers to use in assessing each student's level of comprehension development. With this knowledge, you can plan instruction that best fits the needs of every child and that lays the groundwork for appropriate "next steps" in comprehension development. Of course, in the classroom you will discover students are at different places in their comprehension development, and you will need to plan small-group sessions each day for students having common needs. In this way, you can help all students continue learning in a systematic fashion.

Key words: communication, innovation, method, technology, speech

К. Фараджбейли

Правила использования лингвистических материалов на формировании лексических навыков на преподавании английского языка

Резюме

В данной статье рассматриваются правила использования лингвистических материалов на формировании лексических навыков языкового вуза. Здесь говорится о необходимости внесения радикальных изменений в существующую систему обучения устной речи на иностранном языке. Процесс обучения английскому языку в целом и процесс обучения устной речи должен базироваться на коммуникативно - функциональном

принципе. Обучение устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффективности данного процесса. В анализе большое внимание обращено на фактом, полученные из литератур. Автор пытается раскрыть роль упражнения. Ссылаясь на работы ученых исследовавших, а также подчеркивает ее важность. Отмечается, что эта дает вспоминать смысл во время анализа еще более ясно, а также более разнообразном колорите. Основной целью Государственной программы является формирование единой общенациональной среды образования путём внедрения и использование современных информационно-коммуникативных технологий и обеспечением возможностью качественного образования, а также создания условий для интеграции государственной системы образования в мировую систему образования. Одной из основных целей изучения языка является обладание умением эффективно общаться на изучаемом языке.

Говоря знания преподавателей языка должны носить активный характер. Они должны быть готовы применить их, интерпретировать и адаптировать их применительно к конкретным ситуациям обучения и согласно интересам и потребностям своих студентов. Учителя языка должны знать, как язык функционирует в процессе речевой коммуникации, и как успешно использовать его, чтобы быть понятыми как носителями языка, так и людьми, которые таковыми не являются. В подобном контексте весьма существенным является подлинность используемых в процессе обучения языка текстовых материалов. Соответственно, в процессе обучения необходимо использовать реальные тексты и истории из реальной жизни, а не созданные писателями и зачастую не имеющие ничего общего с реальной действительностью и реальными условиями использования языка рассказы.

Ключевые слова: коммуникация, инновация, метод, технология, речь

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.01.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 08.05.2020

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nuriyyə Əliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

GÜLNARƏ ƏHMƏDOVA
Filologiya elmləri namizədi, dosent
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
gulnar_ahmed@mail.ru

ALI MƏKTƏBLƏRDƏ TEXNİKİ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalə texniki universitetlərdə ingilis dilinin tədrisinin səciyyəvi xüsusiyyətlərinin təhlilinə həsr olunmuşdur. Təcrübəyə əsaslanaraq texniki materialın tədris olunmasına yalnız ingilis dilinin giriş və əsas bölmələrini yekunlaşdırdıqdan sonra başlamağı tövsiyə etmək olar. Texniki xarici dilin tədrisi bu sahədə yalnız elmi ədəbiyyatın oxunması və başa düşülməsi deyil, həm də ünsiyyət, müzakirə, beynəlxalq konfranslarda çıxış etmək və texniki mövzularda suallara cavab vermək bacarığını aşılamağı da əhatə etməlidir.

Təlim kursu materialları əsasən texnika və sənayenin müxtəlif sahələrini əhatə edən təlimat və tövsiyələrdən, cihaz və qurğuların texniki təsviri, proses təhlili, hesablamalar və onların izahı və s. ibarətdir. Terminlər çox vaxt beynəlxalq sözlər olduğundan, bu sözlərin izahı çətinlik törətmir. Lakin hər hansı bir mətnin lüğəti üzərində işləyərkən mənası texniki mətnə uyğun olmayan bir sıra tanış sözlər meydana çıxır. Ümumi məzmununda aydın məna daşıyan bu sözlərin texniki mətnlərdə tamamilə yeni məna kəsb edə biləcəyini vurğulamaq vacibdir. Qrammatik qaydalar və onların tətbiq olunmasını da texniki mətnlərin məzmunu şərtləndirir.

Açar sözlər: texnikli ingilis dili, texniki terminlər, neologizmlər, spesifik xüsusiyyətlər, rəqəmsal nəsil

Ali məktəblərdə texnikli ingilis dilinin tədrisinə əsas kurs tamamlandıqdan sonra o . Təcrübə göstərir ki, ilkin biliklərinin təməli qoyulmadan texniki mətnlərin tədrisi əksər tələbələr üçün çətinlik törədir. Texniki xarici dil tədrisi həmin sahədə yalnız elmi ədəbiyyatı oxuyub anlamaqla kifayətlənməməli, həmçinin texniki mövzuda ünsiyyət qurmaq, diskussiya aparmaq, beynəlxalq konfranslarda çıxış etmək, verilən suallara cavab vermək üçün lazım olan bacarıqlara yiyələnməyi əhatə etməlidir. Ümumi Avropa koordinasiya sisteminin (CEFR) müəyyənləşdirdiyi altı dil (A1, A2, B1, B2, C1, C2) səviyyəsi miqyasında B1 və B2 səviyyəsinə çatdıqdan sonra texnikli ingilis dilinin tədrisinə başlamaq olar. Belə ki, B1 və B2 mərhələsində tələbə artıq ona tanış olan müxtəlif situasiyalarda öz fikirlərini məhdud şəkildə olsa belə ifadə edə bilir, məsələn: şəhərimizə gələn qonaqları müxtəlif yerlərlə tanış edərək onlara tarix və mədəniyyətimiz barədə qısa məlumat verə bilir, yaxud hər

hansı xarici ölkəyə gedərsə, aeroport, bank, kafe, muzey və s. yerlərdə özünə lazım olan məlumatı sərbəst şəkildə əldə edə bilər. Tədris kursu çoxşaxəli tədris proqramını əhatə etməlidir. Texniki tədrisdə ünsiyyət funksiyaları dedikdə əsasən təlimat və tövsiyələr vermək, proqrama və səviyyəyə uyğun olaraq texnologiya və sənayenin müxtəlif sahələrini (neft və qaz, geoloji kəşfiyyat, təhlükəsizlik, ekologiya, elektronika, karyera, planlaşdırma, layihə, dizayn, materiallar müqaviməti və s.) əhatə edən termin və ifadələrin tədrisi nəzərdə tutulur. Terminlər əksər hallarda beynəlxalq sözlər olduğu üçün onların izahına lüzum qalmır. Lakin keçilən mətnin lüğəti üzərində işləyərkən bir sıra tanış sözlər qarşıya çıxır. Bu zaman ümumi kontekstdə mənası aydın olan həmin sözlərin texniki mətnlərdə yeni məna kəsb etdiyini vurğulamaq ümdə məsələlərdən biridir. Əks halda sözlərin çoxmənalılıqına laqeyd yanaşma anlaşılmazlığa gətirib çıxara bilər. Məs. *spring* sözünün hamıya məlum olan yaz, bahar mənalarından başqa spiral, yəni yay, bulaq, tullanmaq və s.; və yaxud *leap* – 366 gündən ibarət uzun il, sıçrayış (iqtisadiyyatda kəskin irəliləyiş); *iris* –gül, gözün səlikli qışası, *store* – mağaza, ehtiyat, kompyuterin yaddaşında saxlamaq və s. kimi yüz minlərlə sözün bir çox mənaları vardır.

Bu məqamda ümumi sözlər kimi texniki terminlərin də “söz ailəsini, yaxud termin xəritəsini” yaratmaq tövsiyə olunur. Məs. *modify, modification, modified, modifier; require, required, requirement, to meet the requirements yaxud solid, solidify, solidarity, solidification* və s. Müxtəlif növ lüğət fəaliyyəti tələbələrin söz ehtiyatını genişləndirir, biliklərini inkişaf etdirir. Bəzən termin beynəlxalq söz olsa belə, tələbələr tərəfindən anlaşılmır. Bu zaman əyani üsuldən istifadə edərək, yəni cihaz və ya qurğunun onun funksiyasının şəklini göstərməklə izah etmək mümkündür. Digər üsul terminin sinonim və antonimi olduğu təqdirdə, onları da cəlb etmək yaxşı nəticə verir, və yaddaşda həkk olur. Texniki ingilis dilinin tədrisində ölçü vahidlərini, onların ingilis və amerikan versiyalarını, qısaltmaları, riyazi simvol və əməliyyatlar, rəqəmlərin düzgün şəkildə oxunuşu da texniki xarici dilin səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir. Nümunə üçün, ingilis dilində təkcə sıfır “0” rəqəmini göstərmək kifayətdir. Sıfır rəqəminin ondan artıq ifadə vasitəsi mövcuddur və sinonim sözlər kimi yerindən asılı olaraq hər biri müəyyən vəziyyətə görə fərqli məna çalarına malikdir. Məs: *ought, cipher, cypher, love, naught, nil, nothing, nought, nothingness, null, o, oh, ought, zero, zilch*. Havanın temperaturundan danışırıqsa, *The temperature is below zero*, 1907-ci il nineteen o seven, tennis oyununda hesabı elan etmək üçün təəccüblü olsa belə, *love* variantından istifadə olunur. *Zilch* Amerikan ingiliscəsinin jarqonunda *heç nə* deməkdir. Bu səbəbdən “0” rəqəmini ifadə etmək üçün məhz hansı sözün işlənəcəyini kontekstdən çıxış edərək müəyyənləşdirmək gərəkdir. Bu sinonimlərin demək olar ki, hər birinin yaranmasının kiçik tarixçəsi, etimologiyası böyük maraq doğurur. Və tələbələrə bu barədə məlumat verdikdə termin barədə tam təsəvvür yaranır. Kimyəvi terminlərin tədrisi özünəməxsusluğu ilə seçilir. Belə ki, bir çox kimyəvi element və proseslərin tələffüzü “chemistry” sözü və törəmələri də daxil

olmaqla, öz ilkin tələffüz qaydasını saxlamış, ingilis dilinin fonetik qaydalarına tabe olmamışlar.

Texniki ingilis dilinin tədrisində ümumi ingilis dilindən fərqli olaraq qrammatik qaydalar və onların funksiyaları texniki ədəbiyyatda işlənmə tezliyinə görə müəyyənləşdirilir. Belə ki, feli sifətin indiki və keçmiş zaman formaları, felin məchul növü xüsusilə indiki bitmiş məchul növ, modal fellər, onların ekvivalentləri və yaxud bəzi mənbələrdə göstərilədiyi kimi yarı-modal fellər və onların məlum və məchul formaları, felin əmr şəkli və onun vasitəli nitqdə işlənməsi, məqsəd, səbəb və nəticənin ifadə olunması, təsvir vasitələri, əminlik dərəcələri, və digər qrammatik qaydalar bu qəbildəndir.

İngilis dilində texniki mövzuların dinlənilməsinin dilin qavranılmasında danılmaz rolu vardır. Burada yenə mətnlər texniki olduğu üçün dinləmə də səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, mətni səsləndirməzdən əvvəl tələbələrə əsas fikri nəyə yönləndirmək barədə aydın şəkildə göstərişlər verilməlidir. Bu fəaliyyət növündə spesifik xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, tələbələrdən cədvəl, blank və ya forma doldurmaq, sütunlu diaqramın ən geniş işlənen növü olan Qant diaqramı tərtib etmək, layihələrin planını, işlərin qrafikini təsvir etmək, rəqəmləri və ya tarixi dəqiq yazmaq, yeri gəldikdə hesablamalar aparıb düzgün məntiqi nəticə çıxarmaq tələb olunur. Texniki mətnin dinlənilməsi dedikdə ilkin olaraq cansıxıcı mətnlərin səsləndirilməsi təsəvvür edilir. Lakin hal – hazırda alim və mütəxəssislərin televiziya və radio müsahibələri, iş görüşmələri, təlimatlar, telefon danışqları, məhsul təsvirləri, hesabatlar geniş yayımlanır. Bu sadalananlardan əlavə dinləmə materialı monoloq şəklində mühazirələr və texniki təlimatlar da ola bilər. Tələbələr dinlərkən mövzunun əsas qayəsi ilə yanaşı ayrıca spesifik məlumatı və kiçik detalları da tutmalıdırlar. Beləliklə, bütün bu yuxarıda sadalanan amillər texniki ədəbiyyata məxsus səciyyəvi xüsusiyyətlərdir.

Ədəbiyyat

1. English for Computing, Eric H. Gleadinning, John McEwan, Oxford University Press, 2002
2. David Bonamy, Technical English, Pearson Longman, 2011
3. David Bonamy, Christopher Jacques, Celia Bingham Technical English, Longman, 2011
4. Англо-русский словарь по вычислительной технике и информационным технологиям Орлов С.Б. 2007
5. Англо-русский толковый научно-технический словарь по системному анализу, программированию, электронике и электроприводе. В.И.Кочергин, 2008
6. Колисниченко Д.Н., Англо-русский толковый словарь компьютерных терминов Наука и техника, Москва 2009 г.

7. Учебник английского языка для технических университетов и вузов. Орловская И.В., Самсонова Л.С. (Для студентов технических университетов и вузов машино-и приборостроительного профиля) Москва, 2006

G. Ahmadova

Peculiarities of Teaching Technical English at Universities

Summary

The article considers peculiarities of teaching English at technical universities. The experience has proved the comprehension of technical material to be difficult for most students without laying down basic knowledge. Teaching technical foreign language should include not only reading and understanding of scientific literature in this field, but also the skills necessary for communication, discussion, speaking at international conferences and the ability to answer questions on technical topics.

The training course is mainly to include the instructions and recommendations covering various areas of technology and industry. Since terms are often being international words, no difficulty arises during the process of explanation of these words. However, when working on a text vocabulary, a number of familiar words appear, the meaning of which is not consistent with the technical text. It is significant to emphasize that these words having a clear meaning in the general context, can acquire a completely new meaning in technical texts. Teaching grammar structures and their usage is stipulated by the content of technical texts, the peculiarities of which are presented in this article.

Key words: technical English, technical terms, neologisms, specific peculiarities, digital generation

Г.Ахмедова

Особенности обучения техническому английскому языку в вузах

Резюме

В университетах к преподаванию технического английского языка приступают после завершения базового курса. Опыт показывает, что преподавание технического материала без закладки базовых знаний является сложным для большинства студентов. Техническое обучение иностранному языку должно включать не только чтение и понимание научной литературы в данной области, но также навыки, необходимые для общения, обсуждения, выступления на международных конференциях, а также быть способным отвечать на вопросы по техническим темам.

Учебный курс в основном должен включать предоставление инструкций и рекомендаций, охватывающих различные области техники и промышленности. Поскольку термины часто являются международными словами, очень часто при объяснении этих слов не возникают сложности. Однако при работе над словарем текста появляется ряд знакомых слов, значение которых не согласуется с техническим текстом. Важно подчеркнуть, что эти слова, имеющие четкое значение в общем контексте, могут приобретать совершенно новое значение в технических текстах. Преподавание грамматических структур и их использование обусловлено содержанием технических текстов, особенности которых представлены в данной статье.

Ключевы слова: технический английский, технические термины, неологизмы, специфические особенности, цифровое поколение

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.01.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 10.05.2020

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Lalə Məsimova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

FİZULİ MUSTAFAYEV
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
mustafayev.fizuli8@gmail.com

BƏŞƏR MƏDƏNİYYƏTİNDƏ KİNO DİLİNİN YERİ

Xülasə

Məqalə bəşər mədəniyyətində kino dilinin yeri və mövqeyi məsələlərinə həsr olunub. Başqa sənət sahələri ilə müqayisədə süjetli inkişaf yolu keçmiş kino insan həyatında əsas yerlərdən birini tutur. Həyatın reallıq atributuna daha çox yaxın olan, həyatı “həyat formalarında” əks etdirməyə daha çox meyl göstərən kino – həm də yeni kommunikasiya vasitəsi, estetik dildir. Bu dil təkmilləşən, öz lüğət fondunu zənginləşdirən, semantik məna həddlərini genişləndirməyə can atan mütəhərrik sistem kimi başqa sənət sahələri ilə qarşılıqlı əlaqə zəminində inkişaf edir. Bu mənada kino-nun poetik növdən təsirlənməsi problemləri müasir kinoşünaslıqda aktual əhəmiyyət kəsb edir. Mətnin təşkili baxımından kino və poeziyanın əlaqələri daha çox estetik səciyyə daşıyır, lakin bu əlaqələrin mühüm praktik əhəmiyyəti də vardır. Poeziyanın şeir formasında və ekran yaradıcılığında mətnin təşkilinin oxşar prinsipləri yalnız kadrın strukturu ilə misranın quruluşu, kadrın tərkib elementlərinin və misra daxilində sözlərin oxşar quruluş və əlaqə vəziyyətində olması, bədii informasiyanın həmin vəziyyətdən bu və ya digər dərəcədə asılılığı ilə məhdudlaşmır.

Məqalədəki araşdırmalardan məlum olur ki, kinoda montajın çarpaz montaj, atraksion montaj, intellektual montaj, assosiativ montaj, ritmik montaj kimi növlərinin yaranmasında poetik təfəkkürə xas olan bu və ya digər ənənələr mühüm rol oynamışdır. Məqalədə qeyd edilir ki, bir sənət hadisəsi kimi kino daha çox maddi gerçəkliyin görünən atributlarına istinad etsə də, bilavasitə referenti olmayan anlayışlar da onun təsvir sistemindən kənarda deyil. Araşdırmadan aydın olur ki, ekranda bilavasitə fotoqrafik şəkildə təzahür etməyən, lakin duyulan, qəbul olunan mətn hissəsinin göstəricisidir. Qeyd olunur ki, insanın subyektiv duyğularında əks olunan dünyanın təsvir predmetinə çevrilməsi, informasiyanın çatdırılmasında metaforik, simvolik obrazların rolunun artması kinematoqrafiyada “poetik təhkiyə” adlanan yeni təhkiyə tipinin yaranmasına gətirib çıxarır.

Məqalədə müxtəlif mənbələrdən kifayət qədər istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: mədəniyyət, kommunikasiya, mətn, poeziya, semantika, şeir dili, təhkiyə, montaj, kinokadr

Yüzdən yuxarı yaşı olan kino sənəti başqa sənət sahələri ilə müqayisədə çox sığatlı inkişaf yolu keçmiş, bəşər mədəniyyəti xəzinəsinə dəyərli töhfələr vermişdir. (1, 36)

Həyata, onun reallıq atributlarına daha çox meyl göstərən kino – həm də yeni kommunikasiya vasitəsi, estetik dildir. Bu dil təkmilləşən, öz lüğət fondunu zənginləşdirən, semantik məna hədudlarını genişləndirməyə can atan mütəhərrik sistem kimi başqa sənət sahələri ilə qarşılıqlı əlaqə zəminində inkişaf edir və bu mənada kинonun poetik növdən təsirlənməsi problemləri müasir kинoşünaslıqda aktual əhəmiyyət kəsb edir.

Kino ilə poetik növ arasındakı əlaqələr mürəkkəb xarakter daşıyır. Onun aşağıdakı aspektlərini fərqləndirmək olar:

- 1) mətnin təşkili prinsipi baxımından kino ilə poeziyanın yaxınlığı;
- 2) dilin sintaktik inkişafı daxilində kino ilə poeziyanın əlaqələri;
- 3) dilin semantik imkanları baxımından kino ilə poeziyanın əlaqələri;
- 4) şeir mətnlərinin ekran ekvivalentlərinin tapılması və müasir ekran yaradıcılığında onların yeri;
- 5) şeir mətnlərinin ekran təhkiyəsinə qoşulması.

Mətnin təşkili baxımından kino və poeziyanın əlaqələri daha çox estetik səciyyə daşıyır, lakin bu əlaqələrin mühüm praktik əhəmiyyəti də vardır. Poeziyanın şeir formasında və ekran yaradıcılığında mətnin təşkilinin oxşar prinsipləri yalnız kadrın strukturu ilə misranın quruluşu, kadrın tərkib elementlərinin və misra daxilində sözlərin oxşar quruluş və əlaqə vəziyyətində olması, bədii informasiyanın həmin vəziyyətdən bu və ya digər dərəcədə asılılığı ilə məhdudlaşmır. Yaxınlığı nisbətən böyük nitq elementlərinin – kinoda kadrların, epizodların, səhnələrin, poeziyada isə bəndlərin, mətnin mənaca bitmiş digər hissələrinin quruluş, habelə ritm, intonasiya sistemində, habelə metrik ölçülərin əvəzlənmə prinsiplərində də izləmək olar (2, 102). Araşdırmalarımız göstərir ki, kinoda montajın çarpaz montaj, attraksion montaj, intellektual montaj, assosiativ montaj, ritmik montaj kimi növlərinin yaranmasında portik təfəkkürə xas olan bu və ya digər ənənələr mühüm rol oynamışdır (3,45). Ekran təhkiyəsinin ritmi məhz şeir mətnlərində olduğu kimi kiçik elementlərin əvəzlənmə tezliyinin nəticəsi kimi meydana çıxır. Şeirdə qısa misraların öhdəsinə qoyulmuş “missiya” çatdırılan informasiyanın məzmunu ilə onun metrik ölçüsü arasındakı toqquşma fonunda həyata keçirildiyi kimi, kinoda da ritmik montajın əsasında kadrın göstərilmə müddəti ilə onun yaratdığı gərginlik, oyatdığı duyğular, assosiasiyalar arasındakı təzadlar dayanır (4, 211).

Bir sənət hadisəsi kimi kino daha çox maddi gerçəkliyin görünən atributlarına istinad etsə də, bilavasitə referenti olmayan anlayışlar da onun təsvir sistemindən kənarda deyil. Məhz bu anlayışların, eləcə də insanın daxili, ruhi aləminin kinematografik ifadəsinə nail olmaq üçün kino yenidən poetik nitq normalarına üz tutur; reallığın deformasiyasına, predmetlərin, ekran görüntülərinin öz həqiqi mənalardan başqa əlavə mənalara doğurması, fikrin, məramın, assosiativ obrazlar vasitəsilə ifadə olunması ekran dilinin də xarakterik keyfiyyətlərinə çevrilir. Ekran bilavasitə fototografik şəkildə təzahür etməyən, lakin duyulan, qəbul olunan mətn hissəsinin yaranması – ekran sənəti ilə poeziyanın dilinin semantikasi planında yaxınlığının göstəricisi

sidir. İnsanın subyektiv duyğularında əks olunan dünyanın təsvir predmetinə çevrilməsi, informasiyanın çatdırılmasında metaforik, simvolik obrazların rolunun artması kinematoqrafiyada “poetik təhkiyə” adlanan yeni təhkiyə tipinin yaranmasına gətirib çıxarır. Kinometaforalar, kinosimvollar və onların müxtəlif fiqurları bu tip filmlərdə fikrin daha obrazlı, təsirli çatdırılmasında mühüm rol oynayır.

60-cı illərdən etibarən Azərbaycan kinosunda müşahidə olunan məzmun və forma dəyişiklikləri təhkiyədə həm də poetik nitq elementlərinin rolunun artması ilə müşayiət olunur. A.Babayevin, Ş.Mahmudbəyovun, T.Tağızadənin, B.Mustafayevin, H.Mehdiyevin, A.Salayevin, G.Əzimzadənin, E.Quliyevin, Anarın, R.Almuradovun çəkdiyi filmlərdə adı çəkilən elementlərdən uğurlu istifadə rejissor dəst-xəttinin göstəricisinə çevrilir. “Əlaqə”, “Qətl günü”, “Yarasa” filmlərində isə təhkiyə bütünlüklə poetik struktura malikdir. Lirik poeziya nümunələrinin ekran interpretasiyası ekran yaradıcılığının ən aktual problemlərindən olsa da, şeir obrazlarının ekran ekvivalentlərinin tapılmasına inamsızlığın nəticəsi kimi ona nəzəri fikirdə lazımı diqqət yetirilməmiş, problem hərtərəfli araşdırılmamışdır. Şeir obrazlarının vizual bərabərliyi və şeirin ekranlaşdırılması anlayışlarının eyniləşdirilməsindən irəli gələn bu yarımçıq yanaşma ayrı-ayrı mənbələrdə bu gün də özünü büruzə verməkdədir (9, 236).

Halbuki lirik şeirə lirik “mən”in bir növ subyektiv nitqi, daxili monoloqu kimi yanaşsaq – onun ekranlaşdırılmasının parametrlərini müəyyənləşdirmək o qədər də çətinlik törətmir. Vizual interpretasiya – şeir mətnindən doğan görümlü təsəvvürlərin ekran yozumudur. Təsvirə gəlməyən görümsüz təəssüratlar isə ekranda səsli nitq formasında ifadə oluna bilər ki, bu zaman səsli nitq ifadə vasitəsi funksiyasında çıxış edəcək. Bu variant, heç şübhəsiz ki, mətnin metro-ritmik xüsusiyyətlərini, intonasiasını da ekranda mümkün qədər saxlamağa geniş imkanlar verir (5,208).

Müasir kommunikasiya prosesinin ən mühüm vasitələrindən birinə çevrilmiş klip yaradıcılığı deyilənlərə yaxşı misaldır. Sənətkarlıqla çəkilmiş klipləri – əslində mahnının mətni rolunu oynayan lirik şeirlərin ekran yozumu kimi qiymətləndirmək olar. Belə nümunələrdə reallığın bəzən ifrat dərəcədə deformasiyası, təsvir sırasının mozaikmərtəbəli xarakteri, təhkiyənin paradiqmatik quruluşu, məhz ekran təsvirini müşayiət edən, onu tamamlayan, ona sintez olunan səsli nitqin iştirakına görə qəbul olunur və qavranılır. Azərbaycan kinematoqrafiyasında lirik şeir mətnlərinə istinadən film çəkmək təcrübəsi demək olar ki, yox dərəcəsindədir, lakin epik-lirik mətnlər əsasında iki film çəkilmişdir. “Yeddi oğul istəyəm” filmini “Komsomol poeması”nın ekranlaşdırılması kimi qiymətləndirmək səhv olardı. Filmdə poemanın ayrı-ayrı motivləri əsas götürülmüş, əsər ekran üçün nəsr dili ilə təfsir olunmuşdur. “Aygün” filminin müəllifləri isə poemanı ekrana öz klassik formasında gətirmiş, hətta personajların dialoqunu da şeir formasında verməyə çalışmışlar ki, bu amal kino sənətinin ən mühüm məziyyətlərindən biri – reallığın reallıq formasında təzahürü prinsipi unudulmuşdur. Azərbaycan kinosu şeir mətnlərinin ekran təhkiyəsinə qoşulması prosesinin bu və ya digər cəhətlərini izləmək baxımından daha çox material verir. Müxtəlif dövrlərdə (o cümlədən də 1960-cı illərdən bu yana) çəkilmiş filmlərdə qəhrəmanların

dilindən şeir eşidirik (6, 222). Doğrudur, əksər hallarda bu, mahnı formasında təzahür edir, lakin qəhrəmanın mahnı oxuması əsərin janr təyini ilə bağlı deyilsə – mətnin ekran təhkiyəsinə sintez olub-olmaması ciddi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan 60-80-ci illərdə çəkilmiş filmlərimizdə maraqlı məqamlar çoxdur. “O olmasın, bu olsun”, “Arşın mal alan”, “Gün keçdi”, “Evlənmək istəyirəm”, “Bizim Cəbiş müəllim”, “Qanun naminə”, “Dədə Qorqud”, “Nəsimi” filmlərində, “Rəqiblər” kinonovellasında qəhrəmanların dilindən eşidilən şeir mətnlərin müəllif mövqeyinin ifadəsi, qəhrəmanların mənəvi-psixoloji xarakteristikası baxımından böyük maraq doğurur.

Görkəmli kinematoqrafçı “Oskar” mükafatı laureatı R.İbrahimbəyov məqalələrinin birində kinonu müxtəlif mənə səviyyələrindən ibarət ecazkar bir sistemə bənzədir və qeyd edir ki, ekran sənətinin özünəməxsus cazibəsi də elə bununla şərtlənir.

R.İbrahimbəyovun mülahizələrindəki maraqlı cəhətlərdən biri də budur ki, “biz bu və ya digər sənət növünün təbiətindən danışanda bu sənətin real həyatla necə əlaqələndiyini nəzərə almalıyıq. Kinematoqraf həyatı əks etdirmə vasitələrinə görə ona daha çox yaxın olan sənətdir və bu da onun estetikasını fərqləndirir. Həyatı kinoda qeyri-həyat formalarında əks etdirmək cəhdi, nadir istisnalarla, öz bədii həllini tapmır.

R.İbrahimbəyov dünya kinosunda öz dəst-xətilə tanınan sənətkardır və onun si-tat kimi verdiyimiz fikirləri də kino sənətinə öz baxışları olan kinematoqrafçının mövqeyi kimi qiymətləndirilməlidir. Bu mülahizələrdə bizim diqqətimizi çəkən ən qiymətli məqam isə – kinoda həyatın həyat formalarında əks etdirilməsinə yox, qeyri-həyat formalarında ifadəsinə əsaslanan ekran dilinin də mümkünlüyünə işarədir (7,108). Əgər, Rüstəm müəllimin özünün də yazdığı kimi, 60-70-ci illərdə kinematoqrafın ən başlıca nailiyyəti onun dil vasitələrinin genişlənməsi və bunun da nəticəsi kimi insanın daxili aləminə daha dərinləndirən nüfuz etmək imkanlarının çoxalmasıdır, bunu artıq həyatın qeyri-həyat formalarında əksinin ilkin səviyyəsi kimi qiymətləndirmək olar. Kim zamanət verə bilər ki, kinonun dil imkanları elə bununla bitib-tükənir və o, insan ruhunun, insan hisslərinin daha dərin qatlarını ifadə etməyə can atmayacaq?

Həyatı qeyri-həyat formalarında lirik poeziya qədər geniş əks etdirən sənət sahəsi tapmaq çətindir. Əsl lirikanın predmeti – həyat dili, ifadə vasitəsi isə – kodlaşdırılmış sistem şəklində təzahür edən şərti dildir. Kino həyatı adi baxış bucağından görən, gördüklərini protokol qaydasında lentə köçürən subyektin mövqeyinin ifadəsi kimi meydana gəlsə də, sonrakı illərdə həyatı, həyat formalarında əks etdirməyin müxtəlif formalarını mənimsəyib ən yaxın sənət sahəsinə çevrilsə də onun gələcəyinə gedən yolların, həm də poeziyanın min bir möcüzəli dünyasından keçməyəcəyini düşünmək sadələşmə olardı (8, 225)

Əksinə, bizə elə gəlir ki, gələcəyin kinosu məhz poeziyanın kinosu olacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev S. Dil və bədii qavrayış. Bakı, “Yazıçı”, 1984.
2. Vaqif Səmədoğlu. Mən burdayam, ilahi. Bakı, “Gənclik”, 1996.

3. Dadaşov A., Məhərrəmov Q. Televiziya və radio tamaşaları. Bakı, "Təhsil", 1999.
4. Məmmədov A. Nəsrin poetikası. Bakı, "Elm", 1990.
5. Niyazi Mehdi. Orta əsrlər Azərbaycan estetik mədəniyyəti. Bakı, "İşıq", 1985.
6. Hüseynov Ə. Kino: yuxudan reallığa. Bakı, "Hərbi nəşriyyat", 1998.
7. Азербайджанское кино в контексте культуры. Баку, «Элм», 1995.
8. Балаш Б. Кино. Становление и сущность нового искусства. Москва, «Прогресс», 1968..
9. Что такое язык кино. Москва, «Искусство», 1989.

Мустафаев Физули Наджмаддин оглы
Место языка кино в культуре человека
Резюме

Статья посвящена месту и положению языка кино в человеческой культуре. По сравнению с другими областями искусства сюжетно-ориентированное кино занимает одно из главных мест в жизни человека. Кино, которое ближе к реальному атрибуту жизни и имеет тенденцию отражать жизнь в «формах жизни», также является новым средством общения, эстетическим языком. Этот язык развивается на основе взаимодействия с другими областями искусства как движущаяся система, которая совершенствуется, обогащает свой словарный запас и стремится расширить границы семантического значения. В этом смысле проблема влияния кино на поэтический тип актуальна в современном кино. С точки зрения организации текста отношения кино и поэзии более эстетичны, но эти отношения также имеют важное практическое значение. Аналогичные принципы организации текста в форме поэзии и создания поэзии на экране не ограничиваются структурой кадра и стиха, аналогичной структурой и связью элементов кадра и слов внутри стиха, степенью зависимости художественной информации от этой ситуации. Из исследования в статье явствует, что та или иная традиция поэтического мышления сыграла важную роль в появлении в кино таких типов монтажа, как перекрестный монтаж, монтаж с привлечением, интеллектуальный монтаж, ассоциативный монтаж, ритмический монтаж. В статье отмечается, что, хотя кино как произведение искусства больше относится к видимым атрибутам материальной реальности, понятия, которые не имеют прямой ссылки, не выходят за пределы его системы описания. Из исследований ясно, что это свидетельствует о его близости в формировании воспринимаемой, воспринимаемой части текста, которая не появляется непосредственно на экране в фотографической форме, но ощущается. Отмечается, что превращение мира, отраженного в субъективных чувствах человека, в объект описания, растущая роль метафорических, символических образов в передаче информации приводит к появлению нового типа повествования в кино, называемого «поэтическим повествованием».

В статье использованы различные источники.

Ключевые слова: культура, общение, текст, поэзия, семантика, поэтический язык, повествование, монтаж, фильм

Mustafayev Fizuli Najmaddin oglu

The place of the language of cinema in human culture

Summary

The article is devoted to the place and position of the language of cinema in human culture. Compared to other areas of art, story-driven cinema occupies one of the main places in human life. Cinema, which is closer to the real attribute of life and tends to reflect life in "life forms," is also a new means of communication, an aesthetic language. This language develops on the basis of interaction with other areas of art as a moving system that improves, enriches its vocabulary and seeks to expand the boundaries of semantic meaning. In this sense, the problem of the influence of cinema on the poetic type is relevant in modern cinema. From the point of view of the organization of the text, the relations of cinema and poetry are more aesthetic, but these relations are also of great practical importance. Similar principles of organizing a text in the form of poetry and creating poetry on the screen are not limited to the structure of the frame and verse, the similar structure and connection of the frame elements and words inside the verse, the degree of dependence of artistic information on this situation. From the research in the article it is clear that this or that tradition of poetic thinking played an important role in the appearance in the cinema of such types of editing as cross-editing, editing with involvement, intelligent editing, associative editing, rhythmic editing. The article notes that, although cinema as a work of art relates more to the visible attributes of material reality, concepts that do not have a direct link do not go beyond its description system.

From studies it is clear that this indicates its proximity to the formation of the perceived, perceived part of the text, which does not appear directly on the screen in photographic form, but is felt. It is noted that the transformation of the world, reflected in the subjective feelings of a person, into an object of description, the growing role of metaphorical, symbolic images in the transmission of information leads to the emergence of a new type of storytelling in the movie, called "poetic narrative."

The article used various sources.

Keywords: culture, communication, text, poetry, semantics, poetic language, narration, montage, film

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.01.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 08.05.2020

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor

Sayalı Sadıqova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ARZU ƏMİRASLANOVA

ATU

Mərdanov qardaşları 98

aemiraslanova@amu.edu.az

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ KOMMUNİKATİV SƏRİŞTƏNİN FORMALAŞDIRILMASINDA ƏSAS STRATEJİ FƏALİYYƏTLƏR

Xülasə

Məlum olduğu kimi, kommunikativ səriştə tələbələrdə şifahi nitq vərdişlərinin inkişafı ilə əlaqədardır. Şifahi nitq vərdişlərinin formalaşdırılmasında motivasiyanın rolu böyükdür. O dilöyrənənlərin həm lingvistik vasitələrə, həm də təlim materiallarının məzmununa olan maraqlarını əks etdirir. Motivasiya bütün fəaliyyət növlərinin əsasında dayanır. Təlim materiallarının məzmunu bir stimül rolunu daşıyaraq, kommunikativ prosesi sürətləndirir və nəticə etibarilə, dilöyrənənlərin fəal verbal fəaliyyətini sürətləndirir. Dilöyrənənlərdə tənqidi təfəkkür bacarıqlarının formalaşdırılmasında ilk addım onların fakt, fikir və arqumentləri fərqləndirə bilməsi ilə başlayır. Bu yanaşmanı səciyyələndirən əsas cəhətlərdən biri ondan ibarətdir ki, burada tədris edilən xarici dilin aspektlərinin funksional baxımdan aşılması, müvafiq vərdiş və bacarıqların interaktiv şəkildə formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsinə üstünlük verilir. Orta və ali məktəb kontekstində ingilis dilində dil strukturlarından istifadə etmək bacarıqlarının aşılması prioritet məsələlərdən biridir. Dil öyrənənlərin maraq və ehtiyaclarına əsaslanaraq, onlara müxtəlif situasiyalarda ünsiyyət qurmaq bacarığı aşılmalıdır. Əgər biz iki sinfi müqayisə etsək, birində on, digərində 30 nəfər olsa bu müqayisəmiz metodoloji baxımdan maraq doğuracaqdır. Belə ki, bizim 10 nəfərlik sinifdə müəllim hər kəsə fərdi yanaşmanı təmin edə bilər. Onların hər birinin maraq və ehtiyaclarından xəbərdar olur. Azsaylı auditoriyalarda dilöyrənənlərin gözdənyayınma hallarına az rast gəlinir. Çoxsaylı auditoriyalarda isə əksinədir. Burada problemin həlli yolunda cəhdlər və qiymətləndirmə maraqlı və rəngarəng xarakter alır. Həm də burada interaksiyanın təmin olunmasında hədd maksimuma çatır. Azsaylı auditoriyalarda ünsiyyət və kommunikativlik çevik və tez başa gəlir. S.İ.Seyidovun və M.Ə.Həməzəyevin apardıqları psixoloji tədqiqatlar sübut etmişdir ki, müəyyən qabiliyyətin inkişafı üzərində aparılan işlər, eyni vaxtda bir neçə qabiliyyətin inkişaf etdirilməsi nəticəsini verir, bu prosesdə müəllim gənc nəsli elmlərin əsasları haqqında dərin və möhkəm biliklər vermək, həmin bilikləri təcrübədə tətbiq etmək bacarıq və vərdişləri aşılamaq, hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət formalaşdırılması işini uğurla həyata keçirmək üçün təlim və tərbiyənin psixoloji qanunlarına dərinlən yiyələnməlidir. Qloballaşma prosesi bir çox sahələrdə olduğu kimi elm, təhsil, elmi tədqiqatlar sahəsində də özünü büruzə verir. Bu da qeyd olunan sahələr qarşısında müəyyən vəzifələr və tələblər qoyur. Məhz bu baxımdan ölkəmizdə təhsilə, tədrisə

və mütəxəssis hazırlığına münasibətlər də dəyişir. Xüsusilə son illərdə Azərbaycanda milli təhsil sisteminin inkişafı, təkmilləşdirilməsi, humanistləşdirilməsi və müasirləşdirilməsi istiqamətində mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir. Belə ki, məzmun cəhətdən dərstdə həyata keçirilən işlər daha çox müəllim tərəfindən qoyulan tapşırıqların yerinə yetirilməsinə yönəlir. Materialların mənimsənilməsində mərhələli təlimlər, metod və vasitələrin rəngarəngliyi, uğurlu fəaliyyət, müəyyən müsbət nəticə əldə etdikdən sonra sevinc hissləri və digər amillər uzunmüddətli və şəbəkə formasında əldə olunan biliklərin əsas məğzini təşkil edir. Sosial sferada bu işlər fərdin sosial mühitdəki mövqeyini möhkəmləndirir.

Açar sözlər: kommunikasiya, innovasiya, metod, texnologiya, nitq

Təcrübə göstərir ki, təlimin məqsəd, məzmun, forma, metod və üsullarından ibarət sistemi həmişə aparıcı olsa da, ona yanaşmalar müxtəlif olmuşdur.

Müxəlif innovasiyaların meydana gəlmə səbəbi ilk növbədə tədris edilən ayrı-ayrı fənlərin məqsədlərinin dəyişikliklərə uğraması nəticəsində yaranmışdır. Məsələn, bu vaxta qədər xarici dil müəllimləri qarşısında “nəyi?” və “nə üçün?” öyrətməli suallarına cavab axtarılması problemi dayanırdısa, indi “kimlərlə?” “nələri?” “necə öyrənməli?” məsələləri aktual sayılır. Tanınmış C. Harmer təhsilalanların yaş xüsusiyyətlərini geniş şərh edərək, dilöyrənmədə bir sıra məsələlərə diqqət yetirilməsini qeyd etmişdir:

- öyrənənlərin nə dərəcədə biliklərə malik olması;
- ətrafdakı hadisələrə öz rəy və fikirlərini bildirməsi;
- dərslə aid bütün detalları necə dərk etməsi;
- həyatda malik olduğu bacarıqları yaşına uyğun şəkildə tətbiq edə bilməsi;
- problem haqda fikir yürüdə və həlli üsulları haqqında mülahizələr edə bilmək və s. [3, s. 90].

Tədris prosesinin tələbəyönümlü olması üçün bu prosesi təşkil edən bütün komponentlərdə, yəni proqramların hazırlanmasında, dərslük və dərslərsaitlərinin tərkibində, eləcə də tədris üsullarının müəyyən olunmasında tələbənin maraqları və tələbatları ilkin və əsas şərt kimi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Müasir təlim nəzəriyyələri tədris prosesini tələbəyönümlü istiqamətdə müəyyənləşdirdiyi üçün təlimin təhsilləndirici funksiyası da ilk növbədə tələbələrə bilik, bacarıq və vərdislərin formalaşdırılmasına yönəlməlidir. Bu anlamda M. Veymerin fikirləri maraqlıdır: “Səriştə əsaslı xarici dil təlimi müəllimdən tələbəyə ötürülən fəaliyyətdir. Bu metodlara induktiv fəal öyrənmə daxildir ki, bu zaman dil öyrənənlər aşağıdakı fəaliyyətləri həyata keçirirlər:

1. problemləri həll edir, sualları cavablandırır,
2. öz suallarını qururlar,
3. müzakirəyə təqdim edirlər,
4. izah edirlər,
5. debatlar təşkil edirlər,

6. beyin həmlələri hazırlayırlar;
7. komandada problem və layihələr üzərində işləyərək, əməkdaşlıq edirlər;
8. Problemli situasiyalar təqdim edirlər.

İnduktiv metoda “sorgu əsaslı yanaşma”, tərz əsaslı yanaşma, problem əsaslı, layihə əsaslı yanaşma, ixtira xarakterli öyrənmə, yerindəcə öyrənmə (just-in-time teaching) daxildir.

Tələbəyönümlü tədrisin dəfələrlə müəllimyönümlü tədrisdən üstün olduğu faktlarla sübut olunmuşdur.

Tədris prosesində qarşıya çıxan problemlərin həlli ilə bağlı tədbirləri tanınmış metodist Ur Penni üç mərhələdə müəyyənləşdirir:

1. Problem yaranmazdan əvvəlki tədbirlər
2. Problem başlarkən görülmə tədbirlər
3. Problem yaranarkən görülmə tədbirlər.

Onun hər mərhələ üçün tərtib etdiyi bu ardıcılıq tələbə-müəllim münasibətlərinin müəyyənləşdirilməsi və lazımı iş üsullarının seçilməsini vacib edir:

- 1) qabaqlayıcı tədbir müalicədən yaxşıdır!
- 2) vəziyyətdən çıxmağa çalış!
- 3) dərhal hərəkətə keç, mübahisə etmə!

Orta və ali məktəblərdə motivasiyanın rolunu E.N.Solovova, P.B.Qurviçin motivasiyaya verdiyi təsnifat (tam, uğurlu, ölkəşünaslıq, estetik, instrumental) əsasında müəyyənləşdirilmiş və onun xarici dillərin tədrisi prosesinə daxil edilməsini vacib saymışdır[2,s.23].

Burada işin faydalı tərəfləri aşağıdakılardır:

1. Tələbələr mədəni normalara yaxın olurlar;
2. Müəllim və tələbələr arasında güclü əlaqələr formalaşır.

Bunlar yaxşı nəticənin olmasından xəbər verir. Kiçik qruplarda müəllimin diqqəti daha çox dilöyrənənlərə yönəlir. 10 nəfərlik siniflərdə xaos az olur.

Beləliklə, bu müəllimlər üçün daha məqsəduyğundur.

Həç şübhəsiz, tədris edilən xarici dildə ədəbiyyat nümunələrinin dilöyrənənlərə aşılması müəllim və dilöyrənənlərin şüurlu, xüsusi şəkildə qurulmuş və məqsədyönlü fəaliyyəti prinsipləri üzərində təşkil edilməlidir. Bu da maraq və niyyətləri tam şəkildə fərqli olan müəllim və dilöyrənənlərin təlim prosesində fəal iştirakını nəzərdə tutur. Eyni zamanda onu da qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilinin məqsədyönlü öyrədilməsi həm müəllim, həm də dilöyrənənlər tərəfindən tədris prosesinin məqsədlərinin dərk edilməsini və tədrisin keyfiyyətini təmin edən vacib şərtlərdəndir.

-İntensiv danışmaq çalışmaları. Bunlar tələbələrin sürətli danışğını nəzərdə tutur.

- Söhbət çalışmaları. Bu çalışmalarda birgə ünsiyyətə əsaslanan dialoji nitq nəzərdə tutulur. Müəllim: What is a vital part of any good teacher-student relationship? Tələbə 1: I think mutual respect & responsibility are often at the bottom of teacher-student problems.

Tələbə 2: I think that children & their teachers often experience ups & downs.

Tələbə 1: Parents should be able to listen closely to find out as much as they can to their children.

Tələbə 2: Parents should also try to understand the teachers better.

Tələbə 1: Parents often want their son or daughter to feel like a failure or the winner of a battle with a teacher.

Tələbə 2: Parents should always be the calm voice of reason.

Müəllim: How do you think are there any step you can take to straighten out a troubling relationship with a teacher?

Tələbə 1: Surely. I think the parent's goal at first is to try to understand both the teacher & the child.

Tələbə 2: I think, attempts should be made to create a better learning situation.

Burada müəllimin replikası tələbələri istiqamətləndirir və onlar struktur-sintaktik baxımdan nitqlərini qurmağa kömək göstərir.

Bundan əlavə, müəllimin həvəsləndirici replikalar üslubi xarakterli məlumatın əks etdirilməsi üçün şərait yaradır. Bu da kommunikativ situasiyaları və hadisə iştirakçılarını ictimai rolları ilə bilavasitə bağlı olan məsələdir.

Müəllim: All children & their teachers experience ups & downs, I think that parents shouldn't condemn teachers in front of the children.

Tələbə 1: I think that trouble with teachers is every concerned parent's nightmare.

Tələbə 2: Are there any steps parents can take to solve a problem that everyone dreads?

Tələbə 1: I think that administrative or personal problems shouldn't be brought into the classroom.

Tələbə 2: I'm sure that topics that are not connected with education don't have to be discussed in the classroom.

Nəhayət, dilöyrənənlər yetəri səviyyəyə çatdıqda geniş raportlar, monoloji şərhlər və s. ifadə edərək şifahi nitq ünsiyyətində fəal iştirak edirlər.

Müəllimin replikalrı ünsiyyətin baş verdiyi konkret situasiyanı nəzərə almaq zəruriliyini nəzərdə tutur, dilöyrənənlərin qurduğu dialoqda isə funksional-üslubi vahidlik əlamətləri verilir.

Aşağıdakı misallara nəzər salaq:

Choose a passage from a coursebook and count the number of punctuation.

Marks in the passage you have chosen.

a) Write the punctuation marks from your chosen passage on the board. Check that the students know the English words for them.

b) Divide the class into groups.

A.Amiraslanova

The main strategies in developing communicative competence in ELT

Summary

The process of teaching English should be based on the communicative – functional approach to teaching languages. The whole process of projects should be goal-oriented systematic. It will make the process more effective. In communicative output, the learners' main purpose is to complete a task, such as obtaining information, developing a travel plan, or creating a video. To complete the task, they may use the language that the instructor has just presented, but they also may draw on any other vocabulary, grammar, and communication strategies that they know. In communicative activities, the criterion of success is whether the learner gets the message across. In everyday communication, spoken exchanges take place because there is some sort of information gap between the participants. Communicative output activities involve a similar real information gap. In order to complete the task, students must reduce or eliminate the information gap. In these activities, language is a tool, not an end in itself. In a balanced activities approach, the teacher uses a variety of activities from these different categories of input and output. Learners at all proficiency levels, including beginners, benefit from this variety; it is more motivating, and it is also more likely to result in effective language learning. Students often think that the ability to speak a language is the product of language learning, but speaking is also a crucial part of the language learning process. It is important that teachers know and understand the minimum expected outcomes, or end-of-year benchmark standards, for comprehension development at each grade level, especially in the early years. This information becomes an essential roadmap for teachers to use in assessing each student's level of comprehension development. With this knowledge, you can plan instruction that best fits the needs of every child and that lays the groundwork for appropriate "next steps" in comprehension development. Of course, in the classroom you will discover students are at different places in their comprehension development, and you will need to plan small-group sessions each day for students having common needs. In this way, you can help all students continue learning in a systematic fashion.

Key words: communication, innovation, method, technology

A. Амирасланова

Основные стратегии на формировании коммуникативный компетенции на преподавании английского языка

Резюме

В данной ситуации необходимо владеть речевыми умениями на довольно высоком уровне, достаточном для того, чтобы иметь возможность делиться опытом и обмениваться идеями с коллегами и партнерами. Здесь мы

должны говорить о компетенции. Здесь говорится о необходимости внесения радикальных изменений в существующую систему обучения устной речи на иностранном языке. Процесс обучения немецкому языку в целом и процесс должен базироваться на коммуникативно - функциональном принципе. Прежде всего, учителя должны быть сами компетентны в этой области. Они должны быть чувствительными в лингвистическом отношении и коммуникативно компетентными. Далее, современные учителя иностранного языка должны уметь видеть себя глазами других и быть готовы считаться с тем, как они их видят. Также они должны быть готовы к экспериментам, должны быть готовы и способны делиться опытом и эмоциями с носителями других культур и своими студентами; должны находиться в постоянном поиске того, какими средствами современные языки могут содействовать пониманию на глобальном уровне. Обучение устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффективности данного процесса. В анализе большое внимание обращено на фактом, полученные из литератур. Автор пытается раскрыть роль проектного метода. Ссылаясь на работы ученых исследовавших, а также подчеркивает ее важность. Отмечается, что эта дает вспоминать смысл во время анализа еще более ясно, а также более разнообразном колорите. Основной целью Государственной программы является формирование единой общенациональной среды образования путём внедрения и использование современных информационно-коммуникативных технологий и обеспечением возможностью качественного образования, а также создания условий для интеграции государственной системы образования в мировую систему образования. Одной из основных целей изучения языка является обладание умением эффективно общаться на изучаемом языке.

Ключевые слова: коммуникация, инновация, метод, технология, речь

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 28.02.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 02.04.2020

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nuriyyə Əliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ZAHİDƏ ƏKBƏROVA

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası

zahida.akbarova@sport.edu.az

YÜKSƏK SƏVİYYƏLİ QRUPLARDA İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ

Xülasə

Yuxarı səviyyəli dil öyrənənlərə dərs vermək hər hansı digər səviyyədə olan öyrənənləri öyrətməkdən çox fərqlidir. Hər müəllim bütün səviyyələrdə olan öyrənciləri tədris edir ancaq yeni başlayanlar və qabaqcıl tələbələr arasında fərqli bir şey tələb edilir.

Daha yüksək səviyyəli şagirdlər ümumiyyətlə çətin mövzuları və qrammatik məqamları yaxşı başa düşürlər. Onlara yeni yollarla yanaşmaq lazım gəlir. Belə tələbələr qrammatikanı yaxşı bilirlər və tez-tez dilin nüanslarını daha dərinləndirən anlamaları üçün cəhdlər edirlər. Bunun üçün belə tələbələrə çətinlik çəkmələri lazım olan bir sahə, lüğət və daha təbii danışma üsullarını inkişaf etdirmək vacibdir. yüksək di bacarıqlı tələbələr bu səviyyəyə cəlb etmək, maraq səviyyələrini və motivasiyasını davam etdirmək üçün həqiqətən yeni yollar öyrənmək vacibdir. Bu səbəbdən onların maraqları və ehtiyacları ilə tanış olmaq öyrədən üçün vacib amildir.

Ümumiyyətlə, bu fəlsəfə tədris etdiyiniz hər sinifə aiddir. Tədris edən tələbələrin maraqlarına və ehtiyaclarına uyğun olaraq öyrətməlidir. Yüksək dil bacarıqlı öyrənənlərin çox fərqli prioritetləri var və onların bir çoxunun dil biliklərini istifadə etmək üçün böyük məqsədləri ola bilər. Sinif fəaliyyəti və qarşılıqlı əlaqə vasitəsi ilə maraq və məqsədlərini bölüşmək üçün yollar yaratmaqla tələbələrimizi tanımağa çalışmalıyıq. Açıq dialoq aparmaq və daim təzə təcrübə istifadə etmək bizə kömək edə bilər. Bunun bəzi yolları onları risk almağa təşviq edir, təhlükəsizlik zonalarından çıxmaları üçün yollar yaradır və öyrənəcəkləri və inkişaf etdirdikləri hər şeyin daha çox olduğunu göstərir. Hər müəllim yüksək dil bacarıqlı öyrənənləri maraqlandırmaq və onları ruhlandırmaq üçün bu taktikalardan istifadə edə bilər.

Yuxarı səviyyədə dil bacarığı olan tələbələr uzun müddət danışmaq üçün daha çox imkan tələb edirlər. Marqlı mövzular tapmaq çətin ola bilər və bəzən xəbərdəki mövzulara çox yünələ bilərik. Qabaqcıl xarici dil tələbələrini öyrətmək bəzən qorxuducu ola bilər - əgər tələbələriniz artıq mürəkkəb söhbətlər aparırsa və qrammatika və geniş lüğəti yaxşı başa düşürlərsə, bunun üçün müəllimə nə lazımdır? Qabaqcıl xarici dil tələbələrinə dərs vermək bəzi yollarla daha asan, digərlərində isə daha çətin ola bilər - qabaqcıl öyrənənlərin daha çox diqqəti cəlb edən, nizam-intizamı və özünü təşəbbüslü olma ehtimalı var. Əsas sinif qaydaları və onlardan gözləntilərinizi çatdırmaq üçün mübarizə aparmalı olmazsınız. Digər tərəfdən, onların dil müəlliminə olan tələbləri yeni başlayanlara nisbətən çox olacaq. Əsas qrammatika nümunələri dərslərindən kənara çıxmağınız və dilinizin daxili işlərini həqiqətən dərk etməyinizə çağıracaqlar.

Belə bir halda tapşırıqlara əsaslanan təlim rahat və praktikdir, çünki onları həyata keçirmək çox vaxt tələb etmir və ya çox vəsait tələb etmir. Birlikdə həyata keçirildikdə, hər hansı bir mövzu üçün kommunikativ fəaliyyət yaratmaq üçün əla bir üsul olan böyüməkdə olan mürəkkəb bir vəzifə zənciri meydana gətirirlər. Hərçənd, bu, hamısını hər mövzu üçün istifadə etməli, hətta verilmiş qaydada istifadə etməsi demək deyil. Tələbələr müəllimdən və ya digər yoldaşlarından bilmədikləri sözlərin mənasını soruşaraq real ünsiyyət şəraiti yaradır və dili daha sərbəst şəkildə öyrənirlər.

Açar sözlər: yuxarı səviyyə, müzakirə, çeşidləmə, ünsiyyət, kommunikativ fəaliyyət, cütlərlə iş

Yuxarı səviyyəli ingilis dili dərsləri müəllimlər üçün çox vaxt xüsusi problem yaradır. Bəzi universitetlərdə yuxarı səviyyəli tələbələr orta məktəb, biznes, informasiya texnologiyaları və ya başqa bir sahə kimi dərəcə proqramının texniki dilindən istifadə edərək İngilis dilini öyrənirlər. Xüsusi Məqsədlər üçün İngilis dili olaraq bilinən (İngilis dili) bu tip İngilis dili tədrisi sahənin ixtisaslaşdırılmış fənnini sinif otağına birləşdirir. ESP yüksək ixtisaslaşmış terminologiyanın əldə edilməsini və tələbələrin seçdikləri karyeralarında nümayiş etdirməli olduqları yüksək səviyyəli səriştəyə hazırladıqları zaman rəsmi prosesləri izah etmək bacarığını tələb edir. Bu qabaqcıl material tez-tez çətin olduğundan, tələbələr asanlıqla arxada qala və ya cavabsız qala bilər. Buna görə müəllimlərin yuxarı səviyyəli sinifləri təsirli və ünsiyyət quran metodlardan istifadə etməsi zəruridir.

Tapşırıqlara əsaslanan tədris və şifahi ünsiyyət təcrübəsi. Tapşırıq əsaslı tədris haqqında məlumat almadan əvvəl, sinifdəki iki əsas problem tələbələrin ünsiyyət üçün daha çox vaxt tapması və onları danışmağa həvəsləndirmələridir. Əgər fəaliyyətlər əvvəlcə qrammatik formaları öyrənməyə yönəldilmişsə, tələbələrin ünsiyyət qurması çətindir, çünki qoyulduğu dil situasiyası olduqca qeyri-təbii və rolları orijinal dilin istifadəsini tələb etmir. Buna görə də tələbələr dil öyrənməsini adi hal kimi qəbul edirlər və sadəcə hərəkətlərdən keçirlər. Tapşırıqlara əsaslanan təlim istehsal tərsi əks effekt verir, Müvafiq tələbə maraqları və istəklərinə əsaslanan tapşırıqlar dilin mənalı istifadəsini artırır və tapşırıqlar mənaya yönəldildikdə, tələbələr daha yaxşı “sinifdə dili orijinal ünsiyyət üçün istifadə etmək imkanlarına” sahiblənilirlər. Bu təlimə əsaslanan fəaliyyətlər tələbələrin bir-biri ilə mənalı müzakirələr apara bilməsi üçün sosial vəziyyətlər qurur. Tələbələr əməkdaşlıq etmək və bir-biri ilə əlaqə qurmaq üçün ingilis dilindən istifadə etdikdə dərslər daha təsirli olur.

Qrup və cütlərlə iş: Qrup və cütlərlə iş tapşırıq əsaslı tədris üçün zəruridir. Bu sinif otağının təşkili ənənəvi müəllim mərkəzli sinifdən tamamilə fərqli bir atmosfer yaradır; tələbələrə ciddi nəzarət etmək əvəzinə, müəllim onların işini əlaqələndirir. Buna görə, qrup işi tələbələri bütün sinif qarşısında danışmaq məcburiyyətindən azad edərək kommunikasiya üçün əlverişli bir mühit yaradır. Bu üsul qruplarda işləyəne qə-

dər danışmaqdan utancaq olan şagirdlərdə möcüzəvi dəyişikliklər olduğunu aşkar edir. Bundan əlavə, qrup işi tələbələri daha məsuliyyətli və fəal edir - bir tapşırıq yerinə yetirmək üçün bərabər məsuliyyət daşıyırlar. Qrup və cütlərlə iş bir sinifdə hər tələbə üçün də danışq vaxtını artırır. Byrne görə, "çox kiçik bir sinif olmadıqda, bütün sinif işləri ilə tələbələrinizə heç vaxt kifayət qədər şifahi təcrübə verə bilməyəcəksiniz." Məsələn, əgər 30 tələbə və 30 dəqiqəlik şifahi iş varsa, hər bir tələbənin ən çox danışmaq üçün yalnız bir dəqiqəsi olur; "Digər tərəfdən, tələbələrinizi cəmi beş dəqiqəyə ikiye ayırsanız, hər bir tələbə bu beş dəqiqə ərzində dərslə qalan hissəsinə nisbətən daha çox danışq vaxtı qazanacaqdır". Qrup işinin təşkili ən əsas məqamdır tələbələri cütlər və qrup şəklində bir tapşırıq yerinə yetirmək üçün necə təşkil etməli və müəllimlər dar sinif otaqları və müxtəlif dil səviyyələrində tələbələri birləşdirmək kimi problemlərin həllini tapmalıdırlar. Daşınan masalar və stullar olan bir sinif ideal olsa da, bir çox sinif otağında yerə perma ilə yapışdırılmış masalar var. Bu vəziyyətdə bir həll yolu tələbələrin bir sırada dönməsini və arxada oturan tələbələrlə söhbət etmələrini istəməkdir. Bu yolla, söhbət əsnasında tələbələr bir-birləri ilə üzləşə bilər, və bu mənə, yanında oturan tələbə ilə danışmaqdan daha yaxşıdır. Bu üsul tələbələri dörd qrupa bölməkdə də işləyir: bir-birinin yanında oturan iki tələbə dönüb arxasında oturan iki tələbə ilə işləyə bilər. Bəzən tələbələrdən masalarını tərk etmələrini və özlərinə tərəfdaş tapmalarını xahiş edə bilərik. Ancaq qərar vermək üçün çox vaxt tələb olunarsa, onları müəllim özü cütləşdirə bilər və ya tələbələrdən kənarlaşdırma və hər cütlüyü sinifdə bir yer təyin edə bilər. [2,68]

Bəzi müəllimlər səs-küylü olduğu üçün sinifdə qrup və cütlük işlərindən çəkinirlər. Bəs səssiz bir dili necə öyrənmək olar? Şagirdlərim səs-küylüdür, amma İngilis dilində danışdıqlarsa, müəllim özünü məmnun hiss edir. Bəzi hallarda, sinifdə çox səs-küy olduqda, Jacobs and Hall (2002, 55) tərəfindən təsvir edilmiş svetofor kartları olan sadə, lakin səmərəli bir texnikadan istifadə etmək olar: "Birlikdə işləsələr qrupların arasında yaşıl kart olur. səssizcə. Sarı vərəqə bir az susmaq lazım olduğunu göstərir. Masalarına qırmızı vərəqə verildikdə, qrup tamamilə səssiz qalmalı və yenidən işə başlamazdan əvvəl hamı səssizcə on nəfərə çatmalıdır. " Vaxt keçdikcə tələbələr müntəzəm olaraq qrup və cütlərlə işlərini davam etdirdikcə daha səssiz işləməyi öyrənirlər.[3,18]

Dil öyrənmək üçün bir sıra tapşırıqlara nəzər salaq. İlk dəfə Willis (1996) tərəfindən mürəkkəbləşdirilmiş bir zəncir meydana gətirən aşağıdakı altı vəzifəni kəşf edəndə tələbələrin real dünya dilindən istifadə üçün hazırlanması üçün interaktiv üsulların heyvətamiz imkanları aşkarlandı

1. Planlaşdırma. Tələbələr ayrı-ayrılıqda və ya qrup halında beyin hücumları, araşdırma və müsahibə yolu ilə bir mövzuya dair faktlar toplamaq üçün işləyirlər. Bu, bol məlumat verir və onların ilkin biliklərini və mövzunun təcrübəsini aktivləşdirir. Tələbələrə mövzu və əlaqəli lüğət haqqında bildiklərini nəzərdən keçirməyə və aktivləşdirməyə imkan verən siyahı araşdırır. Tələbələr lazım olan sözləri düşünür. Bu hissə, tələbələrin mövzu haqqında müzakirə etmələri və yazmaları lazım olan

sözlər və ifadələr hazırlamaq üçün əlverişlidir. Tələbələrə müəllimdən və ya digər yoldaşlarından bilmədikləri sözlərin mənasını soruşmağa icazə verilir.

2. **Çəşidləmə.** Şagirdlər bir mövzuya dair faktları, lüğəti və ya fikirləri ardıcılıqla sıralayıb və müqayisə edirlər.

3. **Müqayisə və ziddiyyət.** Şagirdlər topladıqları məlumatda oxşarlıqları və fərqli cəhətləri qeyd etdilər. Tələbələr bir problem ilə əlaqəli bir fərziyyə yaradır və qiymətləndirir və mümkün həlləri təhlil edir.

4. **Problem həlli.** Şagirdlər bir problemlə əlaqəli bir fərziyyə yaradır və qiymətləndirir və mümkün həlləri təhlil edirlər.

5. **Şəxsi təcrübələrini bölüşürlər.** Tələbələr şəxsi əlaqələri olan mövzularda söhbətlər və diskussiyalarla məşğul olurlar.

6. **Yaradıcı tapşırıqlar və layihələr.** Tələbələr tapşırıq əsaslanan işlərdən öyrəndikləri vacib şeyləri ümumiləşdirən yazılı, şifahi və ya multimedia layihəsi hazırlamaq üçün əməkdaşlıq edirlər [4,54]

Bu üsullar qrup və ya cütlər işinin təşkili üçün xüsusilə dəyərlidir və demək olar ki, hər hansı bir mətnə söykənə bilər, demək olar ki, istənilən mövzuya uyğunlaşdırılır və istənilən sinifdə istifadə olunur. Bu tapşırıqları yerinə yetirərkən tələbələr kortəbii diskussiyalara qoşulur, problemləri həll edir və təqdimatlar hazırlayır. Bu fəaliyyətlər tələbələrə sərbəst ünsiyyət qurmağa və tez-tez sinif şəraitində baş verən ünsiyyətdəki psixoloji maneəni dəf etməyə kömək edir. Müəllimlərin bir sinifdə tələbələrin real həyatda ingilis dilindən istifadə etməsi üçün lazım ola biləcək bütün vəziyyətləri çoxaltması çətin olsa da, bu cür tapşırıqlar tələbələrə real həyatda çətinlik çəkməyə hazır olmağa kömək edəcəkdir. Tələbələrə dil xaricində sinifdən kənar şəkildə istifadə etməyi öyrədəcəklər və "razılaşmaq və razılaşmamaq, müdaxilə etmək, təkrar və aydınlaşdırma istəmək, mövzunu və ya vurğunu dəyişdirmək, vacibliyini vurğulamaq kimi vacib dil funksiyalarından düzgün istifadə etməyə imkan verəcəklər. Bu üsuldən istifadə edib nəaliyyət əldə edən bir müəllim öz təcrübəsini belə bölüşür: Bir dəfə tələbələrimdən biri mənə ingilis dilində bir xarici qonaqa istiqamət verə biləcəyini söylədi. Ziyarətçi çox minnətdar idi, çünki tələbəmlə görüşənə qədər küçədə ingilis dilində danışa bilən birini tapa bilmədi. Tələbəm dedi ki, dərslərimizdə göstəriş verməməyimizə baxmayaraq, qrupda və cütlərdə ünsiyyət ona bu vəziyyətdə kömək etdi.

Fəaliyyətdə Willis'in (1996) seriyasından istifadə edərək tapşırıqlara əsaslanan təlim rahat və praktikdir, çünki onları həyata keçirmək çox vaxt tələb etmir və ya çox vəsait tələb etmir. Birlikdə həyata keçirildikdə, hər hansı bir mövzu üçün kommunikativ fəaliyyət yaratmaq üçün əla bir üsul olan böyüməkdə olan mürəkkəb bir vəzifə zənciri meydana gətirirlər. Hərçənd, bu, hamısını hər mövzu üçün istifadə etməli, hətta verilmiş qaydada istifadə etməsi demək deyil. Bir müəllim vaxtın qısa olduqda və ya eyni layihə üçün altı vəzifə hazırlamaqda çətinlik çəkirsə, yalnız bir və ya iki üsul istifadə etmək mümkündür. Bundan əlavə, vəziyyət layihənin altı tapşırı-

ğın ardıcılığını dəyişdirməyi tələb edə bilər. Bununla birlikdə digər müəllimlər tapşırıqları öz dərs cədvəllərinə uyğunlaşdırırlar.

Formaya yönəlmiş bu üsulda, qrammatikaya diqqətin itirildiyi düşünülə bilər, ancaq bunun əksinin doğru olduğunu qeyd etmək lazımdır. Əslində, bütün tapşırıq ardıcılığı zamanı mənalı məzmunla yiyələndikləri üçün tələbələr əldə etdikləri mesajlarını ən yaxşı şəkildə ifadə etmək üçün hansı lüğət və cümlə quruluşu növlərindən istifadə edəcəyinə qərar vermək üçün vaxt ayırırlar. İstədikləri mənanı ifadə etmək üçün doğru söz axtarmağı araşdırırlar və ya lüğətdə əmin olmadığı bir sözü axtarmaq üçün saxlaya bilərlər. Tələbələr planlaşdırdıqları bir cümlənin qrammatik cəhətdən doğru olub-olmadığını və ya hansısa şəkildə yaxşılaşdırıla biləcəyini düşünməyə yönəldə bilərlər.[5,138]

Yuxarı səviyyəli ingilis dili dərslərində bu tapşırığa əsaslanan fəaliyyətlərdən istifadə etmək tələbələrin ingilis dilində ünsiyyət qurmalarına kömək edir və dərsləri daha canlı edir. Əvvəlcə tələbələrin çoxu utancaq və tədbirlərdə iştirak etmək istəməmələri olurdu. Xüsusilə xüsusi peşəyönümlü tələbə qrupları əsasən gənc kişilərdən ibarət olduğundan problem olurdu və kişi tələbələr, ümumiyyətlə, daha az danışan və qadın tələbələrə nisbətən daha çox qorunub saxlanıldığını hiss etmək olurdu. Ancaq bu üsulun tətbiqi zamanı nəticəsində müəllimlər həm təəccüblənir, həm də ilhamlanır ki, tələbələr tapşırıqları yerinə yetirməyə heç etiraz etmirlər, hətta onları görməkdən zövq alırlar. Bir də müşahidə edilir ki, ən səssiz tələbələr də bütün sinif qarşısında deyil, qruplarda və cütlərdə daha sərbəst danışirlər. [1,34].

Tələbələrin ingilis dili əvəzinə ana dilində danışacaqları qorxusu da əsassız olur. Bir neçə belə hadisə ola bilər, amma ümumilikdə bu problem deyil, çünki nəticədə tələbələr ingilis dilində danışmağa daha çox vaxt ayırırlar və tədricən buna öyrəşirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Brown, H. D. 1994. Teaching by principles: An inter-active approach to language pedagogy. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall Regents.
2. Byrne, D. 1988. Techniques for classroom interaction. London: Longman.
3. Hall, E. J. 1977. The language of mechanical engineering in English. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall Regents.
4. Jacobs, G. M., and S. Hall. 2002. Implementing cooperative learning. In Methodology in language teaching: An anthology of current practice, ed. J. C. Richards and W. A. Renandya, 52–58. Cambridge: Cambridge University Press
5. Willis, D., and J. Willis. 2007. Doing task-based teaching. Oxford: Oxford University Press.
6. Willis, J. 1996. A framework for task-based learning. Harlow, UK: Addison Wesley.

Захида Акбарова

**Обучение английскому языку в группах высокого уровня
Резюме**

Обучение учащихся высокого уровня очень отличается от обучения учащихся на любом другом уровне. Каждый учитель обучает студентов на всех уровнях, но между начинающими и продвинутыми учениками требуются разные усилия.

Студенты более высокого уровня обычно лучше понимают сложные темы и грамматические вопросы. К ним нужно подходить по-новому. Такие студенты хорошо разбираются в грамматике и часто пытаются глубже понять нюансы языка. Для этого важно разработать поле, лексику и более естественные методы речи, с которыми у таких студентов должны быть трудности.

Важно научиться действительно новым способам привлечения самых разных студентов на этот уровень, чтобы поддерживать уровни заинтересованности и мотивации. Поэтому знакомство с их интересами и потребностями является важным фактором для учителя.

В целом, эта философия относится к каждому классу, который вы преподаете. Учитель должен преподавать в соответствии с интересами и потребностями учащихся. У высококвалифицированных учеников очень разные приоритеты, и у многих из них могут быть большие цели, чтобы использовать свои языковые навыки. Мы должны попытаться познакомиться с нашими студентами, создав способы обмена их интересами и целями с помощью занятий в классе и взаимодействия. Открытый диалог и постоянное использование нового опыта могут помочь нам. Некоторые способы сделать это побуждают их идти на риск, создают для них возможности выйти из зон безопасности и показывают, что у них есть что учиться и развиваться. Каждый учитель может использовать эту тактику, чтобы привлечь и вдохновить изучающих язык.

Студентам, которые выше среднего, требуется больше времени, чтобы говорить. Может быть трудно найти интересные темы, и иногда мы можем слишком сосредоточиться на темах в новостях. Обучение студентов, изучающих иностранный язык, иногда может быть пугающим - если у ваших студентов уже есть сложные разговоры и хорошее понимание грамматики и словарного запаса, что нужно учителю для этого? Обучение продвинутых студентов иностранному языку может быть легче в некоторых отношениях и более трудным в других - продвинутые ученики с большей вероятностью будут привлекать внимание, дисциплинированы и мотивированы. Вам не нужно изо всех сил пытаться передать основные правила класса и ваши ожидания от них.

С другой стороны, их спрос на учителя языка будет выше, чем для начинающих. Основные примеры грамматики побудят вас выйти из класса и по-настоящему понять внутреннюю работу вашего языка.

В этом случае обучение на основе заданий удобно и практично, поскольку оно не занимает много времени или денег. Когда они сделаны вместе, они образуют растущую сложную цепочку задач, которая является отличным способом создания коммуникативной активности для любой темы. Однако это не означает, что он должен использовать их все для каждого предмета, даже в заданном порядке. Студенты создают реальную среду общения, спрашивая учителя или других сверстников значение слов, которые они не знают, и изучают язык более свободно.

Ключевые слова: высший уровень, дискуссия, сортировка, общение, коммуникативная деятельность, парная работа.

Zahida Akbarova

Teaching english in high-level groups Summary

Teaching high level students is very different from teaching learners at any other level. Each teacher teaches students at all levels, but a different effort is required between beginners and advanced students. Higher level students generally have a better understanding of difficult topics and grammar points. They need to be approached in new ways.

Such students are well versed in grammar and often try to understand the nuances of the language more deeply. To do this, it is important to develop a field, vocabulary and more natural speaking methods that such students should have difficulty with.

It is important to learn really new ways to attract highly diverse students to this level, to maintain levels of interest and motivation. For this reason, getting to know their interests and needs is an important factor for a teacher.

In general, this philosophy applies to every class you teach. The teacher must teach according to the interests and needs of the students. Highly skilled learners have very different priorities, and many of them may have great goals in order to use their language skills. We should try to get to know our students by creating ways to share their interests and goals through classroom activities and interactions. An open dialogue and constant use of fresh experience can help us. Some ways to do this encourage them to take risks, create ways for them to get out of safety zones, and show that they have more to learn and develop. Every teacher can use these tactics to engage and inspire highly language learners.

Upper level students need more time to speak. It can be difficult to find interesting topics, and sometimes we can focus too much on news topics. Teaching foreign language students can sometimes be intimidating - if your students already have complicated conversations and a good understanding of grammar and vocabulary, what does the teacher need to do this? Teaching advanced students a foreign language can be easier in some respects and more difficult in others - advanced students are more likely to attract attention, be disciplined and motivated. You do not have to struggle to convey the basic rules of the class and your expectations from them. On the other hand, their demand for language teachers will be higher than for beginners. Basic grammar examples will encourage you to leave the classroom and truly understand the inner workings of your language.

In this case, task-based training is convenient and practical, since it does not take much time or money. When made together, they form a growing complex task chain, which is a great way to create communication activity for any topic. However, this does not mean that he should use them all for each subject, even in the given order. Students create a real communication environment by asking the teacher or other peers for the meaning of words that they don't know, and learn the language more freely.

Keywords: top level, discussion, sorting, communication, communicative activity, pair work.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.03.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 12.04.2020

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Validə Ağayeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

VƏFA MƏLİKOVA

ADU

Rəşid Behbudov 134

email: v. melikova.79@mail.ru

XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ OYUN ƏSASLI DİL TƏLİMİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə

Məlum olduğu kimi, kommunikativ səriştə tələbələrdə şifahi nitq vərdişlərinin inkişafı ilə əlaqədardır. Şifahi nitq vərdişlərinin formalaşdırılmasında motivasiyanın rolu böyükdür. O dilöyrənənlərin həm linqvistik vasitələrə, həm də təlim materiallarının məzmununa olan maraqlarını əks etdirir. Motivasiya bütün fəaliyyət növlərinin əsasında dayanır. Təlim materiallarının məzmunu bir stimül rolunu daşıyaraq, kommunikativ prosesi sürətləndirir və nəticə etibarilə, dilöyrənənlərin fəal verbal fəaliyyətini sürətləndirir.

Xüsusilə son illərdə Azərbaycanda milli təhsil sisteminin inkişafı, təkmilləşdirilməsi, humanistləşdirilməsi və müasirləşdirilməsi istiqamətində mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir. Belə ki, məzmun cəhətdən dərstdə həyata keçirilən işlər daha çox müəllim tərəfindən qoyulan tapşırıqların yerinə yetirilməsinə yönəlir. Materialların mənimsənilməsində mərhələli təlimlər, metod və vasitələrin rəngarəngliyi, uğurlu fəaliyyət, müəyyən müsbət nəticə əldə etdikdən sonra sevinc hissləri və digər amillər uzunmüddətli və şəbəkə formasında əldə olunan biliklərin əsas məğzini təşkil edir. Sosial sferada bu işlər fərdin sosial mühitdəki mövqeyini möhkəmləndirir. Şagird və ya tələbənin qoyulan tapşırıqla mümkün qədər daha dərinlən tanış olmaq istəyi və problem yarandıqda birbaşa müəllimə deyil, əvvəlcə şagird və ya tələbə yoldaşına müraciət etmək arzusu bu işlərin ayrılmaz hissəsidir.

Rollu oyunlar –hər hansı bir problemə müxtəlif nöqteyi-nəzərdən yanaşmalardan ibarətdir. İştirakçılar müxtəlif rolları öz üzərlərinə götürməklə hadisələri fərqli mövqelərdən qiymətləndirməyi bacarırlar. Rollu oyunlar dilöyrənənlərə vərdiş edilmiş stereotiplərdən uzaqlaşmağa və yeni davranış modellərinə yiyələnməyə imkan verir, rola girmək və ifadə etmək bacarıqlarını formalaşdırır, yaradıcı və tənqidi təfəkkürü inkişaf etdirir və üzə çıxarır, əməkdaşlığı və tolerantlığı inkişaf etdirir.

Rollu oyunlar müasir texnologiyalar vasitəsilə beynəlmiləl, daha dəqiq desək multi-kultural siniflərdə də yüksək effektivliyə malikdir.

Müxtəlif formatda təşkil olunmuş bu oyunlar əksər hallarda dostluq, qardaşlıq simvoluna çevrilərək, gələcək əməkdaşlıqlar üçün stimül yaradır. Belə demək mümkünsə dərslərə əlavə rəng qatması ilə bərabər onları daha canlı edir, sözün həqiqi mənasında

cansıxıcı olmaqdan qoruyur. Burada müəllimin fəaliyyəti və düzgün istiqamətvericiliyi də ön planda olmalıdır.

Beləliklə, şifahi nitqin inkişaf etdirilməsində istifadə edilən strategiyalar tələbələrin yaş, maraq və ehtiyaclarına uyğun şəkildə qurulmalıdır. Şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi məqsədilə müxtəlif diskussiyaların, debatların aparılması məqsədəuyğun hesab olunur.

Açar sözlər: kommunikasiya, innovasiya, metod, texnologiya, nitq

Kiçik qruplarda onlar qısa tamaşa hazırlayır və məşq edirlər, daha sonra isə həmin tamaşanı başqaları üçün ifa edirlər.

Adları çəkilən bu fəaliyyət növləri ingilis dilinin istifadə olunması üçün olduqca vacib və sərfəli yollar hesab edilir. Bu zaman həm mövzu, həm də xarakter seçimi marağa uyğun olaraq, sərbəst şəkildə seçilə bilər. Belə ki, dilöyrənənlər siyasət mövzusunda istədikləri siyasətçiləri canlandıraraq, debatlar təşkil edə bilərlər. İstədikləri aktyorları “əvəz edərək” konkret bir film səhnəsini canlandırmağa bilərlər. Bu növ çalışmaları yerinə yetirərkən dilöyrənənlər lazım olacaq leksik vahidlər və qrammatik strukturları müəllimin göstərişi ilə öz nitqlərində məşq etmiş olurlar.

Bəzən oyun əsaslı dil təlimində öz nitqində səhvləri tutmaq çətin olur. Çünki bu zaman yalnız ünsiyyətin baş tutmasına maraqlı olduğumuzdan səslərə diqqət etmirik. Əgər səsləri düzgün eşitmək mümkün olmur, onları düzəltmək çətin olur. Çalışmaq lazımdır ki, öz nitqini smartfon və PC -lə qeydə alınsın və dinlənilsin. Bu zaman planlaşdırılmamış diskussiyalar, formal debatlar, qruplarda diskussiyalar, konsensus çatma və s. kimi məsələlər gündəmdə olmalıdır.

Daha sonra qabaqcadan hazırlanmış söhbətlər, təqdimatlar da bu baxımdan yararlıdır. Bu zaman söhbətlərin mövzusu tələbələrin öz seçimindən asılı olmalıdır. Burada xüsusilə multimedia elementlərinin olması da arzuolunandır. Tələbələr həmin təqdimatlara yalnız qulaq asmaq xatirinə deyil, öz təqdimatlarında bunlardan yararlanmaq məqsədi ilə qulaq asmalıdırlar.

Qeyd edək ki, təqdimatlar fəal dinləmə ilə yanaşı fəal danışqda da faydalı hesab olunur.

Oyun əsaslı dil təlimində asta danışmaq isə dilöyrənənlərə imkan yaradır ki, yaxşı fikirləşə və fikirlərini oyunda düzgün ifadə edə bilsinlər. Daha sonra dedikləri barədə təhlillər aparasınlar. Çünki asta danışq daha müfəssəl fikirləşməyə şərait yaradır. Bu zaman tələbələr özlərini daha rahat hiss edirlər. Eyni zamanda bu onların malik olduğu ingilis dilinin fantastik təsir bağışlamasına zəmin yaradır.

Kommunikasiya fəaliyyətləri də bu sıralamada vacib rol oynayır. Buraya “information gap games”, televiziya və radio oyunları da daxildir. “Information gap games” adlanan oyun növündə tələbə “pazl”ı həll etmək üçün öz partnyorunu seçir. Oxşar və fərqli cəhətləri aşkar edir. Televiziya və radio oyunlarında da komediya improvizasiyalarının rolu danılmazdır. Bu nitqin rəvan və itiliyinin təmin olunmasını

da vacib sayılır. İmprovizə edilmiş oyunlar tələbələrdə danışmaq üçün özünəinam hissənin yaradılmasında böyük rola malikdir.

Oyunlar leksik amillərin nəzərə alınması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, oyunlardakı mətnlərin leksikaya inteqrasiyası bu işi kifayət qədər əlçatan edir. Oyun bu mənada model hesab edilə bilər.

Hornbiyə görə, oyun əsaslı dil təlimində interpretasiya və inteqrasiya olmalı, leksik amillərin müəyyənləşdirilməsində başa düşülməli və dərk edilməlidir. Bu bacarıq mənənin anlaşılmasında və interpretasiyanın əldə edilməsində xüsusi qabiliyyət hesab olunur. Oyunlar məqsədə yönəldilmiş fəaliyyətdir.

Beləliklə, oyun əsaslı dil təlimi dil faktlarının müəyyənləşdirilməsində mühüm rola malikdir. Bu kommunikativ kompetensiyanı inkişaf etdirir. Bəzi hallar isə daha məhdud fəaliyyət olub, məqsədə yönəldilir. Bəziləri isə kompetensiyanı formalaşdırır. Analitik oyunlarda isə bu bir qədər fərqlidir. Sən oxuduğunu tam şəkildə ifa edir və qiymətləndirməyi bacarırsan. Bu zaman dilöyrənlər bir dəfədən daha çox oxuya, onlar haqqında düşünməyi dayandıra, üslubi araşdırma apararkən açar sözləri nəzərdən keçirə bilər.

Nəticə etibarilə, söz səviyyəsi oyun zamanı dəqiqədə 100 sözə düşə bilər. Analitik oyunlar yüksək səviyyəli koqnitiv bacarıqdır. Oyunun məqsədi başa düşmək və daha sonra müəllifin arqumentlərini dəyərləndirə bilməkdir.

Analitik oyunlar mesajı dərinlən dərk etmək, parçanın məqsədini aydın başa düşməkdir. Biz tələbələrdən oxumağı və tənqidi yanaşmanı tələb edə bilərik. Həmçinin biz onlardan keçmiş zaman formasının işlənmə xüsusiyyətlərini və oyun zamanı nitqlərində necə istifadə olunduğunu soruşa bilərik. Biz mətnə leksik koheziyanın tapılması istiqamətində onları məlumatlandırma, xüsusi söz və ifadələrin işlədilmə xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsində həvəsləndirə bilərik. Onlar paraqrafların konstruksiyalarını təhlil etməli, punktuasiyaya fikir verməliyik.

Mətn” miming” tələbələrin başa düşməsi üçün vacibdir. Əgər paraqraf uzundursa bu zaman cümlə və frazalar, qısa mətnlərdə isə tələbələr yalnız sözləri müzakirə edirlər. Burada mübtəda və xəbərin uzlaşması və s. nəzərə alınır. Ucadan oxu- fəal dinləyici kimi bacarıqların inkişaf etdirilməsinə xidmət edir. Tələbələr öz öyrəndiklərini real həyata tətbiq edərək, təcrübələrini bölüşürlər.

Beləliklə, oyun əsaslı dil təlimində bacarıqlar nəzərə alınmaqla həyata keçirildikdə yüksək nəticələr əldə etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

5. Richards J., Plan J. Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics. - Harlow: Longman, 1997, 211p.
6. Diane Larsen- Freeman and Anderson. M. Techniques & Principles in Language Teaching. 3rd ed. Oxford University Press, 2011, 316 p.

7. Douglas H. Brown. Teaching by Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy. Pearson Education, 2007, 569 p.
8. Gass S. M. An interactionist perspective on second language acquisition. Kaplan, R.B. (ed.) In The Oxford handbook of applied linguistics, 2002, pp.170-181.

Malikova V.

The importance of game-based language teaching in FLT

Summary

The process of teaching English should be based on the communicative – functional approach to teaching languages. The whole process of games should be goal-oriented and systematic. It will make the process more effective. In communicative output, the learners' main purpose is to complete a task, such as obtaining information, developing a travel plan, or creating a video. To complete the task, they may use the language that the instructor has just presented, but they also may draw on any other vocabulary, grammar, and communication strategies that they know. In communicative activities, the criterion of success is whether the learner gets the message across. In everyday communication, spoken exchanges take place because there is some sort of information gap between the participants. Communicative output activities involve a similar real information gap. In order to complete the task, students must reduce or eliminate the information gap. In these activities, language is a tool, not an end in itself. In a balanced activities approach, the teacher uses a variety of activities from these different categories of input and output. Learners at all proficiency levels, including beginners, benefit from this variety; it is more motivating, and it is also more likely to result in effective language learning. Students often think that the ability to speak a language is the product of language learning, but speaking is also a crucial part of the language learning process. It is important that teachers know and understand the minimum expected outcomes, or end-of-year benchmark standards, for comprehension development at each grade level, especially in the early years. This information becomes an essential roadmap for teachers to use in assessing each student's level of comprehension development. With this knowledge, you can plan instruction that best fits the needs of every child and that lays the groundwork for appropriate "next steps" in comprehension development. Of course, in the classroom you will discover students are at different places in their comprehension development, and you will need to plan small-group sessions each day for students having common needs. In this way, you can help all students continue learning in a systematic fashion.

Key words: communication, innovation, method, technology

В. Маликова

**эффективности игровых языковых обучении на преподавании
иностранного языка**

Резюме

В данной ситуации необходимо владеть речевыми умениями на довольно высоком уровне, достаточном для того, чтобы иметь возможность делиться опытом и обмениваться идеями с коллегами и партнерами. Здесь мы должны говорить о компетенции. Здесь говорится о необходимости внесения радикальных изменений в существующую систему обучения устной речи на иностранном языке. Процесс обучения немецкому языку в целом и процесс должен базироваться на коммуникативно - функциональном принципе. Прежде всего, учителя должны быть сами компетентны в этой области. Они должны быть чувствительными в лингвистическом отношении и коммуникативно компетентными. Далее, современные учителя иностранного языка должны уметь видеть себя глазами других и быть готовы считаться с тем, как они их видят. Также они должны быть готовы к экспериментам, должны быть готовы и способны делиться опытом и эмоциями с носителями других культур и своими студентами; должны находиться в постоянном поиске того, какими средствами современные языки могут содействовать пониманию на глобальном уровне. Обучение устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффективности данного процесса. В анализе большое внимание обращено на фактом, полученные из литератур. Автор пытается раскрыть роль проектного метода. Ссылаясь на работы ученых исследовавших, а также подчеркивает ее важность. Отмечается, что эта дает воспоминать смысл во время анализа еще более ясно, а также более разнообразном колорите. Основной целью Государственной программы является формирование единой общенациональной среды образования путём внедрения и использование современных информационно-коммуникативных технологий и обеспечением возможностью качественного образования, а также создания условий для интеграции государственной системы образования в мировую систему образования.

Ключевые слова: коммуникация, инновация, метод, технология, речь

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.03.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.04.2020

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nuriyyə Əliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

RAUF İBRAHİMOV
Bakı Dövlət Universiteti
Zahid Xəlil küçəsi
rauf-ibrahimov-90@mail.ru

DÜZƏLTMƏ ZƏRFLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Digər əsas nitq hissələrində olduğu kimi zərflərdə də morfoloji yolla söz yaratma xüsusi yer tutur. Zərf düzəldən şəkilçilərin özünəməxsusluğu zərflərin əsas nitq hissələrindən biri olaraq formalaşmasında və müəyyənləşməsində mühüm rol oynayır. Hansı nitq hissələrindən yaranmasına görə düzəltmə zərflərin də iki yerə ayrıldığını görürük: adlardan düzələn və feillərdən düzələn düzəltmə zərflər olmaqla. Adlardan yaranan düzəltmə zərflərin daha çox inkişaf etdiyini, feillərdən yaranan düzəltmə zərflərin isə digər əsas nitq hissələri ilə müqayisədə çox az inkişaf etdiyini müşahidə edirik. Düzəltmə zərflərdən tərz-i-hərəkət zərflərinin olduqca inkişafı göz qabağındadır. Morfoloji yolla söz yaratma zamanı sözdüzəldici (leksik) şəkilçilərin sözlərə qoşulmaqla yeni sözlər yaratdığını bilirik. Ancaq düzəltmə zərflərin yaranmasında digər əsas nitq hissələri ilə müqayisədə sözdüzəldici şəkilçilərlə yanaşı söydəyişdirici (qrammatik) şəkilçilərin də leksikləşərək zərf yaratmada böyük rol oynadığını qeyd edə bilərik. Bu şəkilçilərin qoşulduqları sözlərdən yeni söz yaratması semantik cəhətdən inkişafın nəticəsi kimi ortaya çıxır. Semantik inkişafıla bağlı zərflərin quruluşca növləri daxilində bir çox sözlərin zərf kimi formalaşdığını və bu baxımdan düzəltmə zərflərin də müəyyən hissəsinin kənarda qalmadığını müşahidə edirik.

Açar sözlər: düzəltmə zərflər, sintaktik əlaqə, morfoloji yol, semantik inkişaf

Düzəltmə zərflər içərisində tərz-i-hərəkət zərfləri çoxluq təşkil edir və bu baxımdan tərz-i-hərəkət zərflərinin zərfin bir nitq hissəsi kimi formalaşmasında baza rolunu oynadığını deyə bilərik. M.Hüseynzadə düzəltmə tərz-i-hərəkət zərflərinin, əsasən, sifət və ya sadə tərz-i-hərəkət zərflərinin, bəzən də başqa nitq hissələrinin (isim, say) üzərinə sözdüzəldici şəkilçi, şəkilçiləşmiş qoşma və ədat artırmaqla düzəldiyini qeyd edir.[1,s.202] Q.Kazımov bildirir ki, düzəltmə tərz zərfləri isim, sifət, say, əvəzlik və zərflədən sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə yaranır.[2,s.317] B.Xəlilov isimlərdən, sifətlərdən, saylardan və zərflərdən şəkilçilər vasitəsilə düzəltmə zərflər yarandığını göstərir.[3,s.284] Düzəltmə zərflərin mənacə başqa növlərinin düzəltməsi barədə müəlliflərin fikri düzəltmə tərz-i-hərəkət zərfləri ilə eyni, yəni şəkilçilər vasitəsi ilə yarandığı qeyd edildiyi üçün onları ayrıca qeyd etmirik. Düzəltmə zərflərin təhlili

zamanı fərq yaradan bir məsələ vardır ki, o da Ə.Şükürovun qeydlərində özünü göstərir. Orada düzəltmə zərflər əmələ gəlmə yollarına görə iki yerə bölünür: 1) morfoloji yolla düzələn zərflər; 2) mürəkkəb yolla düzələn zərflər.[4,s.386] Belə ki, əslində burada düzəltmə anlayışı qarışıqlıq yaradır. Yuxarıda qeyd olunan digər müəlliflər isə yalnız morfoloji yolla düzələn zərfləri düzəltmə zərf kimi qəbul edir. Ümumiyyətlə, mürəkkəb sözdən danışarkən iki sözün struktur-semantik cəhətdə birləşməsi nəticəsində **düzələn** sözlərin mürəkkəb sözlər adlandığını bilirik. Düzəltmə zərflərlə bağlı Ə.Şükürovun bölgüsündə qeyd etdiyi **düzəltmə** ifadəsi, fikrimizcə, bu mənada öz əksini tapmışdır. Amma bu fakt düzəltmə zərflərə daxil edilən mürəkkəb yolla düzələn zərfləri düzəltmə zərf kimi qəbul etməyə əsas vermir. Düzəltmə zərflər, əsasən, adların sonuna xüsusi sözdüzəldici şəkilçilər artırmaqla düzəlir. Düzəltmə zərflərin az bir qismi isə, əsasən, feili bağlamaların semantik cəhətdən zərfə keçidi və nəticədə feili bağlama şəkilçilərinin leksikləşməsi yolu ilə feillərdən yaranmış olur. Şəkilçilərin iştirakı ilə düzələn zərflərə başqa adla morfoloji yolla düzələn zərflər də deyilir. Bu yolla düzələn zərflər dilimizdə öz zənginliyi ilə seçilir. Morfoloji yolla düzələn zərflər iki yerə ayrılır: 1. Adlardan yaranan düzəltmə zərflər; 2. Feillərdən yaranan düzəltmə zərflər;

Adlardan zərf düzəldən şəkilçilər:

1. -casına² şəkilçisi isim və sifətlərə artırılaraq düzəltmə tərz-i-hərəkət zərfləri yaradır və vurğu qəbul etməyən zərf düzəldən şəkilçilərdən biridir.

a) Sadə isimlərə -casına² şəkilçisi qoşulmaqla yaranan düzəltmə tərz-i-hərəkət zərfləri: dostcasına, uşaqcasına, alimcəsinə, dərvişcəsinə və s.

b) Sadə sifətlərə -casına² şəkilçisi qoşulmaqla yaranan düzəltmə tərz-i-hərəkət zərfləri: dəlicəsinə, axmaqcasına və s. Pəhləvanlarda **axmaqcasına** bir qoxusuzluq vardır.(M.S.Ordubadı)

c) Düzəltmə sifətlərə -casına şəkilçisi qoşulmaqla yaranan düzəltmə tərz-i-hərəkət zərfləri: amansızcasına, hiyləgərcəsinə, könülsüzəsinə, insafsızcasına və s. Həm də qeyd etmək lazımdır ki, şerin müəllifi Dilbər kimi şagirdlərin simasında şöhrətpərəstləri **amansızcasına** qamçılamışdır. (Elçin)

Q.Kazımov “uşaqcasına” sözünü isimlərdən düzələn, “yaxşıcasına” sözünü sifətlərdən düzələn, “sakitcəsinə, yavaşcasına” sözlərini zərflərdən düzələn nümunələr içərisində verir.[2,s.318] Ə.Şükürov isə “uşaqcasına” sözünü əsl və nisbi sifətlərdən düzələn nümunələr içərisində göstərir.[4,s.399] Bizcə, Q.Kazımov doğru olaraq “uşaq” sözünü isim kimi qəbul edir və isimlərdən düzələn nümunələr içərisində göstərir. Q.Kazımovun yuxarıda qeyd etdiyimiz digər nümunələri isə, fikrimizcə, düzgün deyil. Çünki “yaxşıcasına və yavaşcasına” sözü ədəbi dildə “yaxşıca və yavaşca” kimi işlənir, “sakit” sözü isə zərf yox, sifətdir və -ca² şəkilçisi qəbul edərək düzəltmə tərz-i-hərəkət zərfi olur.

M.Hüseynzadə “qəhrəmancasına, hiyləgərcəsinə, eybəcərcəsinə” sözlərini isimlərin sonuna artırılaraq düzələn zərflərin nümunələri içərisində verir.[1,s.203] Bizcə, bu nümunələrin isimlərdən düzələn zərflər kimi qeyd olunması yanlışdır, si-

fətlərdən düzələn zərflər kimi verilməsi doğru olardı. Ə.Şükürov “eybəcərəcəsinə” sözünü sifətlərin sonuna qoşularaq düzələn zərf nümunələri içərisində verir ki, fikrimizcə, bu daha doğrudur.

-casına, -cəsinə şəkilçisi, əsasən, tərzi-hərəkət mənalı düzəltmə zərflər əmələ gətirir.

2. -la² şəkilçisi, əsasən, mücərrəd mənalı isimlərə artırılmaqla onlardan düzəltmə tərzi-hərəkət zərfləri yaradır və vurğu qəbul etməyən zərf düzəldən şəkilçilərdən biridir. Düzəltmə zərflərin yaranmasında iştirak edən ən məhsuldar şəkilçilərdəndir.

-la, -lə şəkilçisi vasitəsilə düzələn zərfləri əmələ gəldiyi formalara görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a) mücərrəd mənalı sadə isimlərə “-la,-lə” şəkilçisinin qoşulması ilə yaranan düzəltmə tərzi-hərəkət zərfləri : ləzzətlə, diqqətlə, təəccüblə, həvəslə və s. Axşam ər, arvad, qayınana şirin söhbət edərək toyuqplovu **ləzzətlə** yedilər. (Ə.Haqverdiyev) Qadın həkimi görcək yaşmanıb ayağa qalxdı, qız isə çəkinməyərək həkimə **diqqətlə** tamaşa edirdi.(Y.V.Çəmənəminli) ...Məmmədəğa bir an **təəccüblə** hiss etdi ki, yarasasəsindən,...(Elçin) Kağıza **həvəslə** o da qol atdı; Dodağı altından gülümsəyərək. (B.Vahabzadə)

-la, -lə şəkilçisi “ilə” qoşmasından törəmiş və şəkilçiləşmişdir. Konkret isimlərə artırılan “ilə” və onun qısaldılmış forması olan -la, -lə hissəciyi hal-hazırda da qoşma olaraq dilimizdə işlənməkdədir; məs.: qələmlə, bıçaqla və s. Bunu qeyd etməkdə məqsəd, bu şəkilçinin yalnız mücərrəd mənalı isimlərə artırıldıqda düzəltmə zərf yaratdığını bildirməkdir.

b) Mücərrəd mənalı düzəltmə isimlərə -la,-lə şəkilçisinin qoşulması ilə yaranan düzəltmə tərzi-hərəkət zərfləri: tədbirsizliklə, biganəliklə və s. Bu qədər **tədbirsizliklə** bir xalqın müqəddəratını ələ almaq böyük məsuliyyətsizlikdir.(M.S.Ordubadi) ... – Bunu da qəribə bir **biganəliklə** Məsməxanım dedi. (Elçin)

Tezliklə sözünü Ə.Şükürov düzəltmə isimlərdən yaranan nümunələr içində verir.[4,s.397] M.Hüseynzadə bu sözü doğru olaraq, *tez* sadə zaman zərfindən yaranan düzəltmə zaman zərfi kimi verir.[1,s.209] Ancaq -liklə və -likdə şəkilçilərinin sadə zaman zərflərindən düzəltmə zaman zərfi yaratdığını qeyd etməsi, fikrimizcə, düzgün deyil, çünki bu şəkilçilər təkcə *tez* sözündən düzəltmə zaman zərfi yaradır. Başqa hər hansı bir sadə zaman zərfindən düzəltmə zaman zərfi yaratdığı göstərilir. İnşallah **tezliklə** sağalarsan.(Ə.Haqverdiyev)

c) Zaman məzmunlu cəm halda olan isimlərə -la,-lə şəkilçisinin qoşulması ilə düzəltmə zaman zərfləri yaranır: günlərlə, aylarla, illərlə, dəqiqələrlə, həftələrlə və s. Adamlarımız **aylarla** vergi yığmağa gedə bilmir. (M.S.Ordubadi) ...və guya buna görə **həftələrlə** Məsməxanıma yaxın düşmürdü.(Elçin) Bir damcı mürəkkəb olub göz yaşı; **illərlə** gözlərdən axdı, töküldü. (B.Vahabzadə)

Düzəltmə zərf yaradan -la, -lə şəkilçisinin birinci və ikinci bölgüsü tərzi-hərəkət mənalı düzəltmə zərflər, üçüncü bölgüyə daxil olan forması isə yalnız zaman mənalı düzəltmə zərflər yaradır.

3. -ən şəkilçisi, əsasən, isimlərə qoşulmaqla düzəltmə tərzi-hərəkət zərfləri yaradır: qəsdən, qəflətən, qəlbən, ruhən və s. **Qəflətən** kəndin ayağında bir xoruz banladı. (Ə.Haqqverdiyev) Millətin qəlbinə **qəsdən** salınmış; Qorxu iblisini öldürdü onlar. (B.Vahabzadə) Yarasalar, elə bil, **qəflətən** adam səsləri eşidib daha da bərkdən çıxır-bağır saldı... (Elçin) M.Hüseynzadə bildirir ki, dilimizdə -ən və -i şəkilçisi qəbul edən təkrar, nisbət, təxmin, təqrib sözləri də təkrarən, nisbətən, təxminən, təqribən, təxmini və təqribi şəkildə düzəltmə kəmiyyət zərfləri kimi işləyə bilər.[1,s.216] Dilimizdə nisbət, təxmin, təqrib sözlərinin müstəqil şəkildə işlənmədiyini, yalnız təkrar sözünün müstəqil şəkildə işləndiyini görə bilərik. Bu baxımdan düzəltmə kəmiyyət zərfləri kimi yalnız “təkrarən” sözünün doğru olduğunu deyə bilərik.

4. -ca, -cə şəkilçisi vasitəsilə düzələn zərflər. Dilimizdə çox məhsuldar olan bu şəkilçinin qoşulması ilə düzələn zərfləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a) sadə zərflərə -ca, -cə şəkilçisinin qoşulması ilə yaranan düzəltmə zaman və tərzi-hərəkət zərfləri: **indicə**, **yavaşca**, **əvvəlcə** və s.

O fikirləşdi ki, **indicə** ağlamaqdan özünü güclə saxlayan bu qızın çiyindəki qançır dünyanın ən əbləh işidi,... (Elçin) Mirzoppa **əvvəlcə** elə başa düşdü ki,... (Elçin) Əyilib **yavaşca** masanın üstə; Bir möhürə baxdı, bir qola baxdı. (B.Vahabzadə)

-ca² şəkilçisi sadə zaman zərflərinə qoşularkən iş və ya hadisənin zamanının bi-zə daha yaxın olduğunu göstərir.

b) zaman məzmunlu cəm şəkilçili isimlərə -ca, -cə şəkilçisinin qoşulması ilə yaranan düzəltmə zaman zərfləri: **həftələrcə**, **əsrələrcə**; **Həftələrcə** içənlər varmış (Y.V.Çəmənzəminli); **Əsrlərcə** qüvvətlilərə qul olmuşlar (Y.V.Çəmənzəminli).

c) sadə sifətlərə -ca, -cə şəkilçisinin qoşulması ilə yaranan düzəltmə tərzi-hərəkət və zaman zərfləri: **yaxşıca**, **sakitcə**, **təzəcə**, **yenicə**, **gizlicə**, **yamanca**, **ehmalca**; Azərbaycan hakimi Şəmsəddin Eldəniz **təzəcə** ölmüşdü.(M.S.Ordubadi) ... hər gün məhəllədə gördüyü qıza oğru pişik kimi **gizlicə** hamam pəncərəsindən baxıb... (Elçin) ... və fikirləşdi ki, bu il meyvə-tərəvəz **yaxşıca** boldur. (Elçin) ... və o, toy günü **xəlvətcə** Əhmədin təyyarəsinin cihazlarını xarab etmişdi. (Elçin)

d) düzəltmə sifətlərə -ca, -cə şəkilçisinin qoşulması ilə yaranan düzəltmə tərzi-hərəkət zərfləri: **mərhəmətsizcə**, **səssizcə**, **ehmallicə**, **dinməzcə**, **kirimişcə**;

Sonra bir müddət **səssizcə** dayandılar. (Elçin)

Ə.Şükürov **dinməzcə**, **kirimişcə** sözləri ilə bağlı bu zərflərin feili sifətlərə -ca² şəkilçisi qoşulmaqla yarandıqlarını qeyd edir.[4,s.398]

e) mənsubiyyət şəkilçili isimlərə və zərflərə -ca, -cə şəkilçisinin qoşulması ilə yaranan düzəltmə tərzi-hərəkət və yer zərfləri: **arxasınca**, **dalınca**, **önümüzçə**, **yənincə**;

B.Xəlilov -ca, -cə şəkilçisi ilə düzələn zərflərin bölgüsündə bu şəkilçilərin isimlərə qoşularaq düzəltmə zərf yaratdığını qeyd edir. Nümunə kimi cümlələrin daxilində *farsca*, *sadəcə* sözlərini göstərir.[3,s.285] Bir də göstərilən “*sadəcə*” sözündə kök – “*sadə*” sözü isim yox, sifətdir.

Y.Seyidov qeyd edir ki, dil adlarına *ca*, *cə* ədatının artırılması ilə zərf düzəlmir. Nümunə olaraq “azərbaycanca, özbəkçə” sözlərini verir. Müəllif bildirir ki, belə olsa, dünyada neçə min dil adı varsa, Azərbaycan dilində də o qədər, yəni minlərlə bu tipli zərf ola bilər.[6,s.359] Biz də belə hesab edirik ki, isimdən *-ca*, *-cə* şəkilçisi ilə zərf düzəlmir. Bu barədə Y.Seyidovun fikiri ilə razılaşıırıq.

Q.Kazımov *-ca*, *-cə* şəkilçisi ilə bağlı maraqlı fikir söyləyir: “*-Ca*, *-cə* şəkilçisinin mühüm xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, sözün mənasında ciddi dəyişiklik yara-da bilmir. Müqayisə üçün indi – *indicə*, yüngül – yüngülcə, əvvəl – əvvəlcə, gizli – gizlicə sözlərini verir və bildirir ki, buna baxmayaraq, sözlərə adverbial keyfiyyət verir, sanki *təkcə* tərz zərfləri deyil, zərfin digər məna növlərinə də artırılmaqla adverbiallıq yaratma istiqamətində inkişaf edir. Düzəltmə zərf yaradan *-ca*, *-cə* şəkilçisi artırıldığı formadan asılı olaraq zərfin məna növləri üzrə tərz, zaman, kəmiyyət-kefiyyət, yer mənalari ifadə edən zərflər yaradır.[5,s.327-328]

5. *-yana*; *-yanə*; *-anə* şəkilçisi isimlərə və sifətlərə qoşulmaqla düzəltmə tərz-i-hərəkət zərfləri yaradır. Bu şəkilçinin qoşularaq yaratdığı düzəltmə zərflər “*kimi və tək*” qoşmalarının müqayisə-bənzətmə yolu ilə ifadə etdiyi qrammatik mənanı ifadə edir. Düzəltmə zərflərin yaranmasında iştirak edən məhsuldar şəkilçilərdəndir. *zarafatyana*, *saymazıyana*, *ağayana*, *qorxmazıyana*, *ərkyana*;

-yana şəkilçisinin artırılmış olduğu formalardan biri Ə.Şükürovun bu şəkilçi ilə bağlı qeydində mübahisə doğurur. Orada qeyd edilir ki, *-yana* bəzi hallada feili sifətdən zərf yaradır.[4,s.386] Bu əslində, feili sifət yox, feildən düzələn sifətə artırılan olmalı idi. M.Hüseynzadə doğru olaraq, feildən düzələn sifətlərə qoşularaq zərf yaratdığını qeyd edir.[1,s.202]

Q.Kazımov bu şəkilçini qeyri-məhsuldar şəkilçi kimi verir. *-yana* ilə yanaşı, şəkilçinin *-anə* variantını da göstərir. *-anə* variantına nümunə kimi “*şairanə*” sözü qeyd olunur.[5,s.328] *-anə* variantının qeyri-məhsuldar olduğunu qəbul etsək də, əsas forma olan *-yana*, *-yanə* şəkilçisinin qeyri-məhsuldar olduğu qəbul edilməzdir.

6.-dan, -dən şəkilisi, əsasən, isim, sifət və zərflərə qoşulmaqla düzəltmə tərz-i-hərəkət və zaman zərfləri yaradır. Düzəltmə zərflərin yaranmasında iştirak edən məhsuldar şəkilçidir. Az miqdarda da olsa say və əvəzlilikdən də düzəltmə tərz-i-hərəkət və zaman zərfləri bu şəkilçi vasitəsi ilə yaranır.

a) Sadə isimlərə *-dan*, *-dən* şəkilisi qoşulmaqla yaranan düzəltmə tərz-i-hərəkət zərfləri: *ürəkdən*, *qəlbədən* və s. **Ürəkdən** “amin” deyənlər ancaq xətibin müridləri və Əmir İncanın nöqərləri idi.(M.S.Ordubadi)

b) sadə sifətlərə *-dan*, *-dən* şəkilisi qoşulmaqla yaranan düzəltmə tərz-i-hərəkət və yer zərfləri: *ucadan*, *bərkdən*, *qəfildən* və s. Dərənin içində quldur çox **ucadan** güldü. (Ə.Haqverdiyev) Bu dəfə Məmmədağanın səsi lap **bərkdən** çıxdı və bu bərk səs bu yerlərə heç yaraşmırdı. (Elçin) Bircə **uzaqdan** azan səsi gəlirdi. (Y.V.Çəmənzəminli)

“Uzaq və yaxın” sifətləri məsafə məzmunu ifadə etdiyi üçün *-dan*² şəkilisi vasitəsilə bu sözlərdən semantik cəhətdən düzəltmə yer zərfləri yaranmış olur.

c) sadə zərflərə -dan, -dən şəkilisi qoşulmaqla yaranan düzəltmə tərz-i-hərəkət və zaman zərfləri: dünəndən, astadan, yavaşdan, tezdən, sonradan, bayaqdan, əvvəldən və s. -Ay kişi, elə sən **əvvəldən** ağılsız oldun. (Y.V.Çəmənəminli) ... Məsməxanım bu dəfə lap **yavaşdan** pıçıldadı, sonra da həmin pıçıltı ilə dedi: (Elçin)

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, az sayda da olsa -dan, -dən şəkilisi aşağıdakı nitq hissələrinə də qoşulmaqla düzəltmə zərf yaratmış olur.

d) “hər” təyin əvəzliyinə -dan, -dən şəkilisi qoşulmaqla düzəltmə zaman zərfi yaradır: hərdən; ... Bəkəbacı evdə tək qalıb darıxmamaqdan ötrü **hərdən** otağının birini kirayə verirdi. (Elçin) Əyləşib kənarda topsaqqal ağa; **Hərdən** mütərcimə suallar verir. (B.Vahabzadə)

e) “bir” müəyyən miqdar sayına -dan, -dən şəkilisi qoşulmaqla düzəltmə tərz-i-hərəkət zərfi yaradır: birdən; **Birdən** görərsən səni suda təyin ediblər, kəndxuda təyin ediblər. (Ə.Haqqverdiyev) **Birdən** şəhərin bir küçəsindən ucadan zurna səsi gəldi. (Y.V.Çəmənəminli) **Birdən** başıma bir palaz atılıb məqbərəyə tərəf gətirildiyimi gördüm. (M.S.Ordubadı) **Birdən** Məsməxanıma elə gəldi ki, bayırdan nə isə qərribə səslər gəlir. (Elçin) Qeyri-məhsuldar -gə şəkilçisinin “bir” sayına qoşulması ilə də düzəltmə tərz-i-hərəkət zərfi düzəlmiş olur.

f) Qeyri-müəyyən miqdar sayı olan “çox” sözünə -dan, -dən şəkilisi qoşulmaqla düzəltmə zaman zərfi yaradır: çoxdan; Mən sənənlə **çoxdan** görüşüb danışmaq istəyirdim. (Ə.Haqqverdiyev) Yaxşı tanıyırdıq **çoxdan** biz onu; Adı bir olsa da, min bir üzün var. (B.Vahabzadə)

7. Tərsinə, əksinə, eninə, uzununa və s. -ına, -inə şəkilçisi, əsasən, sifətə, bəzən də ismə qoşulmaqla düzəltmə tərz-i-hərəkət zərfləri yaradır. Bu şəkilçi mənsubiyyət və yönəlmişlik hal şəkilçilərinin sabitləşməsi və leksikləşməsi nəticəsində formalaşmışdır. İsmi birləşmənin ikinci - əsas tərəfinin ayrılıqda işlənməsi və semantik mənanın inkişafı ilə zərfə keçdiyini görə bilərik.

a) isimlərdən ən sözünə qoşulmaqla yaranan düzəltmə tərz-i-hərəkət zərfi; məs.: eninə; ...

b) sadə sifətlərə -ına, -inə şəkilçisi qoşulmaqla yaranan düzəltmə tərz-i-hərəkət zərfləri; məs.: tərsinə, çəpinə, uzununa, boşuna; Dudu həyətdəki kranın yanında **tərsinə** çevrilmiş vedrənin üstündə oturmuşdu. (Elçin)

B.Xəlilov bu şəkilçini qeyri-məhsuldar şəkilçi kimi vermiş, -inə və -una şəkilçisi olmaqla iki ayrı formasını göstərmişdir.[3,s.286]

M.Hüseynzadə isə bu şəkilçini -nə formasında verir və qeyd edir ki, təktərəfli təyini söz birləşməsinə artırılır.[1,s.202] Ə.Şükürov -ına və -inə variantı ilə yanaşı -sına, -sinə formaların da qeyd edir ki, bu formanın hər hansı bir sözdən zərf yaratdığını görmürük. Bundan başqa isimdən -ına, -inə şəkilçisi vasitəsilə düzələn zərf nümunələri kimi əksinə, başına sözlərini verir.[4,s.399] Bizcə, əksinə sözü sifətdən düzələn nümunələr içərisində göstərilməlidir, digər nümunə - başına sözü isə dilimizdə o şəkildə yox, “özbaşına” və ya “başsız qoymaq” formasında işlənir. B.Xəlilovun

şəkilçini birvariantlı kimi ayırması da, fikrimizcə, doğru deyil. Zərf düzəldən şəkilçilərə baxdıqda müxtəlif nitq hissələrindən eyni şəkilçinin müxtəlif mənalı zərflər yaratdığını açıq-aşkar görürük. Bu baxımdan şəkilçinin artırıldığı nitq hissəsi əsas götürülməlidir. B.Xəlilov isə şəkilçinin formasına əsasən bölgü aparmışdır.

M.Hüseynzadənin qeyd etdiyi təktərəfli təyini söz birləşməsi fikri qəbul olunsada, bütöv söz daxilində yox, - na, -nə yönük halını şəkilçidən ayırdıqdan sonra bu mümkün olur. Nümunə kimi verilir: Ay arvad, mən ha düzəldirəm, sən mənə **tərsinə** durur, **gəcinə** çəkirsən.[1,s.202] Nümunəyə baxdıqda, qeyd olunan sözlərdə -nə yönük halının (“n” bitişdirici) ayrıca zərf düzəldən şəkilçi kimi götürülməsi mümkünsüzdür. Zənnimizcə, digər nümunələrdə də -nə formasının leksik şəkilçi kimi tək götürülməsi düzgün deyil.

8. Yanakı, çəpəki, yanaşı; -akı, -əki şəkilçisi isim və sifətə, -aşı şəkilçisi isə isimə qoşulmaqla düzəltmə tərz-i-hərəkət zərfləri yaradır. Qeyd olunan şəkilçilər zərf düzəldən az məhsuldar şəkilçilərdir.

9. Ayda, ildə, gündə, həftədə, yazda, yayda, qışda; -da, -də şəkilçisi zaman məzmunlu isimlərə qoşulmaqla düzəltmə zaman zərfi yaradır. Zərf düzəldən şəkilçilərin içində nisbətən məhsuldar olan şəkilçilərdəndir. İsimlərdən başqa -da² şəkilçisinin “o” işarə əvəzliyinə qoşularaq “onda” (o vaxt, o zaman mənalı) zaman zərfi yaratdığını görürük, ancaq müasir baxımdan bu söz, fikrimizcə düzəltmə yox, sadə zaman zərfi kimi qəbul olunmalıdır. Çünki “onda” sözünü zaman zərfi olaraq tərkib hissələrinə ayırdıqda semantik bütövlük itmiş olur. Uşaqlıqda özü dalanlarında çox oynamışdı, amma böyüyəndən sonra biganələşmişdi, **ildə, ayda** bir dəfə futbola ya gedəydi, ya getməyəydi (Anar); **Onda** bu söz yaman tutmuşdu Məsməxanımı və ona elə gəlmişdi ki, milisner Səfər... (Elçin)

-da, -də şəkilçisinin tərz-i-hərəkət mənalı zərflər yaratması ilə bağlı M.Hüseynzadənin qeydində -lıq (-lik, -luq, -lük) şəkilçisi ilə düzəlmiş isimlərə bu şəkilçini artırmaqla tərz mənalı zərf əmələ gətirildiyi bildirilir. Nümunə kimi birlikdə, ikilikdə, təklikdə sözləri verilir.[1,s.204]

Q.Kazımov isə -lıqda, -likdə şəkilçisini bir şəkilçi kimi qeyd edir.[2,s.319]

Fikrimizcə, M.Hüseynzadənin bu şəkilçinin forması barədə qeydi daha doğrudur. Düzəltmə zərflər yaradan -da, -də şəkilçisi, bizcə də, -lıq (-lik, -luq, -lük) şəkilçisi ilə düzəlmiş isimlərə artırılmaqla düzəltmə tərz-i-hərəkət zərfləri yaratmış olur.

10. Həmişəlik, indilik, hələlik; -lik şəkilçisi sadə zaman zərflərinə qoşulmaqla düzəltmə zaman zərfləri yaradır. Az məhsuldar olan zərf düzəldən şəkilçilərdən biridir. **Hələlik** Azərbaycandan kənara qız göndərmək çox qorxulu bir işdir. (M.S.Ordubadi)

11. Axşamlar, səhərlər, əvvəllər, qabaqlar və s. -lar² şəkilçisi sadə zaman zərflərinə qoşulmaqla davamlı zaman anlayışı ifadə edən düzəltmə zaman zərfləri yaradır. Nisbətən zərf düzəldən məhsuldar şəkilçidir. Bu sözlərə qoşulmaqla yaranan sözlərin tərkibində -lar² şəkilçisinin leksikləşdiyini görürük. – Uşaq vaxtı **axşamlar** qorxardım bu qayalardan.(Elçin) Düzəltmə zərflərin bir qismi də yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi feillərdən yaranır və bu qrup

zərflər dilimizdə azlıq təşkil edir. Feillərdən yaranan düzəltmə zərflərin formalaşması digər, yəni adlardan yaranan düzəltmə zərflərin formalaşmasına görə fərqlənir. Belə ki, feillərdən yaranan düzəltmə zərflərin çox az bir hissəsi müstəqil zərf düzəldən şəkilçilər vasitəsi ilə, əsas hissəsi isə feili bağlamaların semantik cəhətdən inkişafı və zərfə keçidi nəticəsində yaranmış olur.

Feili bağlamaların zərfə doğru inkişafı ilə bağlı tədqiqat aparan İ.Əhmədov qeyd edir ki, bu inkişaf daha çox təsirsiz feillərdən ibarət olan feili bağlamalarda özünü göstərir, onların idarəetmə əlaqəsi itir, əsas feillə yanaşma əlaqəsinə çevrilir, yeni vurğu meydana çıxır (vurğu sözün sonuna keçir – çaparaq, qaçaraq və s.), formal əlamətlər itir və s. Müəllif adverbiallaşmanın güclənməsi ilə əlaqədar baş verən semantik dəyişmənin yeni leksik vahidin yaranması ilə başa çatdığını göstərir: “Ümumiyyətlə, feili bağlamaların zərfləşmə prosesi onların sintaktik rolundan irəli gəlir. Belə ki, zərf də öz mahiyyəti etibarlı ilə cümlədə zərflik funksiyasında çıxış edən bir nitq hissəsidir”. [7,s.20-21] Feili bağlamaların cümlədəki daimi zərflik mövqeyi onların zərfə keçidində mühüm rola malikdir, ancaq, fikrimizcə, hər hansı bir sözün təkcə cümlədəki mövqeyi sözün digər nitq hissəsinə keçidinə əsas vermir. Əgər belə olsa idi, onda bütün feili bağlamalar zərfə keçid etmiş olardı. Feili bağlamalardan bəzi sözlərin zərfə keçidi də göstərir ki, bu sözlər uzun bir inkişaf mərhələsi keçdikdən və semantik cəhətdən tam formalaşdıqdan sonra zərfə keçidi baş vermişdir. Zərf kimi formalaşmış olan bu sözlərin tərkibində feili bağlamanın qrammatik olan şəkilçiləri də leksikləşərək feildən zərf düzəldən şəkilçilər olaraq yeni funksiya qazanmışdır.

Feillərdən zərf düzəldən şəkilçilər:

1. -ıq (-ik, -uq, -ük) şəkilçisi vasitəsi ilə düzələn zərflər. Bu şəkilçi zərf düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçilərdəndir. Əsasən, feillərə artırılaraq tərzi-hərəkət mənalı zərflər yaradır; məs.: tələsik; Əmir **tələsik** soruşdu.(M.S.Ordubadi) ...və elə bil özü də öz sözlərinin mötəbərliyinə inanmayıb **tələsik** əlavə etdi: ... (Elçin)

B.Xəlilov -ıq şəkilçisinə nümunə kimi “artıq” sözünü göstərir. Nümunə kimi “Susdum... Korun məqsədi artıq məni acılamışdı” cümləsini qeyd edir.[3,s.287] Burada “artıq” sözü zərf yox, ədatdır. Bundan başqa “artıq” sözü əsas nitq hissəsi olaraq, fikrimizcə, yalnız sifətdir.

Q.Kazımov bu şəkilçi barədə ayrıca danışmır, təkcə “tələsik” sözünün tərkibində bu şəkilçinin düzəltmə zərf yaratdığını bildirir.[2,s.319]

2. -caq, -cək şəkilçisi mücərrəd mənalı feillərə qoşulmaqla düzəltmə tərzi-hərəkət zərfləri yaradır. Bu şəkilçi də zərf düzəldən az məhsuldar şəkilçilərdən biridir. Yalnız bir neçə sözdən tərzi-hərəkət mənalı zərflər yaratdığını görürük: sevincək; Uzaqdan atasını görüb **sevincək** qaçdı... (Mirzə Cəlil) ..., arxadan çıxan ikinci dovşanın da bir ayağı üstə sol tərəfə əyilməyə Məsməxanım **sevincək** olub... (Elçin)

3.-araq² şəkilçisi leksikləşərək feillərdən düzəltmə tərzi-hərəkət zərfləri yaratmış olur və bu zaman vurğu söz sonuna düşür. Məs.: çaparaq, qaçaraq və s. Qaç, **çaparaq** kağızı sal poçta! (Mirzə Cəlil) İyirmi-iyirimi beş nəfər igid hərəsi bir at eşiyə çəkib, **çaparaq** mindilər

və qayıb oldular. (MİRZƏ CƏLİL) Feili bağlamların semantik inkişafı nəticəsində bir çox başqa: *doyunca*, *getdikcə*, *olduqca*, *dedikcə*, *düşəndə*, *bilərəkdən*, *bilməyərəkdən* və s. sözlər nümunə kimi verilir və bu sözlərin də zərf olduğu qeyd edilir.[4,s.391], [7,s.20-25] Bu nümunələrdən “*doyunca*” sözünün düzəltmə kəmiyyət, “*getdikcə*” sözünün isə düzəltmə tərz-hərəkət zərfləri olaraq formalaşdıqlarını görürük. Fikrimizcə, digər nümunələrin əksəriyyəti feili bağlamdır, “*olduqca*” sözü isə ədatdır. Semantik inkişaf nəticəsində, əsasən, -*araq*² şəkilçisi vasitəsilə ilə düzələn zərflərinin daha çox zərf kimi tam şəkildə formalaşdığını müşahidə edirik.

Ədəbiyyat

1. Hüseynzadə M.H. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, 2007,
2. Kazimov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, “Elm və təhsil”, 2010, 400 səh.
3. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası, II h. Bakı, 2007, s. 285.
4. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya, II cild, Azərb. EA nəşri, Bakı, 1980, 512 səh.
5. Kazimov Q.Ş. Seçilmiş əsərləri. IX c. Bakı, “Nurlan”, 2010, 544 s.
6. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı, 2006,
7. Əhmədov İ. Azərbaycan dilində feli bağlamların zərfə doğru inkişafı, ADU-nun “Elmi əsərləri”, 1976, № 3, s. 20-21.

Рауф Ибрагимов

Структурно-семантические особенности производных наречий Резюме

Морфологическое словообразование занимает особое место в наречий, как и в других основных частях речи. Специфика суффиксов, составляющих наречия, играет важную роль в формировании и определении наречий одной из основных частей речи. Мы видим, что производные наречия делятся на две части в зависимости от того, из каких частей речи они происходят: производные наречия, состоящие из существительных и производные наречия, состоящие из глаголов. Мы видим, что производные наречия существительных более развиты, а производные наречия глаголов менее развиты, чем другие основные части речи. Из наречий происхождения, огромное развитие наречий стиля-движения очевидно. Мы знаем, что лексические суффиксы создают новые слова, соединяя слова во время морфологического словообразования. Однако, по сравнению с другими основными частями речи, мы можем отметить, что наряду с словообразовательными суффиксами грамматические суффиксы также играют важную роль в образовании наречий путем лексикализации. Формирование нового слова из слов, к которым добавляются эти суффиксы, возникает в результате семантического

развития. Мы видим, что многие слова образуются как наречия в структурных типах наречий, связанных с семантическим развитием, и в этом отношении определенная часть деривационных наречий не осталась в стороне.

Ключевые слова: производные наречия, синтаксическая связь, морфологический путь, семантическое развитие

Rauf Ibragimov

Structural-semantic features of derivative adverbs'

Morphological word formation has a special place in adverbs, as in other main parts of speech. The specificity of the suffixes that make up the adverbs plays an important role in the formation and definition of adverbs one of the main parts of speech. We see that derivative adverbs are divided into two parts according to which parts of speech they come from: derivative adverbs consisting of nouns and derivative adverbs consisting of verbs. We see that the derivative adverbs of nouns are more developed, and the derivative adverbs of verbs are less developed than other basic parts of speech. From the derivation adverbs, the enormous development of style-movement adverbs is obvious.

We know that lexical suffixes create new words by joining words during morphological word formation. However, in comparison with other basic parts of speech, we can note that along with word-forming suffixes, grammatical suffixes also play an important role in the formation of adverbs by lexicalization. The formation of a new word from the words to which these suffixes are added appears as a result of semantic development. We see that many words are formed as adverbs within the structural types of adverbs related to semantic development, and in this regard, a certain part of the derivation adverbs is not left out.

Key words: derivative adverbs, syntactic connection, morphological path, semantic development

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.02.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.05.2020

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor
Sənubə Abdullayeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

АЛИЯ АБАСКУЛИЕВА
Азербайджанская Государственная Академия
Физической Культуры и Спорта
aliya.abasquliyeva@sport.edu.az

ИДИОМЫ В СПОРТИВНОЙ ТЕМАТИКЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

В статье рассматриваются идиомы английского языка в спортивной тематике. Цель исследования провести лингвокультурологический анализ идиом английского языка, возникших в ситуации спортивных игр. Научная новизна исследования состоит в том, что концепт английского языка разбирается с точки зрения динамических изменений в когнитивных схемах. Идиомы рассматриваются как сочетания языковых единиц, значение которого не совпадает со значением составляющих его элементов.

Так как большинство идиом употребляется преимущественно в разговорной речи, и не характерно письменному языку или формальным ситуациям, то мы можем сказать, что идиомы делают нашу речь «живой», образной и красочной, приближённой к речи носителей языка. Безусловно, контекст при употреблении идиом очень важен. Все мы знаем, что некоторые выражения присущи разговорному, а иногда и просторечному стилю, другие же, напротив, звучат очень строго и официально. Идиомы, как правило, не следует понимать в буквальном смысле. Чтобы понять этот пласт языка, необходимо ознакомиться со значением и употреблением каждой конкретной идиомы. Поэтому сталкиваясь с подобными оборотами, запоминайте ситуации и стиль общения, при котором вы их услышали. В статье рассматриваются несколько часто употребляемых идиом в различных видах спорта.

Большая часть фразеологических единиц основана на спортивных реалиях, имеющих десятилетнюю, а порой и вековую историю. Помимо этого, он также вливается в нашу речь: наши беседы пестрят спортивными фразами и словосочетаниями. Английский язык в этом плане не исключение. Он очень богат идиомами о спорте. Популяризации спорта способствует отсутствие возрастных границ увлечения спортом: активный спортсмен становится тренером, пополняет внушительную группу болельщиков, в которую входят как совсем юные, так и люди преклонного возраста.

Ключевые слова: фразеологизмы, спортивная лексика, лингвистическая производительность, речь, предложение, компонент.

Спорт в настоящее время не является узко профессиональной деятельностью, он стал неотъемлемой частью социальной, культурной, даже политической жизни общества. Немалую роль в распространении спорта сыграли средства массовой коммуникации - печать, радио, телевидение. Спорт можно охарактеризовать как род деятельности, которой занимаются и профессионалы и любители. К ним следует прибавить огромное число болельщиков, многие из которых разбираются в тонкостях того или иного вида спорта с профессиональной доскональностью. Популяризации спорта способствует отсутствие возрастных границ увлечения спортом: активный спортсмен становится тренером, пополняет внушительную группу болельщиков, в которую входят как совсем юные, так и люди преклонного возраста. Наиболее доступный массовый вид спорта, особенно популярный среди населения - спортивные игры. Это порождает активное использование и понимание игровой спортивной терминологии обширным кругом носителей языка.

Являясь видом человеческой деятельности, спорт многообразен в своих проявлениях. Как наука и техника делятся на отдельные области, так и спорт делится на отдельные виды. Каждый вид спорта имеет набор денотатов, которые находят свое языковое выражение в соответствующей терминологической подсистеме спорта. Для английского языка особенно актуальным является исследование терминологических подсистем, обслуживающих спортивные игры. Это связано с тем, что, во-первых, такие игровые виды спорта как баскетбол, волейбол, футбол, регби, теннис, хоккей, бейсбол зародились в англоязычных странах, которые и взяли на себя функцию означивания новой сферы общественной жизни. Во-вторых, они широко распространены и популярны во всем мире. Интер-национализмы и кальки игровой спортивной терминологии англоязычного происхождения вошли в современный спортивный обиход.[1, с. 54]

Субъективно-оценочный характер спортивного подязыка выражается в том, что «в основу именования одного и того же денотата кладутся разные признаки в зависимости от индивидуального восприятия субъекта, принимающего участие в коммуникации, что неизбежно приводит к введению субъективного элемента при означивании, возникновению синонимов, окказионализмов и авторских терминов.[1. с. 62] Этим фактом объясняется и наличие эмоциональных и экспрессивно-оценочных коннотаций в значении многих терминов, что традиционно считается нетипичным для научной терминологии; например, в терминологических сочетаниях модели «verb + ball» можно выделить ряд экспрессивно-синонимичных составных терминов, называющих одно из основных действий с мячом -«забросить мяч в корзину» - to jam the ball through the hoop; to ram the ball through the hoop; to stuff the ball into the basket. [2. с.32] В результате повторяющихся употреблений в семантической структуре глаголов, сочетающихся с существительным ball, развивается общий семантический признак «поместить мяч в определенное место в корзину с трудом».

Большая часть фразеологических единиц основана на спортивных реалиях, имеющих десятилетнюю, а порой и вековую историю. Общеупотребительными являются такие фразеологизмы, как 'to have a ball at one's feet' - «быть хозяином положения», 'to jump the gun' - «поторопиться, сделать что-либо преждевременно», 'to leave the track' - «выйти из борьбы», 'from start to finish' - «от начала до конца», 'to keep the ball rolling' - «продолжать что-либо / поддерживать беседу», 'a dark horse' - «темная лошадка». [7] В различных стадиях процесса фразеологизации находятся такие сверхсловные единицы из сферы спорта как 'it's a different game' - «это другое дело», 'it's your ball' - «твоя очередь» и многие другие. На спортивное происхождение некоторых ФЕ указывают содержащиеся в них лексемы, ассоциирующиеся с функциональной спортивной средой, такие как track, score, race, round, mark, ball, base, play, game, post, finish, start.[8]

Необходимо отметить момент, крайне важный для данного исследования. Широкие контакты, которые имеет сфера спорта с общечеловеческой деятельностью, популяризация всех видов спорта, способствовали созданию фразеологизмов, которые не имеют реальных прототипов в спортивном подъязыке, а построены на различного рода зрительных ассоциациях и эмоциональном восприятии индивидуумом отдельных сторон спортивной деятельности. Их, по аналогии с термином, предложенным В. В. Каплуненко, мы называем фразеологизмами с псевдоспортивной внутренней формой. [4.с. 190] Такие ФЕ ассоциируются с функциональной спортивной средой, поскольку заключают в себе спортивные терминологические лексемы и отражают понятия и связи сферы спорта. К ним можно отнести такие ФЕ как 'flying footballs' - американские искусственные спутники земли; 'to have the eyes on the ball' - внимательно следить за чем-либо; 'to keep the ball rolling' - поддерживать разговор и т.д.

Несомненно, то, что большинство лексем-компонентов, входящих в ФЕ, не обладают строгой терминологической автономностью. Это свойство, на наш взгляд, способствует легкому проникновению и закреплению подобного рода сверхсловных единиц в языке. Кроме того, наличие общеупотребительных лексем в спортивном подъязыке способствует детерминологизации ряда сверхсловных единиц, характеризующихся значительно большей терминологической закодированностью в сфере спорта. В качестве примеров можно привести такие ФЕ как: to have one's innings - делать что-либо в порядке очередности (крикет) ; to be at bat -играть ведущую роль и т. п.[5. с. 626]

Анализ значений ФЕ, основанных на спортивных реалиях, показывает, что они группируются в определенные семантические поля. Наиболее типичными понятиями для сферы спорта являются, по всей видимости, такие как «соперничество», «успех», «поражение», «соблюдение правил», «честность». Эти понятия тесно связаны со сферой переживаний и чувств, психических состояний индивидуумов, выражающих радость, печаль, конфликт, и поэтому способствуют формированию фразеологических рядов. Многие спортивные ФЕ объединяются

вокруг этих понятий. Так, например, вокруг понятия «to win» группируются такие ФЕ как 'to take up the running' - лидировать, 'to win hands down' - выиграть без труда, 'to breast the tape' - достичь финиша (дословно - «коснуться грудью финишной ленты») и др. Следует отметить, что такие понятия, как «соперничество», «борьба», «успех», «неудача» занимают важное место в общественно-политической, экономической, а также деловой сферах.[6.с. 256]

Ниже перечислены самые распространенные английские фразы о спорте, используемые носителями языка. [8]

1) The ball is in your court. Значение: вы несете ответственность за принятое решение/ решение за вами. Происхождение: теннис и другие спортивные игры с кортом (*court*). Когда мяч на вашей стороне корта, ваша очередь играть (совершать действие). Пример: *"I sent Walter the details, so the ball is in his court."*

2) Down to the wire. Значение: ситуация, в которой ее исход решается в самом конце. Происхождение: скачки. До того, как на скачках начали использовать камеры, на финишной линии был натянут провод (*wire*) для определения, какая лошадь пришла первой. Пример: *"Tonight's pub quiz could go right down to the wire."*

3) Home straight (UK)/ Home stretch (US). Значение: последняя/ завершающая часть задания или события. Происхождение: скачки. *Home straight* - это последний отрезок ипподрома, которая ведет к финишной линии. Пример: *"I've been practicing for my English test for weeks, but I'm finally on the home straight."*

4) Jump the gun. Значение: начать делать что-то раньше времени/ преждевременно. Происхождение: гонки/ скачки/ забег. Эта фраза, скорее всего, происходит от спортивной ходьбы в атлетике, начало которой ассоциируется с выстрелом стартового пистолета (*gun*). Если вы *"jump the gun"*, то вы спровоцируете фальстарт - начнете движение раньше поданной команды. Пример: *"We are still waiting for confirmation, so don't jump the gun on this."*

Таким образом, спорт, несомненно, играет большую роль в жизни многих людей. В каждой стране есть любимый вид спорта, представители которого почитаются и очень поддерживаются местным населением. Спорт зачастую очень поднимает патриотизм и дух народа. Помимо этого, он также вливается в нашу речь: наши беседы пестрят спортивными фразами и словосочетаниями. Английский язык в этом плане не исключение. Он очень богат идиомами о спорте.

Список литературы

- 1 Зорина Е. М. Спортивная терминология - источник фразеологии // Вопросы физической культуры и совершенствования учебного процесса. - Волгоград, 1969.
- 2 Ярмолинец Л. Г. Игровая спортивная терминология: дисс. ... канд. филол. наук. - Одесса, 1985. - С. 32.

3. Винарева Л. А., Янсон В. В. EnglishIdioms Английские идиомы. К.: ООО «ИП Логос-М», 2008. — 384 с.
4. Кабулянский В. А., Савельева К. Г. Краткий словарь современных английских идиом, 2007. — 84 с. Konovalenko J. F. Language of communication. Издательство: Karo, 2009. — 190 с.
5. Модестов В. С. Краткий словарь трудностей английского языка. Издательство: Русский язык, 2005. — 626 с.
6. Шитова Л.Ф, Брускина Т. Л. Англо-русский словарь идиом и фразовых глаголов. Издательство: Антология, 2005. — 256 с.
7. Английские идиомы // <http://www.24english.ru/english-reading/idioms>.
8. <https://www.kaplaninternational.com/ru/blog/anglijskie-idiomu-o-sporte>

Aliya Absquliyeva

**Idioms in the sports theme of the English language
Summary**

The article discusses the idioms of the English language in sports. The purpose of the study is to conduct a linguocultural analysis of idioms of the English language that arose in the situation of sports games. The scientific novelty of the study is that the concept of the English language is understood in terms of dynamic changes in cognitive patterns. Idioms are considered as a combination of linguistic units, the meaning of which does not coincide with the meaning of its constituent elements.

Since most idioms are used primarily in colloquial speech, and are not characteristic of written language or formal situations, we can say that idioms make our speech “lively”, figurative and colorful, similar to the speech of native speakers.

Idioms, as a rule, should not be taken literally. To understand this layer of language, you need to familiarize yourself with the meaning and use of each specific idiom. Of course, the context when using idioms is very important. We all know that some expressions are inherent in the colloquial, and sometimes colloquial style, while others, on the contrary, sound very strict and official. Therefore, when faced with similar turns, remember the situations and communication style in which you heard them. The article discusses several commonly used idioms in various sports. Most of the phraseological units are based on sports realities that have a ten-year, and sometimes centuries-old history. In addition, he also flows into our speech: our conversations are full of sports phrases and phrases. English is no exception in this regard. He is very rich in idioms about sports. The popularization of sports is facilitated by the lack of age limits for sports enthusiasts: an active athlete becomes a coach, replenishes an impressive group of fans, which includes both very young and elderly people.

Keywords: phrasiology, sports vocabulary, linguistic performance, speech, sentence, component.

Aliyə Abasquliyeva

**İngilis dilinin idman mövzusunda idiqlar
Xülasə**

Məqalədə idmanda ingilis dilindəki idiqlar müzakirə olunur. Tədqiqatın məqsədi, idman oyunları vəziyyətində yaranan İngilis dilinin deyimlərinin linqvokultural təhlilini aparmaqdır. Tədqiqatın elmi yeniliyi ondadır ki, ingilis dili anlayışı idrak nümunələrində dinamik dəyişikliklər baxımından başa düşülür. İdiqlar, mənası onun tərkib elementlərinin mənası ilə üst-üstə düşməyən dil vahidlərinin birləşməsi hesab olunur.

Əksər idiqlar əsasən nitq nitqində istifadə edildiyi üçün və yazılı dil və ya rəsmi vəziyyət üçün səciyyəvi olmadığından, deyər bilirik ki, deyimlər nitqimizi “canlı”, obrazlı və rəngarəng, doğma danışanların nitqinə yaxın edir.

İdiqlar, bir qayda olaraq, sanki alınmamalıdır. Bu dil təbəqəsini başa düşmək üçün hər bir konkret idmanın mənası və istifadəsi ilə tanış olmaq lazımdır. Əlbətdə, deyimlərdən istifadə edərkən kontekst çox vacibdir. Hamımız bilirik ki, bəzi ifadələr kollokviyal, bəzən isə danışq üslubuna xasdır, digərləri isə əksinə çox sərt və rəsmi səslənir. Buna görə də, oxşar dönüşlərlə qarşılaşdıqda, vəziyyətləri və eşitdiyiniz ünsiyyət tərzini xatırlayın. Məqalədə müxtəlif idman növlərində çox istifadə olunan bir neçə deyimdən bəhs olunur. Frazoloji vahidlərin əksəriyyəti on illik, bəzən də əsrlik tarixi olan idman haqqı-qətlərinə əsaslanır. Bundan əlavə, o da nitqimizə axır: söhbətlərimiz idman ifadələri və ifadələri ilə doludur. Bu mövzuda İngilis dili də istisna deyil. İdman haqqında deyimlərlə çox zəngindir. İdmanın populyarlaşması, idman həvəsləri üçün yaş məhdudiyyətlərinin olmaması ilə asanlaşdırılır: aktiv idmançı məşqçi olur, həm çox gənc, həm də yaşlı insanlar əhatə edən təsirli bir azarkeş qrupunu doldurur.

Açar sözlər: fraziologizmlər, idman lüğəti, linqvistik performans, nitq, cümlə, komponent.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 24.03.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 17.04.2020

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Sevda İmanova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

LEYLA PIRIYEVA
Gəncə Dövlət Universitetini
Şah İsamayıl Xətayi küç
lp.leylapiriyeva@gmail.com

PARSELYASIYA HADISƏSİ VƏ MƏTNİN INFORMATİVLİYİ

Xülasə

Məqalədə informativlik anlayışının məzmun və mahiyyəti müəyyənləşdirilir, onun parselyasiya hadisəsi ilə əlaqə və münasibəti dəqiqləşdirilir. Bundan savayı, parselyasiya hadisəsinin məzmun və mahiyyəti göstərilir, mətnin informativliyinin yüksəldilməsində onun rolu qeyd olunur.

Məqalədə vurğulanır ki, mətnin informativliyinin təmin olunmasında sintaktik hadisə kimi parselyasiyanın mühüm rolu göstərilir. İnformasiyanın dolğunluq dərəcəsi mətnin keyfiyyət göstəricisi, informativlik- nisbilik, bir sıra ümumi informativlik dərəcəsi oxucu potensialından asılıdır. Mətnin informativliyi- oxucu üçün fikir-məzmun yeniliyindən, onun dərəcəsindən, tema və müəllif konsepsiyasından, predmetin mahiyyətini müəllifin qiymətləndirilməsi sistemindən asılıdır.

Məqalə müəllifinin fikrincə, mətnin güclü mövqeyində parselyasiya hadisəsi mühüm funksiyaları yerinə yetirir. Bu baxımdan parselyatların təsiretmə potensialı çox yüksəkdir. Parselyat konstruksiyalar mətni bir-biri ilə uzlaşdıran, əlaqələndirən element kimi özünü göstərir. O, dinamik aspektdir. Parselləşmiş konstruksiyalar sintaktik eksplikator kimi subyekt-modal mənaları əmələ gətirir.

Açar sözlər: parselyasiya, mürəkkəb sintaktik hadisə, mətnin güclü mövqeyi, mətnin informativliyi, mətnin informasiya üslubu.

İnformativlik - məzmunluluq, mənalılıq, dolğunluq, maraqlılıq, məntiqlilik (ciddi ardıcılıq, bir-birinin ardınca gəlmə), əsas ideya və detallar (təfərrüatlar) arasında əlaqə, münasibət, dəqiqlik və obyektivlik, aydınlıq və anlaşıqlıq qəbildən olan anlayışları ifadə edir.

Müxtəlif sistemli dillərdə informativliyin mühüm xarakteri, demək olar ki, yuxarıdakı əlamətlərə görə səciyyələnir.

Mətnə məxsus mühüm xüsusiyyətlərdən biri də onun informativliyidir.

Mətnin informativliyinin təmin olunmasında sintaktik hadisə kimi parselyasiyanın mühüm rolu vardır. İnformasiyanın dolğunluq dərəcəsi mətnin keyfiyyət göstəricisi, informativlik- nisbilik, bir sıra ümumi informativlik dərəcəsi oxucu potensialından asılıdır. Mətnin informativliyi- oxucu üçün fikir-məzmun yeniliyindən, onun dərəcəsindən, tema və müəllif konsepsiyasından, predmetin mahiyyətini müəllifin qiymətləndirilməsi sistemindən asılıdır.

Mətnin informativ əlamətinin ölçüsü həmin əlaməti yaradan hadisənin təsirindən də asılıdır. İnformativ materialın leksik-qrammatik və üslubi-semantik xüsusiyyətləri təsir imkanlarını bir daha artırır.

Mətndə çox məzmunlu, mənalı, maraqlı fikirlər olur ki, informativlik həmin fikirlərin ətrafında dolğunluq tapır.

İngilis dili mətnlərinin sintaktik strukturunun münasibətləri informativ xarakterinə görə öz mürəkkəb konstruktiv strukturundan fərqlənir. Bu strukturda zəngin feili sifət, infinitiv (məsdər) və qerund tərkiblər, həmçinin digər konstruksiya vardır.

Parselyasiya dilin ən mürəkkəb sintaktik hadisələrindəndir.

1960-cı illərdə rus dilçisi Y.V.Vannikov dilçilik elminə “parselyasiya” terminoloji vahidini gətirdi, bununla da o, parselyasiya nəzəriyyəsinin təməlini qoydu. Bu tədqiqatın ardınca cümlənin intonasiya cəhətdən üzvlənməsi məsələsi müxtəlif yönəldə, fərqli ölkə dilçilərinin nəzərindən yayınmadı. Sözügedən linqvistik-üslubi hadisə ilə müxtəlif üslublarda yazılmış bədii, elmi, publisistik əsərlərdə qarşılaşmaq mümkündür. Sonradan mövzu mütəxəssisləri son dərəcədə maraqlandırmış, özünə cəlb etmişdir. Bu anlayış adı altında yeni aspektlərin öyrənilməsinə də cəhd göstərilmişdir. Çünki bu hadisənin doğurduğu sintaktik quruluş, məna və funksional-kommunikativ özəlliklər müasir dildə əlverişli ekspressiv vasitə kimi də diqqəti özünə çəkmişdir. Xüsusən də, danışığ, bədii və publisistik mətnlərdə əks olunan informasiya aksentləşmə baxımından oxucunun nəzərini canlı şəkildə cəlb etmiş, məlumatlara “toxunmaq” və onu “qapatmaq”, *informasiyanın ayrı-ayrı elementlərini bir kontekstə yığib düzəltmək*, nizama və qaydaya salmaq tələb olunmuşdur.

Parselyasiya mətnin aktiv proseslərindəndir. Müasir mətnlərdə istifadə olunan parseylasiya indiyə qədər yazılmış tədqiqat əsərlərində “təmali qoyulmuş aktiv sintaktik quruluşun və imkanların” (1, s.147) göstəricisi kimi təsvir olunub.

Parselyasiya informativ mətnə informativ semantikanı ifadə edir. Həm ingilis, həm də müasir Azərbaycan dillərinə məxsus mətnlərdə informativliyin səciyyəsi əlamətlərinin əmələ gəlməsində sıxılma formaların (ixtisarların) ən müxtəlif növləri mühüm yer tutur. Bu formalar informativliyi və ekspresivliyi yüksəldir.

İnformativ məzmun ingilis dilinə məxsus materiallarda qrammatik sıra xüsusiyyətlərini əhatə edir. Nitqdə qrammatik istiqamət ən sintaktik-parsel strukturu təşkil edir.

Parselyasiya-cümlələrin hissələrə ayrılması və ondan sonrakı proses mətnin informativliyini necə yüksəldir? Həmin suala bu məqalədə cavab axtarılır.

Parselyasiya mətnlə bağlı məsələdir. Mətn deyəndə nitq yaradıcılığı nəzərdə tutulur. Elə bu hadisə də insanın nitq fəaliyyətinin nəticəsi olaraq meydana çıxır, mətnə əsas ekspressiv, kommunikativ vahid kimi özünü göstərir, yəni sözün doğruluğu, nitqin gərgin fəaliyyəti zamanı istifadə olunur və mətnin digər nitq həlqələrini səciyyələndirir. Parselləşmiş mətni müəyyənləşdirən həmçinin kompozisiyadır (daxili strukturdur). O, giriş, başlanğıc, əsas hissə və nəticədən ibarətdir.

Mətnin əsas əlamətlərindən biri də onun informativliyidir. İnformasiya mət-

nin fəaliyyəti, inkişafı üçün əsasdır. A.Məmmədov yazır ki, informasiya bütövlükdə cümlədə yox, məhz mətndə özünü göstərir. Məhz cümlələr birliyi, yəni mətn fəaliyyəti üçün əsas olan informasiya sığınacağına çevrilə bilər. İnformativ dəyərə malik olan mətndə öz əksini tapan semantik-qrammatik münasibətlərdir. Semantik-qrammatik münasibətlər əsas mətnlə parselyat mətni birləşdirir. İnformasiya mübadiləsi bizə elə gəlir ki, hər iki struktur arasında baş verir.

İnformasiya qarşılıqlı əlaqəsinin növbəti elementi mətni qəbul edən və orada gedən söhbəti, yəni onun predmet səviyyəsini anlayan mətn qəbuledicisidir. Buna görə də mətn qəbuledicisinin mətni başa düşməsinin məqsədi informasiyanı əldə etmək və onu maddi və mənəvi həyatda istifadə etməkdən ibarət olduğunu qəbul etmək olar.

Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dil informasiyanın mətnötürücüsünün təfəkküründən mətnqəbuledicisinin təfəkkürünə ötürülməsini təmin edir. Göründüyü kimi, bu informasiya mürəkkəb konfigurasiyalar formalaşdıran semantik tutumlardan ibarət mətnlərdə təşkil olunub. **(2, s.210 (608 səh.))**

Qarşılıqlı əlaqəni mətndə dilin müxtəlif leksik-semantik söz qrupları da yarada bilər. Bu zaman mətndə informasiya, məsəl üçün kontrast lövhələrə, antiteza əhval-ruhiyyəsinə aid olur:

Şirin söz-adamın bağrından qopar,

Acı söz-adamın dilindən gələr.

Cavanlıq havası-başından gedər,

Qocalıq havası-telindən gələr (Anar Amin)

Mövzu - mətn fikir nüvəsidir, onun məzmun və mahiyyətinin (kondensasiya olunmuş) sıxışdırılmış ümumiləşdirməsidir. Sıxışdırılmış informasiya mətndə və ona qoşulan parselyatın özündədir.

Mətn informasiyanın təqdim olunma formasıdır. Mətn bilik, məlumat mənbəyidir.

Mətnin informasiya üslubu deyəndə güclü mətn nəzərdə tutulur. Bu üslub yeni dünyagörüşlü müəllif mətnini, müəllif nitqini formalaşdırır. Məna burada mühüm forma kimi götürülür. Ən başlıcası zəngin informasiya üslubu əmələ gəlir. Mətnin informativliyi onun kommunikasiya prosesindəki rolu ilə ölçülür **(3)**

İnformativ mətnlər parselyasiya hadisəsi ilə möhkəm bağlı olur. Bu zaman parselyasiya mətnin güclü mövqeyini nümayiş etdirir. Yəni parselyatlar olan hissə mətnin güclü tərəfi kimi çıxış edir. Kommunikativ-üslubi səviyyədə parselyasiya mətnin informativ və qarşılıqlı təsir potensialını üzə çıxarır. **(4, s.128-132)**

Mətnin güclü mövqeyində parselyasiya hadisəsi mühüm funksiyaları yerinə yetirir. Bu baxımdan parselyatların təsiretmə potensialı çox yüksəkdir. Parselyat konstruksiyalar mətni bir-biri ilə uzlaşdırır, əlaqələndirən element kimi özünü göstərir. O, dinamik aspektdir. Parselləşmiş konstruksiyalar sintaktik eksplikator kimi subyekt-modal mənaları əmələ gətirir.

Bu dinamikada, sözün əsl mənasında, cümlə üzvlərinin situasiya və mətni mü-

nasibətin təsiri altında parselyasiyası, hissələrə parçalanması, hər hissənin xüsusi intonasiya çaları ilə fərdiləşib üzvlənməz söyləmə təşkil etməsi yaxud nominativ funksiya daşımayan nida və nidalı söz birləşmələrindən ibarət vahidlərin bütöv bir informasiyanı bildirməsi və s. kimi məsələlər geniş tədqiqini göstərir.

Informasiyanın ayrı-ayrı, kontekstə səpələnmiş elementləri bir zəncir təşkil edərək mətnin parselyativ quruluşu vasitəsi ilə onun informativliyini və eksperssivliyini yüksəldir. Bu məqalədə əsas məsələ həmin hadisənin meydana gətirdiyi informativliyi və eksperssivliyi yüksəldən vasitələri müəyyənləşdirmək və onların xarakterik xüsusiyyətlərini bir qədər dərinlən tədqiq etməkdir. Bundan ötrü bir sıra məsələləri qeyd etmək yerinə düşər:

- 1) parselyasiya nədir və nitq aktında necə təzahür edir (onun bölgüsü)
- 2) parselyasiyanın hansı əsas funksiyaları mövcuddur və müəyyənləşdirilmişdir (bu hadisənin yaratdığı strukturdan danışq, bədii və publisistik mətnlərdə nə üçün istifadə olunur?)

Biz konkret nümunələr əsasında parselyat konstruksiyaların mətndəki informativ keyfiyyətlərini aydınlaşdırmağa çalışacağıq.

“Parselyasiya” termin-anlayışını təyin edərkən tədqiqatçılar belə bir fikri önə çəkmişlər: “Parselyativ quruluş müstəqil fraza, söyləmə və cümlənin tam strukturu ilə birlikdə yaranır. Həmin quruluştan kənarda parselyasiya mövcud deyil” (5)

Digər bir izah: “İntonasiya söz birləşmələrini və cümlənin strukturunu tərkib hissələrinə parçalanmış (ayrılmış) şəklə salır, parçalanmış hissələr kənara çıxır, ayrı-ayrı söyləmlər parselyat quruluş yaradır və öz ritmik-melodik keyfiyyəti ilə fərqlənir. Parselyasiya adlanan bu quruluş sxemi nəticəsində son element intonasiya konturlarına və daşdığı informasiya yükünə görə müstəqil söyləmələrdən ibarət olur” (6)

Demək, ayırıcı pauza belə sintaktik vahidləri, konstruksiyaları reallaşdırır, intonasiya-fikir vahidini əsas söyləmədən kənara atır. Meydana çıxan parselyatlar V.Q.Qakın söylədiyi kimi, cümlələr və yuxarı fraza vahidləri arasındakı **aralıq formalar-dan** ibarət olur. İntonasiya baxımdan xüsusiləşən parselyat kəsiklər, yəni hissələr, söyləmlər müstəqil cümlələr biçimində görünür. (7)

Beləliklə, nitq prosesində bir cümlə-söyləmə daxil ola bilən nitq elementi (sözlər, söz birləşmələri, mürəkkəb cümlə komponentləri) əvvəldən planlaşdırılmış əsas, özül cümlə strukturuna daxil ola bilmir, sanki qəflətən yada düşən vacib bir element kimi əsas cümləyə əlavə edilir-qoşulur. Nitqin bu cür qurulması qoşulan hissənin semantik zəifliyinə deyil, əksinə, aktuallaşmasına səbəb olur. Nitq prosesində yaranan bu cür əlaqəli cümlələrdən birincisinə əsas (özül) cümlə, sonrakına qoşulma konstruksiya deyilir. Qoşulma konstruksiyalar bir çox hallarda bir özül cümlənin bölünməsi, parçalanması əsasında əmələ gəlir. Ona görə də dilçilikdə bu hadisəyə “parselyasiya”, qoşulma konstruksiyalara isə “parselyat” da deyilir. (8, s.103-105; 9, s. 17-19)

Q.Kazımov nitq şəraitində baş verən bu maraqlı hadisənin parselyat (qoşulma) hissəsi haqqında yazır ki, belə konstruksiyalar əsas cümlə ilə həm mənaca, həm

də qrammatik cəhətdən bağlı olur və bir bütöv təşkil edir, əvvəlki cümlədə söylənmiş fikri dolğunlaşdırmaq, dəqiqləşdirmək, izah etmək, konkret nümunələrlə genişləndirmək, isbat etmək, zənginləşdirmək məqsədi güdür. Parselyat konstruksiyalar əsas cümlə ilə möhkəm semantik əlaqədə olduğu kimi, struktur cəhətdən də bağlı olur - əsas cümləyə xüsusi intonasiya ilə bağlanır: əsas cümlənin sonunda ton alçalır, birləşdirici fasilə ilə parselyat özündən əvvəlki cümləyə qoşulur; yazıda əsas hissə ilə parsel arasında qoyulan nöqtə, vergül, tire eyni hüquqludur, buna görə də yazıda qoşulma cümlələr əsas cümlədən müxtəlif durğu işarələri ilə - nöqtə, vergül, nöqtəli vergül, üç nöqtə və ya tire ilə ayrılır. **(10, s.682 (944 səh.))**

Biz fikirləri ümumiləşdirərək parselyasiyanı belə müəyyənləşdiririk: “söyləmin hissələri adətən cümlənin mövcud formulu əsasında məndən kənara çıxır və müstəqil söyləmlərə ayrılır” yaxud “cümlənin parçalanmış hissələri intonasiya və predikativ baxımdan asılı duruma düşür”.

Rus ədəbi dilində parselləşmiş cümlələri təsnif edən alimlərdən biri A.P.Skorodnikovdur. **(11)**

Bao Xuna parselyasiya hadisəsinin ekspressiv tərəfini nəzərə alaraq belə bir interpretasiya verir: “parselyasiya ekspressiv sintaksisdə bir priyom, vastitə kimi struktur və intonasiyaya görə ayrılaraq vahid sintaktik model yaradır, bir sıra xüsusiləşmiş intonasiya parçalarına ayrılaraq nəqlətmə anında aktuallaşır» **(12)**

Qeyd edək ki, həm rus, həm də Avropa dilçiliyində tədqiqatçılar parselyasiyanı funksional-üslubi istiqamətdə araşdırmışlar, eyni tərzdə göstərmişlər ki, parselyasiya ekspressiv sintaksisin mövzudur, onu müəyyənləşdirir, bu üsulla cümlə strukturu bir sıra xüsusiləşmiş intonasiya hissələrinə ayrılır, bu hissələr mətn mühitində üslubi effekt yaradır və beləliklə, nitqdə qərarlaşan parselyat və qeyri-parselyat cümlələr bir-biri ilə üslubi variantlar təşkil edirlər. **(13)**

O.Aleksandrova bu əsərinin 1984-cü ildəki çapında parselyasiyanı nitq “axını” (ре́чево́е пото́ка) adlandırır. “Parselyasiya hadisəsi” dil universalıyasına aiddir. Parselyasiyanı ekspressiv sintaksis öyrənir. Parselyasiyanın birinci vəzifəsi informativliyi emfatik funksiyanın köməyiylə dərinləşdirməkdir. **(14, s.68 (211 s.))**

Sintaktik hadisələr elədir ki, onların bəziləri bir-birinə yaxındır, belə ki, ümumilik təşkil edirlər. Amma bu oxşar hadisələr arasında müəyyən hədd-hüdud da mövcuddur. Parselyasiya ilə ümumilik, ortaqlıq təşkil edən anlayış-terminlər “qoşulma”, “xüsusiləşmə» və *ellipsis*” hadisələridir.

Nitq aktında söyləm üzvlərindən biri xüsusi səs tonu ilə deyilir. Fasilə və durğu ilə digər üzvlərdən ayrılaraq fərqlənir. Dildə olan bu proses **xüsusiləşmə**, belə üzvlərə isə xüsusiləşmiş üzvlər deyilir. Məs.: Axund barmağını dişlədi. Suyu süzülmüş, dəryada gəməsi batmış *kimi*, pərişan bir *haldə* yatağına qayıtdı. (Mir Cəlal. Dirilən adam); Soyuğa, küləyə *baxmayaraq* doqqazın başında qalmaqla əksik deyildi. (Mir Cəlal. Dirilən adam);

Parselyasiya kimi, xüsusiləşmə də dildə müxtəlif situasiyalarda, şəraitlərdə meydana gəlir.

Qoşulma hadisəsini parselyasiyadan ayıran cəhət qoşulmanın prinsip etibarı ilə sintaksisin statistik aspektinə aid olmasıdır. Həmin qrammatik kateqoriya xüsusi qrammatik mənanı əhatə edir (əlavə informasiyanı mənasını, informasiyanın sıxılmasını) və seçilən xüsusi qrammatik forma kəsb edərək (spesifik bağlayıcılar, nitq bağlayıcıları və başqa formal vasitələr) nitq prosesində gerçəkləşir.

Parselyat konstruksiyalar sintaktik omoqraflarla bərabər tutulduğu üçün bir sıra parametrləri nəzərə almaq lazımdır. Həmin parametrlər bunlardır: 1) parselyatın quruluşu; 2) parselyatın cümlənin baza hissəsi yaxud komponentləri ilə sintaktik münasibəti; 3) parselyatın sintaktik funksiyası omoqrafik cümlənin tərkibində. (15, s.38)

Həmin parametrlər bu hadisənin doğurduğu informativliyi qarşıdakına, nitqdə həmin formadan istifadə edənləri təmin edir. Məs.: *She bought me a suit once. With her own money.* (Salinger, Nine Stories); *I All summer you could hear him in the yard. In the garden. In the word.* (Capote, Breakfast at Tiffany s)

Parselyasiya isə cümlənin dinamik aspektinə aid hadisədir. Məs.: aşağıdakı konstruksiyalarda dinamikliyi, informativliyi birinci cümlədən kənara çıxan fraza yaratmışdır: ingilis dilində: *“Allow me, mademoiselle, to congratulate you upon your French accent. And to which you a very good morning”.* (A.Christie)

And that was true. It was true. This was her world. Her own place. Her fitted envelope of atmosphere. (Ch. Dickens)

The shorman, in some dim cavern of his mind, may have dared to think so too. For he took a pencil, leant over the counter and his pale bloodless fingers crept timidly towards those tosy, frashing ones, as he murmured gently. (K.Mansfield)

Azərbaycan dilində: Amma məni bu təkkəyə göndərdidər. Ağillı olduğuma görə. (Qan Turalı); Atanın baş suyu qurumamış ərə getdi. Özü də kimə? Dərənin bir gədəsinə. Çölün öküzünə, kürdün qanmazına. (Ə.Vəliyev) Burada parselyat hissələr (Ağillı olduğuma görə; Özü də kimə? Dərənin bir gədəsinə. Çölün öküzünə, kürdün qanmazına) mətni tam şəkildə informasiya axını göstərir. Həmin sintaktik vasitə, yuxarıda göstəriləndiyi kimi, söyləmin hissələrə, parsellərə bölünməsi nəticəsində yaxud iki və ya bir sıra frazanın ekspressiv tamlığı olaraq ortaya çıxır.

Bir sıra tədqiqatçılar parselyasiya və qoşulmaları eyni hadisə sayırlar. Məsələn, O.V.Aleksandrovanın nöqtəyi-nəzərincə, qoşulma ilə parselyasiya arasında olan ümumi cəhətlər onların eyni struktura, intonasiyaya, əlaqə xarakterinə, informasiya dolğunluğuna və ekspressivliyinə görədir. (13)

A.P.Skovorodnikov qoşulmalarla parselyat konstruksiyalar arasında xüsusiləşmə uyğunluğunun az olmasını göstərir. Bu anlayışlar arasında iki fərqli cəhəti nəzərə çatdırır:

1) parselyasiya hadisəsi yalnız cümlənin son mövqeyində sərhədlənir, nə zaman ki, xüsusiləşmə (ayrılma) interpozisiyada və prepozisiyada mümkündür.

2) parselyasiya güclü-idarə edən üzv kimi xüsusiləşmə üçün səciyyəvi hesab edilmir, o, yalnız sahəni genişləndirir. (16)

O.V.Aleksandrovanın fikrinə görə, parselyasiya və ayrılma (xüsusiləşmə) ey-

nicinsli hadisədir, yalnız qrafik ölçülərinə əsasən sərhədlənir, yəni bir-birindən fərqlənir.

Parselyasiya ilə ellipsisin münasibətinə, əlaqəsinə gəldikdə isə tədqiqatçı ellipsisin avtosemantik vahid sayıldığını göstərir.

Sintaktik proses parselləşdiyi kimi, həm də elliptikləşir. Formal-qrammatik istiqamətdə bu proseslər baş verir. Elliptikləşmə dil sisteminin müxtəlif səviyyələrində meydana çıxır. Elliptik cümlələr (EC) də mətnin informativliyini və ekspressivliyini yüksəldir. Bu yüksəlmə cümlənin ümumi struktur və leksik-semantik tipinin “feilsiz” modelinə görədir (17, (33 s.) Məs.:

İngilis dilində: *You and I can do this, I don't know what to do. No pains, no gains. All right! What about her? One know the value of freedom, what then? Your parssport, please. (18,-P.II); Has anyone been asking for me? At this time in the morning (19, s.89)*

Azərbaycan dilində:

Gözünü qapı-bacadan yıgıb, kərpic atmağa başladı.

Bərk!

-Əkbər, *bərk!*

-Bir az *bərk at*, Əkbər!

Usta Murtuz heyਰətindən qayıdıb, aşağı baxdı:

-*Bərk at ki*, çatsın da! (Mir Cəlal)

Dialog gedişində əvvəlcə işlənən elliptik cümlə (Bərk!) sonra buraxılmış xəbər bərpə olunur, informativliyin, ekspressivliyin dərəcəsi aşağı enir.

İşarələrlə işlənən elliptik cümlələrdə informativliyin dərəcəsi təkrar olunan elliptik frazalarla gərginləşir: Uşaq palçıqə yaxınlaşdı, söyüd çubuğı ilə Əkbərin çılpaq baldırına çəkdi. Əkbər ufuldadi. Uşaq gülüb, anasına baxdı. Anası oğlunun şücaətindən qanadlanıb, uçmaq istədi və işarə elədi:

-*Bir də!*- *Oğlum bir də! Balası bir də!* Vursun görüm (Mir Cəlal); *Who told you the pews*- John. If anyone, he knows. (20, (364 s.)

Beləliklə, parselyasiya ona oxşar hadisələr arasındakı münasibətlər hər birinin öz xüsusiyyəti ilə tanındığı, ekspressivlik qazandığını, iki komponentli struktura malik olduğunu (parselyatların miqdarından asılı olmayaraq) ayrılan elementlərin dəyişməz mövqedə durması, yerləşməsi, müstəqil intonasiya konturları əmələ gətirməsi ilə xarakterizə edilir.

NƏTİCƏ

Parselyasiya nitqin qrammatik (sintaktik) strukturudur. Parselyasiya nitq axının seqmentasiyası vasitəsi kimi özünü göstərir. Ona görə də parselyasiya ayrıca, xüsusi sintaktik hadisədir. Parselyasiyanın xətti xarakteri informasiyanı oxuculara aramla, yəni tədricən çatdırır. Parselyasiya sanki sintaktik omoqrafdır, xətti struktura malikdir. İnvariant qoşulma əlamətlər informasiyanı nizama salır. Beləliklə, parselyasiya nitqə təsir edən vasitələrdəndir. Bu hadisə mətnin informativliyinə də öz təsirini gös-

tərir.

Parselyasiya mətni quraraq onda olan informasiyanı daha obrazlı şəkildə ötürür. Məndə parselyatların başlıca funksiyaları ilə qarşılaşmaq olur. 6 funksiya tədqiqatlarda göstərilir. Konkret nümunələrlə həmin funksiyaların mahiyyəti müəyyənləşir.

İnformativlik parsel konstruksiyalarda invariant xarakter daşıyır.

Görülmüş, yerinə yetirilmiş tədqiqat işinin nəticələri göstərir ki, parselyasiya həqiqətən də mətnin informativliyini təsirli, təsir göstərən, hərəkətdə olan, fəaliyyət göstərən vasitələrlə yüksəldir.

Ədəbiyyat

1. Валигина Н.С. Активные процессы в современном русском языке. М.: Логос, 2001
2. Abdullayev K.M., Məmmədov A.Y., Musayev M.M və b. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər (Dərs vəsaiti), Bakı, Mütərcim, 2012
3. Камиенская О.Л. Текст и коммуникация. М.: Высшая школа, 1990
4. Богоявленская Ю.В. Парцелляция в сильных позициях медиатекста.-Язык-политика-культура. Политическая лингвистика 1 (43), Екатеринбург, Россия, 2013
5. Ванников Ю.В. Синтаксис речи и синтаксические особенности русской речи. М.: 1979
6. Грамматика современного русского литературного языка. М.: 1970
7. Гак В.Г. Теоретические грамматика французского языка. Синтаксис. М.: 1981
8. Məşədiyev Ə. Felyeton dilində bəzi danışiq xüsusiyyətləri (parselyasiya), - Azərb. SSR EA-nın Xəbərləri, Ədəbiyyat, Dil və İncəsənət seriyası, 1985, № 2
9. Kazımov İ. Azərbaycan dilində parselyasiya hadisəsi.- «Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi», 1989, № 2
10. Kazımov Qəzənfər. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı, «Elm və təhsil», 2017
11. Сковородников А.П. О классификации парцелированных предложений в современном русском языке. Автореф. Дисс...канд.филол.наук, 1978
12. Бао Хун. Экспрессивные средства русского синтаксиса в структуре текста. Изд-во «Московского университета», 2008
13. Александрова О.В. Проблемы экспрессивного синтаксиса (на материале английского языка). М.: 2008
14. Александрова О.В. Проблемы экспрессивного синтаксиса. На материале английского языка: Учеб. Пособие. _М.: Высш. Шк., 1984
15. Калинин А.Н. Синтагматика и синтаксис парцелированных конструкций в современном английском языке. АКД, Самара, 2005

16. Сковородников А.П. Экспрессивные синтаксические конструкции современного русского литературного языка. Опыт системного исследования. Изд-во Томского университета, Томск, 1981
17. Сковородникова А.П. Юезглагольные эллиптические предложения в современном русском языке. Автореф. Дис. ...канд.филол.наук. Красноярск, 1967
18. Poutsma H. Grammar of Late Modern English. _ Groningen, 1926
19. Косоножкина Л.В. Эллиптические предложения как средство реализации когезии текста. _ Язык как коммуникация в контексте культуры. Ростов на Дону: Изд во РГЭУ (РИНХ), 2010
20. Бузаров В.В. Основы синтаксиса английской разговорной речи. _ М.: 1998.

Л.Ш Пириева

Явление парцелляции и информативность текста

Резюме

Ключевые слова: парцелляция, сложное синтаксическое событие, сильная позиция текста, информативности текста , информационный стиль текста.

В статье определены содержание и сущность понятия информативности, утогнена его связь и отношение к явлению парцелляции. Кроме того, указывается содержание и сущность явления парцелляции и отмечается его роль в повышении информативности текста.

В статье подчеркивается важная роль парцелляции как синтаксического явления и обеспечения информативности текста. Степень полноты информации зависит от качества текста, информативности –относительности и потенциала читателей. Информативность текста зависит от новизны мысли читателя, ее степени, темы и концепции автора, а также системы оценки.

По мнению автора явление парцелляции играет важную роль в сильной позиции текста. В связи с этим влияния парцелляции очень

высок. Парцелляционные конструкции представляют собой конструкции, которые гормонизируют текст. Это динамический аспект. Парцелляционные конструкции как синтаксические экспликативы приносят субъективно – модальные значения.

L.Sh. Piriyeva

Parcellation and informativeness of the text

Key words: parselation, complex syntactic event, strong position of the text, informativeness of the text, informational style of the text.

The article defines the content and essence of the concept of informativeness, clarifies its connection and relation to the parcellation. In addition, the content and essence of the parcellation event are indicated, its role in increasing the informativeness of the text is noted.

The article emphasizes the important role of parcellation as a syntactic event in ensuring the informativeness of the text. The degree of completeness of information depends on the quality of the text, informativeness-relativity, a number of general informativeness of the reader potential. The informativeness of the text depends on the novelty of the idea and content for the reader, its degree, the theme and the concept of the author, the essence of the subject, the system of the author's assessment.

According to the author of the article, the phenomenon of parcels plays an important role in the strong position of the text. In this regard, the impact potential of parcels is very high. Parceliat constructions manifest themselves as an element that harmonizes and connects the text with each other. It is a dynamic aspect. Parced constructions form subject-modal meanings as syntactic explicators.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.04.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 11.04.2020

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aida Həsənova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

AYNUR DƏLLƏKOVA
aynur.osmanovna@mail.ru
Bakı Dövlət Universiteti

XƏBƏR SAYTLARINDA ƏDƏBİ DİLİN LEKSİK NORMASI

Xülasə

Məqalə xəbər saytlarının dilində ədəbi dilin leksik normasına riayət olunması vəziyyətinə həsr olunub. Burada ədəbi dil haqqında məlumatlara və Azərbaycan hökumətinin dilə qayğısı məsələsinə geniş yer verilib. Hazırda internet resurslarının sayının çoxalması səbəbindən Azərbaycan dilinin işlənməsi üçün geniş meydan mövcuddur. Kütləvi İnformasiya Vasitələri, xüsusən də, internet media bizə dilin imkanlarını tətbiq etmək üçün hərtərəfli şərait yaradır.

İndiki dövrdə Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin dilin təbliğində böyük rolu oynadığını inkar etmək olmaz. Dili hər gün təbliğ edən mətbu orqanlarda olan səhvlər kütləvi auditoriyanı yalnız tərəfə yönəldir, bu da mətbuatın dilinin mütəxəssislər tərəfindən nəzarətdə saxlanılmasına əsas səbəblərdəndir.

Sözsüz ki, dilin təbliğində mətbu orqanlar böyük rol oynayır və oynamalıdır. Hazırda internet resurslarının sayının çoxalması səbəbindən Azərbaycan dilinin işlənməsi üçün geniş meydan mövcuddur. Kütləvi İnformasiya Vasitələri, xüsusən də, internet media bizə dilin imkanlarını tətbiq etmək üçün hərtərəfli şərait yaradır. Bunun isə həm müsbət, həm də mənfi tərəfləri var. Mənfi hal odur ki, Azərbaycan dilinin qaydalarının pozulması, ədəbi dil normalarından yayınma prosesi gedir, dilə və onun qayda-qanunlarına laqeydlilik hökm sürür. Yazılı mətbuatda orfoqrafiya qaydaları, televiziya və radio verilişlərində aparıcının dilində isə orfoepik normaları tez-tez pozulur. Hazırda ən böyük problem dilə və onun qayda-qanunlarına məsuliyyətsiz yanaşılmasıdır. Xaosun qarşısını almağın yeganə yolu isə qaydalara əməl etməkdir.

Son illərdə internet jurnalistikasının qəzet, radio və televiziyanı üstələməsi heç də birmənalı qəbul olunmur. İnformasiyaların əhatəliliyi, daima yenilənməsi və uzun müddət qorunub saxlanılması internet saytlarına digər jurnalistika sahələri ilə rəqabətdə üstünlük qazandırır. Ölkədə saysız-hesabsız xəbər saytları fəaliyyət göstərir. Buna baxmayaraq həmin informasiya mənbələrinin əksəriyyətində çatışmazlıq və problemlər mövcuddur.

Müəllif bu mülahizələrini nümunələr əsasında sübut etməyə çalışır.

Açar sözlər (Key words) : ədəbi dil, leksik norma, Kütləvi İnformasiya Vasitələri, elektron media.

Ədəbi dil daxili inkişaf və dəyişmələrlə səciyyələnən dilin bir forması kimi bəhrələndiyi mənbələr əsasında dəyişir və zənginləşir. Dil sistem təşkil edir və dilin yalnız bir səviyyəsinin daxilindəki dəyişmələr deyil, demək olar bütün səviyyələrin-

dəki dəyişmələr zəncirvari şəkildə bir-birinə təsir edir, bir hadisə digərini şərtləndirir. Bu səbəbdən də, ədəbi dilin normaları məsələsini izlədikdə bu halı diqqətdə saxlamaq, dilin daxili qanunlarını və eləcə də onun inkişafına təkan verən ekstralingvistik amilləri nəzərə almaq lazımdır. (5) Təbii ki, dil normaları dilin ən vacib məsələlərindən olduğu kimi, normanın pozulması hallarına qarşı mübarizə də daim prioritet məsələlər sırasında olmalıdır. Xüsusən də indiki dövrdə Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin dilin təbliğində böyük rolunu oynadığını inkar etmək olmaz. Dili hər gün təbliğ edən mətbu orqanlarda olan səhvlər kütləvi auditoriyanı yalnız tərəfə yönəldir, bu da mətbuatın dilinin mütəxəssislər tərəfindən nəzarətdə saxlanılmasına əsas səbəblərdəndir.

Elm və texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi hazırkı qloballaşma dövrü Azərbaycan dilinin zənginləşməsi və tətbiqi imkanlarının genişləndirilməsi istiqamətində aparılan işlərin yeni səviyyəyə yüksəldilməsini tələb edir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü ilin aprel 9-da imzaladığı sərəncam ilə “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nın təsdiqlənməsi heç də təsadüfi deyil. (5) Dövlət Proqramında kütləvi informasiya vasitələrində Azərbaycan dilinin təbliği ilə bağlı xüsusi bəndin olması (6.5.) bu məsələnin əhəmiyyətini bir daha təsdiq edir.

Dövlət Proqramının məqsədi Azərbaycan dilinin istifadəsinə və tədqiqinə dövlət qayğısının artırılmasını, Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsini, ölkədə dilçilik araşdırmalarının əsaslı surətdə yaxşılaşdırılmasını, dilçiliyin aparıcı istiqamətlərində fundamental və tətbiqi tədqiqatların inkişafına yönəldilmiş yaradıcılıq söylərinin birləşdirilməsini və dilçiliyin müasir cəmiyyətin aktual problemləri ilə əlaqələndirilməsini təmin etməkdir (1). Bu proqram 2020-ci ilə qədər bu istiqamətdə zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tuturdu. 2018-ci ilin noyabr ayının 1-də Prezident İlham Əliyev “Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” Fərman imzalayıb. Fərmanda qeyd olunub ki, müasir Azərbaycan dili mükəmməl qrammatik quruluşa, zəngin lüğət tərkibinə və ifadə vasitələrinə malikdir. Bununla yanaşı, dilimizin hüdudsuz imkanlarından yetərincə və düzgün istifadə edilməməsi halları hələ də kifayət qədər geniş yayılmışdır. Televiziya və radio kanallarında, internet resurslarında, mətbu nəşrlərdə və reklam daşıyıcılarında ədəbi dilin normalarının kobud şəkildə pozulması, leksik və qrammatik qaydalara əməl edilməməsi, məişət danışığından istifadə olunması, əcnəbi söz və ifadələrin yersiz işlədilməsi az qala adi hala çevrilmişdir. Bu sahədə hüquqi tənzimləmənin və daimi nəzarətin olmaması dil pozuntularının azaldılması və aradan qaldırılması istiqamətində təsirli tədbirlər görməyə imkan vermir. Fərmana əsasən, Nazirlər Kabinetinə Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin tətbiqinə nəzarət edən, kütləvi informasiya vasitələrində, internet resurslarında və reklam daşıyıcılarında ədəbi dil normalarının qorunmasını təmin edən, dövlət büdcəsindən maliyyələşən “Azərbaycan Respublikası-

nın Dövlət Dil Komissiyası yanında Monitoring Mərkəzi" publik hüquqi şəxs yaratmaq tapşılıb və hazırda bu istiqamətdə işlər davam edir. (2)

Aparılan tədbirlərin, görülmə işlərin məqsədi bəllidir: Azərbaycan ədəbi dil normalarının pozulmasının qarşısını almaq, ana dilimizin qorunması və gələcək nəsillərə saf bir şəkildə ötürülməsi. Ədəbi dilin düzgün tətbiqi, əhali arasında nitq mədəniyyətinin yüksəldilməsi də əsas məqsədlər sırasındadır.

Ədəbi dilin normalarından biri də leksik normadır, yazılı mətbuatın xəbər dilində istifadə olunan hər bir söz, o cümlədən də xəbər başlıqları leksik normaya uyğun olmalıdır. Leksik normadan danışarkən başqa dillərdən alınmış sözlərdən düzgün və yerində istifadə zəruridir. Dilə daxil olan hər bir söz vətəndaşlıq haqqı qazana bilmir. Jurnalistlər və redaktorlar bu məsələyə həssaslıqla yanaşmalıdırlar. Təəssüf ki, hələ də mətbuat səhifələrində alınma sözlərdən, xüsusən varvarizmlərdən istifadəyə rast gəlinir. Varvarizmlərin hər birinin Azərbaycan dilində qarşılığı olur. (3.134s) Təbii ki qarşılığı olan sözün mətbuat səhifələrində işləməsi məqsədəuyğun deyil. Onu da qeyd edək ki, alınma sözlər dedikdə müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənmə başqa dillərdən alınmış sözlər nəzərdə tutulmur. Çünki həmin sözlərin bəziləri dilimizdə işlənmə hüququ qazanıb, dilimizin xüsusiyyətlərinə uyğunlaşıb. (3. 144s)

Nümunələrə nəzər salaq:

"1news.az" saytında 3 oktyabr 2019-cu il saat 09:30-da yayımlanan "İspaniya mətbuatı: Azərbaycanda olan dinlərarası harmoniya dünyaya nümunədir" - adlı xəbərdə işlənmə "harmoniya" sözünün Azərbaycan dilində "rabitə, uyğunluq, ahənglik, yekdillik" kimi mənaları var ki, bəzi hallarda bu sözlərlə əvəz olunması daha məqsədəuyğundur.

"Sputnik.az" saytında 14 aprel 2020-ci il saat 09:50-də dərc olunan "Tet-a-tet alınmır: Koronavirus illərdir daşa dirənən problemi bir az da yubadacaq" başlıqlı xəbərdə işlənmə "tet-a-tet" sözü alınma sözdür, onun istifadəsi leksik normanın pozuntusudur. Həmin sözü ana dilində olan qarşılığı ilə (ikilikdə) əvəz etmək ədəbi dil normaları baxımından daha düzgündür..

"1news.az" saytında 28 dekabr 2019-cu il saat 18:10-da verilən "İngilis dilini öyrənmək istəyənlərə stimül verəcək reklam çarxı" adlı xəbərin elə başlığında işlənmə "stimul" sözünün Azərbaycan dilində qarşılığı olan "ruhlandırmaq" sözü bu cümlədə işlənsə, həm təsir gücü daha çox olardı, həm də leksik normanın pozulması halı baş verməzdi.

"Versus.az" saytında 02 yanvar 2020-ci il saat 08:35-də yayımlanan "Həmişə sizin autizm sindromlu uşaqlara xidmət edən reabilitasiya mərkəzləriniz?" adlı xəbərdə dəfələrlə işlənmə "öyləmi" ifadəsi leksik norma pozuntusudur.

"Big.az" xəbər portalında 29 oktyabr 2013-cü ildə verilən xəbərdə "Necə olur ki, subay qala bilirsən? Bravo!" cümləsində "Bravo" sözünün əvəzinə "Əhsən" sözünün işlənməsi norma pozuntusunun qarşısını ala bilərdi.

Leksik norma hər kəsdən sözün mənası ilə yaxşı tanış olmağı, onu yerində, düzgün işlətməyi tələb edir. Belə ki, dildəki sözlər tarixi inkişaf sayəsində müəyyən

mənaya malik olur. Sözü onə məxsus olmayan, ənənədən çıxan mənada işlədilməsi, lüzumsuz şəkildə mətnə daxil edilməsi nitq nöqsanıdır. Söz onun üçün xarakterik olan mənada işlənmirsə, demək, fikir düzgün anlaşılmayacaq, beləliklə, nitq mədəniyyətinin tələbi – leksik norma pozulacaq. **Məsələn:**

"Kaspi.az" saytında 01 sentyabr 2016-cı ildə yayımlanan "Bakı Şahmat Olimpiadasının açılış mərasimi" başlıqlı xəbərdə Milli Gimnasitika Arenasında keçirilən tədbirə saat 19:00-da start verilib" - cümləsində leksik norma pozuntusu var, bu cümlədə **"start verilib"** sözü əvəzinə **"başlanılıb"** sözü istifadə olunmalı idi.

"Axar.az" saytında 29 yanvar 2018-c il saat 15:31-də dərc olunan "Türkiyəyə Afrindən pis xəbər" adlı yazıda istifadə olunan **"bombalı hücumlar"** ifadəsində leksik norma pozuntusuna yol verilib.

"Moderator.az" saytında 01 aprel 2018-ci il saat 16:38-də işıq üzü görən "Tanınmış qadın uşaq doğmaq istəmədiyini etiraf etdi" başlıqlı xəbərdə **"uşaq doğmaq"** ifadəsinin işlədilməsi nitq nöqsanıdır. Doğru versiya isə **"uşaq dünyaya gətirmək"**dir.

"Reyting.az" saytında 04 aprel 2020-ci il saat 21:08-də yayımlanan "İtaliya-da daha 420 nəfər koronavirusdan həyatı ilə vidalaşdı" adlı xəbərin elə başlığında istifadə olunan **"həyatı ilə vidalaşdı"** ifadəsi "həyatını itirdi, vəfat etdi" ilə əvəz olunsa fikir daha yaxşı anlaşılır.

Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, ədəbi dildə loru, kobud söz və ifadələr, vulqar sözlər işlədilməməlidir. Vulqar sözlər kobud, qeyri-ədəbi sözlərdir. Loru sözlər isə nisbətən elvari, saya xarakterli söz qruplarıdır. (2.136) Buna yol vermək özü ciddi norma pozuntusudur. **Nümunələrənəzər salaq:**

"Sonxeber.az" saytının 05 mart 2019-cu ildə gedən "Mənim qabağımda xod getmə" başlıqlı xəbərdə işlənən **"xod getmək"** ifadəsi loru sözdür və xəbər sayında istifadə olunması etik deyil.

"Yenicag.az" saytında 01 aprel 2020-ci il saat 13:47 də yayımlanan "Əvvəllər fəvqəladə vəziyyət olsa da, bu mikrob zəhrimar yox idi..." adlı xəbərin başlığında ifadə olunan **"zəhrimar"** sözünün xəbər saytında və xüsusən başlıqda işlədilməsi məqbul sayılmır.

Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin dilində ədəbi dil normalarına nəzarətin gücləndirilməsində məqsəd dil mənzərəsi ilə bağlı vəziyyəti müəyyənləşdirmək, ədəbi dil normalarının pozulma hallarını aşkarlayaraq bu prosesin hansı istiqamətləri əhatə etdiyini, səciyyəvi norma pozuntularını, onların meydana gəlməsinə səbəb olan amilləri müəyyən edərək qarşısının alınması üçün görülməli tədbirlərlə bağlı təkliflərin irəli sürülməsidir.

Leksik səviyyədə normadan kənara çıxma halları nitqin dəqiqliyinin və düzgünlüyünün pozulması kimi özünü büruzə verir. Məqalənin hazırlanması zamanı təhlil olunan materiallar bu sahədə əsasən əcnəbi vahidlərdən, alınmalardan yersiz, ehtiyac olmadığı halda istifadə, nitqi ağırlaşdıran təkrarlar, jarqonlardan istifadə, sözün

mənaya uyğun olmayan istifadəsi, qeyri-dəqiq ifadələr, dialekt vahidlərindən istifadə hallarının üstünlük təşkil etdiyini söyləməyə əsas yaradır.

Nəticə olaraq günümüzdə oxunma və baxış sayı çox olan elektron media qurumlarına rəhbərlik edən şəxslərə tövsiyə olunur ki, dil normalarına həssas yanaşsınlar, bu normaların pozulmasına yol verməsinlər, hətta bu halların qarşısının alınması istiqamətində addımlar atsınlar. Hətta müvafiq ali təhsil müəssisələri ilə əməkdaşlıq etmək və jurnalistlər üçün dil kursları, seminar və treninqlər təşkil etmək bu istiqamətdə atılan ən faydalı və uğurlu addımlardan biri hesab edilə bilər.

Həmçinin qeyd edək ki, Azərbaycan dilinin təbliği və mənfi təsirlərdən qorunması ilə bağlı aparılan dövlət siyasətinə dəstək olaraq, həmrəylik göstərərək xəbər saytlarında Azərbaycan dili haqqında, dilin normalarından, dil qaydalarına əməl edilməsinin vacibliyindən bəhs edən maarifləndirici xəbərlərin hazırlanması, layihələrin icrası və ictimaiyyətə mütəmadi təqdim olunması ən tədirəlayiq addım kimi qiymətləndirilə bilər.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı”. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 9 aprel tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.

2. “Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” 2018-ci il 1 noyabr tarixli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı

3. Buludxan Xəlilova “Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası”, Bakı, “Nurlan” nəşriyyatı, 2008, 442 s.

4. Səlim Cəfərov “Müasir Azərbaycan dili”, II hissə Leksika, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 192 s.

5. “Teleradio yayımçılarının ədəbi dil normalarına riayət etməsi sahəsində 2014-cü ilin sentyabr-oktyabr aylarında aparılmış monitorinqlərin nəticələri haqqında” H E S A B A T

Айнур Деллекова

Лексической нормы литературного языка на новостных сайтах

Резюме

Статья посвящена соблюдению лексической нормы литературного языка на новостных сайтах. В данной статье отведено широкое место материалам о литературном языке и вопросу заботы о языке со стороны Азербайджанского правительства. В настоящее время в связи с увеличением количества интернет-ресурсов появляется широкое поле для пользования

азербайджанским языком. Средства массовой информации, особенно интернет-СМИ, создают для нас всеобъемлющую среду для применения языковых возможностей.

Нельзя отрицать, что средства массовой информации сегодня играют важную роль в продвижении языка. Ошибки в средствах массовой информации, которые ежедневно продвигают язык, вводят в заблуждение широкую общественность, что является одной из основных причин, по которой язык прессы контролируется экспертами.

Конечно, пресса играет и должна играть важную роль в продвижении языка. В настоящее время в связи с увеличением количества интернет-ресурсов появляется широкое поле для развития азербайджанского языка. Средства массовой информации, особенно интернет-СМИ, создают для нас всеобъемлющую среду для применения языковых возможностей. Это имеет как преимущества, так и недостатки. Негативно то, что идет процесс нарушения правил азербайджанского языка, уклонения от норм литературного языка, безразличия к языку и его правилам. Правила правописания часто нарушаются в печатных средствах массовой информации, а орфоэпические нормы часто нарушаются на языке ведущего на телевизионных и радиопрограммах. Самая большая проблема сегодня - безответственный подход к языку и его правилам. Единственный способ предотвратить хаос - это следовать правилам.

В последние годы не было однозначно признано, что онлайн-журналистика обогнала газеты, радио и телевидение. Полнота, постоянное обновление и долгосрочное сохранение информации дает веб-сайтам преимущество перед другими областями журналистики. В стране существует множество новостных сайтов. Тем не менее, большинство из этих источников информации имеют недостатки и проблемы.

Автор пытается на примерах обосновать эти соображения.

Ключевые слова: литературный язык, лексическая норма, средства массовой информации, электронные СМИ.

Aynur Dallakova

LEXICAL NORM OF LITERARY LANGUAGE ON NEWS SITES

Summary

The article is devoted to the observance of the lexical norm of literary language in the language of news sites. Here, the information on literary language and the issue of language care of the Azerbaijani government are widely covered. At present, due to the increase in the number of internet resources, there is a wide field for the development of the Azerbaijani language. Mass media, in particular, internet media creates comprehensive condition for us to apply the capabilities of language.

At present period, the great role of Mass Media in promotion of the language can not be denied. Mistakes in the media, which propagate the language every day, forward the auditorium to the wrong direction and this is one of the main reasons that media language is controlled by specialists.

Of course, the press plays and should play a major role in the promotion of language. At present, due to the increase in the number of Internet resources, there is a wide field for the development of the Azerbaijani language. The mass media, especially the Internet media, create a comprehensive environment for us to apply the possibilities of language. This has both advantages and disadvantages. The negative thing is that there is a process of violation of the rules of the Azerbaijani language, evasion of the norms of literary language, indifference to the language and its rules. Spelling rules are often violated in the print media, and orthoepic norms are often violated in the language of the presenter on television and radio programs. The biggest problem today is the irresponsible approach to language and its rules. The only way to prevent chaos is to follow the rules.

In recent years, it has not been unequivocally accepted that online journalism has overtaken newspapers, radio and television. The comprehensiveness, constant updating and long-term preservation of information gives websites an advantage over other fields of journalism. There are countless news sites in the country. However, most of these sources of information have shortcomings and problems.

The author tries to prove these considerations on the basis of examples.

Key words: literary language, lexical norm, Mass media, electronic media.

Akademik Nizami Cəfərov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 09.02.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.05.2020

Rəyçi: akademik Nizami Cəfərov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

NURANƏ HƏSƏNOVA
Azərbaycan Respublikası DİN-in
Polis Akademiyası
caspianlady43@gmail.com

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ FELİN MÜQAYİSƏLİ ŞƏKİLDƏ ÖYRƏNİLMƏSİ

Xülasə

Azərbaycan və İngilis dillərinin felinin müqayisəli tədqiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məqalədə, Azərbaycan və İngilis dillərinin fellərinin bəzi əsas kateqoriyaları Azərbaycan və İngilis dillərinin müqayisəli üsulları əsasında təhlil edilmişdir. İki dilin qrammatik quruluşunun müqayisəsi bir yenilikdir.

İngilis dilində, Azərbaycan dilində olduğu kimi, bir fel bir cismin vəziyyətini və hərəkətini ifadə edən nitq hissəsidir. Fellər zaman, tip, üslub və formada dəyişir.

Hər iki dildə keçən vaxt çoxşaxəli bir kateqoriyadır. Hər iki dilin keçmiş gərgin formalarının spesifik struktur və semantik xüsusiyyətləri burada özünü göstərir. Bundan əlavə, universal və fərqli cəhətlər də fərqlənir. Zaman formalarının semantika müxtəlif dillərdə fərqli cəhətlərdən təhlil edilir.

Keçmiş formadakı dəyərlərin növləri, məsələn, davamlılıq, təkrarlanma və effektivlik, zaman formalarına xasdır. Onlar felin kontekstindən, leksik vasitələrindən və leksik təbiətindən asılı olmayaraq görünür. Beləliklə, ingilis dilində bütün keçmiş gərgin formalar saf formalardır. Azərbaycan dilində felin keçmiş zamanı zamanı formasıdır.

Zamanın mənası ilə yanaşı, felin lüğət və kontekstindən asılı olaraq bu formalar həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində davamlılıq, təkrarlama mənasını verə bilər. Yeganə fərq odur ki, ingilis dilində bu mənalar felin təbiətindən və kontekstindən tamamilə asılıdır.

Lakin Azərbaycan dilində fel leksik təbiətdən və kontekstdən asılı deyildir.

3 dildə mövcud olan bölmələr arasında iki dildə keçmiş zamanın semantikasını müqayisə etməyi məqsəduyğun hesab etdik: 1. Paradigmatik və ya kateqoriyalı mənalar; 2. Sintaqmatik və ya konseptual mənalar; 3. Keçid dəyərləri. Bu qrup keçmişin sintetik və analitik formalarını əhatə edir. Keçmiş dövrlərin mənaları həm alman tədqiqatlarında, həm də türkoloji dilçilikdə tədqiqat mövzusu olmuşdur. Məqalə göstərir ki, ingilis dilində keçmiş zamanın sintetik və analitik formaları semantik olaraq iki qrupda izah edilmişdir. 1) keçirilmiş vaxtın əsas dəyərləri 2) keçən vaxtın

ikinci dərəcəli dəyərləri. Keçmiş dövrün paradigmatik mənası keçmişin şəhadəti ilə təyin olunan hərəkətlərlə, eyni zamanda birdəfəlik bütün hərəkətlərlə ifadə olunur.

Açar sözlər: fel, hərəkət, müqayisə, zaman, qrammatika

Tədqiqat işinin məqsədi ingilis dilini öyrənən tələbələrdə ingilis dilində bilik və bacarıqları daha da inkişaf etdirmək, qrammatikada nitq hissələrinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsini daha da təkmilləşdirməkdir.

Tədqiqatın məqsədinə əsasən aşağıdakı vəzifələr həyata keçirilmişdir.

- Mövzu ilə əlaqədar elmi ədəbiyyatı nəzərdən keçirmək;
- Nəzəri baza və praktik dil materiallarını müəyyənləşdirmək;
- İngilis dili tədrisində lazımlı bilik və bacarıqları müəyyən etmək;
- İngilis dili dərslərində daha çox işlədilən nitq hissələrini müəyyənləşdirmək.

Tədqiqat işində təhlil və tərkib, pedaqoji metod və müşahidə metodundan istifadə olunmuşdur.

Azərbaycan və ingilis dillərində bəzi nitq hissələrinin müqayisəli şəkildə işlənilib hazırlanması və tələbələrin iki dilin qrammatik quruluşların müqayisəsi ilə tanış olmaqları tədqiqatın yeniliyidir.

Tələbələr Azərbaycan və ingilis dillərində oxşar və fərqli dil xüsusiyyətləri haqqında əsaslı biliklər əldə edəcəklər ki, bu da onlarda bu dillər haqda dolğun fikir yaradacaq. Tarixi – müqayisəli və tarixi – tutuşdurma metodlardan istifadə olunmaqla iki dildə ümumi cəhətlərlə yanaşı, onların fərqli xüsusiyyətləri haqqında da biliklər veriləcək.

Son dövrlərdə Azərbaycan dilçiliyində müxtəlif sistemli dillərin qrammatik quruluşunun müqayisəli tipoloji tədqiqinə maraq xeyli artmış, bu sahədə müəyyən uğurlar əldə edilmişdir. Müqayisəli – tipoloji tədqiqatların kəmiyyətinin artması isə Azərbaycan dilçiliyində yeni bir sahənin – kontensiv tipologiyanın yaranmasına zəmin yaratmışdır.

Məlumdur ki, hər hansı bir dil üç aspektdə öyrənilir. Bu, fonetika, qrammatika və leksikadan ibarətdir. Bu əlaqələr üzvü surətdə bir-biri ilə bağlıdır və onlar tədris prosesində bir-birini tamamlayır. Xarici dilin tədrisində şifahi nitq mühüm rol oynadığı üçün ona təsir göstərən amillərdən biri də dilin qrammatikasıdır. Bunun üçün də qrammatik qaydaların öyrədilməsi əsas götürülməlidir. Çünki xarici dildə düzgün danışmaq və başa düşmək üçün qrammatikanı bilmək vacibdir. Məlum olduğu kimi hər bir dilin özünün qrammatik quruluşu və xüsusiyyətləri var. Bu əlamətlər də bir dili digərindən fərqləndirir. İngilis və Azərbaycan dillərində olduğu kimi. Bu dillər müxtəlif dil qruplarına mənsub olmaqla müxtəlif və fərqləndirici xüsusiyyətlərə malikdir, onlar arasında ciddi fərqlər mövcuddur. İngilis dili Hind – Avropa dilləri ailəsinin Cənubi – German qrupuna mənsubdur və analitik dil hesab olunur. Azərbaycan dili isə türk dillərinin oğuz qrupuna daxil olub aqlıutinatativ dil adlanır. Bəzən ingilis dilinin tədrisində bir sıra çətinliklər meydana çıxır. Bu çətinlikləri aradan qal-

dırmaq üçün istifadə olunan metodlardan biri də müqayisə üsuludur. Bu üsul mövzunun yaxşı mənimsənilməsinə kömək edir. İlk dərslərdə ingilis dilində mövcud olan əsas nitq hissələri, sərbəst nitq hissələri və köməkçi nitq hissələrinin adları öyrədilir. Hər şeydən əvvəl öz ana dilimizə inteqrasiyanı unutmamaq olmaz. (3, 11)

Dilimizin lüğət tərkibində olan sözlərin hamısı müəyyən qrammatik mənaya malik olur. Bu baxımdan həmin sözlər ayrı – ayrı qruplarda birləşir. Müstəqil mənasına və qrammatik xüsusiyyətlərinə görə qruplaşan sözlərə nitq hissələri deyilir. Nitq hissələri bir -birindən leksik- qrammatik mənalarına görə fərqlənir. Dilimizdə 11 nitq hissəsi var. Bu nitq hissələri də iki yerə bölünür. Dildə sözlər ayrı – ayrı qruplarda birləşir. Müstəqil mənasına və qrammatik xüsusiyyətlərinə görə qruplaşan sözlərə nitq hissələri deyilir. Nitq hissələri bir -birindən leksik- qrammatik mənalarına görə fərqlənir. Nitq hissələri iki yerə bölünür.

1. Əsas nitq hissələri
2. Köməkçi nitq hissələri

Azərbaycan dilində olduğu kimi ingilis dilində də fel əşyanın hal və hərəkəti-ni bildirən nitq hissəsidir, fel zamana, növə, tərzə və şəkllə görə dəyişir.

İngilis dilində Azərbaycan dilindən fərqli olaraq felin dörd əsas forması var.

1. The Infinitive (məsdər)
2. The Past Indefinite Tense (keçmiş qeyri-müəyyən zaman)
3. The Past Participle (keçmiş zaman feli sifəti)
4. The Present Participle (1, 159)

Keçilmiş qrammatik qaydaları mənimsətmək və möhkəmləndirmək üçün praktik tapşırıqlara geniş yer verilməlidir. Qrammatik tapşırıqların yerinə yetirilməsində yalnız qrammatik qaydalar deyil, tələbələrin söz ehtiyatı, lüğət fondunun zənginliyi özünü göstərir. Qrammatik qaydaların müqayisəli tədrisi tərcümədə də böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan və İngilis dillərində keçmiş zaman formalarının paradigmatik (kateqorial) və sintaqmatik (konseptual) mənaları.

Azərbaycan və İngilis dillərində keçmiş zaman formalarının müqayisəli təhlilinin tipoloji cəhətdən öyrənilməsi çox əhəmiyyətlidir. Hər iki dildə keçmiş zaman çoxcəhətli kateqoriyadır. Burada hər iki dilə məxsus keçmiş zaman formalarındakı spesifik struktur-semantik xüsusiyyətlər üzə çıxır, universal və diferensial cəhətlər ayırd edilir. Zaman formalarının semantikasi müxtəlif dillərdə müxtəlif aspektlərdən təhlil olunur. Bundan əlavə, keçmiş zamanın müxtəlif formaları mövcud olduğundan onun mənaları da istər – istəməz hər bir formaya uyğun olaraq çoxalmışdır. Mövcud formalar, demək olar ki, çox zaman semantik cəhətdən bir nöqtədə birləşə bilər, lakin ayrılan fərqli cəhətlər də özünü göstərir. Biz mövcud bölgülər arasında iki dilin keçmiş zaman formalarının semantikasını 3 qrup daxilində müqayisə etməyi məqsəduyğun hesab etmişik: 1. Paradigmatik yaxud kateqorik mənalar; 2. Sintaqmatik yaxud konseptual mənalar; 3. Keçid mənalar. Bu qrup keçmiş zamanın sintetik və analitik formalarını əhatə edir. (4, 142) Həm germanistikada, həm də türkoloji dil-

çilikdə keçmiş zaman formalarının mənaları tədqiqat obyektı olmuşdur. İ.İvanova ingilis dilində digər zaman formaları kimi keçmiş zamanın sintetik və analitik formaların semantik cəhətdən 2 qrup daxilində izah edir. 1) keçmiş zamanın əsas mənaları 2) keçmiş zamanın ikinci dərəcəli mənaları. Keçmiş zamanın paradigmatik yaxud kateqorial mənası keçmişdə şahidlik yolu ilə müəyyənləşən hərəkətləri, eləcə də (bir hadisəni öz gözü ilə görmüş), birdəfəlik, bütöv (tam) hərəkətləri ifadə edir. Bu mənə Azərbaycan dilində – di4 forması ilə təzahür edir. Məsələn, O, uşaqla əlaqəsini kəsib mənə tərəf buruldu. – di4 forması ilə ifadə olunan hərəkət ola bilsin ki, zaman və məkan münasibətlərini məhdudlaşdırır. Məsələn, otaqda oturduğum zaman bir oğlan içəri girdi. – di4 forması keçmişdəki işin (hərəkətin) başlanğıcını bildirir, hərəkətin nəticəsini xarakterizə edir. Məsələn, Adil öz sözü ilə onun fikirlərini alt-üst etdi. (2, 45)

Paradigmatik hallardan biri də dəyişən hərəkətdir. – di4 forması bu mənəni də özündə ehtiva edir. Məsələn, Əsgər yuxarı qalxdı və çiyindəki tüfəngi yerə qoydu. “Qalxmaq” və “qoymaq” hərəkətləri dəyişən hərəkətlərdir. Keçmiş zamanın sintaqmatik (konseptual) mənaları son həddə çatan və çatmayan fellərdən asılıdır və – di4 həm bitmiş, qurtarmış və həm də bitməmiş hərəkətləri ifadə edir. Məsələn, Arifin yadına Yaxın dağının başında qoyulmuş qartal heykəli, ətəkdən qayaların arasından qaldırılmaqda olan daş pillələr düşdü (S.Əhmədov). Kontekstdə sürəkli-uzun sürən, təkrar, tərkib hissələrinə ayrılmış hərəkətlər leksik vasitələrin köməyi ilə formalaşır. Leksik vasitə kimi “gec”, “çox gec”, “hər gün” və s. sözlər – zaman zərfləri fəal rol oynayır. a) Sürəkli hərəkətlər. Azərbaycan dilində: Fərid gec oyandı və səhərə qədər yatmadı. İngilis dilində: At 10.30 he picked up his case, went out of the house and slammed the door behind him (I.P. Krylova). Sürəkli keçmiş zamandan inkişaf edən hadisələr fonunda istifadə olunur. Nəğıllarda da keçmiş zamanın bu növündən istifadə olunur. Məsələn: Biri vardı, biri yoxdu. Bir padşah vardı.

b) Təkrar, dönə – dönə təkrar olunan hərəkətlər. Azərbaycan dilində: Fərid yenə də dayandı, səs gələn tərəfə baxdı, adəti üzrə fikrə getdi. İngilis dilində: He several times approached the door, listened to their talks and went on his reading (I.P. Krylova). (3, 56)

c) Tərkib hissəsinə ayrılmış hərəkətlər. Azərbaycan dilində: Onlar qarşılaşdılar, oturub söhbətləşdilər, keçmiş cəbhə günlərini yada saldılar. İngilis dilində: We went to the park and I sat down on a chair and took the baby out of the pram and a big dog came along and put it's head on my knees and she clutched it's car, tugged it (H.James). Keçmiş zamanda paradigmatik mənə yekun, son, tamamlanmış hərəkətləri ifadə edir və bu mənə danışmaq vaxtı ilə əlaqədə olur. Məsələn, Ənvər orta məktəbi qurtardı, özəl universitetlərin birinə daxil oldu. İngilis dilində: He finished his work, went to the post to send the letter. (3, 68)

ç) Davam edən hərəkətlər. Azərbaycan dilində: Kişi dayanıb nəfəsini dərdi. Bir xeyli Kürdə çimişən uşaqlara, yulğunluğa doluşan mal – qarayaya baxdı.

İngilis dilində: *So, I went the stairs. I bathed. I changed. I made myself up like the Queen of Sheba. Then I went downstairs, cooked and served dinner for three.*

d) *Ardıcıl baş verən hərəkətlər.*

Azərbaycan dilində: *Arif şotkanı və çubuğu götürüb, paltonun üstünə düşdü, çubuqla xeyli döydü, tozunu çıxardı, şotkaladı (S.Əhmədov).*

İngilis dilində: *I found same matches, climbed on the table, lit the gas lamp, then settled down to read (I.P. Krylova).*

e) *Ötüb keçmiş hərəkətlər.*

Azərbaycan dilində: *Cavanlıq getmişdi, getməkdə idi (S.Əhmədov).*

İngilis dilində: *It happened before you came. He had heard the news before he ran up my stairs (I.P. Krylova). (2, 75)*

Keçmiş zamana aid olan paradiqmatik və sintaqmatik mənalar müqayisə edilən dillərdə *zərflər hesabına* konkretləşir. Aşağıdakı sözlər konkretləşdirici funksiyasını yerinə yetirir:

1) *Konkretləşdirici mənə* “gecə ikən”, “axşamüstü”, “ertəsi günü”, “indi” sözü ilə. Azərbaycan dilində: *Bəlkə elə ona görə də gecə ikən atı çapıb kəndə qayıdıb (İ.Şıxlı).*

Allahyar ertəsi günü tezdən binələrə yola düşdü (İ.Şıxlı).

İndi də uşaqlarla zərəfatlaşandan sonra özünü yüngül hiss etdi (İ.Şıxlı).

İngilis dilində: *I woke up three times during the night (Swan).*

I saw him at his friend's in the afternoon (Swan).

They returned home in the morning the next day.

İngilis dilində də keçmiş zamanın zaman qoşmaları hesabına konkretləşən mənalarına çox rast gəlmək olur. Məsələn: *After the war ended the long process of reconstruction began. My father died two days after I was born. (4, 98)*

- *Fəli bağlama tərkibi hesabına konkretləşmə.*

Azərbaycan dilində: *Günün qulağı əyilib axşama dönəndə Allahyar geri qayıtdı (İ.Şıxlı).*

Cahandar ağanın evinin bərabərinə çatanda Güləsər sükutu pozdu (İ.Şıxlı).

İngilis dilində: *All this happened when we were living abroad.*

When she was at collage she wrote for a student newspaper.

- *Uzaq keçmiş mənası “iki il” sözü ilə konkretləşir.*

Azərbaycan dilində: *Ancaq iki il idi ki, qarı rəhmətə getmişdi (İ.Şıxlı).*

İngilis dilində: *It was true that we had known one another almost intimately for two ten years (S.Maughan). (1, 123)*

- *Uzaq keçmiş mənası “inişil”, “keçən il” və “bu il” zərfləri vasitəsilə konkretləşir.*

İnişil arvadı öldü, keçən il də əlləri aşağı oldu. Bu il isə heç araba qoşmamışdı.

Mənə bu kontekstdə ardıcıl sistematik verilir. Bu cümlələrin ardınca keçmiş zaman indiyə aid edilir, yaxın keçmiş mənası formalaşır. Məsələn, *İndi oğlunun hərəkəti onu xeyli düşündürdü (İ.Şıxlı).*

İngilis dilində də uzaq keçmiş mənasından yaxın keçmişə doğru bir meyl var. Aşağıdakı kontekst bu baxımdan xarakterikdir.

Now he sat down in an armchair opposite Charlie, salt bolt upright with his hands on his knees, and looked hard at Charlie (Priestby). (1, 150)

Felin keçmiş zaman formasında hərəkətin bitkinliyi, davamlılığı, təkrarlılığı və nəticəliyi kimi növ mənalari zaman formalarının özünə xas olan mənalardır. Onlar kontekstdən, leksik vasitələrdən və felin özünün leksik xarakterindən asılı olmayaraq aşkara çıxır, zaman formalarının özləri ilə sırf morfoloji yolla ifadə olunur, belə ki ingilis dilində keçmiş zamanın bütün formaları sırf zaman formalarıdır.

Azərbaycan dilində isə felin keçmiş zamanı növ – zaman formalarıdır.

Zaman mənası ilə yanaşı bu formalar felin leksik xarakterindən (hüdüdlü, hüdudsuz) və kontekstdən asılı olaraq istər Azərbaycan dilində istərsə də ingilis dilində bitkinlik, davamlılıq, təkrarlıq və nəticəlik mənalarını ifadə edə bilər, fərq yalnız bundan ibarətdir ki, İngilis dilində bu mənalər təməmilə felin leksik xarakterindən və kontekstindən asılıdır. Azərbaycan dilində isə felin leksik xarakterindən və kontekstdən asılı deyil. (2, 130)

İnkişaf prosesində bu və ya digər qrammatik forma yeni məna kəsb edə bilər, onun ilkin semantikasi ikinci dərəcəli mənaya çevrilə bilər.

İngilis dilində cümlədə söz sırası da Azərbaycan dilindən fərqlidir. Belə misalların sayını artırmaq olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Comparative typology V.D. Arakin, M. «Prosveshenie» 1991
2. Lectures of comparative typology, C. Satimov, M. Просвещению, 1991 г.
3. Electronic resource “Təhsil və Zaman”
4. Bybee, Joan. "Semantic Aspects of Morphological Typology" (PDF).

Гасанова Нурана

Сравнительное изучение глагола в азербайджанском и английском языках Резюме

Сравнительное изучение глагола азербайджанского и английского языков имеет особое значение. В статье сравнительным образом проанализированы некоторые категории глагола азербайджанского и английского языков на основе материалов азербайджанского и английского языков. Сравнение грамматической структуры двух языков является новизной. При знании схожих и различных признаков грамматики двух языков можно легко усвоить английский язык и глубоко изучить тексты и правила на этом языке.

В английском, как и в азербайджанском, глагол - это часть речи, которая выражает состояние и движение объекта. Глаголы различаются по времени, типу, стилю и форме.

Прошедшее время в обоих языках является многогранной категорией. Здесь проявляются специфические структурно-семантические особенности форм прошедшего времени обоих языков. Кроме того, различаются универсальный и дифференциальный аспекты. Семантика форм времени анализируется с разных сторон на разных языках.

Типы значений в форме прошедшего времени, такие как непрерывность, повторение и эффективность действия, присущи формам времени. Они появляются независимо от контекста, лексических средств и лексической природы самого глагола. Таким образом, в английском языке все формы прошедшего времени являются чистыми формами. В азербайджанском языке прошедшее время глагола является формой времени.

Наряду со значением времени эти формы, в зависимости от лексики и контекста глагола, могут означать непрерывность, повторение и приводить как на азербайджанском, так и на английском языках. Разница лишь в том, что в английском языке эти значения полностью зависят от характера и контекста глагола. Однако в азербайджанском языке глагол не зависит от лексической природы и контекста. Мы посчитали целесообразным сравнить семантику форм прошедшего времени двух языков среди существующих разделений в 3 группах: 1. Парадигматические или категориальные значения; 2. Синтагматические или концептуальные значения; 3. Переходные значения. Эта группа охватывает синтетические и аналитические формы прошлого времени. Значения форм прошедшего времени были предметом исследований как в германистике, так и в тюркологической лингвистике. В статье показано, что синтетические и аналитические формы прошедшего времени на английском языке семантически объясняются в двух группах. 1) основные значения прошедшего времени 2) вторичные значения прошедшего времени. Парадигматическое значение прошедшего времени выражаются действиями, которые определяются свидетельствованием прошлого, а также разовых цельных действий.

Ключевые слова: глагол, действие, сравнение, время, грамматика

Hasanova Nurana

**A comparative study of verb in Azerbaijani and English languages
Summary**

A comparative study of the verb of the Azerbaijani and English languages is of special importance. In the article, some basic categories of verb of the Azerbaijani and English languages are analyzed on the basis of materials of the Azerbaijani and English languages comparative way. Comparison of the grammatical structure of the two languages is a novelty. In English, as in Azerbaijani, a verb is a part of speech that expresses the state and movement of an object. Verbs vary in time, type, style and form. Elapsed time in both languages is a multifaceted category. Specific structural and semantic features of the past tense forms of both languages are manifested here. In addition, the universal and differential aspects are distinguished. The semantics of the forms of time are analyzed from different angles in different languages.

Types of values in the past tense form, such as continuity, repetition, and effectiveness of an action, are inherent in time forms. They appear regardless of context, lexical means and lexical nature of the verb itself. Thus, in English, all past tense forms are pure forms. In the Azerbaijani language, the past tense of the verb is a form of tense. Along with the meaning of time, these forms, depending on the vocabulary and context of the verb, can mean continuity, repetition and lead in both Azerbaijani and English. The only difference is that in English these meanings completely depend on the nature and context of the verb. However, in the Azerbaijani language, the verb does not depend on the lexical nature and context. We considered it appropriate to compare the semantics of the past tense of two languages among the existing divisions in 3 groups: 1. Paradigmatic or categorical meanings; 2. Syntagmatic or conceptual meanings; 3. Transitional values. This group covers the synthetic and analytical forms of the past. The meanings of the past tenses were the subject of research both in German studies and in Turkological linguistics. The article shows that the synthetic and analytical forms of the past tense in English are semantically explained in two groups. 1) main values of elapsed time 2) secondary values of elapsed time. The paradigmatic meaning of the past tense is expressed by actions that are determined by the testimony of the past, as well as one-time whole actions.

Key words: verb, action, comparison, tense, grammar

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 18.05.2020

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor
Fikrət Cahangirov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

NƏRGİZ MƏMMƏDOVA

nargiz_198723@mail.ru

AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Hüseyn Cavid prospekti

MÜRƏKKƏB SÖZLƏRİN STRUKTURU

Xülasə

Dildə işlədilən sözlər bu və ya digər formada başqa sözlərlə müxtəlif aspektlərlə əlaqəlidir. Sadə iki söz morfoloji və sintaktik-semantik baxımdan bir-biri ilə əlaqə yaradır. Belə birləşmələr yeni söz əmələ gətirir ki, bu da mürəkkəb söz adlanır. Məqalə, Azərbaycan və ingilis dillərində mürəkkəb sözlərdən və onların strukturundan bəhs edir. Burada, hər iki dildəki alimlərin mürəkkəb sözlərin strukturu ilə bağlı nəzəri fikrləri şərh edilir. Eyni zamanda məqalədə mürəkkəb sözlərin tədqiqat tarixi araşdırılır.

Məqalədə dildə mürəkkəb sözlərin strukturu hər iki dildə misallar göstərilməklə izah edilir. Mürəkkəb sözlərin tərkib hissələri o qədər bir-biri ilə birləşir ki, sonralar onları iki müstəqil söz kimi ayırmaq belə mümkün olmur. Burada hər iki dildə üç yazılış forması da göstərilir: bitişik, defislə, ayrı.

Aparılan araşdırmada mürəkkəb sözlərin əmələ gəlmə yolları da araşdırılır. Araşdırmalara əsasən morfoloji- sintaktik üsula xüsusi diqqət yetirildiyi qeyd edilir. Məqalədə mürəkkəb sözlərin yaranmasında sintaktik-semantik tərəf də izah edilir. Burada həmçinin söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözlərin fərqi də izah edilir.

Burada morfoloji, sintaktik sistemlə bərabər fonoloji xüsusiyyət də vurğulanır. Mürəkkəb sözlərin vurğusu semantik baxımdan önəmli məsələdir.

Eyni zamanda, hər iki dildə mürəkkəb sözlərin yarandıqdan sonra bu sözlərin lüğət tərkibində xüsusi yer tutduğu qeyd edilir. Həmçinin, Azərbaycan və ingilis dilində mürəkkəb sözlərin dilin leksik sistemində əsas dil vahidləri kimi önəmlidir.

Məqalədə qeyd edilir ki, mürəkkəb sözləri təşkil edən komponentlər ayrı-ayrılıqda bir, mürəkkəb cümlə daxilində başqa bir yeni məna qazana bilər. Ancaq bu mənalar bir-birinə yaxın və ya uzaq ola bilər. Həmçinin məqalədə mürəkkəb sözlər sintaktik vahid olan söz birləşmələri ilə müqayisəli şəkildə araşdırılır. Eyni zamanda onların fərqli və oxşar cəhətləri diqqətə çatdırılır.

Açar sözlər: morfoloji aspekt, fonoloji təhlil, söz strukturu, söz birləşməsi, sintaktik vahid.

Mürəkkəb sözlərlə bağlı nəzəri araşdırmalar dildə müxtəlif istiqamətlərdə aparılmışdır və hal-hazırda belə sözlərin fərqli yönərdən araşdırılması prosesi davam etməkdədir. Mürəkkəb sözlərlə bağlı dilçilikdə aparılan tədqiqat işlərində həmin söz-

lərin yaranması yolları diqqət mərkəzindədir. Dildə mövcud olan sözlər bu və ya digər baxımdan başqa sözlərlə müxtəlif aspektlərlə əlaqəlidir. Məhz bu əlaqənin nəticəsində dildə mürəkkəb sözlər, söz birləşmələri və cümlələr, nəhayət, mətn yaranır. Söz ayrılıqda başqa sözlərdən təcrid olunmuş formada dildə mövcud olsa, yaşaya bilməz. Dilə daxil olan hər bir söz həmin dilin lüğət tərkibinin bir hissəsinə çevrilir və lüğət tərkibində baş verən dəyişikliklər, inkişaf və qanunlar ona da təsirsiz ötürülmür. Mürəkkəb sözlər də dildə baş verən müəyyən dəyişikliyin, inkişaf qanunlarının nəticəsində yaranıb formalaşır. Mürəkkəb sözlərdən bəhs edərkən M.Adilov yazır: “*mürəkkəb sözlərin səciyyəsinə müəyyən etmək üçün birinci növbədə, ümumiyyətlə, sözün nə olduğunu aydınlaşdırmaq zəruridir*” [1, s. 92]. Şübhəsiz ki, mürəkkəb sözün sözlərdən yaranması sözün nə olduğuna diqqət yetirməyimizi ön plana çəkir. Söz dilin ən mühüm mənalı vahiddir. Deməli, sözlərdən yaranan mürəkkəb söz də dilin məna ifadə edən vahidlərindəndir.

L.Blumfeld mürəkkəb sözlərdən bəhs edərkən “*morfoloji konstruksiyanın üç növündən sintaktik konstruksiyalara ən yaxın mürəkkəb sözlərdir*” olduğunu qeyd edir. O, həmçinin qeyd edir ki, “mürəkkəb sözlərdə tərkib hissələr qismində iki və daha artıq sərbəst formalar çıxış edir: *door-knob -qapının açarı*”. [2, s.219]

Göründüyü kimi, iki və daha artıq müstəqil sözün istər semantik, istərsə də, forma və məzmun etibarı ilə birləşməsindən asılı olmayaraq mürəkkəb sözlər dildə bütöv struktur əmələ gətirir. Mürəkkəb sözlərin bir struktur vahid kimi formalaşmasına diqqət yetirən Ə.Səfərovanın fikrincə, “*müxtəlif komponentlərin birləşməsi yolu ilə meydana gələn mürəkkəb söz anlayışının bir struktur vahid kimi dəqiqləşdirilməsi ehtiyacı mürəkkəb söz kateqoriyasını bir tərəfdən sintaktik vahidlərdən, digər tərəfdən düzəltmə sözlərdən fərqləndirmək zərurətini irəli atmışdır*” [3, s. 2]. Mürəkkəb sözlər struktur baxımından sintaktik vahidlərdən, digər tərəfdən də düzəltmə sözlərdən fərqlənir. Belə ki, bəzi mürəkkəb sözlər söz birləşmələrindən yaranmışdır. Məsələn, bağayarpağı, çobanyastığı və s. Çox zaman bu cür mürəkkəb sözlərin yazılışında anlaşılmazlıq yaranır, onların bitişik və ya defislə yazılıb-yazılmaması məsələsi mübahisə doğurur.

Mürəkkəb sözlərin struktur-semantik məsələləri bu sahədə tədqiqat aparana-
rın hər zaman diqqət mərkəzində saxladıkları məsələlərdəndir. Mürəkkəb sözlərlə bağlı araşdırmalar ilk növbədə onun hüddudunun təyin edilməsi və strukturu məsələlərinə aydınlıq gətirməklə bağlı olmuşdur. Mürəkkəb sözlərlə bağlı məsələlərdə onların struktur hissələrinin bütövlüyü məsələsi də diqqəti cəlb edir. Bəzən elə olur ki, mürəkkəb sözlərin tərkib hissələri o qədər bir-biri ilə birləşir ki, sonralar onları iki müstəqil söz kimi ayırmaq belə mümkün olmur. Doğrudur, bu hissələrin nə zamansa müstəqil söz olduğunu müəyyənləşdirmək üçün sistemli etimoloji təhlil aparmaq lazımdır. H.Mirzəzadə mürəkkəb isimlərdən bəhs edərkən qeyd edir ki, “*ədəbi dilimizin ayrı-ayrı dövrlərinə aid gözdən keçirdiyimiz materiallarda belə xüsusiyyətlərə rast gəldik ki, mürəkkəb sözü əmələ gətirən tərəflər uzun tarixi bir inkişaf ərzində fonetik və morfoloji cəhətdən dəyişməyə məruz qalaraq, sonralar isə sadə isimlərin sı-*

rasına keçmişdir” [4, s. 117]. Mürəkkəb sözlərin quruluşunu müəyyən edərkən onları söz birləşmələri ilə də müqayisə edirlər. Belə ki, söz birləşmələri də ən azı iki sözdən ibarət olur və hər iki tərəf birlikdə müəyyən məna bildirir, mürəkkəb sözlər də söz birləşmələri kimi iki sözün birləşməsindən yaranaraq birlikdə müəyyən məna ifadə edir. Bunlar arasında da müəyyən fərqlər vardır ki, onlardan da ən əsas diqqəti cəlb edən fərq söz birləşmələrinin ayrı, mürəkkəb sözlərin isə bitişik və ya defislə yazılmasıdır.

Mürəkkəb sözlərin fono-semantikasından (vurğusundan) bəhs edən alimlər (S.Babayev və M.Qarayeva, M.Sakalova və başqaları, L. Blunfeld, D. Conz, P.Roç və s.) mürəkkəb sözlərin fərqli yazılışını da göstərirlər.

P.Roç “İngilis dilində mürəkkəb sözlərin iki və daha artıq sözdən ibarət olduğunu və ya bir söz kimi və ya da bir-birindən asılı olmayan iki söz kimi təhlil edildiyini” qeyd edir [8, s.85].

Dildə işlənən bu kimi müxtəlif yollarla düzələn və yazılan mürəkkəb sözlərin vurğusu da dəyişir və bu zaman məna da dəyişir. Məs: 'newspaper (qəzet)(mürəkkəb söz) - 'news paper (təzə vərəq və ya təzə səhifə)(iki ayrı sadə söz).

M.Sakalovada “mürəkkəb sözlərin müxtəlif formalarda yarandığını(ayrı, defislə, bitişik) qeyd edir (reading-room, apple-tree, suitcase, raincoat, gold fish, strong box) və mürəkkəb sözlərin vurğusu birləşən iki sadə sözün semantikasından asılıdır.[6,s.142].

M.Adilov söz birləşmələri ilə bağlı araşdırmalarından bəhs edərkən yazır ki, *“hamının qəbul etdiyi kimi, söz birləşmələri əmələ gəlməsinin xarakterinə və dildə işlənmə qaydalarına görə bir-birindən keyfiyyətə fərqli olan iki böyük qrupa bölünür: 1) Müəyyən dilin grammatik qaydaları əsasında nitq prosesində sözlərin azad surətdə birləşməsi nəticəsində əmələ gələn söz birləşmələri (sərbəst və ya qeyri-sabit söz birləşmələri). Belə birləşmələrin komponentləri arasında əlaqə, adətən, müvəqqəti düzəlib tezliklə dağılır və birləşməni təşkil edən sözlər hər hansı digər tərkiblə azad surətdə birləşə bilmək imkanına malik olur”* [1, s. 94]. Fikrimizcə, M.Adilovun söz birləşmələri haqqında söylədiyi bu fikirlər tamamilə doğrudur. Məsələn, şam ağacı söz birləşməsinin komponentlərini biz asanlıqla parçalaya bilərik. Çinar ağacı, alma ağacı, qoz ağacı və s. kimi söz birləşmələri də bu qəbildəndir. Bəzən sabit söz birləşmələrinin bütövlükdə bir məna ifadə etdiyini əsas gətirən dilçilərin bir çoxu onları mürəkkəb söz hesab edirlər. Sabit söz birləşmələrinin mürəkkəb sözlərdən birinci əsas fərqi onlardan birincisinin ayrı, ikincisinin isə bitişik yazılmasıdır. Digər tərəfdən əgər bunlar bir-birinə çox bənzəyirlərsə və eyni anlayışlardırsa bunları müxtəlif terminlərlə adlandırmağın nə mənası vardır. Sabit söz birləşmələri mürəkkəb sözlərdən fərqli olaraq sabit söz birləşmələrinin məcazi anlam ifadə etməsinin böyük önəm kəsb etməsidir, ancaq mürəkkəb sözlərdə məcazilik önəmli deyildir. Məsələn, Azərbaycan dilində kəklikotu, güləruz, quzuqulağı və s. kimi mürəkkəb sözlər, ingilis dilində toothbrush, postman sözləri diş fırçası və poçtalyon deməkdir və burada da məcazilikdən əsər-əlamət yoxdur.

C.Quliyev mürəkkəb sifətlərin strukturunu xarakterizə edərkən qeyd edir ki, “*mürəkkəb sifətlər (black-haired) morfoloji, söz birləşmələri (black hair) sintaktik vahidlərdir. Morfoloji və sintaktik vahidlərin seqmentasiyasının fərqi ondan ibarətdir ki, sözü morfoloji seqmentasiyasında ən kiçik morfoloji vahid morfem, cümlənin sintaktik seqmentasiyasında isə ən kiçik sintaktik vahid söz hesab olunur. Başqa sözlə, morfoloji vahidlər (black-haired) morfemlərdən (black-, -hair-, -ed), sintaktik vahidlər (black hair) sözlərdən (black, hair) ibarət olur*” [5, s. 84]. C.Quliyevin mürəkkəb sözə yanaşması həqiqətə uyğundur. L.Blumfild qeyd edir: “Hər hansı mürəkkəb sözün komponenti müəyyən söyləmədən və sözdən fərqli olaraq sintaktik konstruksiyada bilavasitə tərkib kimi çıxış edə bilməz. “*Black*” sözü “*black birds*”- “qara quşlar” kimi söyləmi daxilində “*very*” sözü artırılmaq “*very black bird*”- “*çox qara quşlar*” kimi işləyə bilər, lakin mürəkkəb “*blackbird*” sözündə ortaya belə bir söz girə bilməz.” [2, s.225]. Müəlliflə razılaşmaq olar ki, istənilən dildə hər yaranan mürəkkəb sözlərin tərkibinə hansısa bir yeni söz salmaq olmaz, çünki məna itə bilər. Deməli, mürəkkəb sözlərin yaranmasında və işlədilməsində məzmunla birlikdə formaya diqqət yetirilir.

Verilən fikirlərə diqqət yetirdikdə aydın olur ki, mürəkkəb sözlərlə bağlı məsələləri araşdıran zaman onun rəngarəng struktura malik olduğunu görə bilərik. Həmin strukturları şərti olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik: hər iki tərəfi sadə sözlərdən ibarət olan mürəkkəb sözlər: Məsələn, istiot, qızılgül, qaramal və s. Belə mürəkkəb sözlərin hər iki tərəfi sadə sözlərdən ibarət olur və hətta həmin sözlərdə heç bir qrammatik şəkilçi iştirak etmir: ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçili mürəkkəb sözlər: Məsələn, meşəbəyi, kəklikotu, ipəkqurdu, dəvəquşu və s. Bu cür mürəkkəb sözlərdə birinci tərəfdə heç bir sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçi iştirak etmir; birinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçili sözlər: Məsələn, ürəyiaçıq, qəlbi qara, qəlbıqırıq, qəlbisənliq və s. Belə mürəkkəb sözlərin ikinci tərəfi adətən düzəltmə sözlərdən ibarət olur; birinci tərəfi düzəltmə sözlə ifadə olunan mürəkkəb sözlər: enlikürək, Çənlibel və s. Verilən nümunələrdən də aydın olur ki, belə mürəkkəb sözlərdə birinci tərəf düzəltmə sözlərdən ikinci tərəf isə sadə sözlərdən ibarət olur; ikinci tərəfi düzəltmə sözlərdən ibarət olan mürəkkəb sözlər: Məsələn, yarımkeçirici, Rüstəmxanlı, Əlibəyli, ayrışeçkilik və s. Bu cür mürəkkəb sözlərin də birinci tərəfi sadə sözlərdən ikinci tərəfi isə düzəltmə sözlərdən ibarət olur. Hətta elə mürəkkəb sözlər də vardır ki, onların ikinci tərəfində birdən artıq sözdüzəldici şəkilçi olur ki, ayrışeçkilik sözünü bura daxil edə bilərik.

Digər qrup mürəkkəb sözlər defislə yazılır: 1) Tərəfləri yaxınmənalı sözlərdən yaranan mürəkkəb sözlər: Məsələn, söz-söhbət, oğul-uşaq, toyuq-cücə və s.; 2) tərəfləri əksmənalı sözlərdən ibarət olan mürəkkəb sözlər: Məsələn, dost-düşmən, irili-xırdalı, acılı-şirinli, gecə-gündüz və s.; 3) tərkibindəki sözlərdən biri ayrılıqda işləyə bilməyən mürəkkəb sözlər: Məsələn, əyri-üyrü, kağız-kuğuz, çör-çöp və s.; 4) birinci tərəfində qeyri, eks, anti və s. kimi sözlərin köməyi ilə yaranan mürəkkəb sözlər. Məsələn,

lən, qeyri-adi, qeyri-səlis, eks-prezident, anti-faşist və s.; 5) eyni sözün təkrarından yaranan mürəkkəb sözlər. Məsələn, tez-tez, gec-gez, yavaş-yavaş və s.

“Mürəkkəb sözlər ayrılmaz leksik vahidlərdir. Onlar forma və semantik baxımdan iki və daha çox vahidlər arasındakı əlaqəni əks etdirən kök sözlərdən və aralarındakı semantik bağlılıqdan ibarət yeni sözlərdir.” [7, s.139]

Mürəkkəb sözləri təşkil edən həm sadə, həm də düzəltmə sözlər müxtəlif üsullarla birləşərək mürəkkəb sözlər yaradırlar. Belə olan halda mürəkkəb sözləri təşkil edən sözlər müxtəlif cəhətlərə görə birləşirlər. Deməli, mürəkkəb söz dilin həm morfoloji, həm də sintaktik sistemini bir-biri ilə əlaqələndirməyə və fərqləndirməyə imkan verir, çünki iki sadə söz mürəkkəb sözün tərkib hissəsi kimi çıxış edərkən onlar arasında sintaktik bağlılıq da olur.

Mürəkkəb sözləri təşkil edən komponentlər ayrı-ayrılıqda bir, mürəkkəb cümlə daxilində başqa bir yeni məna qazana bilər. Ancaq bu mənalar bir-birinə yaxın və ya uzaq ola bilər. Məsələn, qızılgül mürəkkəb sözünün tərkib hissələrini təşkil edən qızıl və gül sözləri arasında heç bir bağlılıq yoxdur. Lakin tozsoran kimi mürəkkəb sözlərin tərkib hissələri arasında toz və soran sözləri arasında bağlılıq vardır.

Deyilənlərə əsasən qeyd edə bilərik ki, mürəkkəb sözlər struktur baxımdan ən azı iki kökdən ibarət olan, struktur və semantik əlaqələr əsasında yaranan leksik vahidlərdən ibarətdir. Mürəkkəb sözlərin strukturu müxtəlif aspektlərdən araşdırıla və tədqiqata cəlb edilməsinə baxmayaraq hələ də mübahisəli və araşdırılmasına ehtiyac duyulan bir çox məsələlər vardır. Mürəkkəb sözlər dilin morfoloji sisteminin vahidi hesab olunsa da, dilin sintaktik sistemi ilə də sıx bağlıdır, çünki tarixən mürəkkəb sözlər söz birləşmələrindən yaranmış və dilin sintaktik sistemindən morfoloji sistemə keçid etmişdir. Mürəkkəb sözlər tədqiqata cəlb edilən zaman sintaktik vahid olan söz birləşmələri ilə müqayisəli şəkildə araşdırılır, onların fərqli və oxşar cəhətləri diqqətə çatdırılır.

Ədəbiyyat:

- 1) Adilov M. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb sözlər // – Bakı: Elmi əsərlər. ADU nəşriyyatı, – 1958. № 11, – s. 91-105.
- 2) Blumfild, L. Dil / L.Blumfild. – Bakı: Prestij, – 2013. – 519 s.
- 3) Səfərova, Ə. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb sözlərin semantik təsnifi: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası) / – Bakı, 1995. – 166 s.
- 4) Mirzəzadə, H. Azərbaycan dilinin tarixi morfoloqiyası / H. Mirzəzadə. – Bakı: Azərtədrisnəşr, – 1962. – 369 s.
- 5) Quliyev, C. Mürəkkəb söz və onun strukturu / C.Quliyev. – Bakı: Elm və təhsil, – 2011. – 196 s.
- 6) Сакалова М.А. К.П.Гинтовт, Л.А.Кантер, Н.И.Крылова, И.С.Тихонова, Г.А.Шабадаш Практическая фонетика английского/ М.А.Сакалова,

К.П.Гинтовт, Л.А.Кантер и др.- Москва: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997.- 384с.

7) Ginzburg R. G. Khidekel S.S, Knyazeva G.Y., Sankin A.A. A Course in Modern English Lexicology Second Edition Revised and Enlarged / Moscow: -«Высшая школа»,- 1979.- 269 p.

8) Roach P. English Phonetics and Phonology. P. Roach-Cambridge: Fourth edition. Cambridge University Press – 2009.- p.231

Мамедова Наргиз Теймур

**Структура составных слов
Резюме**

В статье обсуждается структура сложных слов. Два простых слова морфологически и синтаксически-семантически связаны. Такие комбинации образуют новое слово, которое также называют составным словом. Здесь анализируется морфолого-синтаксическая система сложных слов. В данной статье обсуждаются теоретические взгляды ученых обоих языков на структуру сложных слов. В то же время в статье рассматриваются история исследования сложных слов.

Сложные слова образуются из комбинации двух отдельных простых слов и образуют новое осмысленное слово. Компоненты составных слов настолько переплетены, что невозможно разделить их на два независимых слова. У каждого языка есть словарь сложных слов. В исследовании также рассматриваются способы формирования сложных слов. Согласно исследованию, особое внимание уделяется морфолого-синтаксическому методу. В статье также объясняются письменные формы сложных слов на английском и Азербайджанском языках. Существуют три письменные формы составных слов: смежные, дефисные, раздельные.

В то же время отмечается, что после образования сложных слов в обоих языках эти слова занимают особое место в словаре. Кроме того, сложные слова в азербайджанском и английском языках важны как основные языковые единицы в лексической системе языка.

В языке простые слова действуют как часть сложного слова, и между ними существует синтаксически-семантическая связь. Сложные слова основаны на морфолого-синтаксической системе. В статье сравниваются словосочетания с составными словами.

Теоретические вопросы объясняются примерами на Азербайджанском и английском языках. В статье также обсуждается ударение сложных слов. Теоретические представления о сложных словах составляют основу статьи.

Ключевые слова: морфологический аспект, фонологический анализ, структура слова, словосочетание, синтаксическая единица.

Mammadova Nargiz Teymur

The structure of compound words

Summary

The article discusses the structure of complex words. Two simple words are morphologically and syntactically-semantically related. Such combinations form a new word, which is also called a compound word. Here the morphological-syntactic system of compound words is analyzed. In this article are discussed the theoretical views of scholars in both languages on the structure of complex words. At the same time, in the article are examined the research history of complex words.

Compound words are formed from a combination of two separate simple words and form a new meaningful word. The components of compound words are so intertwined that it is impossible to separate them into two independent words. Every language has a dictionary of compound words. The study also examines the ways in which complex words are formed. According to the research, special attention is paid to the morphological-syntactic method.

The article also explains the written forms of complex words in English and Azerbaijani. There are three written forms of compound words: adjacent, hyphen, separate. At the same time, it is noted that after the formation of complex words in both languages, these words have a special place in the vocabulary. Also, compound words in Azerbaijani and English are important as basic language units in the lexical system of the language.

In the language, simple words act as part of a complex word, and there is a syntactic-semantic connection between them. Compound words are based on a morphological-syntactic system. The article compares word combinations with compound words. Theoretical issues are explained with examples in Azerbaijani and English. The article also discusses the stress of complex words. Theoretical ideas about complex words form the basis of the article.

Key words: morphological aspect, phonological analysis, word structure, word combination, syntactic unit.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 22.02.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.05.2020

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Gülşən Axundova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SƏBİNƏ EYVAZLI
Bakı Dövlət Universiteti
Zahid Xəlil küçəsi
sabina.eyvazli@inbox.ru

FUNKSIONAL SİNTAKSİSDƏ PREDİKATLARIN ROLU

Predikatların fundamental təsnifatının əsasları Y. S. Maslov və Z. Vendler tərəfindən qoyulmuşdur. Sonrakı inkişaf J. Miller, T. Bulkina, O. Seliverstova, M. Giro-Weber, M. Glovinski, Y. Knyazev, E. Paducevanın işlərində özünü əks etdirmişdir. Müxtəlif siniflər haqqında maraqlı mülahizələr – A. Şmelyov, A. Zaliznyak və digər müəlliflərin işlərində rast gəlinir. [1,52]. Predikat və aktantların ayrılıqda və ya birlikdə təsnifatı onları təhlil etmək üçündür. Halbuki semantik quruluşların nüvələrini bilavasitə predikatların təsnifatı əsasında deyil, onların nitqdəki funksiyası baxımından yaxınlıq dərəcəsinə əsasən qruplaşdırmaq məqsəduyğundur. Təbii ki, belə yanaşma göstərir ki, insan beynində fərqli mənalardan müxtəlif ifadə vasitələri özünə yer tapır (13,32). Semantik quruluşun bütün fərqli elementləri *semantik kateqoriyalar* termini altında birləşir. Məsələn, Fizioloji vəziyyət, Özəllik, Sual, İnkə, Kəmiyyət, Hərəkətin başlanğıcı...və s. (17,56)

Semantik quruluşun başlıca, mərkəzi elementi nüvədir. Nüvənin semantik quruluşunun əsasını predikat təşkil edir, lakin onunla birlikdə olan aktantlar ümumilikdə semantik nüvə quruluşu yaradır (16,44)

Məs.: *Adil otağı yığışdırdı.*

Bu cümlənin semantik quruluşunun əsasında duran “yığışdırmaq” predikatı Fiziki vəziyyət bildirir və onun iki aktantı (*Adil* - Agens) və (*otaq* - Obyekt) var. Bunu başqa cür də göstərmək olar:

semantik quruluşun nüvəsi =

= predikat (*yığışdırmaq*)

+ aktant₁-Agens (*Adil*)

+ aktant₂-Obyekt (*otaq*)

Həmin cümlənin semantik quruluşu belə olacaq:

Aktantlar

Predikat

(A/gens + O/byekt) = (Fiziki vəziyyət)

Əslində “yığışdırmaq” feili özünə kim, nəyi, kimlə suallı üç aktant cəlb edə bildiyi üçün üç valentli hesab olunur. Yəni bu predikatın “işlədə biləcəyi” və ya ona doğru dartılan kim? nəyi? kimlə/ nə ilə? sualları ilə idarə olunan aktantların sayı ən çoxu üç ola bilər. Lakin bu cümlədə kim? (*Adil*) haranı? = nəyi? (*otağı*) suallarına bağlı olan cəmi iki aktant iştirak edir.

Semantik quruluşun nüvəsini təşkil edən predikatların təsnifi bütövlüklə funksional yanaşmanın ən önəmli məsələlərindən biridir. (14,68)

Nüvə quruluşunun təsnifatı aşağıda göstərilən müxtəlif meyarların birgəliyində əsaslanır:

- 1) predikatın sualı;
- 2) onun kəmiyyət və keyfiyyət etibarilə aktant tərkibi;
- 3) hansı semantikaya bağlılığı;
- 4) Aspektuallığa və zamana görə Lokallığa (məkan) münasibətdə daşdığı xüsusiyyətlər. (12,23)

Predikatın sualına gəlincə, elə düşünmək olmaz ki, yalnız onun özünə verilən sual əsasdır. Bu belə deyil. Çünki predikat aktlarla birlikdə semantik nüvə quruluşunda vəhdət təşkil edir və buna görə cümlənin semantik nüvə quruluşu bütövlükdə onun özəlliyini açıb-göstərir.

10 sual tipi var ki, onlara predikat cavab verir (7, 179-180):

- 1) “x” nə edir? (hərəkət, fəaliyyət);
- 2) (Orada) nə baş verir? (proses);
- 3) Nə baş verib? (hadisə);
- 4) “x”, “y”-ə necə yanaşır? (münasibət);
- 5) “x” nəyə malikdir? / = x”-in nəyi var? / (malikolma, bacarma);
- 6) “x” harada yerləşir? (yer);
- 7) Nə mövcuddur (var)? (mövcudluq, varlıq);
- 8) “x” hansı vəziyyətdədir? (hal, vəziyyət);
- 9) “x” necədir? (özəllik);
- 10) “x” kimdir/nədir? (uyğunlaşdırma, eyniləşdirmə, müəyyənləşdirmə)

Həmin sualları dəqiqləşdirməyə çalışdıqda predikatların aktant tərkibinə, həmçinin onların arasında işlənən semantik yarımqrupların təyinatına diqqət yetirilməlidir.

Nitq prosesində söyləm/cümlədə öz əksini tapan predikatlar aktantların təbiətinə görə müxtəlif çalarlı semantik quruluşlar yaradırlar.

Nəticədə 8 predikat tipi gerçəkləşir: (11,31)

- 1) HƏRƏKƏT;
- 2) MÜNASIBƏR;
- 3) MALIKOLMA/SAHIBLIK;
- 4) YER;
- 5) MÖVCUDLUQ;
- 6) VƏZİYYƏT;
- 7) ÖZƏLLİK;
- 8) UYGUNLAŞDIRMA /MÜƏYYƏNLƏŞDİRMƏ və TƏSNİFAT.

Bunların semantik dəqiqlik və aydınlığı üçün isə onlara yardımçı Yarımtiplər də yardımçı olur.

Nəzərə çatdırılanları təsdiqləmək üçün əsas - ilkin predikatlara və onların semantik yarımtiplərinə diqqət yetirək (Öncə predikatlarla eyni semantik quruluşda iş-tirak edən aktantların qısa yazılışını təqdim etməyi uyğun bilirik):

A/gens;
E/ksperiyenser;
N/eytral;
O/byekt;
T/ema;
R/esipiyent;
M/ənbə;
A/lət;
Y/er.

HƏRƏKƏT

Bu semantik predikat tipində Agens (A) nəşə edir, işin gedişatına - vəziyyətinə nəzarət edir. Onunla birlikdə Obyekt (O), Alət (A), Resipiyent (R), Tema (T) kimi aktantlar iştirak edə bilər:

Zamana (vaxta) görə işlərin aktual gedişatını – vəziyyətini incələyərkən Yerdəyişmə, Fiziki təsir, İntellektual münasibət, Nitq fəaliyyəti, Malikliyə səbəb olan hərəkət, İctimai hərəkət, Fizioloji hərəkət kimi 7 semantik yarım tip özünü büruzə verir (6,72):

a) *Yerdəyişmə*: Agens (A) + Obyekt (O)

Arif (A) məktəbə (O) gedir.

b) *Fiziki təsir* (yerdəyişmədən fərqli):

(A+O)

Akif (A) böcəyi (O) yumruğu ilə (A/vasitə) öldürdü.

c) *İntellektual münasibət*:

(A+O)

İtaliya həkimi (A) koronavirusun törədicisini (O) tapdı.

ç) *Nitq fəaliyyəti*:

(A+T)

Biz (A) futbol haqqında (T) çox danışdıq.

d) *Malikliyə səbəb olan hərəkət / fəaliyyət*

(A+R+O)

Uşaq (A) itə (R) sümük (O) verdi.

e) *İctimai hərəkət*

(A)

Məhkəmə (A) qərar çıxardı.

ə) *Fizioloji hərəkət*

(A+O)

Qonaqlar (A) plov (O) yeyirdi.

Qeyd edildiyi kimi, bu 7 semantik yarım tip aktual işlərin gedişatı-vəziyyəti ilə bağlıdır.

Lakin işlərin qeyri-aktual vəziyyətlə bağlılığı da ola bilər. Bu vəziyyət üçünə bir cə tip - Özəl və ya Müəyyənləşdirmə yarım tip mövcuddur və burada da yalnız bir aktant – Agens olur:

Əsəd (A) xorda oxuyur.

1. MÜNASIBƏT

Burada Eksperiyens (E) və Obyekt (O) (E+O) və ya iki Neytral (N) (N+N) arasındakı münasibətlər müəyyənləşir, dəqiqləşdirilir.

Bu zaman semantik yarım tiplər də mövcud olaraq, işlərin qeyri-aktual vəziyyətini bildirir.

(E+O)

a) *İctimai münasibət:*

Rektor (E) bütün qərarlara görə (O) cavabdehdir.

b) *Emosional münasibət:*

Talıb (E) Zərifəni (O) sevir.

c) *İntellektual münasibət:*

Arif (E) hər şeyi (O) yadında saxlayır.

(N+N)

ç) *Özəl münasibət:*

Orxan(N) Adildən (N) hündürdür.

2. MALİKOLMA /SAHİBLİK

Burada Sahib - Agenslə Obyekt (A+O) arasındakı münasibət bildirilir :
(A+O)

Dostum(A) iki uşaq atasıdır (O).

4.YER

Burada Agenslə Yer (A+Y) aktantları arasında aktual (müvəqqəti) və ya qeyri-aktual (az-çoxmüddətli), Neytralla Yer (N+Y) aktantları arasındakı münasibətlər müəyyənləşdirilir:

(A+Y)

Onlar(A) kənddə (Y) yaşayırlar.

Ən yaxın dostum(A) Amerikadadır (Y).

(N+Y)

Güldan (N) pəncərədədir (Y).

Ev (N) dənizin yaxınlığındadır (Y).

5.MÖVCUDLUQ /Varolma, məişət

Bu semantik element iki variantda işlənir:

1) Yalnız Neytralın mövcudluğu barədə ümumi məlumat verilir:

(N)

Mələklər (N) mövcuddur.

2) Neytralın (N) və ya Agenslə (A) Neytralın (N+A) müəyyən bir YERdə-məkanda mövcud olduğu bildirilir. Bu halda həmin aktantlar təklidə və ya birlikdə işləyə bilər:

(N)

Mələklər (N) mövcuddur.

(Y+A)

Burada (Y) adamlar (A) var idi.

(Y+N)

Pəncərədə (Y) güldan (N) var.

6.VƏZİYYƏT

Semantik quruluşda yalnız bir aktant –ya Eksperiyenser, ya Neytral, ya da Yer olur və o, müxtəlif işlərin gedişat-vəziyyətində iştirak edir:

a) *Eksperiyenser* **FİZİOLOJİ** vəziyyətdə:

(E)

Sabirə (E) soyuqdur.

Dilimizin formal-ənənəvi sintaksisi üçün anormal görünərsə də, Funksional sintaksisin Vəziyyət bölgüsünü qabarıq, düzgün əks etdirmək naminə fikrən belə bir süni quruluşlu cümlə qurmaq lazım gəlir:

/=Sabir soyuq vəziyyətdədir /.

b) *Ekspriensiyer* **EMOSİONAL** vəziyyətdə:

(E)

Məcnun (E) dərdlidir. /=Məcnun dərd vəziyyətindədir/.

c) *Neytral* **FİZİKİ** vəziyyətdə:

(N)

Yollar //əllər (N) (təmizdir. /=Yollar // təmiz vəziyyətdədir.

ç) *Yer* **ƏTRAF MÜHİT** vəziyyətində:

(Y)

/Bura/(Y) soyuqdur. /= Bura soyuq vəziyyətdədir/.

7.ÖZƏLLİK

Özəllik də Mövcudluq predikatındakı kimi bir aktantla - Neytralla (N) ifadə olunur və işlərin vəziyyəti qeyri-aktual olub, keyfiyyət dərəcəsinə bağlı şəkildə təzahür edir:

(N)

Kitab (N) təzədir // maraqlıdır.

Qız (N) gözəldir // iyirmi yaşı var.

8.UYĞUNLAŞDIRMA /Müəyyənləşdirmə/ və TƏSNİFAT

İşlərin qeyri-aktual vəziyyətində bu predikat Neytral(N) aktantın təsnif olunma dərəcəsinə göstərir, yəni onun müəyyən özəlliklərinə işarə edir.:

(N)

Mirabi (N) müəllimdir //gürcüdür.

Predikatların təsnifatı aydınca göstərir ki, cümlələr öz daxili dinamukasına görə çox fərqli olduqları kimi, onların semantik quruluşu da rəngarəngdir. Daxili çalarları açmağa isə əsas predikatların iç qatları olan yarımteplər kömək edir, müxtəlif psixolinqvistik səviyyələrə aydınlıq gətirir.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Ахундов А.А. Цмуми дилчилик (дилчилийин тарихи, нязяриййяси вя методлары). Бакы, “Маариф”, 1979, 208 с.

2. Əlizadə F.F. Funksional sintaksisin əsas prinsipləri və anlayışları // Ümummilli lider H.Ə.Əliyevin anadan olmasının 85 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları, BDU, Filologiya fakültəsi, Bakı, s.26-28

3. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, "Elm və təhsil", 2000, 496 s.
Rus dilində
4. Актанты в простом предложении. Международная заочная научная конференция "Современная филология", апрель 2011, г.Уфа, с.141-145.
5. Ахутина Т.В. Порождение речи. Нейролингвистический анализ синтаксиса. Москва, "МГУ", 1989, 215 s.
6. Бондарко А.В. (отв. ред.). Теория функциональной грамматики. Субъектность. Объектность. Коммуникативная перспектива высказывания. Определенность /неопределенность. СПб, 1992., 98 s.
7. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса. М., 2005. 352 с.
8. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. Л., 1972, 196 s.
9. Касевич В.Б. Онтолингвистика, типология и языковые правила // Язык и речевая деятельность. СПб., 1998, 145 s.
10. В. Матезиус О так называемом актуальном членении предложения // *Пражский лингвистический кружок: Сборник статей. М.: Прогресс, 1967.*— s. 239-245.
11. Мустайоки А. Теория функционального синтаксиса. От семантических структур к языковым средствам. М., 2006, 512 s.
12. Падучева Е.В. Высказывание и его соотносительность с действительностью. Референциальные аспекты семантики местоимений. М., 1985, 413 s.
13. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса, М., 1988, 259 s.
14. Успенский В.А. К понятию диатезы - В кн. Проблемы лингвистической типологии и структуры языка, Л., 1977, s.69-83
15. Хомский Н. О понятии "правило грамматики" // Новое в лингвистике. М., 1965. Вып. IV. s. 34-65.
16. Холлидей М.А. Место "функциональной перспективы предложения" (ФПП) в системе лингвистического описания // Новое в зарубежной лингвистике. М., 1978. Вып. VIII. s. 138-148.
17. Шахнарович А.М., Юрьева Н.М. Психолингвистический анализ семантики и грамматики (на материале онтогенеза речи). М., 1990, 277 s.

Сабина Эйвазлы

Роль предикатов в функциональном синтаксисе

Резюме

В статье рассматриваются виды предикатов. Как известно, предикаты являются ядром семантической структуры предложения. Семантическое оформление предложения зависит и от актантов, потому что они вместе с предикатом образуют семантическую структуру предложения. В зависимости

от актантов предикаты выявляют направление и цель предложения, образуя простую семантическую структуру. Классификация предикатов ядра семантической структуры является одним из ключевых вопросов всего функционального подхода. При разборе свойств предикатов автор статьи приходит к выводу, что существует 9 видов ядра семантической структуры, с помощью которых можно передать разные семантические колориты предложения. На материале обширных фактов доказывалось, что смысл предложения в функциональном синтаксисе имеет вспомогательное понятие, служит для определения семантической структуры предложения и главным, важным является выявление предиката, как основного смыслового ядра семантической структуры. По своему назначению они очень разнообразны и поэтому появляются такие предикаты как Действие, Отношение, Обладание, Локация, Существование / бытие, Состояние, Характеристика Идентификация и классификация. Каждый предикат в своем глубинном содержании имеет свои подтипы. Кроме того, в отношении к ситуациям обнаруживаются актуальное и неактуальное положения дел. Автор статьи на многочисленных примерах азербайджанского языка доказывает, что предикаты обычно выражаются глаголами, а некоторые элементы предикатов, как Характеристика, Идентификация и классификация, по своему характеру выражаются существительными и прилагательными.

Ключевые слова: предложение, семантическая структура, ядро, предикаты, классификация, подтипы предикатов, актанты.

Sabina Eyvazli

The role of the predicate in the functional syntax

Summary

In the article analysed the types of predicates. It is known the predicate is a core of the semantical structure of the sentence. The semantical structure of the sentences also depends on the actants because they create the semantical structure of the sentence together with the predicate. Depending on the actants the predicates expose the direction and the goal of the sentence making a simple semantical structure.

The classification of the predicate the core of the semantical structure is considered one of the main problems of all functional approaches. During the analysis the characteristics of the predicate the author comes to conclude that 9 types of cores of the semantical structure exist and with the help of them, it can be given diverse semantical color of the sentence. According to the materials of the extensive facts it is proved that the meaning of the sentences in the semantical syntax has auxiliary concept, it serves for determining the semantical structure of the sentence and on the

whole it is substantially considered exposing predicate as a basic of the main core of the semantical structure. In accord with purposes they are different therefore occurs such kind of predicates as: action, attitude, ossession, location, existence/objective reality, condition, description, identification, and classification. Every predicate has its own types according to their deep contents. Besides them as regards to the situation is displayed actual and non-actual condition of the things. The author of the article as stated by a lot of samples proves that the predicate usually expresses with the verbs but some elements of the predicate as description, identification and classification express with the noun and the adjective.

Keywords: sentence, semantic structure, core, predicates, classification, subtypes of predicates, actants.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 23.03.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 11.05.2020

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Fikrət Əlizadə
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SEVİNÇ CƏFƏROVA
Azərbaycan Tibb Universiteti
Mərdanov qardaşları
cemil.ceferov00gmail.com

İNGİLIS DİLİNDƏ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ VƏ ONLARIN TƏSNİFATI

Xülasə

Söz birləşməsi iki və daha artıq müstəqil sözün mənaca və qrammatik cəhətdən birləşməsidir. Məsələn, ağıllı uşaq – clever child, vətəni sevmək, love the motherland və s.

Söz birləşmələrinin quruluşu. Söz birləşmələri quruluşca iki cürdür: sadə söz birləşmələri, mürəkkəb söz birləşmələri. Söz birləşmələri iki müstəqil sözdən ibarətdir. Məsələn, doğma yurd – native land, çalışqan şagird – diligent pupil. Söz birləşmələri və söz arasında həm oxşar, həm də fərqli cəhətlər var. Söz birləşmələrinin tərəfləri müstəqil leksik mənasını saxlayır və onlara ayrılıqda sual vermək olar schoolyard və s. Mürəkkəb sözlərin tərəfləri bütövlükdə bir anlayışı bildirir. (fastmoving – tez hərəkətli) və onlara da ayrılıqda sual vermək olar. Asılı söz əsas sözə tabe olur və onu müxtəlif cəhətdən izah edir. Dilimizdə bir qayda olaraq əvvəl əsas söz, sonra isə asılı söz gəlir. Söz birləşmələri ikinci tərəfin ifadə vasitəsinə görə iki növə bölünür, ismi birləşmələr, feili birləşmələr, ikinci tərəf (əsasən isim, sifət, say və isimləşmiş başqa sözlərlə) ifadə olunan birləşməsinə ismi birləşmələr (söz birləşmələri) deyilir. İsmi söz birləşmələrinin birinci tərəfləri və ikinci tərəfləri izah etdiyindən bunlara təyini söz birləşmələri də adlandırırlar. Bu söz birləşmələri tərəflərin bir-birinə qrammatik cəhətdən bağlanma üsuluna görə üç növə ayrılır. Birincili, ikincili və üçüncülü təyini birləşmələr. Söz birləşmələrinin tərkib hissələrindən biri əsas söz, o biri isə asılı söz olur. Söz birləşmələri bitmiş fikri ifadə etmir və onda intonasiya bitkinliyi olmur. Məsələn, uşaqların səsi, children`s noise. Cümlələrdə isə hökmən bitmiş fikir və intonasiya bitkinliyi olur. Söz birləşmələri bir sözdən ola bilmir. Lakin bir sözdən ibarət cümlələr vardır. Morning – səhərdir. Ümumiyyətlə, cümlə söz birləşməsindən daha böyük dil vahididir, söz birləşmələri cümlənin tərkibinə daxil olur.

Açar sözlər: *söz birləşmələri, əsas tərəf, asılı tərəf, şifahi nitq, fraza, mürəkkəb sözlər, tələffüz, mərhələ, çətinlik.*

Söz birləşmələri sintaksisin mühüm vahidi kimi amerikan dilçisi L.Blumfildin tədqiqatlarında işlənməyə başlanmışdır. İngilis dilçiliyində uzun illər söz birləşməsinin sabit termini formalaşmamış öncə “phrase” termini, sonra “word group” və “word cluster” terminləri işlənmir, sonra yenə “faza” gündəmə gəlmişdir. İngilis di-

lində mübtədanın iki növü mövcuddur. Onun birinci növü əsas nitq hissəsi ilə ifadə olunan, ikinci növü isə söz birləşməsi hətta bəzən substantivləşmiş bütöv cümlə ilə də ifadə olunan mübtədalar. Eyni zamanda mübtədalar şəxslə və şəxssiz olurlar. Mübtədə “it” ilə ifadə olunduqda şəxssiz mübtədə adlanır. Azərbaycan dilində şəxssiz mübtədə mövcud deyildir. Hər iki dildə mübtədalar üçün oxşar cəhətlərdən birincisi onun əsasən isim və əvəzliliklərlə ifadə olunmasıdır. Hər iki dildə mübtədanın yeri sabitdir, yəni xəbərdən əvvəl gəlir. Hər iki dildə xəbər sadə və mürəkkəb ismi və feili olur. İngilis dilində mövcud olmayan iki: (compound verbal modal predicate) növü mövcuddur. İngilis dilində söz birləşmələri (stick and tired) – boğaza gəlmək, (piece and quiet) – sakit və rahatlıq.

Bir sözdən artıq tərkib olan birləşmələr “kompleks fraza” kateqoriyasına daxil olur ki, bu baxımdan da “childs toy”, “brick house”, “carefully painted screen”, “two redals of bilce” kimi misallar bizim anladığımız əsl söz birləşməsi sayıla bilər. Beləliklə, 1) “phrase” məfhumu ayrılıqda bir və ya bir neçə sözdən ibarət ola bilər, deməli, o dəqiq şəkildə söz birləşməsi məfhumu tam ifadə etmir. 2) “Multiword” termini isə daha çox mürəkkəb sözlərə şamil edilir. 3) Arı iki – birisi əsas, o birisi asılı tərəfdən ibarət olan söz birləşməsi məfhumunu ingilis dilində ifadə edən münasib termin “complex phrase” ola bilər. “all illness (an old) man” (bir xəstə (qoca) kişi), “rather bent woman” (beli çox əyilmiş qadın) kimi misallarda asılı tərəf bir neçə sözdən ibarət ola bilər. (Verdiyeva Z., Ağayeva E., Adilov M. Dilçilik problemləri, 1982, səh. 18-22). Determiner(s) – premodifie(s) – head – postmodifier(s) ingilis dilində söz birləşmələrin əsas komponenti olaraq isim, nominativ sifət, əvəzlilik və say kimi nitq hissələri ola bilər. Əsas tərəfi isim olan birləşmələr: a second class citizen of his avn caln couldn't succeed (citizen) əsas tərəfi nominativ sifət olan birləşmələr. Məsələn, longterm illness (long – term sick). Əsas tərəfi əvəzlilik olan birləşmələr: any of these matters (any). Əsas tərəfi say olan söz birləşmələri, millions of refle. Söz birləşmələrində asılı tərəf üç böyük söz qrupundan ibarətdir: öndə gələn determinativlər (determiner), öndə gələn təyinedicilər (premodifies) və əsas komponentdən sonra gələn təyinedicilər (postmedifiers). Determinerlər: öndə gələn həmin söz qrupu təyinedici funksiya daşımaqla ismi birləşmələrdə əsas tərəfin – nüvənin miqdar, keyfiyyət və başqa xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Onların quruluşu və semantik özəllikləri bir-birindən fərqlənir və bəzən bir nüvə üçün bir neçə determiner işləyə bilər. Məsələn, all my six children, three times a day, both rich men, two- -third of my time, what a wonderful day, once every day, all knowledge of it. (Axundov A. “Dil və ədəbiyyat” Bakı 2003, səh. 128-129)

Determiner kimi çıxış edən sözlər nüvənin yəni əsas tərəfin mənasını konkret bir məfhumla məhdudlaşdırır. Bunları “modifayerlərlə” qarışdırmaq olmaz, çünki bəzi sözlər nüvənin mənasını təkmilləşdirir və ondan daha çox məlumat verir. Təyinedicilərin bir qismi məhdudlaşır, yəni üç növ artıqlıq və bir az da malikiyyət bildirən sifətlər vardır ki, öz məhdudluğu ilə başqa sifətlərdən və modifayerlərdən fərqlənir. Bu barədə bir mərhələdə belə deyilir: some categories of determiners are limited

(there are only three articles handful of possessive pronouns, etc) but the possessive nouns are as limitless as nouns themselves. This limited nature of most determiner categories, however, explains why determiners are grouped apart from adjectives even though both serve a modifying function. Premodifayerlər sifət, sifət tipli tərkiblər, isim və ya ismi tərkiblər, keçmiş və indiki zaman feili sifətləri (ed, ing) mənə bütövlüyü yaradan ismi tərkiblər (genitive noun phrases), saylar, prepozitiv tərkiblər və zərflərdən ibarət olur. Məsələn: “the coming girl”, “a broken window” kimi misallarda premodifayer indiki və keçmiş zaman feili sifəti ilə ifadə olunur. “The old soldier’s weapons”, “a girl’s school” ifadələrində malikiyyət bildirən söz birləşmələri (ismi birləşmələr – genitive noun phrase) premodifayer kimi işlənmişdir. Modiferlər elə söz və ya söz qrupundan ibarətdir ki, birləşmə tərkibində əsas tərəf kimi çıxış edən söz barədə daha çox məlumat verir, onu açıqlayır. Bu termin elə lüğətlərdə də “tamamlayıcı”, “təkmilləşdirici” mənasında izah olunur. Deməli, söz birləşmələrində, bir isim və ya ismi fraza premodifayer olaraq birləşmənin əsas tərəfi kimi işlənən isim, subsantiv sifət, əvəzlilik və sayın mənasını tamamlama və izah edə bilər.

Ex it’s a hundred and fifty round job. Bu gümlərdə a (artikl) hundred and fifty (say) – determiner, pound (isim) – premodifayer, job (isim) – əsas tərəf (nüvə söz) “a hundred and fifty pound” ayrıca bir ismi birləşmədir ki, burada “pound” əsas tərəf kimi çıxış edir, lakin “job” əsas tərəf kimi götürüldəndə həmin söz birləşməsi onun təyinedici – yəni premodifayeri olaraq qəbul edilir. Söz birləşmələrinin (ismi birləşmələrin) tərkibində işlənən zərflər (miqdar, zaman, yer, tərz-i-hərəkət və s.) premodifaylı funksiyası daşıya bilər: “an overhead projector”, “the inside door”, “behind the scenes negotiations” etc. (Ginburburg “a course in English lexicology”. Moscow, 1985, səh. 28-33).

İngilis dili söz birləşmələrində əsas tərəfdən sonra gələn asılı söz qrupları əksər dilçilər tərəfindən postmodifayer adlandırılır. Bütün hallarda birləşmələrdəki yerindən asılı olmayaraq modifayer əsas tərəfin mənasını müəyyənləşdirir və izah edir. Beləliklə, belə nəticəyə gələ bilərik ki, ingilis dilində söz birləşmələrində əsas tərəf – nüvədən öncə gələn sözlər, təyinedicilərdən (determiner) sonra yerləşə bilənlər. Bu söz qrupuna sifətlər, sifət tərkibləri, isimlər, ismi xəbərlər, indiki (-ing) və keçmiş (-ed) zaman feili sifətləri, tamamlayıcı söz birləşmələri, ismi tərkiblər, saylar, zərflər, prepozitivlər daxildir.

Ədəbiyyat

1. Verdiyeva Z., Ağayeva E., Adilov M. “Dilçilik problemləri”. Bakı, 1982.
2. Ginburg “a course in English lexicology” Moscow, 1985.
3. Y.B. Antushina “English lexicology”. Moscow, 1985.
4. Axundov A. “Dil və ədəbiyyat” Bakı, 2003
5. Hacıyeva A.Y. “Dil sistemində tipoloji sapmalar” Bakı 2006.

С.ДЖафарова

Словосочетания в английском языке и их классификация

Резюме

Словосочетание – это соединение двух или нескольких самостоятельных слов связанных по смыслу и грамматически, служащее для расчленённого обозначения единого понятия (предмета, качества, действия и др.). Словосочетания рассматривается как единица синтаксиса, которая выполняет коммуникативную функцию (входит в речь) только в составе предложения общепризнанно, что к словосочетаниям относятся соединения знаменательных (имеющих самостоятельное смысловое значение) слов на основе подчинительной связи (связи главного и зависимого членов). Некоторые исследователи признают также широкое понимание словосочетания, сочинительные словосочетания – сочетания однородных членов предложения, а также предикативные словосочетания подлежащее и сказуемое. Предикативная связь является связью между членами грамматической основы в предложении. В подчинительном словосочетании одно слово главное, а другое – зависимое (к нему можно задать вопрос от главного слова). Существует три типа связи между словами в словосочетании: согласование, управление, примыкание. По морфологическим свойствам главного слова словосочетания классифицируются следующим образом: глагольные, именные, наречные. В узком понимании, принятом в большинстве учебников и академической грамматике, к словосочетаниям не относятся такие сочетания, у которых связь не подчинительная, одно из слов не является знаменательным или связь возникает только в определённой позиции в предложении у определенной формы. Данная статья рассматривает структуру словосочетаний, синтаксические соединения между их сторонами характеристика, место и порядок их компонентов. Словосочетания состоит из двух или более компонентов, которые выражаются существительными, предложными конструкциями, причастиями настоящего и прошедшего времени и т.д. Основные стороны существительных соединений включают определения – детерминеры, премодифайеры, постмодифайеры и главное слово. Словосочетания классифицируются типами используемых компонентов, их порядком, синтаксической связью между лексическими звеньями. В английском языке существительные соединения обладает специфической структурой, так как каждая сторона выполняет определенную функцию.

Ключевые слова: сочетание, устный речь, фраза, произношение, этап, трудности.

C.Cafarova

Word Combinations and their classifications in English

Summary

Particular word combinations and phrases have certain probabilities of occurring together in linguistics. For instance, the word “breast” can have a number of contexts depending on other words around it. Where we read a text that contains a certain number of words which all express some aspect of a subject or when the text contains certain word combinations. There we conclude that the text is about this or that subject. A word combination (word group phrase) is a non – predicative unit of speech which is semantically, both global articulated. In grammar it is seen as a group of words that functions as a unit single in the syntax of a sentence. It is an intermediate unit between a word and a sentence. There are two types of word combinations (also known as set expressions, fixed expression, set phrases, phrases each. Free word combinations in which each component may enter different combinations.

Set (fixed) combinations consist of elements which are used only in combination with one another. Structural classification takes into consideration the fact word combinations are, in fact, equivalents of set phrases. And we also use a word combinations as a collocation as a sequence of words or terms co occur more often than would be expected by chance.

Given article deals with the structure of normal word combinations, syntactic connection between their sides, the characteristics, place and word order of their components. Word combinations are considered to be two or more compounds which are expressed by nouns adjectives, numerals prepositional constructions, present and past participles, etc. The principal sides of noun combinations include determiners, premodifiers and head (nuclear) word. In any cases determiners, premodifier post-modifier define and explain the meaning of the head word. Complex noun phrase is a group of words connected to and including a main noun (the head word) which here is underlined. Nounal word combinations are classified by the type of used components, their order, syntactic relations between lexical units. In the English language the nounal word combinations possess specific structure such as each side accomplishes define attributive function.

Key words: word combinations, main side, dependent side, oral speech, phrase, compound words, pronunciation stage, difficulties.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 01.03.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 18.04.2020

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Yeganə İsmayılova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SƏDAQƏT QASIMOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
Üzeyir Hacıbəyov
Sadaqatqasimova71@gmail.com

**V.V.RADLOVUN AZƏRBAYCAN DİALEKTLƏRİNİN
ARAŞDIRILMASINDA ROLU**

XÜLASƏ

Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində bu dilin bütün dialektlərindən keçmiş və onun üzvi bir hissəsini təşkil edən xeyli söz vardır. Bu cəhətdən də dialektləri araşdırmaq, öyrənmək və onların müxtəlif təsərrüfat sahələrinə aid olan zəngin lüğət materialını toplamaq olduqca faydalıdır. XIX əsrdə türk dillərinin araşdırılıb, toplanıb, qruplaşdırılmasına aid tədqiqat əsərləri içərisində V.V.Radlovun əsərlərini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. V.V.Radlov Azərbaycan dili leksikasına məxsus sözləri və ifadələri lüğətə salmaq üçün Azərbaycan ərazisindəki, demək olar ki, bütün vilayətləri, şəhər və kəndləri dolaşmış, söz və ifadələrlə bərabər doğma dilimizə aid folklor nümunələri də toplamışdır. O, "Опыт словаря тюркских наречий" əsərində adətən sözlərin yalnız bir cür ifadəsini verməklə kifayətlənməmiş, bir çox sözün digər variantlarını da qeyd etmişdir. Dialekt və şivələrimizdə işlənən adlarla ədəbi dildə işlənən adlar arasında bir sıra fonetik və leksik-semantik fərqlər mövcuddur. Bu lüğət Azərbaycan dili ilə başqa türk dilləri arasında oxşar və ayrı cəhətləri göstərmək üçün olduqca qiymətli material verir. Bu lüğət bilavasitə Azərbaycan dilinə aid olmasa da, bir tərəfdən, burada başqa türk dilləri sözləri ilə yanaşı Azərbaycan dilinə məxsus söz və ifadələr, digər tərəfdən qohum dillərin ortaq sözləri verildiyindən dialektlərin araşdırılmasında əhəmiyyəti danılmazdır.

Açar sözlər: dialektlər, lüğət, anlayış, söz, araşdırma, tərcümə

Azərbaycan ədəbi dilinin müasir vəziyyəti açıq göstərir ki, onun həm təşəkkülündə həm də xüsusilə sonrakı inkişafında bütün dialektlər iştirak etmişdir. Məhz buna görə də müasir Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində bu dilin bütün dialektlərindən keçmiş və onun üzvi bir hissəsini təşkil edən xeyli söz vardır. Dialektlərdən gələn sözlər təkcə ədəbi dilimizin bədii üslubuna deyil, bütün sahələrinə öz təsirini göstərir. Müxtəlif elmi, eləcə də xalq təsərrüfatına və kənd təsərrüfatına aid terminlərin yaradılmasında dialektlər çox böyük rol oynayır. Bu cəhətdən də dialektləri araşdırmaq, öyrənmək və onların müxtəlif təsərrüfat sahələrinə aid olan zəngin lüğət materialını toplamaq olduqca faydalıdır. Bu materialları toplamaq üçün qədim dövrlərdən müasir dövrümüzdə qədər gəlib çatan ədəbi əsərlərlə yanaşı, müxtəlif dövrlərdə nəşr olunan lüğətləri də araşdırmaq

vacibdir. Çünki, lüğətlərə düşən sözlərin əsas keyfiyyəti bundadır ki, onlarda mənbə dilin bu və ya digər ilkin struktur və semantik xüsusiyyətləri saxlanıla bilər, eyni zamanda həmin sözlərin məna tutumunda mənsub olduğu xalqa aid sosial, ictimai siyasi, iqtisadi anlayışlar müəyyən dərəcədə qorunub saxlanılır. Digər tərəfdən belə sözlərdə xalqın məişət həyatına, ictimai təfəkkürünə, milli–mədəni keyfiyyətlərinə və mədəni səviyyəsinə dair anlayışların qorunub saxlanması da istisna deyildir.

Türkologiya məktəbinin yaradıcılarından sayılan, bütün həyatını türk dillərinin araşdırılmasına və toplanmasına həsr etmiş böyük alim, İmperator Elmlər Akademiyasının fəxri akademiki Vasiliy Vasilyeviç Radlov 1837-ci ildə Berlində anadan olmuşdur. Əslən (milliyətə) alman olan alimin əsl adı Fridrix Vilhelm olmuşdur. 1858 -ci ildə Berlin Universitetini bitirdikdən sonra Rusiyaya, Peterburq şəhərinə gəlir. Bir müddət Asiya muzeyində çalışandan sonra türk dillərini türk xalqının öz dilindən öyrənmək məqsədilə Barnaulda müəllimlik etməyə başlayır. Buradan o yaxın qəbilələrin dil vahidlərini və şeir nümunələrini toplamağa başlayır. Beləliklə, Altay, şərq Qırğızıstan çöllərini, Yenisey və Tobolsk quberniyalarının bəzi hissələrini, Daşkənd, Xocavənd, Cizak, Səmərqənd, Monqolustanı gəzir. Gəzdiyi ərazilərdə yaşayan türk xalqlarının leksikasına məxsus sözləri toplayıb, araşdıran alim 1871-ci ildə Kazanda məskunlaşır.

V.V.Radlov 1884-cü ilə qədər burada çalışmış, türk sözlərini, çuvaş və çeremis dillərini öyrənmişdir.

1859-cu ildən Altay dili ailəsinə aid olan xalqlara məxsus sözləri, xalq yaradıcılığı nümunələrini toplamış, əlifba sırası ilə qruplaşdırmış tədqiqatçı alim eyni zamanda bu mövzuda bir çox kitablarını nəşr etdirməyə müvəffəq olmuşdur. 1884-cü ilə qədər çap olunmuş kitabları əsasən türk dillərinin tarixi köklərinə və qrammatikasına həsr olunmuşdur: "Türk dillərinin qrammatikası" (I c . Fonetika), "Анализ болгарских числительных имен в известиях Албекри и других авторов" (1878), "Мифология имирозерцание жителей Алтая", "Şimali türk dillərinin müqayisəli qrammatikası", 10 cildlik "Türk tayfalarının xalq ədəbiyyatından nümunələr" (1866-1907), "Атлас древностей Монголии" (1892), "Сборник трудов Орхонской экспедиции" (1897) və s .

1893-1911-ci illərdə nəşr olunan səkkiz kitabdan ibarət dördcildlik "Опыт словаря тюркских наречий" əsəri türk dillərinin lüğət ehtiyatını öz zənginliyi ilə əhatə edən ən mükəmməl əsərlərdən biri olaraq qalmaqdadır .

Əsərin lüğət hissəsinə Azərbaycan, Altay, başqırd, cıgatay (özbək), tatar, qırğız, Krım tatarları, türk, şor, uyğur, yakut və s. dillərindən, onların müxtəlif dialekt və şivələrindən alınmış 70 mindən artıq söz və variantları daxil edilmişdir. Burada sözlərin izahı ilə birlikdə onun geniş şəkildə müxtəlif türk dillərində işlənən variantları və düzəltmə sözlərin etimologiyası, gəlmə sözlərin isə hansı dildən gəldiyi göstərilir. Sözlərə aid izahat əvvəlcə rus, sonra alman dilində verilir.

İlk növbədə onu qeyd etmək lazımdır ki, akademik V.V.Radlov adı çəkilən lüğətində Azərbaycan sözünü Aderbedcan şəklində vermişdir. Bir çox digər tarixi

mənbələrdə də, odlar ölkəsi Azərbaycan ərazisi əsrlər boyu müxtəlif cür adlanaraq qeyd olunduğuna görə, bu heç də təəccüblü deyil. N.Xudiyev Azərbaycan ədəbi dilinin tarixinə həsr olunmuş kitabında göstərir ki, qədim Azərbaycan dili anlayışı bir sıra hallarda Midiya dili, Alban dili, Arran dili, Azəri dili kimi diferensial anlayışlarla ifadə olunur – burada şərtlilik daha çoxdur.

XIX əsrdə türk dillərinin araşdırılıb, toplanıb, qruplaşdırılmasına aid tədqiqat əsərləri içərisində V.V.Radlovun əsərlərini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bütün həyatını bu işə həsr edən alim türk dillərinin tarixini, leksikasını, qrammatikasını işıqlandıran onlarla kitabın müəllifidir.

V.V.Radlov Azərbaycan dili leksikasına məxsus sözləri və ifadələri lüğətə salmaq üçün Azərbaycan ərazisindəki demək olar ki, bütün vilayətləri, şəhər və kəndləri addım-addım dolaşmış, söz və ifadələrlə bərabər doğma dilimizə aid şeir nümunələrini, atalar sözləri və məsəlləri, bayatı və tapmacaları da toplamışdır. Akademik bu folklor nümunələrindən sözlərin mənasını aydın şəkildə izah etmək və tərcüməsini daha dəqiq bildirmək üçün istifadə etmişdir. O, "Опыт словаря тюркских наречий" əsərində adətən sözlərin yalnız bir cür ifadəsini verməklə kifayətlənməmiş, bir çox sözün digər variantlarını da qeyd etmişdir. Bu da o deməkdir ki, alim yalnız dialektlərə məxsus sözləri toplamaqla kifayətlənməmiş, eyni zamanda bu dialektlərə daxil olan şivələrdə işlənən sözləri də toplamış və dərinlən araşdırıb, sistemləşdirmişdir.

Azərbaycan dialekt və şivələrində bir sıra sadə sözlər işlənir ki, bunları müasir ədəbi dilin lüğət tərkibində görə bilmirik. Məsələn: ağzı dağtığ – sirr saxlaya bilməyən, çox danışan, kəçi ağızlı – görməmiş, çox yeyən, doymaq bilməyən, alaça – İrandan gətirilən qırmızı rəngli parça, bez, ası – üsyançı, aştı - sülh, barışıq, abadanlık – yaşayış məskəni, ev, mülk, afat – tufan, çovğun, əxc -oğurluq, uruğ - nəsil, kök, umanç – ümid, ümmət – davamçı, pərəstişkar, koşantı- cehiz, rəxnə - yıxıq, dağınıq yer, xaraba, tab – güc, qüvvət, naxoş – xəstə, küləçə - boynuna, ətəyinə, yaxasına və qol yerlərinin kənarına xəz və s. tikilmiş qolsuz üst geyimi, ağıl - yayda mal- qara saxlamaq üçün ətrafı hasarlanmış üstü açıq yer, tövlə və s.

Dialekt və şivələrimizdə işlənən adlarla ədəbi dildə işlənən adlar arasında bir sıra fonetik və leksik-semantik fərqlər mövcuddur.

V.V.Radlovun adı çəkilən lüğətində qeyd etdiyi Azərbaycan dialektlərinə məxsus adlara nəzər salaq :

Öv = ör , әр , әв , әб , үи , өи . Lüğətdə tərcüməsi - дом kimi verilmişdir . Ədəbi dildə ev, mənzil, bina mənasındadır. Dialekt və şivələrimizdə rast gəldiyimiz bir çox səslilərin əvəzlənməsi hadisəsi həm ayrı - ayrı dialekt və şivələrimiz arasında, həm dialektlərimizlə ədəbi dil arasında olan fərqli cəhətləri, həm dilimizin qədim xüsusiyyətlərini meydana çıxarmaq həm də Azərbaycan dili ilə başqa türk dilləri arasında oxşar və ayrı cəhətləri göstərmək üçün olduqca qiymətli material verir. Bu isə öz növbəsində dilimizin mənşə və inkişaf tarixini aydınlaşdırmaq və onun hansı

qəbilə dilləri arasında təşəkkül etdiyini müəyyənləşdirməkdə dil tarixinə olduqca böyük fayda verə bilər. (3,39) .

Bu lüğət bilavasitə Azərbaycan dilinə aid olmasa da, bir tərəfdən, burada başqa türk dilləri sözləri ilə yanaşı Azərbaycan dilinə məxsus söz və ifadələr, digər tərəfdən qohum dillərin ortaqların sözləri verildiyindən dialektlərin araşdırılmasında əhəmiyyəti dənılmazdır .

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları, Bakı: ADTPƏN, 1962, 421 səh.
2. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, Bakı: Maarif, 1995, 490 səh.
3. Radlov V.V. Опыт словаря тюркских наречий, I с., 2-й выпуск, Санкт-Петербург, 1893, 1000 səh.

Касымов Садагат Н.

Роль в.в. радлова в изучении азербайджанских диалектов Резюме

Словарь современного азербайджанского литературного языка содержит много слов, которые прошли через все диалекты этого языка и являются его неотъемлемой частью. В связи с этим очень полезно изучать диалекты и собирать богатый словарный запас из различных экономических областей. Среди исследовательских работ по изучению, сбору и группировке тюркских языков в XIX веке необходимо выделить работы В.В.Радлова. В.В.Радлов побывал почти во всех регионах, городах и селах Азербайджана, чтобы включить в словарь слова и выражения, относящиеся к лексикону азербайджанского языка, и вместе со словами и выражениями собрал образцы фольклора, относящиеся к нашему родному языку. В словаре «Опыт словаря тюркских наречий» он обычно не ограничивается только одним выражением, а также упомянул много других вариантов слов. Есть целый ряд фонетических и лексико-семантических различий между именами, используемыми в наших говорах и диалектах и именами используемых в литературном языке. Этот словарь предоставляет очень ценный материал, чтобы показать сходства и различия между азербайджанским и другими тюркскими языками. Хотя этот словарь напрямую не относится к азербайджанскому языку, с одной стороны, он неоспорим при изучении диалектов, поскольку включает слова и выражения азербайджанского языка наряду со словами других тюркских языков, с другой стороны, общие слова родственных языков.

Ключевые слова: диалекты, словарь, понятие, слово, исследование, перевод.

Qasimova Sadaqat N.

Role of v.v. radlov in the study of azerbaijani dialectes

Summary

The dictionary of the modern Azerbaijani literary language contains many words that have passed through all the dialects of this language and are its integral part. In this regard, it is very useful to study dialects and collect a rich vocabulary from various economic areas. Among the research works on the study, collection and grouping of Turkic languages in the 19th century, it is necessary to single out the works of V.V. Radlov. V.V. Radlov visited almost all regions, cities and villages of Azerbaijan to include words and expressions related to the vocabulary of the Azerbaijani language in the dictionary, and together with words and expressions collected folklore samples related to our native language. In the dictionary "Experience of the dictionary of Turkic dialects", he usually not limited to just one expression, and also mentioned many other variants of words.

There are a number of phonetic and lexical-semantic differences between the names used in our dialects and the names used in the literary language. This dictionary provides very valuable material to show the similarities and differences between Azerbaijani and other Turkic languages. Although this dictionary does not directly belong to the Azerbaijani language, on the other hand, it is undeniable in the study of dialects, as it includes words and expressions of the Azerbaijani language along with words of other Turkic languages, on the other hand, common words of related languages.

Key words: dialects, dictionary, concept, word, research, translation

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.04.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 18.05.2020

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Aida Salahova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ADİLƏ FƏRZƏLİYEVƏ
Azərbaycan Memarlıq və
İnşaat Universiteti
adelya05@hotmail.com

KONSEPT KOQNITIV DİLÇİLİYİN BAZA ANLAYIŞI KİMİ

İlk dəfə antik yunan filosofu Aristotel tərəfindən elmə gətirilən konsept anlayışı dilçiliklə yanaşı metafizika, psixologiya, fəlsəfə, məntiq və s. elm sahələrində geniş işlədilir. Bu gün “konsept” anlayışı dilçiliyin müxtəlif sahələrində geniş istifadə olunur. O, koqnitiv, semantik və mədəni dilçiliyin şərti sisteminə daxil olmuşdur.

Koqnitiv dilçilikdə konsept, onun tərif, quruluşu, məzmunu ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Konsept şüurun insanın düşünmə prosesini həyata keçirən mürəkkəb, diskret vahididir.

Konsept insan beynində dünyanı, işarələr isə sözdə bu sistemin məzmununu əks etdirir. Konsept konseptual bazadan əlavə, dil daşıyıcılarının sosial, psixoloji, mədəni düşüncələrini əhatə edən mürəkkəb bir kompleksdir. O, həmçinin özündə assosiasiyaları, emosiyaları, milli obrazları və konnotasiyaları cəmləşdirir. Konsept insan şüurunda onun fəaliyyəti, dünyanı dərk etməsi nəticəsində yaranır.

Hal-hazırda dilçilikdə konsept anlayışına dörd yanaşma mövcuddur. Konsept anlayışı Y.S.Stepanov, V.N.Teliya tərəfindən insanın mental dünyasının əsas nüvəsi kimi qeyd edilir. Onların fikrincə, mədəniyyət insanlar arasında münasibət və konseptlərin vəhdətidir.

Konseptə semantik yanaşmanı dəstəkləyən ikinci qrup dilçilərdən N.D.Arutyunova, A.D.Şmelov isə konsepti koqnitiv semantikanın əsas vahidi hesab edirlər.

Konsepti söz ilə real gerçəklik arasında vasitəçi hesab edən üçüncü qrup dilçilərdən D.S.Lixaçov və Y.S.Kubryakova hesab edirlər ki, konsept sözün bilavasitə mənasından deyil, onun mənası ilə insanın fərdi və ümumi təcrübəsinin vəhdətindən yaranır.

Konseptə linqvo-mədəni yanaşmanın tərəfdarları Y.S.Stepanov, V.V.Kolesov konsepti qısa tarix və etimologiyanın emosional qiymətləndirmə vahidi anlayışlarından ibarət çoxölçülü bir qlobal quruluş kimi qəbul edirlər. Onlar belə hesab edirlər ki, konsept özündə universal ümumbəşəri və mədəni komponentləri birləşdirir.

Konseptə olan bu yanaşmaların hamısının ümumi cəhəti ondan ibarətdir ki, onlar konsept termininin izahını verərkən dil ilə mədəniyyət arasında olan sıx əlaqəni nəzərə almışlar. Bu terminə yanaşmalar arasındakı fərqli cəhət ondan ibarətdir ki, onlar konseptin formalaşmasında dilin rolunu bir qədər fərqli görürlər.

Məqalədə dilçi alimlər tərəfindən konsept termininə verilən müxtəlif təriflər və eləcə də, konseptin struktur və məzmununun qısa təsviri verilmişdir. Bundan savayı,

məqalədə konseptlərin tipologiyası, konsept strukturunun müxtəlif tədqiqatçıların prizmasından təhlili də aparılmışdır.

Açar sözlər: konsept, konseptosfer, koqnitiv sahə, fərdi koqnitiv sahə, kollektiv koqnitiv sahə

Konsept termini koqnitiv dilçiliyin əsas anlayışlarından biridir. Koqnitiv dilçilikdə çox tədqiq edilməsinə baxmayaraq, bu terminin tərif, quruluşu, məzmunu ilə əlaqədar müxtəlif dilçilik məktəbləri və alimlər arasında fikir birliyi yoxdur.

“Konsept” anlayışı metafizikada, koqnitiv dilçilikdə və fəlsəfədə araşdırılır. “Konsept” anlayışına ilk dəfə Aristotelin “Klassik anlayışlar nəzəriyyəsi” kitabında rast gəlmək olar. Bu anlayışa dilçi-filosof Qotlob Freqenin (Gottlob Frege) yanaşması da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. O, 1892-ci ildə dilçilik fəlsəfəsində konsept və obyekt arasındakı fərqi müəyyənləşdirdi. Q.Freqeyə görə, tək düşüncəni ifadə edən hər hansı bir cümlə obyektə bildirən ifadədən ibarətdir [16, 42].

Klassik latın dilində “gölməçə”, “iltihab”, “mayalanma” və “mikrob” mənalarında işlədilən bu anlayış öz törəmələri ilə birlikdə bütün roman-german dillərinə daxil oldu. Bu anlayış fransız dilində “*concept – concevoir*”, italyan dilində “*concetto – concepire*”, ispan dilində “*concepto – concebir*”, portqiz dilində “*conceito – conceber*”, ingilis dilində isə “*concept – conceive*” kimi səslənir.

Yeni yaradılmış bir çox anlayışlar kimi “konsept” anlayışı koqnitiv dilçilikdə pafosla və bəzən koqnitiv metafora ilə: “çox ölçülü bir məna çoxluğu”, “həyatın semantik bir parçası” (Clark 1981), “bir mədəniyyət geni”(Talmy 2000), “müəyyən məna potensialı” (Lyapin, 1997), “yaddaş vahidi”, “kvant-bilik”, “zehni əməliyyatların bir mikrobi” və hətta “səhv bir şey” (Askoldov, 1997) kimi də adlandırılmışdır.

Bu gün “konsept” anlayışı dilçiliyin müxtəlif sahələrində geniş istifadə olunur. O, koqnitiv, semantik və mədəni dilçiliyin şərti sistemində daxil olmuşdur [14].

Konseptin mətn dilçiliyi ilə sıx əlaqəli olduğunu bildirən A.Məmmədovun fikrincə, “mətn pragmatik effektdə malik olmalıdır və sosial cəhətdən şərtlənməlidir” [1, 9]. Müəllifə görə, “pragmatik araşdırmalarda ön plana mətn və kontekst, mətni göndərən pragmatik niyyəti, onun seçimi və hər iki tərəfin (mətni göndərən və onu qəbul edən şəxslər) gümanları əsasında diskursdakı informasiyanın eksplisit və ya implisit şəkildə təqdimi, mətni göndərən və onu qəbul edən fon bilisi, mətnin mənası və yaxud mənaları və onun şərhə kimi mühüm məsələlər çıxır” [2,16].

Bu termin ilk dəfə rus dilçiliyində 1928-ci ildə rus dilçisi S.A.Askoldov tərəfindən onun “Konsept və söz” adlı məqaləsində irəli sürülmüşdür. Latın dilində “conceptum” sözündən götürülmüş bu termin “fikir, ideya” deməkdir. S.A.Askoldov konsept anlayışını qeyri-müəyyən sayda eyni cisim, hərəkət, zehni funksiyaları (bitki, ədalət, riyazi anlayışlar) əvəz edən zehni bir formalaşma olaraq təyin etmişdir [4, 267].

Konsept termini ilk dəfə S.A.Askoldov tərəfindən irəli sürülsə də, onun sistematik tədqiqini D.S.Lixaçov aparmışdır. D.S.Lixachov dil daşıyıcılarının şəxsi, peşə və sosial təcrübəsindən asılı olaraq reallıq hadisələrini əks etdirən və şərh edən ümumiləşdirilmiş düşüncə vahidini ifadə etmək üçün konsept anlayışından istifadə etmişdir. Onun fikrincə, konsept dil daşıyıcılarının fərdi şüurunda sözün fərqli mənalarının bir növ ümumiləşdirilməsi olmaqla insanlara sözləri başa düşməkdə aralarında olan fərdi fərqləri aradan qaldırmağa imkan yaradır. Alim konseptin sözün mənalarından əmələ gəlmədiyini qeyd edir və əldə edilmiş mənanın şəxsin həyat təcrübəsi və biliyinin vəhdəti nəticəsində yarandığını göstərir. D.S.Lixaçova görə, bu vəziyyətdə konsept dil ünsiyyətində əvəzetmə funksiyasını yerinə yetirir [11, 5].

Qeyd etdiyimiz kimi, koqnitiv dilçilikdə konsept, onun tərfi, quruluşu, məzmunu ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur.

Böyük ensiklopediya lüğətində qeyd edilmişdir ki, konsept latın sözü olub, fikir, ideya, işarənin əsas mənası deməkdir. İlk baxışda sözün leksik mənasını konsept adlandırmaq olar. Lakin sözün lüğətdəki mənası çox vaxt real həyatda ifadə etdiyi mənadan çox uzaq olur. Konsept sözün leksik mənasından daha geniş olur [17].

A.Vejbitskaya konsepti dünyada olan bir obyekt kimi başa düşür. D.S.Lixaçovun fikrincə, konsept insanın yazılı nitqində işlətdiyi mənanın cəbri ifadəsidir. V.N.Teliya isə belə hesab edir ki, konsept insan zəkasının məhsuludur və buna görə də insana xas olan fenomendir.

Y.S.Kubryakova konsept termininə aşağıdakı tərfi verməyi təklif edir: "Konsept yaddaşın, zehni leksikon, konsepsiya sistemi və beynin dili, dünyanın bütün mənzərəsi, kvant biliklərinin əməliyyat vahididir. Ən vacib anlayışlar dildə konseptlə ifadə olunur" [10, 7]. Z.D.Popova və İ.A.Sternin konsept termininin L.S.Viqotski, N.İ.Jinkin və İ.N.Qorelovun psixologiya və psixolinqvistika sahəsində tədqiqatları əsasında müəyyənləşdirilməsini təklif edirlər [18].

Qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda dilçilikdə konsept anlayışına dörd yanaşma mövcuddur. Konsept anlayışı Y.S.Stepanov, V.N.Teliya tərəfindən insanın mental dünyasının əsas nüvəsi kimi qeyd edilir. Onların fikrincə, mədəniyyət insanlar arasında münasibət və konseptlərin vəhdətidir.

Konseptə semantik yanaşmanı dəstəkləyən ikinci qrup dilçilərdən N.D.Arutyunova, A.D.Şmelov isə konsepti koqnitiv semantikanın əsas vahidi hesab edirlər.

Konsepti söz ilə real gerçəklik arasında vasitəçi hesab edən üçüncü qrup dilçilərdən D.S.Lixaçov və Y.S.Kubryakova hesab edirlər ki, konsept sözün bilavasitə mənasından deyil, onun mənası ilə insanın fərdi və ümumi təcrübəsinin vəhdətindən yaranır [11, 5].

Konseptə linqvo-mədəni yanaşmanın tərəfdarları Y.S.Stepanov, V.V.Kolesov konsepti qısa tarix və etimologiyaın emosional qiymətləndirmə vahidi anlayışlarından ibarət çoxölçülü bir qlobal quruluş kimi qəbul edirlər. Onlar belə

hesab edirlər ki, konsept özündə universal ümumbəşəri və mədəni komponentləri birləşdirir [17].

Konseptə olan bu yanaşmaların hamısının ümumi cəhəti ondan ibarətdir ki, onlar konsept termininin izahını verərkən dil ilə mədəniyyət arasında olan sıx əlaqəni nəzərə almışlar. Bu terminə yanaşmalar arasındakı fərqli cəhət ondan ibarətdir ki, onlar konseptin formalaşmasında dilin rolunu bir qədər fərqli görürlər.

Konsept şüurun insanın düşünmə prosesini həyata keçirən mürəkkəb, diskret vahididir. Yuxarıda adları çəkilən alimlərin fikrincə, konseptin dildə ifadə vasitələrinin olması mütləq deyildir; bəzən onlar empirik xarakter daşıyır.

Konsept insan beynində dünyanı, işarələr isə sözdə bu sistemin məzmununu əks etdirir. Konsept konseptual bazadan əlavə, dil daşıyıcılarının sosial, psixoloji, mədəni düşüncələrini əhatə edən mürəkkəb bir kompleksdir. O, həmçinin özündə assosiasiyaları, emosiyaları, milli obrazları və konnotasiyaları cəmləşdirir. Konsept insan şüurunda onun fəaliyyəti, dünyanı dərk etməsi nəticəsində yaranır. D.S.Lixaçova görə, konsept insan şüurunda onun dil təcrübəsinə reaksiyası nəticəsində yaranır. O, fərdi bir insanın və bütövlükdə dilin lüğət ehtiyatındakı potensiallar toplusunu konseptosfer adlandırır [11, 6].

Z.D.Popova, İ.A.Sternin konseptin quruluşu ilə onun məzmununu fərqləndirirlər. Məzmun konseptual obyekt və ya hadisənin fərdi əlamətlərini əks etdirən idrak əlamətləri ilə formalaşır və bu əlamətlərin birləşməsi kimi təsvir olunur. Konseptin quruluşuna konsepti formalaşdıran əsas komponentlər daxildir. Hər bir konseptin öz məzmunu və təsvir edilən bu və yaxud digər obyektə insanın münasibəti vardır [17].

Konseptin düşüncə vahidi kimi tanınması yenidən gündəmə dil və təfəkkür arasındakı əlaqə məsələsini qoyur: konseptual təfəkkürün həyata keçirilməsi üçün dil vasitələri tələb olunurmu? Düşüncənin verbal və ya qeyri-verballığı problemi ilə əlaqədar V.V.Krasnıx alimləri verbalist və anti-verbalist olmaqla iki qrupa bölür. O, verbalistlərə M.Müller, V. fon Humbolt, F.Şleyermaxer, F. de Sössür, A.A.Reformatski kimi dilçiləri aid edir [7, 53]. Anti-verbalistlərə N.İ.Jinkin, J.Piaje, B.A.Serebrennikov, P.Y.Qalperini aid edir. Müasir tədqiqatçılardan İ.N.Qorelov, K.F.Sedovu da bu qrupa aid etmək olar.

Bəzi dilçilər yuxarıda adları çəkilən dilçilərdən fərqli olaraq, düşüncənin həm verbal, həm də qeyri-verbal olduğunu bildirərək ikili mövqe tuturlar. Belə ki, A.N. Leontyev və L.S.Viqotski təsirli, vizual - effektiv və vizual-məcəzi təfəkkür haqqında çox tədqiqat əsərləri yazmışlar, lakin eyni zamanda onların əsərlərində şüurun linqvistik təbiəti haqqında ifadələrə də rast gəlmək mümkündür [7, 54].

Düşüncə mütləq dilə müraciət etmədən həyata keçirilir. Düşüncə vasitəsi kimi universal bir mövzu kodu çıxış edir, L.İ.Viqotskinin düşüncə neyrofizioloji substratı kimi konsepsiyasında ifadə etdiyi bəzi fundamental fikirlər N.İ.Jinkin tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Bu fikri İ.N.Qorelov daha da inkişaf etdirərək genişləndirmişdir [9, 28].

Universal mövzu kodunun vahidləri biliyi kodlayan mövzu obrazlarıdır. Bilik insan şüurunda konseptlərlə təmsil edilir, konseptin kodu kimi onun tərkib hissəsinə daxil olan hissi obrazlar çıxış edir. Beləliklə, konseptin həssas komponenti onun zehni bir vahid kimi fəaliyyətini təmin edərək, onun içində olan rəşional məlumatı kodlaşdırır. Düşüncə prosesində insan görüntülərə "bağlı" rəşional bilik daşıyan şəkillərlə işləyir. Universal mövzu kodu hər bir dil daşıyıcısı üçün subyektivdir, çünki bu, hər bir insanda özünəməxsus, fərdi hissetmə, həyat təcrübəsinin əks olunması kimi formalaşır. Universal mövzu kodunun vahidləri hissi təsəvvürlər, sxemlər, şəkillərdən, həmçinin insan biliklərini müxtəlif əsaslara görə onun yaddaşında ümumiləşdirən və fərqləndirən ünsürlərdən ibarətdir.

Universal mövzu kodunun məcazi vahidləri dolay yolla özünü göstərə bilər. Məsələn, müəllimin sualına cavab verərkən tələbə cavabı bilməyəndə əl-qolundan istifadə edərək sanki müəllimə təsvir etdiyi fiqurlarla öz fikirlərini bildirməyə çalışır. Bu, bir qayda olaraq, həmin tələbənin konseptin rəşional, məntiqi məzmununu bilməməsindən xəbər verir. Əgər hər hansı bir adam hər hansı mücərrəd anlayışı bilmirsə, o, tez-tez əl hərəkətlərindən istifadə edir. Bu o deməkdir ki, danışan şəxs həmin konseptin nüvəsinə dayanaraq onu təsvir etmək istəyir, məsələn, onu balaca, böyük, dəyirmi, kvadrat, dalğalı kimi təsvir edə bilər, lakin bəzi mücərrəd anlayışları bu cür təsvir etmək mümkün deyildir.

Z. D. Popova və İ. A. Sternin konseptin insan şüurunda formalaşması üçün aşağıdakı əsasları ayırmağı təklif etmişlər:

- 1) insanın birbaşa hissetmə təcrübəsi - dünyanı hisslər tərəfindən qavraması;
- 2) əsaslı fəaliyyət;
- 3) insan zehnində mövcud olan anlayışlarla zehni əməliyyatlar;
- 4) dil ünsiyyəti (hər bir konsept ünsiyyətə çevrilə bilər, bir şəxsə bir dil şəklində izah edilə bilər);
- 5) dil vahidlərinin şüurlu bilikləri; [12, 6].

Konseptin məzmununun xarakterindən asılı olaraq tədqiqatçılar konseptin freym, diaqram, anlayış, ssenari, geştalt, skript, şəkil kimi növlərini fərqləndirirlər. Bir çox araşdırmalarda bu anlayışların fərqli, çox vaxt ziddiyyətli şərhləri öz əksini tapmışdır.

Konseptin quruluşunu müxtəlif üsullarla göstərmək olar. Bəzi konseptlər verbal (konseptin şifahi yolla ifadəsi), bəziləri isə qeyri-verbal (konseptin mental təqdimatı – obrazlar, şəkillər, sxemlər) olur.

Digər tərəfdən konsept ayrı-ayrı komponentlərdən, yəni şüurda fərqli əks edilən və mücərrədlik dərəcəsinə görə fərqlənən obyektiv və subyektiv dünyanın ayrı-ayrı əlamətlərindən ibarətdir. Konseptin quruluşu ibarətdir:

- əsas (aktual) əlamət;
- əlavə (tarixi, passiv) əlamət;
- daxili forma (gözlə görünməyən).

Konseptlərin əsas əlaməti bütün mədəniyyət daşıyıcılarına məlumdur və onlar üçün əhəmiyyətlidir. Əlavə əlamət müəyyən bir mədəniyyət daşıyıcıları qrupuna (yəni fərdi sub-mədəniyyət nümayəndələri üçün) aiddir. Daxili forma altında konseptin xarici, simvolik ifadə formasını müəyyən edən etimoloji işarə başa düşülür. Konseptin bu hissəsi çox vaxt yalnız mütəxəssislərə məlumdur və gündəlik həyatda bir çox dil daşıyıcıları tərəfindən tanınmır.

Beləliklə, konsept dedikdə insan şüurunun özündə müəyyən hadisə, obyekt haqqında biliklər daşıyan mürəkkəb diskret vahid nəzərdə tutulur. Yuxarıda konsept haqqında dediklərimizi ümumiləşdirərək konseptin aşağıdakı invariant əlamətlərini qeyd edə bilərik:

1. Konsept – öz quruluşu olan və onu söz vasitəsilə verballaşmış insan təcrübəsinin minimal vahididir;
2. O, insan şüurunun kompleks vahididir;
3. Konsept dünya biliklərinin emalı, saxlanması və ötürülməsini həyata keçirən əsas vahiddir;
4. Konseptin sərhədləri daim dəyişə bilir və konkret funksiyaları vardır.
5. Konsept sosial termdir və o, mədəniyyətin nüvəsini təşkil edir.

Konseptin ünsürləri başqa bir şəkildə də təmsil edilə bilər. Konsept mürəkkəb bir zehni kompleks olaraq semantik məzmunu, bir dəyər ünsürü (qiymətləndirmə), eyni zamanda ümumbəşəri (universal), milli-mədəni (müəyyən bir mədəni mühitdə bir insanın həyatı ilə əlaqədar), sosial (bir insanın müəyyən bir sosial təbəqəyə mənsub olması səbəbindən), qrup (bir insanın müəyyən bir yaş və cins qrupuna aid olması səbəbindən), fərdi-şəxsiyyət (fərdi xüsusiyyətlərin - təhsil, tərbiyə, fərdi təcrübənin təsiri altında yaranan psixoloji xüsusiyyətlər) komponentlərindən ibarət ola bilər.

Geniş mənada konseptin quruluşu bir dairə şəklində göstərilə bilər, mərkəzində əsas konsept - konseptin özəyi, kənarında isə hər şey vardır -mədəniyyət, adət-ənənələr, xalq və şəxsi təcrübə ilə gətirilən şey [7, 6-7].

Beləliklə, konsept nəzərdən keçirərkən biz belə bir yekun nəticəyə gəldik ki, bu termin müasir koqnitiv dilçiliyin əsas və vacib terminləri olmaqla yanaşı, təkcə dilçiliyin deyil, psixologiya, psixolinqvistik, fəlsəfə kimi elmlərin də müzakirə obyektidir və hesab edirik ki, bu gələcəkdə yeni tədqiqatlara yol açacaqdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2010, 96 s.
2. Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs tədqiqi. Dərs vəsaiti. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2013, 78 s.

3. Veysəlli F.Y. Semiotika, Studia Philologica. IV, Bakı.: Mütərcim, 2010, 340 s.
4. Аскольдов С.А. Концепт и слово.// Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология. М., 1997. - С.267-279.
5. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. М., 1996.
6. Карасик В. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. М., 2004.
7. Красных В.В. Строение языкового сознания: фрейм-структуры // Когнитивная семантика. - Часть 1. - Тамбов, 2000. - С. 53-55.
8. Красных В.В. Фрейм структуры как единицы языкового сознания //Языковое сознание содержание и функционирование. М., 2000.- С.128-129.
9. Крапивник Е.В. Введение в когнитивную лингвистику. «Тихоокеанский государственный университет», Хабаровск, 19 с.
10. Кубрякова Е.С. Об установках когнитивной науки и актуальных проблемах когнитивной лингвистики / Вопросы когнитивной лингвистики. — 2004, № 1. С.6-17.
11. Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка // Изв. РАН - СЛЯ -1993, № 1. – С.3-9.
12. Попова З.Д. Стернин И.А. Когнитивная лингвистика, М.: АСТ: «Восток –Запад», 2002, 226 стр.
13. Aristotle1998. Nicomachean Ethics. USA: Oxford University Press.
14. Clark H., Marshall C., 1981. Definite Reference and Mutual Knowledge. Elements of Discourse Understanding. Cambridge University Press, 1981. p.10-63.
15. Croft W., Alan D., 2004. Cognitive Linguistics. The UK CUP.
16. Slater, B.H. Concept and Object in Frege, 2000 (Minerva) Frege, G. On Concept and Object", originally published as Über Begriff und Gegenstand in Vierteljahresschrift für wissenschaftliche Philosophie 16, 1892, S. 192-205, translated in Geach & Black 1952 pp. 42-55.
- 17.<https://cyberleninka.ru/article/n/ponyatie-kontsepta-i-kontseptosfery/viewer>
- 18.<https://cyberleninka.ru/article/n/kontsept-kak-osnovnoe-ponyatie-sovremennoy-kognitivnoy-lingvistiki/viewer>

Адиля Фарзалиева

Концерт как базовое понятие когнитивной лингвистики
Резюме

Концепт, впервые введенная в науку древнегреческим философом Аристотелем, используется не только в лингвистике, но и в метафизике, в психологии, в философии, в логике и т.д. Сегодня понятие «концепт» широко используется в различных областях лингвистики. Он вошел в общепринятую систему когнитивной, семантической и культурологической лингвистики.

В когнитивной лингвистике существуют разные мнения о понятии «концепта», его определении, структуре и содержании.

Концепт - это сложная, дискретная единица сознания, которая осуществляет процесс мышления человека.

Концепт отражает мир в человеческом мозге, а знаки отражают содержание так называемой системы. В дополнение к концептуальной структуре, концепт представляет собой комплекс, который охватывает социальное, психологическое и культурное мышление носителей языка. Он также содержит ассоциации, эмоции, национальные образы и коннотации. Концепт возникает в сознании человека в результате его деятельности, его восприятия мира.

В настоящее время существуют четыре подхода к понятию концепта в лингвистике. Понятие концепт отмечено Ю. С. Степановым, В. Н. Телией как основным ядром ментального мира человека. По их мнению, культура - это единство отношений и понятий между людьми.

Вторая группа лингвистов, Н.Д. Арутюнова и А.Д. Шмелов, которые поддерживают семантический подход к понятию концепт, рассматривают это понятие как основную единицу когнитивной семантики.

Д. С. Лихачев и Ю. С. Кубрякова, третья группа лингвистов, которые рассматривают концепт как посредника между словом и реальностью, считают, что концепт возникает не из буквального значения слова, а из единства индивидуального и общечеловеческого опыта с его значением.

Сторонники лингвокультурологического подхода к понятию концепта Ю.С. Степанов, В.В. Колесов рассматривают это понятие как многомерную глобальную структуру, состоящую из понятий краткой истории и единицы эмоциональной оценки этимологии. Они считают, что концепт сочетает в себе универсальные и культурные компоненты.

Общим знаменателем всех этих подходов к понятию концепт является то, что при объяснении понятия концепта они принимали во внимание тесную связь между языком и культурой. Разница между этими лингвистическими подходами заключается в том, что они видят роль языка в формировании концепта несколько иначе.

В статье даны различные определения понятия концепта лингвистами, а также дано краткое описание структуры и содержания концепта. Кроме того, в статье анализируется типология концептов, структура концептов сквозь призму различных исследователей.

Ключевые слова: концепт, концептосфера, когнитивное поле, индивидуальное когнитивное поле, коллективное когнитивное поле

Adila Farzalieva

The concept as a basic notion of cognitive linguistics

Summary

The concept, first introduced into science by the ancient Greek philosopher Aristotle, is used not only in linguistics, but also in metaphysics, psychology, philosophy, logics, etc. Today, the term “concept” is widely used in various fields of linguistics. The term concept has entered the generally accepted system of cognitive, semantic and cultural linguistics.

In cognitive linguistics, there are different opinions about the term of the “concept”, its definition, structure and content.

The concept is a complex, discrete unit of consciousness that implements the process of human thinking.

The concept reflects the world in the human brain, and the signs reflect the content of the so-called system. In addition to the conceptual structure, the concept is a complex structure that encompasses the social, psychological and cultural thinking of native speakers. It also contains associations, emotions, national images and connotations. The concept arises in the consciousness of a person as a result of his activity, his perception of the world.

There are currently four approaches to the term of the concept in linguistics. The concept is noted by Y. S. Stepanov, V.N. Telia as the main core of the human mental world. In their opinion, culture is a unity of relations and concepts between people.

The second group of linguists, N.D. Arutyunova and A.D. Shmelova, who support a semantic approach to the term of the concept, consider this concept as the main unit of cognitive semantics.

D.S. Likhachev and Y.S. Kubryakova, the third group of linguists who consider the concept as an intermediary between the word and reality, believe that the concept does not arise from the literal meaning of the word, but from the unity of individual and universal experience with its meaning.

The supporters of the linguocultural approach to the term of the concept of Y.S. Stepanov, V.V. Kolesov consider this concept as a multidimensional global structure consisting of the concepts of a brief history and a unit of emotional assessment of

etymology. They believe that the concept combines universal and cultural components.

The common feature of all these approaches to the term of the concept is that when explaining the term of the concept, they took into account the close relationship between language and culture. The difference between these linguistic approaches is that they see the role of language in the formation of the concept in a slightly different way.

The article gives various definitions of the concept by linguists, as well as a brief description of the structure and content of the concept. In addition, the article analyzes the typology of concepts, the structure of concepts through the prism of various researchers.

Key words: the concept, conceptosphere, cognitive sphere, individual cognitive sphere, collective cognitive sphere

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 22.03.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 19.04.2020

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, dosent Nərmən Əliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

NURLANA İMANOVA
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
UOT. 81-11
Bakı Ali Neft Məktəbi
nurlana.imanova@bhos.edu.az

MIRZƏ KAZIMBƏYİN NƏZƏRİ DİLÇİLİK FIKIRLƏRİ

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan dilinin ilk elmi qrammatikasının müəllifi olan Mirzə Kazım bəyin nəzəri dilçilik görüşlərindən bəhs olunur. Burada Mirzə Kazım bəyin yaradıcılığı fonunda onun nəzəri dilçiliyin inkişafındakı rolu müəyyənləşdirilir və Mirzə Kazım bəyin nəzəri fikirlərinin əsas qaynaqları təsbit edilir. Məqalədə Mirzə Kazım bəyin dilçilik baxışlarının müxtəlif aspektləri haqqında müəllifin subyektiv mülahizələri mühüm yer tutur. Burada Mirzə Kazım bəy haqqında araşdırma aparən alimlərin də nəzəri fikirləri geniş təhlil olunur və qiymətləndirilir. Məqalədə göstərilir ki, böyük istedad sahibi olan Mirzə Kazım bəy hərtərəfli linqvist olmuşdur. Onun qrammatikaya, nəzəri dilçiliyə aid fikirləri bu gün də aktuallığını itirmir.

XIX əsrdə yaşayıb-yaradan tanınmış türkoloq Mirzə Kazım bəyin elmi irsinin sistemli şəkildə öyrənilməsi onun nə qədər böyük alim olduğunu yenidən qiymətləndirməyə imkan verir. Mirzə Kazım bəyin “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası” əsəri Azərbaycan dilçiliyi tarixində çox mühüm əsərlərdən biridir. Bu əsər eləcə də türkologiya tarixində mühüm yer tutur. Müasir dövrdə Mirzə Kazım bəyin dilçilik araşdırmalarının müasir nəzəri dilçilik müstəvisindən yenidən dəyərləndirilməsi onun dilçilik potensialının gücünü sübut edir. Vaxtilə ərəb, fars, yəhudi, ingilis, alman, fransız, rus və tatar dillərini mükəmməl bilən Mirzə Kazım bəy “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası” əsəri ilə Azərbaycan dilçiliyi tarixində ilkin nəzəri dilçilik fikirləri irəli sürmüşdür. Təsadüfi deyil ki, bir çox tanınmış dilçilərin müəllimi olan Mirzə Kazım bəy rus şərqşünaslığının banisi hesab olunur. Mirzə Kazım bəyin bu əsərində irəli sürülən nəzəri dilçilik fikirləri müasir dünya dilçiliyində aparıcı istiqamətlərdən biri olan funksional qrammatika nəzəriyyəsinin və koqnitiv dilçiliyin ilkin elementlərinin hələ XIX əsrdə tətbiq olunduğunu sübut edir. Mirzə Kazım bəy 1839- və 1946-cı illərdə nəşr olunan “Türk-tatar dilinin qrammatikası” əsəri ilə dilçilik tarixinə öz möhürünü vurmuşdur. Həmin əsər haqqında tanınmış dilçilər o dövrdə yüksək fikirlərini söyləmişdilər. Onlar bu əsərin dilçiliyə böyük bir töhfə olduğunu bildirmişdilər. Onların yüksək fikir söyləməsi sübut edir ki, “Türk-tatar dilinin qrammatikası” əsəri fundamental bir tədqiqat olmuşdur. Mirzə Kazım bəy bu əsərində tipoloji müqayisə metodundan istifadə edərək türk dillərinin materiallarını qədim ölü dillərlə: sanskrit və latın, eyni zamanda müasir yaşayan dillərlə: fransız, rus, ingilis, monqol dilləri ilə müqayisə

etmişdi. Mirzə Kazım bəy bu müqayisələri etməklə mühüm elmi nəticələrə gəlmişdir. Beləliklə də, XIX əsrin nəhəng dilçilərindən olan Mirzə Kazım bəy fundamental bir qrammatika əsəri yaratmışdır.

Açar sözlər: Mirzə Kazım bəy, nəzəri dilçilik, universal qrammatika, dilçilik, müqayisə

XIX əsrdə Rusiyada iki böyük dilçilik məktəbi fəaliyyət göstərirdi: Kazan dilçilik məktəbi və Sankt-Peterburq dilçilik məktəbi. Kazan dilçilik məktəbinin ən qüdrətli nümayəndələrindən biri milliyyətə azərbaycanlı olan Mirzə Kazım bəy olmuşdur. Həm Kazan Universitetində, həm də Sankt-Peterburq Universitetində çalışan Mirzə Kazım bəy hər iki dilçilik məktəbinin inkişafında müstəsna xidmətlər göstərmişdir.

Yaradıcılığında islam fəlsəfəsi, islam tarixi sahəsində mükəmməl araşdırmalar mühüm yer tutan alim həm də zamanının böyük dilçisi olmuş, ərəb dilçiliyi və türkologiya sahəsində bir çox ilklərə imza atmış, poliqlot alim olmuşdur. Ərəb, fars, yəhudi, ingilis, alman, fransız, rus və tatar dillərini mükəmməl bilən Mirzə Kazım bəy dövrünün ən böyük linqvistlərindən biri olmuş, rus şərqşünaslığının atası sayılmış, Kazan Universitetində türk bölümünə rəhbərlik etmiş, Sankt-Peterburq Universitetində isə şərqşünaslıq istiqamətində aparılan araşdırmaların önündə getmişdir. Mirzə Kazım bəy həmçinin dünya şöhrətli rus yazıçısı Lev Tolstoyun müəllimi olmuş, bir çox tanınmış türkoloqlar, şərqşünaslar yetişdirmişdir.

Mirzə Kazım bəy Azərbaycan dilinin ilk elmi qrammatikasının banisi hesab olunur. Uzun müddət Kazan Universitetində türk, ərəb və fars dillərini tədris edən Mirzə Kazım bəy 1839-cu ildə “Türk-tatar dilinin qrammatikası” əsərini nəşr etdirmişdi. Sonradan isə 1846-cı ildə həmin əsəri təkmilləşdirərək, əvvəlki nəşrdəki nöqsanları aradan qaldıraraq “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası” adı altında yenidən çap etdirmişdi. Həmin əsərə görə Mirzə Kazım bəy çar Rusiyası dönəmində ən nüfuzlu mükafatlardan sayılan Demidov adına mükafata layiq görülmüşdü. Bu əsər nəinki Azərbaycan dilinin ilk qrammatikası sayılır, eləcə də türkologiyada ilk mükəmməl qrammatika kitablarından biridir. Həmin əsəri Mirzə Kazım bəy Kazan Universitetində işləyərkən yazmışdır.

Məlumdur ki, Kazan Universiteti XIX əsrdə Rusiyada əsas dilçilik mərkəzlərindən biri olmuş və dünya dilçiliyinə bir çox tanınmış linqvistlər bəxş etmişdir. Onların içərisində Mirzə Kazım bəylə yanaşı, Boduen de Kurtene, O.M.Kovalevski, V.A.Boqorodistki kimi tanınmış linqvistlər, İ.N.Berezin kimi məşhur şərqşünas, türkoloqlar var idi.

Şərqşünas V.V.Bartold yazırdı ki, Mirzə Kazım bəy ərəb, türk mətnləri haqqında mühazirə oxuyarkən linqvistik məlumatlarla, icmallarla kifayətlənmirdi, o, bu mühazirələrdə həmin bilgilərə tarixi, məişət haqqında bilgilər də əlavə etməklə dinləyicilərə mövcud problem haqqında biblioqrafik istiqamət verirdi (8, s.14). Mirzə

Kazım bəy bu əsəri yazana qədər artıq qrammatika sahəsində təcrübə qazanmışdı. Belə ki, o, hələ on yeddi yaşında olarkən, 1819-cu ildə ərəb dilinin qrammatikasını nəşr etdirmişdi.

Azərbaycan dilçiliyində Mirzə Kazım bəyin fəaliyyəti hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur. Ölkəmizdə ilk dəfə onun linqvistik fəaliyyətinə yüksək qiymət tanınmış Azərbaycan dilçisi Əbdüləzəl Dəmirçizadənin 1964-cü ildə yazdığı “Professor Mirzə Kazım bəyin “Türk-tatar dilinin qrammatikası” adlı məqaləsində verilmişdir. Həmin məqalə Kazanda nəşr olunmuşdur (6). 1970-ci ildə isə Vəqif Aslanov onun haqqında “Sovetskaya tyurkologiya” jurnalında “M.A.Kazım bəy-dilçi” adlı məqalə yazmışdır (4).

2017-ci ildə İdris Abbasov “Mirzə Kazım bəy. “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası. Tərcümə, tədqiq və şərh” adlı fundamental bir əsər yazaraq böyük türkoloqun qrammatikası haqqında geniş təhlil vermişdir. Mirzə Kazım bəyin əsərini Azərbaycan dilinə geniş şərh-lərlə və izahlarla çevirən, onu nəzəri dilçilik konsepsiyaları aspektindən qiymətləndirən İdris Abbasovun bu əsəri Mirzə Kazım bəy şəxsiyyətini və onun ensiklopedik dilçilik görüşlərini Azərbaycan oxucusuna daha da yaxından tanıtdırmışdır. Mirzə Kazım bəyin qrammatikasında qoyulan məsələ-ləri dünya dilçiliyi aspektindən mükəmməl şərh etməyi bacaran İdris Abbasov Mirzə Kazım bəyin nəzəri dilçilik fikirləri haqqında yazır ki, M.Kazım bəyin “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası” kitabında irəli sürdüyü müddəalar və təqdim etdiyi faktlar müasir dilçilikdə rəşionalizm, funksionalizm və generativizmi, o cümlədən, praqramatika və semantikanı ağışuna almış koqnitiv linqvistikanın geninə-boluna bəhrələndiyi ritorik fiqurların öyrənilməsi üçün böyük stimula saymaq olar. Mirzə Kazım bəy qeyd edirdi ki, “hər bir dildə sözlərin sintaktik əlaqəsi, əslində, etimologiyanın məntiq-lə birləşməsi üsuludur: nəticə etibarilə, o, nitqdə fikri aydın ifadə etmək üçün müvafiq qaydaları özündə ehtiva edir. Başqa sözlə, sintaksis söz və nitq vahidlərinin öz aralarında etimoloji və məntiqi cəhətdən birləşməsi üçün qaydalar ortaya qoyur. Məhz buna görə də o, qrammatik və məntiqli müstəvidə nəzərdən keçirilir. Sonuncu münasibətdə bütün müstəqil dillərin sintaksisi, demək olar ki, eyni əsas qaydalara tabe olur” (1, s.826). Həqiqətən də, Mirzə Kazım bəyin bu fikirləri onun uzaqgörənliyini bir daha təsdiq edir. Çünki müasir dünya dilçiliyinin əsas nəzəri konsepsiyalarından olan koqnitiv dilçiliyin müddəalarını Mirzə Kazım bəy 180 il bundan qabaq söyləmişdir.

Qeyd edək ki, Mirzə Kazım bəyin qrammatikası müasir qrammatika kitab-larından fərqli olaraq əlifba və fonetika məsələlərinin şərh-i ilə başlayır. Əsərin əv-vəlində ayrı-ayrı səslərin artikulyar xüsusiyyətləri, fonoloji cəhətləri haqqında geniş məlumat verilir. Əsər ərəb qrafikasında yazıldığına görə türk dillərindəki ayrı – ayrı səsləri ifadə edən ərəb hərflərinin xüsusiyyətlərindən bəhs olunur.

Türkologiyada da belə bir ənənə var. Ayrı-ayrı türk dillərinin qrammatika kitablarında ilk bölüm fonetika ilə bağlıdır. Halbuki indiki dilçilikdə qrammatika de-

dikdə ancaq morfologiya və sintaksis nəzərdə tutulur. Vaxtilə dilçilikdə qrammatika dedikdə dilçiliyin əksər sahələri ora daxil edilirdi.

Qeyd edək ki, Rusiyada türk dilinə aid ilk qrammatika İ.İ.Qıqanov tərəfindən 1801-ci ildə yazılmış və 1802-ci ildə nəşr olunmuşdu. Onun əsərinin adı “Tatar dilinin qrammatikası” idi.

Mirzə Kazım bəy bu qrammatikanı yazarkən o dövrün məşhur dilçilərinin əsərlərini saf-çürük etmişdir. Həmin əsərdə o dövrün bir sıra qrammatika kitablarına istinadlar verilir. Mirzə Kazım bəyin istinad etdiyi əsas mənbələrdən biri monqolşünas polyak alimi, Kazan Universitetinin müəllimi, Mirzə Kazım bəyin müasiri O.M.Kovalevskinin 1835-ci nəşr etdirdiyi “Monqol yazılı dilinin qısa qrammatikası”dır. Həmin qrammatika XIX əsrin əvvəllərində monqol dilinə aid rusca çıxan ilk qrammatika kitabı olmuşdur.

Əsərini əlifba prinsiplərindən başlayan Mirzə Kazımbəy Azərbaycan dilçiliyində tipologiyanın əsasını qoymuşdur. Belə ki, Mirzə Kazım bəy bu qrammatika kitabında müxtəlif sistemli dillərdəki analogi faktlardan tez-tez nümunə gətirərək, həm də Azərbaycan dilçiliyində müqayisəli dilçiliyin əsasını qoymuşdur.

O, “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası” əsərində fransız, monqol, alman, rus, fars, ingilis, ərəb dillərindən nümunələr gətirmiş, ölü dillərdən olan sanskrit və latın dillərinin adını çəkmiş və bu dillərdən nümunələr vermişdir. Heç də təsadüfi deyil ki, türkoloq ikinci nəşri “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası” adlandırır. Alim *türk-tatar* terminini indiki ümumtürk dilləri anlamında işlətmişdir.

Mirzə Kazım bəyin qrammatikasında öz strukturuna görə o dövrdə yazılan bir çox qrammatika kitablarının təsiri var idi. Əsərinin Giriş hissəsində Mirzə Kazım bəy məşhur fransız alimi A.Joberin adını çəkir. Çünki Mirzə Kazım bəydən əvvəl fransız dilçisi A.Jober fransız dilində türk dilinin qrammatikasını yazmışdı.

Qeyd edək ki, Avropada hələ XVI əsrdən başlayaraq ilk milli qrammatika kitabları nəşr olunmağa başlayır. XVII əsrdə ilk dəfə universal qrammatika qanunları ilə məşhur Por-Royal qrammatika kitabı yazılır. XVIII əsrdə, 1757-ci ildə məşhur rus alimi V.M.Lomonosovun “Rusiya qrammatikası” əsəri çap edilmişdi (3, s.47). N.Kononovun fikrincə, əgər Mirzə Kazım bəyin qrammatikasında fonetika və morfologiya bölmələrində A.Joberin sxemlərindən istifadə özünü göstərsə, ancaq az öyrənilmiş sintaksis bəhsində onun öz yolu olmuşdur (8, s.13). Xatırladaq ki, fransız dilçisi Amadee P. Jober Parisdə 1823-cü və 1833-cü illərdə “Elements de la grammaire turque” adlı qrammatika kitabı yazmışdı. Həmin qrammatika kitabı da o zamanlar Kazan Universitetində çalışan şərşünas və türkoloq İ.N.Berezin tərəfindən rus dilinə tərcümə edilmişdi. Ona görə də vaxtilə Kazan Universitetində çalışanlara bu qrammatikanın strukturu tanış idi. Mirzə Kazım bəyin qrammatikasında əvvəl fransız dilində nəşr olunmuş A.Joberin “Elemens de la grammaire turque” əsərinin bəzi çatışmayan cəhətləri var idi. Məsələn, onun qrammatikasında türk dillərinin sintaksisi haqqında məlumat yox dərəcəsi idi.

Bu əsərinə görə Mirzə Kazım bəyi peşəkar türkoloq adlandırmaq olar. O, həm əsərdə türk dillərindən Azərbaycan, tatar, Sibir tatarları, başqırd, türk, noqay, cağatay, qıpçaq, çuvaş dillərinin qrammatik əlamətlərini müqayisə edir (7, s.8-9). Mirzə Kazım bəy, bununla da, Azərbaycan türkologiyasının əsasını qoymuşdur. Onun müxtəlif türk dillərinə aid verdiyi qrammatik nümunələr sübut edir ki, Mirzə Kazım bəy türkologiyani da mükəmməl bilmiş, türk dilləri haqqında fundamental biliyə malik olmuşdur.

Onun 1841-ci ildə qələmə aldığı “Uyğurlar” əsərində bu qədim türk etnosu haqqında çox qiymətli məlumatlar yer almışdır. Mirzə Kazım bəy o dövrün ənənəsinə uyğun olaraq bəzi müstəqil türk dillərini, o cümlədən Azərbaycan dilini tatar dilinin ləhcələri adlandırır (7, s.58).

Böyük rus türkoloqu N.A.Kononov yazırdı ki, Mirzə Kazım bəyin qrammatikası XX əsrin əvvəllərində qədər Rusiyada və Qərbi Avropada türk dilini öyrənmək üçün yeganə dərs vəsaiti idi. N.A.Kononov göstərirdi ki, Mirzə Kazım bəy nəinki rus dilində ilk dəfə olaraq türk dilinin “tatar” dilləri ilə (Kazan, Sibir, Orenburq tatarlarının dilləri, həmçinin, Azərbaycan dili nəzərdə tutulur) ətraflı müqayisəli qrammatikasını verir, o həm də əcnəbi türkoloqların (Jobber, Devids və b.) müşahidələrini dəqiqləşdirir və təshis edir. Bu əsər uzun illər türk dilinin universitetdə müqayisə baxımdan tədrisi üçün vəsaitə çevrildi, bütün keçən əsr boyu və əsrimizin əvvəllərində universitetlərimizdə (xarici universitetlərdə də - Tsinkerin tərcüməsində) ondan istifadə olunurdu (2, s. 157-158).

Qeyd edək ki, 1848-ci ildə bu əsər alman dilinə tərcümə edildikdən sonra, Rusiyada olduğu kimi, Avropada da geniş yayıldı. Beləliklə, Mirzə Kazım bəyin qrammatikası Avropada ilk ümumi türk qrammatikalarından biri kimi tanındı. Əgər türkologiya tarixində müqayisəli metodun əsası ilk dəfə XI əsrdə Mahmud Kaşğarlının “Divanü lüğət-it türk” əsərində qoyulmuşdursa, Azərbaycan dilçiliyində müqayisəli metodun əsası ilk dəfə məhz Mirzə Kazım bəyin bu əsərində qoyulmuş və müqayisəli metod məhz bu əsərdə ilk dəfə tətbiq edilmişdir.

Mirzə Kazım bəyin əsəri, ilk növbədə, universal qrammatikaların təsiri altında yazılıb. Çünki məhz universal qrammatikalarda müqayisəyə böyük üstünlük verilirdi. Hətta dilçilikdəki müqayisəli-tarixi dilçiliyin yaranmasında Qərbi Avropada XVII-XVIII əsrlərdə yazılmış universal qrammatikalar mühüm rol oynadı (3, s.54). Mirzə Kazım bəy bu əsərində qədim ölü dillərdən latın və sanskrit dilinin adlarını çəkir və latın və türk dillərindəki söz birləşməsi modellərini müqayisə edir, sifətin müqayisə dərəcəsinin düzəlməsində latın dilindəki forma ilə türk dillərindəki formaların uyğun olduğunu göstərir.

Mirzə Kazım bəy bu əsərində “Çuvaş dilinin qrammatikası”, “Monqol dilinin qrammatikası” əsərlərinin də adını çəkir. O, həmçinin fransız dilçisi Nikola Bozenin qrammatika kitabına istinad edir (7, s.71). Nikola Boze XVIII əsrin ən böyük dilçilərindən və filosoflarından olmuşdur. Dilçilikdə “Universal qrammatika” (1767)

adlı möhtəşəm bir əsərin müəllifi olan Nikola Boze qrammatikanın və ümumiyyətlə, dilin fəlsəfəsi məsələləri ilə dərinlən məşğul olmuşdur.

Mirzə Kazım bəyin nəzəri dilçilik görüşləri, əsasən, qrammatikanın əsas prinsipləri, nitq hissələrinin təsnifatı, onların struktur bölgüsü, sintaksislə etimologiyanın əlaqəsi haqqındakı fikirlərdən ibarətdir. Böyük türkoloq bu əsərində XIX əsrdə yazılmış universal qrammatika kitabları üçün səciyyəvi olan tipoloji müqayisələri tətbiq etməklə nəzəri cəhətdən komparativistikanın əsas prinsiplərinə əməl etmişdir. Dilçilik tarixində universal qrammatika və qrammatikanın fəlsəfəsi ilə bağlı müxtəlif nəşrlər var. Məlumdur ki, universal qrammatikalar daha çox dilin fəlsəfi və məntiqi mahiyyətinə üstünlük verirdilər.

Maraqlıdır ki, Mirzə Kazım bəy öz qrammatikasında *orfoqrafiya* termini əvəzinə *ortoqrafiya* terminini işlədir (7, s.9). *Ortoqrafiya* yunan mənşəli *ortos* “doğru”, *qrafo* “yazıram” sözündəndir. Azərbaycan dilçiliyində bu termin rus dilindən keçdiyinə görə dəyişmiş formada, yəni *orfoqrafiya* şəklində işlədilir.

Bu qrammatika kitabında Azərbaycan sözü *Aderbidjan* formasında işlənmişdir. Alim fars dilinin qrammatikası ilə türk dillərinin qrammatikasını müqayisə edir (7, s.430-431). O, Azərbaycan dili termini kimi gah *Aderbidjan* dili, gah da *Aderbidjan tatarları* terminini işlədir. Yəni Mirzə Kazım bəy dövrünün ənənəsinə uyğun olaraq, Sibir, Kazan, Orenburq, Krım tatarları kimi, Azərbaycan türklərini də *Aderbidjan tatarları* adlandırır (7, s.81).

Mirzə Kazım bəy türk dillərindəki şəkilçili yiyəlik əvəzliyinin, yəni *mənimki*, *bizimki*, *sizinki* formalarının fransız dilindəki qarşılığı kimi *le mien*, *le tien*, *le sien* formalarını verir (7, s.147-148). Xatırladaq ki, Mirzə Kazım bəy indiki Türkiyə dilçiliyində olduğu kimi, türk dillərini ləhcələr (nareçiya) şəklində təhlil edir. Əslində, tarixilik baxımından müasir türk dillərinin ləhcələr adlandırılması uğurlu terminoloji yanaşmadır. Çünki bu termin türk dillərinin genetik əlaqələrini ifadə edir.

Əsərin ilk bölümündə Mirzə Kazım bəy orfoepiya prinsiplərindən bəhs edir. Mirzə Kazım bəy isimlərin hal kateqoriyasını indiki kimi altı hala deyil, yeddi hala bölür. Sağır nun səsinin varlığını faktlarla sübut edir. Cins kateqoriyasının türk dillərində leksik yolla ifadə edildiyini göstərir.

Özündən əvvəl fransız dilçisi A.Joberin qrammatika sxemindən bəhrələnən Mirzə Kazım bəy həm birinci, həm də ikinci nəşrdə A.Joberin qrammatikasında olduğu kimi, əsərin birinci hissəsini əlifba və tələffüz məsələləri ilə başlayıb adlar və əvəzliliklərlə qurtarmışdı, ikinci hissə feil və köməkçi nitq hissələrini əhatə edirdi, üçüncü hissə isə sintaksis bölməsi idi ki, bu bölmə A.Joberin qrammatikasında yox idi (5, s.107).

Kazan Universitetinin professoru İ.N.Berezin 1846-cı ildə bu əsər haqqında iki böyük rəy yazmış, onu hətta A.Joberin və digər əcnəbi müəlliflərin yazdığı türk qrammatikalarından üstün saymışdı. İ.N.Berezinin bu əsər haqqındakı maraqlı fikirlərindən biri budur ki, Azərbaycan dilini Mirzə Kazım bəy tatar dili adlandırmaqda düzgün mövqə tutmamışdır. Çünki Azərbaycan dili türk dili ilə tatar dilləri arasında

ortaq mövqe tutan müstəqil bir dildir (5, s.8-129). Bir faktı da qeyd edək ki, Mirzə Kazım bəyin yetişdirməsi olan türkoloq və şərqşünas İ.N.Berezin 1853-cü ildə yazdığı “Fars dilinin qrammatikası” əsərində eynilə Mirzə Kazım bəyin qrammatikasında olduğu kimi üç hissəli sxemdən istifadə etmiş, birinci hissədə əlifba və fonetika, ikinci hissədə nitq hissələrindən, üçüncü hissədə isə sintaksis məsələlərindən bəhs etmişdir. Yəni XIX əsrin ortalarında Rusiyada yazılan bir çox qrammatika kitablarında Mirzə Kazım bəyin dəsti-xətti davam etdirilmişdir.

Əsər çap olunduğu dövrdə onun haqqında 1848-ci ildə Almaniyada, Leypsiqdə Teodor Tsenker tərəfindən almanca, V.Şott tərəfindən 1850-ci ildə Almaniyada almanca, uyğur dilinin məşhur tədqiqatçısı, alman türkoloqu O.Böltliq tərəfindən 1848-ci ildə almanca müsbət rəylər çap olunmuşdu. Rusiyada isə Mirzə Kazım bəyin müasirləri: akademik V.A.Dorn, V.V.Qriqoryev və İ.N.Berezin tərəfindən əsər yüksək qiymətləndirilmişdi və həmin əsər haqqında böyük həcmli rəylər yazılmışdı (2, s.158-160).

Mirzə Kazım bəy “Türk-tatar dilinin qrammatikası” monoqrafiyasında türk dillərinin fonologiyasını, morfolojiyasını və sintaktik elementlərini müqayisəli şəkildə şərh edərək nümunəvi qrammatika kitabı yaratmış oldu və bununla da, türkologiyada universal qrammatika nəzəriyyəsi sahəsində bir məktəb yaratdı.

Mirzə Kazım bəyin qrammatikasını ümumdilçilik müstəvisindən qiymətləndirən İdris Abbasovun, haqlı olaraq, qeyd etdiyi kimi, böyük alimin nəzəri-dilçilik görüşlərinə diqqət etdikdə bir daha əmin oluruq ki, o, din, tarix, fəlsəfə, məntiq elmlərinə, müxtəlif şərq və qərb dillərinə bələd olmaqla yanaşı, qədim babil, hind, yunan, roma, ərəb qrammatik ənənələrindən başlamış modistlər, humanistlər, Por-Royal qrammatikası, Kartezian təlimi və dövrünün aparıcı dilçilik təmayülləri ilə yaxından tanış olmuşdur (1, s. 827).

Mirzə Kazım bəyin qrammatikasıdan çıxan nəzəri fikirləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür:

Hər hansı bir qrammatika yazarkən dil məhdudiyyəti olmamalıdır. Bu amil universal qrammatikanın əsas tələblərindən biridir;

Tipoloji cəhətdən fərqli dillərdən gətirilən nümunələr dil faktlarının tədqiqi üçün gərəkli bilgilər verə bilər;

Hər hansı bir qrammatika kitabı mütləq özündən əvvəlki qrammatika kitablarında qoyulan ənənəyə və sxemlərə əsaslanmalıdır;

Tipoloji müqayisə dillərin fonoloji, morfoloji və sintaktik səviyyələrdə divergensiyalarını müəyyənləşdirmək üçün gərəkli vasitələrdən biridir.

Beləliklə, Mirzə Kazım bəy türkologiyada öz qrammatika kitabı ilə fundamental qrammatika nəzəriyyəsinin əsasını qoymuş oldu.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Abbasov İ. Mirzə Kazımbəy. Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası. Tərcümə, tədqiq və şərh. – Bakı: – 2017. – 1007 s.
2. Kononov N.A. Rusiyada türk dillərinin öyrənilməsi tarixi (1917-ci ilə qədər). SSRİ-də türk filologiyası (1917-1967). – Bakı: Çinar-çap, –2006. – 352 s.
3. Rəcəbli Ə. Dilçilik tarixi. – Bakı: Maarif, – 1988. – 538 s.
4. Асланов В.И. М.А.Казем-бек-языковед // Советского тюркология. Баку: 1970, №6, с. 62-69.
5. Березин И.Н. Новые книги изданные в России // Журнал Министерства Народного Просвещения. – Спб.: Издательство Типография Императорской Академии Наук –1846. –Часть 52, с. 8-129.
6. Демирчизаде А.М. “Грамматика турецко-татарского языка” профессора Казем-бека // Проблемы тюркологии и истории востоковедения. Казань: 1964, с. 56-69.
7. Казем-бек, Мирза А. Общая грамматика турецко-татарского языка. –Казань: В университетской типографии, –1846. – 466 с.
8. Рзаев А. К. Мухаммед Али М. – Казем-Бек. – Москва: Наука, – 1989. –119 с.

Н.Иманова

**Теоретические лингвистические взгляды Мирзы Казима бея
Резюме**

В статье рассматриваются теоретические лингвистические взгляды Мирзы Казима бея, автора первой научной грамматики азербайджанского языка. Здесь на фоне творчества Мирзы Казим бека определяется его роль в развитии теоретической лингвистики и определяются основные источники теоретических идей Мирзы Казим бека. В статье важное место занимают субъективные взгляды автора на различные аспекты языковых взглядов Мирзы Казима бея. Теоретические мнения ученых, проводящих исследования в области Мирза Казим бея, также широко анализируются и оцениваются здесь. В статье показана что Мирза Казим бей, талантливый человек, был глубоким лингвистом. Его идеи по грамматике и теоретической лингвистике актуальны и сегодня.

Изучение научного наследия известного тюрколога Мирзы Казима бека, жившего и создавшего в XIX веке, позволяет нам переоценить, каким он был великим ученым. Работа Мирза Казим бека “Общая грамматика турецко-татарского языка” является одной из важнейших работ в истории азербайджанского языкознания. Эта работа также занимает важное место в истории тюркологии. В современную эпоху переоценка исследований Мирзы

Казим бека с современного теоретического уровня лингвистики доказывает силу его языкового потенциала. Однажды Мирза Казим бей, свободно владеющий арабским, персидским, еврейским, английским, немецким, французским, русским и татарским языками, выдвинул первые и основные теоретические лингвистические взгляды в истории азербайджанской лингвистики в своей работе “Общая грамматика турецко-татарского языка”. Неслучайно учитель многих известных лингвистов Мирза Казим бей считается основоположником русского востоковедения. Теоретические лингвистические идеи, выдвинутые в этой работе Мирзы Казим бека, доказывают, что первые элементы теории функциональной грамматики и когнитивной лингвистики являющейся одним из ведущих направлений в современной мировой лингвистике, были применены в XIX веке. Мирза Казим бей оставил свой след в истории языкознания своей работой “ Грамматика турецко-татарского языка “ , опубликованной в 1839 и 1946 годах. Известные лингвисты того времени высоко оценили эту работу. Они сказали, что эта работа была большим вкладом в языкознание. Их высокое мнение доказывает, что работа “ Грамматика турецко-татарского языка “ была фундаментальным исследованием. В этой работе Мирза Казим бей использовал метод типологического сравнения и сравнил материалы тюркских языков с древними мертвыми языками: санскритом и латынью, а также с современными живыми языками: французским, русским, английским и монгольским. Проведя эти сравнения, Мирза Казим бей пришел к важным научным выводам. Так один из великих лингвистов в XIX века Мирза Казим бей создал фундаментальную грамматическую работу.

Ключевые слова: Мирза Казим бек, теоретическая лингвистика, универсальная грамматика, лингвистика, сравнение

N.İmanova

Theoretical linguistic views of Mirza Kazim bey Resume

The article is dedicated to the theoretical linguistic views of Mirza Kazim bey, the author of the first scientific grammar of the Azerbaijani language. Here, in Mirza Kazim bey's creativity, his role in the development of theoretical linguistics is defined and the main sources of Mirza Kazim bey's theoretical ideas are identified. The author's subjective views on various aspects of Mirza Kazim bey's linguistic views occupy an important place in the article. Here the theoretical views of the leading scientists who have conducted a research on Mirza Kazim bey are also widely analyzed and evaluated. The article shows that Mirza Kazim bey, who was a

man of great talent, was a thorough linguist. His views on grammar and theoretical linguistics are still relevant today.

To study scientific heritage of a well-known turkologist Mirza Kazim bey who lived and created in the XIX century allows us to re-evaluate what a great scientist he was. Mirza Kazim bey's work "General Grammar of the Turkish-Tatar Language" is one of the most important works in the history of Azerbaijani linguistics. It also plays an important role in the history of Turkology. In modern age, the re-evaluation of Mirza kazim bey's researches from the modern theoretical level of linguistics proves the strength of his linguistic potential. Once Mirza Kazim bey who was fluent in Arabic, Persian, Jewish, English, German, French, Russian and Tatar put forward the first and primary theoretical linguistic views in the history of Azerbaijani linguistics with his work "General Grammar of the Turkish-Tatar Language". It is no coincidence that Mirza kazim bey who was a teacher of many well-known linguists is considered the founder of Russian oriental studies. Mirza Kazim bey's theoretical linguistic views which were put forward in this work prove that the early elements of cognitive linguistics and functional grammatical theory which is one of the leading trends in modern world were still applied in the XIX century. Mirza Kazim bey left his mark in the history of linguistics with his work "Grammar of the Turkish-Tatar Language" which was published in 1839 and 1946. Many well-known linguists expressed their high opinions on his work in that period. They mentioned that this work was a great contribution to linguistics. High opinions of well-known linguists in that period on this work prove that the work "Grammar of Turkish-Tatar Language" has been a fundamental research. In his work, Mirza Kazim bey compared the materials of Turkic languages with ancient dead languages such as Sanskrit and Latin, as well as with modern languages such as French, Russian, English and Mongolian languages by using the method of typological comparison. Mirza Kazim bey came to important scientific conclusions by making these comparisons.

Key words: Mirza Kazim bey, theoretical linguistics, universal grammar, linguistics, comparison

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 27.03.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 29.05.2020

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Aynel Məşədiyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SEVDA ABUZƏRLİ
ADU

Rəşid Behbudov134
sevdaabuzerli@yahoo.com.

**TƏLƏBƏLƏRİN KOMMUNİKASIYAYÖNÜMLÜ ŞİFAHİ
NİTQ VƏRDIŞLƏRİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ REAL
DİL MÜHİTİNİN YARADILMASININ VACİBLİYİ**

Xülasə

Məqalədə tələbələrin kommunikasiyayönümlü şifahi nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsində real dil mühitinin yaradılmasının vacibliyi vurğulanır. Tələbələrin kommunikasiyayönümlü şifahi nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsində müəllimin rolu təcrid edilmiş şəkildə deyil, kommunikativ dil təliminin tələbləri çərçivəsində qiymətləndirilməli və müəllimin rolu daha aydın nəzərə çarpmalıdır.

Kommunikativ yanaşma əzbərçiliyin əleyhinə olduğundan müəllimlər tələbələrə xarici dillərin qayda və strukturlarını əhatə edən biliklərlə təmin edən şəxs yox, sinifdə real dil mühiti yaradan şəxs kimi qiymətləndirilir. Kommunikativ Dil Təliminin tələblərinə uyğun olaraq, ingilis dili müəllimləri sinifdə real dil mühiti yaratmalı və tələbələrə həm dərstdə, həm də dərstdən kənar mühitdə ingilis dilində danışmağa ruhlandırmalıdır. Burada isə əsas məqsəd tələbələrin diqqətini qrammatika və leksik çalışmalar yönəltməkdən daha çox, verilmiş situasiya və mövzuya uyğun olan dil strukturlarının işlənməsinə və ya xüsusi dil məsələlərinə yönəltməkdir.

Xarici dil dərslərində dil mühitinin yaradılması tədris olunan dili həm öyrətmək, həm də öyrənmək baxımından əhəmiyyətli məsələdir. Formanın deyil, məhz məzmunun diqqət mərkəzində saxlayan kommunikativ yanaşma quru əzbərçiliyin əleyhinədir. Məqalədə göstərilir ki, kommunikativliyə istinad edən prinsiplərin tələblərinə əsasən tələbələr özləri öyrənmə prosesinə qoşulmalı və xarici dili mənimsəməyə çalışmalıdırlar. Bundan əlavə, məqalədə məşhur alim Ceremi Harmerin fikirlərinə istinad edilərək xarici dil öyrənmənin sinifdən kənar dil mühitində qeyri-iradi baş verdiyi vurğulanır. Müxtəlif müəlliflərə istinad edilərək müəllimlərin tələbələrin real həyatda qarşılaşa biləcəkləri situasiyalar qurmaları ön plana çəkilir. (The teachers should set up situations that students are likely to encounter in real life.)

Açar sözlər: dil mühiti, ünsiyyət sərəştəsi, kommunikativ yanaşma, dil mənimsəmə, fəal öyrənmə

Xarici dil dərslərində dil mühitinin yaradılması tədris olunan dili həm öyrətmək, həm də öyrənmək baxımından əhəmiyyətli məsələdir çünki “ünsiyyət sərəştəsi, eləcə də dilin kommunikativ yolla öyrədilməsi haqqında müasir nəzəriyyənin əsasın-

da ünsiyyətin interaktiv xarakterdə olması dayanır” [2, s.50]. İnteraktivlik isə yalnız və yalnız dil mühitində gerçəkləşə bilər. Əgər vaxtilə şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi kiçik mətnlərin, xüsusilə də dialoji nitq parçalarının əzbərlənməsini nəzərdə tuturdusa, məsələn, “Пособие по развитию навыков устной речи” (Keep Up Your English) kitabının müəllifləri “Metodik tövsiyyələr bölməsi” ndə bu xüsusi qısa dialoqların (flashes of conversation) və nitq çalışmalarının köməyi ilə verilmiş danışq şablonlarının əzbər öyrənilməsini və möhkəmləndirilməsini təklif edirlər [3, s. 7], formanın deyil, məhz məzmunun diqqət mərkəzində saxlanıldığı kommunikatativ yanaşma quru əzbərçiliyin əleyhinədir. Daha doğrusu, interaktivliyə və kommunikativliyə istinad edən prinsiplərin tələblərinə əsasən tələbələr özləri öyrənmə prosesinə qoşulmalı, onun tərkib hissəsinə çevrilərək xarici dili mənimsəməyə çalışmalıdırlar. “Kommunikativ dil təlimi kommunikasiyanın yaranmasını önə çəkərək real həyat situasiyalarından faydalanır. Müəllim tələbələrin real həyatda qarşılaşa biləcəkləri situasiya qurur... Kommunikativ dil təlimi həmçinin tələbələrin hədəf dili müxtəlif kontekstlərdə işlətmələrinə yardım etməyi və dil funksiyalarını öyrənmələrini xüsusilə vurğulayır” [7, s.54].

Ceremi Harmer xarici dil öyrənməni sinif daxilində deyil, sinifdən kənar dil mühitində qeyri-iradi baş verdiyini vurğulayaraq yazır: “Sinifdən kənarda dil öyrənmənin uşaqların və böyüklərin öyrənmə təcrübələrində müəyyən eynilik var. Birincisi, onlar hətta həmin dildə spontan olaraq danışa bilməsələr belə az-çox anladıqları dillə üzləşirlər. İkincisi kommunikasiya qurmağı bacarsınlar deyə onlarda dil öyrənmə meyli artır. Həyat, öyrəndikləri dili işlədə bilmək şəraiti onlara linqvistik əzəllərini gücləndirmək – öz inkişaf və bacarıqlarını yoxlamaq imkanı verir” [5, 24].

Müəllifin qeyd etdiyi, bizim də razılaşdığımız kimi dil mühitində, “dil daşıyıcılarının əhatəsində” dil öyrənmə daha asan və məhsuldar olur. Təbii dil mühitində dil mənimsəmənin sinif otağında dil öyrənmədən fərqi məhz dil mühitinə düşmüş insanın ünsiyyət qurmaq, qarşısındakını anlamaq və öz fikrini anlatmaq istəyi onu həmin dili öyrənməyə məcbur edir. Xarici dil dərslərində isə adətən qarşısındakını anlamaq məcburiyyəti və başa düşülməmək qorxusu olmur çünki ana dilində asanlıqla öz fikrini izah edən və qarşı tərəfdən də fikrinin xarici dildə izah olunması tələbi ilə qarşılaşmayan tələbənin işi “asanlaşır” ki, elə əslində əsl çətinlik də məhz budur. Malik olduqları qrammatik, leksik bilikləri aktivləşdirmək məcburiyyəti, tələbi meydana çıxmadığından tələbələrin həmin bilikləri passiv olaraq qalır. Deməli, müəllimlər tələbələrin malik olduqları dil biliklərindən aktiv istifadə edə bilmələri, eyni zamanda yeni bilik və bacarıq əldə edə bilmələri üçün real dil mühiti yaratmağı bir məqsəd kimi qarşılarına qoymalı və optimal vasitələrdən istifadə edərək bu məqsədə nail olmalıdırlar çünki “interaktivliyə istinad edən prinsiplərin tələbləri ondan ibarətdir ki, tələbələr özləri öyrənmə prosesinə qoşulduqda, onun tərkib hissəsinə çevrildikdə xarici dildən müvəffəqiyyətlə istifadə edirlər” [2, s. 50].

Müəllimin dərslər boyunca əsasən xarici dildə danışması kommunikativ təlim və tələbələrin kommunikasiyayönümlü şifahi nitq vərdislərinin inkişaf etdirilməsində

həllədiçi amildir. Müəllim ingilis dilində ünsiyyət yartmaqla tələbələrin ünsiyyət verdişlərini formalaşdırma bilər. Bu məqam təbii ki, müəllimin professional səriştəsinin yüksək olması, dərslə hazırlığı əsas şərt hesab edilir. Mətləbdən uzaqlaşmadan yenidən Ceremi Harmerə istinad edərək deyə bilərik ki, “təbii dil mühitində dil mənimsəmənin bütün bu xüsusiyyətlərini dərslə yaratmaq çətin, ancaq elə elementlər (ünsürlər) var ki, biz onları təqlid etməyə çalışmalıyıq” [5, s. 24].

Dil öyrənənlər “motivasiya edilməli, dillə üz-üzə qalmalı və dildən istifadəyə imkan verilməlidir” fikrini xüsusi vurğulayan Ceremi Harmer dərslə uğurlu dil öyrətmə elementlərini (ünsürlərini) aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

Birinci element (ünsür) – cəlb etməkdir. Bu element (ünsür) öyrətmə prosesində müəllimlərin tələbələrin marağını oyatmağı, onların dərslə iştirakını təmin etməyi nəzərdə tutur.

Müəllif sönük, maraqsız dərslə tələbələrin nəslə öyrənə bilməsini “elektrikin cərəyandan ayrılması” (“switched off”) feli ilə müqayisə edərək öyrəncilərin belə dərslə tənqə gəldiklərini, bundan fərqli olaraq “əyləncəli” öyrənmə prosesinin isə daha səmərəli olduğunu qeyd edir.

Tələbələrin çətinliklə üzləşdikləri, özlərinin birbaşa iştirakının təmin olunduqları dərslərdə ikinci element kimi müəllif “öyrənmə”ni (study) göstərir. Bu məqamda öyrənməni özündə ehtiva etdirən çalışmalara əsasən ən sadə səs mənşəq etdirilməsindən tutmuş verilmiş mətndəki xüsusi təsirlərə qədər; felin zamanlarından tutmuş qeyri-rəsmi nitqin izahına, danışq üslubunun izahına qədər tədqiq olunmalıdır, yəni verilmiş mətn üzərində əməli iş aparılmalıdır.

Müəllif tələbələrin öyrənə biləcəkləri müxtəlif tərzləri sadalayaraq göstərir ki, burada müəllim mətn daxili qrammatikanı özü izah edə və ya tələbələr materialdakı qrammatikanı özləri kəşf edə bilərlər və yaxud onlar qruplar şəklində oxu tapşırığı yerinə yetirə və ya mətnin yeni sözlərini öyrənə bilərlər. Öyrənmə dilin quruluşunun üzərində əsas diqqətin cəmlənməsinin istənilən mərhələsidir.

Üçüncü element (ünsür) fəallaşdırmaqdır (activate). Bu element (ünsür) tələbələrin bacardıqları qədər dildən sərbəst və “kommunikativ” şəkildə istifadə edə biləcəkləri tapşırıq və çalışmaları özündə birləşdirir. Burada əsas məqsəd diqqəti dil quruluşunun və ya xüsusi dil məsələlərinin (bits) daha dəqiq desək, qrammatik modellərin, lesikanın mənşəqinə deyil, tələbələrin verilmiş situasiyaya və ya mövzuya müvafiq olan dildən istifadə etməyə yönəltməkdir. [5, s. 25-26].

Təbii ki, hər kəs dərslə dili eyni dərəcədə mənimsəyə bilməz. Ancaq düzgün təşkil olunmuş şərait daxilində xarici dilin öyrənilməsinin müsbət nəticələri ola biləcəyini nəinki inkar edə bilmərik, hətta təsdiq etməliyik. Bu da bir daha dil öyrənmədə real dil mühitinin yaradılmasının və ya Ceremi Harmerin dili ilə desək “təqlid edilməsi”nin vacib amil olduğu fikrinin doğruluğunu təsdiq edir.

Mark Fleçer isə “Teaching Through English” kitabının giriş hissəsində İngilis dilinin tədrisi zamanı “sinfin idarə olunmasında İngilis dilindən istifadə olunması”nı tövsiyyə edərək dərslə başlamasından bitənədək müəllim və tələbələrin istifadə edə

biləcəkləri bütün mümkün ifadələri qruplaşdırmış və bölmələr üzrə təqdim etmişdir [4, 2]. “Məzmun və Dilin İnteqrasiya olunduğu” (Content & Language Integrated Lessons) bu cür dərslər tələbələrin kommunikasiyayönümlü şifahi nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsində müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Xarici dil dərslərində real dil mühitinin yaradılmasında autentik materiallardan istifadənin xüsusi yeri var. Bəs autentik material nədir?

Xarici dil daşıyıcısının dilindən verilmiş, yazılmış istənilən mövzu yazılma və deyilmə ilindən asılı olmayaraq autentikdir. Adaptə olunmamış istənilən material (hekayə, roman) autentikdir. Bu baxımdan da tələbələrin reseptiv (receptive) dil vərdişləri ilə yanaşı produktiv (productive) dil vərdişlərinin də inkişaf etdirilməsi müəllimlərin diqqət mərkəzində olmalı, bu vərdişlərin inkişaf etdirilməsi üçün müəllimlərin yeri gəldikcə əlavə materiallara, məsələn xaricdə dərc olunmuş qəzet məqalələrinə müraciət etmələri tövsiyyə olunmalı və müsbət hal kimi qarşılanmalıdır. “Qeyd etməliyik ki, autentik materiallar seçilərkən ehtiyatla seçilməli, tələbələrimizin yaş, qrup səviyyəsinə uyğunlaşdırılmalıdır. Əks təqdirdə bu dil fakültələrində təhsil alan istənilən kursda oxuyan tələbənin demotivasiyasına gətirib çıxarır. Dil fakültələrində autentik materiallardan istifadə zamanı onların linqvistik bilik səviyyələri də diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır” [1, s. 125].

Ədəbiyyat

1. Hacıyeva Q. Dil fakültələrinin yuxarı kurslarında autentik materiallardan istifadənin səmərəli yolları. Tətbiqi Dilçiliyin müasir problemləri III Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. Bakı: ADU, 25-26 oktyabr, 2018, s. 124-125.
2. Kazdal V. “İngilis dilinin tədrisində kommunikativ yanaşma və onun tətbiqinə təsir göstərən amillər: Ped. fəl. dok. ... dis. Bakı: 2006, 144 s.
3. Ельникова Э.П., Кудрявцева Л.А., Ширманова М.Ф., Зарубина З.В. Пособие по развитию навыков устной речи (Keep Up Your English). Москва: Междунар. отношения, 1975, 264 с.
4. Fletcher M. Teaching through English. Classroom language for teachers and students. Brain Friendly Publications. Great Britain: Hythe Printers Ltd, 2006, 46 p.
5. Harmer J. How to teach English. Harlow, England: Addison Wesley Longman Limited, Printed in Malaysia, 2004, 198 p.
6. Huseynzade G. Quality Education and Teacher Training. // Prometheus – Reports of the meeting held under the auspices of UNESCO on the creation of the Network of Pedagogical Universities of South Caucasian Region. Baku:AUL, 16-18 May, 2001, p.17-24.
7. Ismailova D. A. Teaching English as a Foreign Language. (Textbook). Baku: Moutarjim, 2011, 320 p.

Abuzarli S.Z.

Summary

The importance of creating a real language environment to improve students' communication-oriented skills

The article emphasizes the importance of creating a real language environment in order to improve students' **communication-oriented skills**. The role of the teacher in developing students' **communication-oriented skills** is not isolated, but it needs to be assessed within the framework of requirements of communicative language teaching and the role of the teacher should be clarified.

The communicative approach not support memorizing, learning something by heart. Therefore, teachers are not considered to be the persons who provide students with knowledge covering the rules and structures of foreign languages, but rather the experts who are able to create a real language environment in the classroom. According to the requirements of the Communicative Language Teaching, English teachers should try to create a real language environment in the classroom and encourage students to speak English during the lessons and out of class.

The main purpose here is to focus students' attention on the usage of language structure or specific language issues which is relevant to the given situation or theme, rather than on grammar or vocabulary exercises.

Creating a language environment in foreign language classes is an important issue in terms of both teaching and learning the language being taught. The communicative approach, which focuses on content rather than form, is opposed to dry memorization. The article states that according to the requirements of communicative principles, students should join the learning process themselves and try to master a foreign language.

In addition, the article quotes the famous scientist Jeremy Harmer as saying that learning a foreign language takes place involuntarily in an out-of-class language environment. Referring to various authors, it is emphasized that teachers should set up situations that students may encounter in real life.

Key words: language environment, communication skills, communicative approach, language acquiring, active learning

Абузарли С.З.

Резюме

Важность создания реальной языковой среды для развития у студентов навыков устной речи, ориентированная на коммуникацию

В статье подчеркивается важность создания реальной языковой среды для улучшения навыков общения студентов. Роль учителя в развитии коммуникативных устных навыков учащихся не является изолированной, но ее необходимо оценивать в рамках преподавания коммуникативного языка, а роль учителя следует уточнить. Коммуникативный подход не поддерживает запоминание, изучение чего-то наизусть. Таким образом, учителями считаются не те, кто предоставляет учащимся знания по правилам и структурам иностранных языков, а эксперты, способные создать реальную языковую среду в классе. В соответствии с требованиями преподавания коммуникативного языка учителя английского языка должны стараться создавать языковую среду в классе и поощрять учащихся говорить по-английски во время уроков и вне занятий. Основная цель здесь - сосредоточить внимание студентов на использовании языковой структуры или конкретных языковых проблем, которые имеют отношение к данной ситуации или теме, а не на грамматических или словарных упражнениях. Создание языковой среды на уроках иностранного языка является важной проблемой с точки зрения как преподавания, так и изучения изучаемого языка. Коммуникативный подход, который фокусируется на содержании, а не на форме, против сухого запоминания. В статье говорится, что в соответствии с требованиями коммуникативных принципов студенты должны сами присоединиться к процессу обучения и попытаться освоить иностранный язык. Кроме того, в статье цитируется известный ученый Джереми Хармер, который говорит, что изучение иностранного языка невольно происходит в внеклассной языковой среде. Обращаясь к различным авторам, подчеркивается, что учителя должны создавать ситуации, с которыми студенты могут столкнуться в реальной жизни.

Ключевые слова: языковая среда, коммуникативные навыки, коммуникативный подход, освоение языка, активное обучение

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.02.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 18.05.2020

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Yeganə Orucova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ELNURƏ VERDİYEVA
Bakı Slavyan Universiteti
Bakı ş., S.Rüstəm 33
eli-1986@mail.ru

**“DÜNYANIN DİL MƏNZƏRƏSİ” MÜASİR KOQNİTİV DİLÇİLİYİN
FUNDAMENTAL ANLAYIŞLARINDAN BİRİ KİMİ**

Xülasə

“Dünyanın dil mənzərəsi” anlayışı müasir koqnitiv dilçiliyin fundamental anlayışlarından biri hesab olunur. Bu anlayışı koqnitiv dilçilik fəlsəfə və fizika elmlərindən mənimsəmişdir. Hazırda dünyanın dil mənzərəsi insanla onun yaşadığı dünya, dillə təfəkkür münasibətlərinin öyrənilməsi üçün əsas rolunu oynayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünyadakı bütün dillərin özünəməxsus, bənzərsiz ümumi mənzərəsi mövcuddur. Bu mənzərə gerçəkliyin dildə fiksə edilmiş və bir dilin daşıyıcıları üçün spesifik olan qavrama sxemidir.

Dil mənzərəsi həm də dünyanın universal, rəşional-spesifik qavranılması vasitəsidir. Hər hansısa bir dilin mənzərəsi ilə qarşılaşarkən, həmin dildə danışan insanların mədəniyyəti, milli mentaliteti, düşüncə tərzilə də tanış olmaq mümkündür.

Dil mənzərələri arasındakı fərqlər özünü əsasən başqa dillərə tərcüməsi qeyri-mümkün olan konseptlərin mövcudluğunda göstərir. Bu konseptlər konkret bir dilin sərhədləri içində öz varlıqlarını sürdürürlər. Onların olduğu kimi başqa bir dilə köçürülməsi mümkün deyil. Bu vaxt tərcümə dilində uyğun konseptlərin tapılması lazımdır. Buna görə də dünyaya başqa bir xalqın gözü ilə baxmaq istəyən hər bir şəxs, o xalqın danışdığı dili mütləq dərindən öyrənməlidir.

Dünyanın dil mənzərəsi dünyanın konseptual mənzərəsi ilə sıx bağlıdır. Dünyanın konseptual mənzərəsi insanın varlığının spesifikliyini əks etdirir. Konseptual mənzərə həm də, insanın dünya ilə qarşılıqlı əlaqələrini, mövcudluğunun şərtlərini ortaya çıxarır. Dünyanın dil mənzərəsi isə insanın dünyasının fərqli mənzərələrini və dünyanın ümumi mənzərəsini özündə əks etdirir.

Dünyanın dil mənzərəsi dünyanın xüsusi mənzərələrindən (kimya, fizika və s.) öndə gəlir və onların formalaşmasını təmin edir. Belə ki, insan həm dünyanı, həm özünü hər şeydən əvvəl içində ictimai-tarixi təcrübənin toplandığı dil vasitəsilə anlayır. Bu təcrübə sözlərin və sabit ibarələrin mənalarında, dildə fiksə edilmiş davranış normalarında və s.-də ifadə olunur.

Yuxarıda öz əksini tapan məsələlər koqnitiv dilçiliyin fundamental anlayışlarından biri kimi “dünyanın dil mənzərəsi” anlayışının öyrənilməsinin nə qədər böyük əhəmiyyətə sahib olduğunu göstərir.

Açar sözlər: dil mənzərəsi, milli mentalitet, konsept, ictimai-tarixi təcrübə, kollektiv şüur

Bu gün “dünyanın dil mənzərəsi” anlayışının tədqiqinə həsr olunmuş çox sayda elmi iş mövcuddur. İlk dəfə belə bir mənzərənin mövcudluğu haqqında fikri isə V. fon Humboldt səsləndirmişdir. O, dilin təhlilində dialektik metod tətbiq etmişdir. Məhz V. fon Humboldt hər bir dilin şüur ilə ayrılmaz vahid şəklində obyektiv dünyanın subyektiv mənzərəsini yaratdığını vurğulamışdır. Sonralar onun bu sahədəki fikirləri davamçıları tərəfindən daha da inkişaf etdirilmiş və bu davamçılardan biri olan L.Vaysgerber XX əsrin otuzuncu illərində elmə “dünyanın dil mənzərəsi” terminini gətirmişdir. L.Vaysberger qeyd etmişdir ki, hər bir toplumun dilində mənəvi məzmun, bilik xəzinəsi yaşayır və bu xəzinəni o dilin dünya mənzərəsi adlandırmaq gərəkdir (2).

Qeyd olunmalıdır ki, hər bir dildə dünya mənzərəsi bir cür şərh edilir, çünki məhz dil mədəniyyətin tərkib elementi rolunda çıxış edir (1, 372). Dünyanın dil mənzərəsi çərçivəsində konkret dil qrupu üzvlərinin sadəcə onları əhatə edən gerçəklik haqqında deyil, həm də insanın özü, onun psixikası və təfəkkürü haqqında da təsəvvürləri güzgüdəki kimi əks olunur. Buna görə də dilçilikdə bəzən “dünyanın dil mənzərəsi” termini ilə yanaşı “dünyanın milli dil mənzərəsi” termini də işlədilir. Rus tədqiqatçısı O.A.Kornilov bu və ya digər milli dilin bir neçə əsas funksiya daşdığını vurğulayır (3, 4). Tədqiqatçının fikrincə, bu funksiyalardan biri “real gerçəklik haqqında bir dil kollektivinin bütöv təsəvvürlər və biliklər məcmusunun fiksə edilməsi və qorunub saxlanması”dır. Belə böyük miqyasda bir biliyin, məlumat bazasının formalaşması leksik və frazeoloji dil tərkibində özünü göstərən kollektiv şüurun mövcudluğu sayəsində mümkün olur. Buna görə də “dünyanın dil mənzərəsi” universalıyası son vaxtlar onun milli spesifikliyinə daha çox diqqət ayıran müasir dilçilərin tədqiqat işlərinin mərkəzində durur. Bu və ya digər xalqın “dil mənzərəsi”nin öyrənilməsinə O.A.Kornilov, Q.V.Kolşanski, V.Q.Qak, L.A.Çernişeva, A.A.Ufimtseva və s. kimi tədqiqatçılar elmi araşdırmalar həsr etmişlər.

Bəzi tədqiqatçılar insanı əhatələyən dünyanın üç formaya sahib olduğunu qeyd edirlər. Bunlardan biri, dünyanın gerçək mənzərəsi, digəri, dünyanın mədəni (və ya idraki) mənzərəsi, üçüncüsü isə dünyanın dil mənzərəsidir. Dünyanın gerçək mənzərəsini obyektiv insan varlığı şərtləndirir. Dünyanın mədəni mənzərəsi – dünyanın gerçək mənzərəsinin insanın hissiyyat orqanları vasitəsilə əldə etdiyi təsəvvürlər əsasında formalaşmış və həm kollektiv, həm də fərdi insan şüurundan keçmiş anlayışlar nöqtəyi-nəzərindən əks olunmasıdır. Dünyanın dil mənzərəsi isə dünyanın mədəni mənzərəsi vasitəsilə gerçəkliyin əksidir. Üstəlik, dünyanın birinci və ikinci dərəcəli mənzərələri mövcuddur. Dünyanın birinci dərəcəli mənzərəsi ana dili vasitəsilə qurulur, ikinci dərəcəli mənzərə isə hansısa xarici dilin öyrənilməsinin

nəticəsində ortaya çıxır. Bir başqa dilin dil mənzərəsi ilə qarşılaşarkən, biz bu dilin daşıyıcısının mədəniyyəti, milli mentaliteti, özünəməxsus düşüncə tərzii ilə də tanış oluruq. Bu milli mentalitetin, düşüncə tərzinin formalaşmasında təbii ki, mədəni-məişət ənənələri, tarixi hadisələr, ətraf mühit şərtləri (coğrafiya, iqlim, təbiət və s.) böyük rol oynayır. Bunun ardınca milli mentalitetin bu özünəməxsus cəhətləri həmin mentalitetə sahib xalqın milli dilinə və bu dildə mövcud olan dünyanın dil mənzərəsinə keçir, burada möhkəmlənir. Sonra isə bütün bunlar dil vasitəsilə gələcək nəsillərə artıq hazır verbal şəkildə ötürülür. Beləliklə də bir növ “dil fərdi şüur ilə xalqın, müxtəlif nəsillərin şüuru arasındakı uçurumdan adlamağa imkan yaradır” (4, 6).

Dünyanın dil mənzərəsi dünyanın xüsusi mənzərələri (kimya, fizika və s.) ilə bir sırada durmur, əksinə onlardan öndə gəlir və bu anlayışları formalaşdırır. Çünki insan həm dünyanı, həm özünü içində ictimai-tarixi təcrübənin (həm bəşəri, həm də milli) toplandığı dil vasitəsilə anlamağa qadirdir.

Müxtəlif dillər vasitəsilə yaradılan dünya mənzərəsi bəzi xüsusiyyətlərinə görə bənzər, bəzi xüsusiyyətlərinə görə isə fərqlidir. Dil mənzərələri arasındakı fərqlər özünü ilk növbədə başqa dillərə tərcümə olunmayan və konkret bir dil üçün spesifik olan konseptləri içində cəmləyən xüsusi sözlərin mövcudluğunda göstərir. Bu cür sözlərin mədəniyyətlərarası çərçivədə tədqiqi müxtəlif dillərdə mövcud olan dünyanın dil mənzərələri arasında əlaqələndirmələr qurmağa imkan yarada bilər. İnsanlar kimi dillər də müxtəlifdir. Onların hər birində dünya haqqında öz təsəvvürü əks olunur. Su nədir, sürətli hərəkət etmək necə olur, anlamaq nə deməkdir – bu sualların cavabları bütün dillərdə bənzər olsa da, bəzən müəyyən fərqliliklər də göstərir. Əslində, biz eyni dünyada yaşayırıq, başımız üzərində eyni səmadır, eyni günəşin istisinə qızınırıq, hamımız sevinirik, kədərlənirik, həyəcanlanırıq, qorxuruq, ümid edirik. Amma bütün bunlar bizim eyni hissləri yaşadığımızı, eyni şeylər gördüyümüzü, düşündüyümüzü deməyə əsas verə bilməz. Məsələn, yuxarıda da qeyd etdiyimiz “su nədir?” sualını müxtəlif millətlərin nümayəndələrinə versək, “su mayedir”, “su rəngsiz mayedir”, “su həyat mənbəyidir”, “su dənizlər və okeanlardır”, “su yağışdır” və s. kimi fərqli cavablar alarıq. Bu suala bir fizik cavab verməyə başlasa, suyun fiziki xüsusiyyətləri haqqında eşidəcəklərimiz bizi daha da təəccübləndirə bilər. Çünki, bizim peşələrimiz, məşğuliyyətlərimiz də düşüncə tərzimizə təsir edir. Deməli, su və su haqqında təsəvvürlər eyni şey deyil.

Eyni misalı istənilən digər konsept haqqında da çəkmək olar. Araşdırdıqda, müxtəlif xalqların konkret bir konseptlə bağlı fərqli münasibətlərinin ortaya çıxacağı şübhəsizdir. Və bu fərqliliklər həmin xalqların o konseptlə bağlı formalaşmış təsəvvürlərinə də təsir edir. Yəni biz, öz şüurumuzda dünyada mövcud olan hər şey haqqında öz şəxsi təsəvvürlərimizi formalaşdırırıq. Dil isə bizim bu ümumi təsəvvürlərimizi ifadə edir. Bu təsəvvürlər dünyanın mümkün mənzərələrindən sadəcə biridir. Dünyanın mənzərələri müxtəlif dillərdə bir-birindən fərqlənir – bəzən ciddi, bəzən çox az sezilən bir şəkildə. Burada əsas rolu bu dillərdə danışan xalqların mədəniyyətlərinin, adət-ənənələrinin bir-birinə nə qədər yaxın olduğu oynayır.

Yuxarıda yazılanlardan belə aydın olur ki, dil bizimlə dünya arasında duran güzgüdür; amma o, dünyanın heç də bütün xüsusiyyətlərini əks etdirmir. Onun əks etdirdiyi xüsusiyyətlər nədənsə bizim əcdadlarımıza daha vacib görünən və onların bizə ötürdükləri xüsusiyyətlərdir. Təbii ki, dil divar deyil. Bir xarici dili öyrənib dünyaya başqa xalqın gözü ilə baxmaq, hətta öz ana dilinin “içində” qala-qala dünya haqqında təsəvvürlərini dəyişmək də olar. Məsələn, alimlər elə bu cür də edirlər. Onlar hər şeydən əvvəl özlərinin xüsusi dillərini yaradırlar. Bir fizik maye və qazların xüsusiyyəti haqqında danışanda, onun dili bizim gündəlik istifadə etdiyimiz danışq dilindən fərqlənir. Bu fərq misal üçün, Azərbaycan və rus dilləri arasındakı fərqdən də böyükdür. Fizikin molekul və ya istilik tutumu adlandırdığı şeylərin çətin ki, bizim şüurumuzdakı dil mənzərəsində qarşılığı olsun.

Əslində, dünyanın dil mənzərəsinin öyrənilməsi məsələsi dünyanın konseptual mənzərəsi ilə sıx bağlıdır. Dünyanın konseptual mənzərəsi insanın və onun varlığının spesifikliyini, onun dünya ilə qarşılıqlı əlaqələrini, mövcudluğunun şərtlərini, dünyanın dil mənzərəsi isə insanın dünyasının fərqli mənzərələrini və dünyanın ümumi mənzərəsini əks etdirir. Konseptual dünya mənzərəsi idraki və sosial fəaliyyətin nəticələrini əks etdirərək daim yenilənir. Dünyanın dil mənzərəsinin ayrı-ayrı fraqmentləri isə insanların dünya haqqında köhnəlmiş, qədim dövrlərdən qalma təsəvvürlərini hələ uzun müddət qoruyub saxlayır, “yeni yaranan və alınma şeylərin yanında çox vaxt uzaq qədimlik yaşamağa davam edir” (5, 125).

Dünyanın dil mənzərəsi gerçəkliyin dildə fiksə olunmuş və bu dilin daşıyıcıları üçün spesifik olan qavrama sxemidir. Bu mənzərə həm də dünyanın müəyyən olunmuş universal, eyni zamanda rəsonal-spesifik qavrama və konseptualizasiya vasitəsidir. Bu vasitə ilə ifadə olunan mənalər vahid (kollektiv) baxış sistemi formalaşdırır və bu, dilin bütün daşıyıcıları üçün mütləq sistem olur.

Bu mənada dünyanın dil mənzərəsi onun ümumi mənzərəsinin daha dərin bir qatıdır. Burada dil vasitəsilə insanın dünyanı qavramasının nəticələri əks olunur. Bu qat həm də insanın dünyaya münasibətinin yönünü müəyyənləşdirir. Dünyanın dil mənzərəsi bütün var olanların dil kombinasiyaları vasitəsilə bütöv dünya kimi təsviridir. Bu təsvirin meydana gəlməsində xalqın çoxəsrlik təcrübəsi də az rol oynamır. Burada birincisi, insan, onun maddi və mənəvi həyat fəaliyyəti, ikincisi, onu əhatə edən hər şey – məkan, zaman, canlı və cansız təbiət və s. öz əksini tapır.

Dünyanın dil mənzərəsində hər bir dil üçün xarakterik olan sözlər, söz birləşmələri və sintaktik konstruksiyalar əks olunur. Bütün bu dil vahidləri dünyanın dil mənzərəsi təmsalında insanın öz ətrafına xüsusi münasibətini, öz ətrafını dərk etməsini (bütün canlı varlıqları, təbiəti, nəhayət, özünü) formalaşdırır, bununla da davranışın xüsusiyyətlərini, normaları və ümumi dəyərləri, onların həyatın müxtəlif təzahürləri ilə ya izahsız – elmi faktların və nəzəriyyələrin sadə təzadı, ya da elmi yolla əlaqələrini müəyyənləşdirə bilərlər.

Göründüyü kimi “dünyanın dil mənzərəsi” kimi terminlər hələ tam konkret təsnifata sahib deyillər. Koqnitiv dilçilik yeni bir elm sahəsi olduğu üçün onun

terminoloji bazası da müəyyənləşmə, dəqiqləşmə dövrünü yaşayır. Bu anlayışların hər birinə yüzlərlə tədqiqat işi həsr olunsada, yaxın gələcəkdə onların hələ də ciddi tədqiqata ehtiyacları olacaqları açıq-aydın görünür.

Ədəbiyyat

1. Березин Ф.М., Головин Б. Н. Общее языкознание. М.: «Просвещение», 1979, 416 стр.
2. Вайсгербер Й.Л. Родной язык и формирование духа. М.: УРСС эдиториал, 2004, 232 стр.
3. Корнилов О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. 2-е издание, испр. и доп. М.: ЧеРо, 2003, 349 стр.
4. Селиванова Е.А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации. Киев: «Брама», 2004, 336 с.
5. Юдин А.В. Русская народная духовная культура. М.: «Высшая школа», 1999, 331 стр.

Elnura Verdiyeva

“The language picture of the world” as a fundamental phenomenon of modern cognitive linguistics

Summary

“The language picture of the world” is considered as a fundamental phenomenon of modern cognitive linguistics. Cognitive linguistics received this notion from philosophy and physics. Currently, the language picture of the world plays great role in studying relationships between the human and world that he lives in, the mind and the language.

It should be mentioned that every language has its unique general picture which is typical only to that language. This picture is perception scheme which is fixation of reality in language and specific to native speakers.

Language picture also is a means of universal, rational-specific understanding of this world. While encountering the picture of any language, it is possible to learn about national mentality, culture, and the way of thinking of the native speakers of that language.

The differences among language pictures appear in existence of certain concepts that are impossible to translate into other languages and spend their life within the limitations of the concrete languages. It is impossible to translate them into another language as the way they are. The relative concepts could be found for

this purpose. Therefore, anyone intending to enrich ideas about the world or look at the world from another nations perspective should learn the language of that nation.

The language picture of the world is closely connected to the conceptual picture of the world. The conceptual picture of the world reflects uniqueness of the human existence. The conceptual picture also reveals human's relationships with the world and the conditions of its existence. On the other hand, the language picture of the world contains various picture of the human's world and the general picture of the world.

The language picture of the world goes ahead of the othe specific pictures of the world (chemistry, physics etc.) and ensures their formation. Thus, human understands both the world, and himself by means of the language that carries all social-historical experiences. This experience is expressed in the meanings of words and utterances, behaviour norms fixated in language etc.

The above mentioned issues show the importance of learning the language picture of the world as one of the fundamental notions of cognitive linguistics.

Key words: linguistic view, national mentality, concept, socio-historical experience, collective consciousness

Эльнура Вердиева

**«Языковая картина мира» как одно из фундаментальных понятий
современной когнитивной лингвистики**

Резюме

Понятие «языковая картина мира» считается одним из фундаментальных понятий современной когнитивной лингвистики. Когнитивная лингвистика переняла это понятие из философии и физики. В настоящее время языковая картина мира играет ключевую роль в изучении отношений между человеком и миром, в котором он живет, между языком и мышлением.

Следует отметить, что все языки мира имеют уникальную, характерную только для одного языка общую картину. Эта картина представляет собой схему восприятия реальности, закреплённую в языке и специфичную для носителей этого языка.

Языковая картина также является средством универсального, рационально-специфического восприятия мира. Изучая картину конкретного языка, можно познакомиться с культурой, национальным менталитетом и мышлением людей, говорящих на этом языке.

Различия между языковыми картинами проявляются главным образом в концептах, которых невозможно перевести на другие языки. Эти концепты

продолжают существовать только внутри определенного языка. Их нельзя точь в точь перевести. В этом случае необходимо найти подходящие концепты на языке перевода. Поэтому любой, кто хочет взглянуть на мир глазами другого народа, должен фундаментально выучить его национальный язык.

Языковая картина мира тесно связана с его концептуальной картиной. Концептуальная картина мира отражает специфику человеческого существования. Она также раскрывает взаимодействие человека с миром и условия человеческого существования. Языковая картина мира отражает различные картины мира человека и общую картину мира.

Языковая картина мира опережает специальные картины мира (химическую, физическую и т. д.) и обеспечивается их формирование. Таким образом, человек понимает и мир, и себя, прежде всего, через язык, в котором накапливается социально-исторический опыт. Этот опыт выражается в значениях слов и устойчивых выражений, в нормах поведения, зафиксированных в языке, и т.д.

Вышеуказанные вопросы показывают, насколько важно изучать понятие «языковой ландшафт мира» как одного из фундаментальных понятий когнитивной лингвистики.

Ключевые слова: языковая картина, национальный менталитет, концепт, социально-исторический опыт, коллективное сознание

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.01.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 08.05.2020

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nigar Vəli
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

GÜLŞƏN MƏMMƏDLİ
Azərbaycan Dillər Universiteti
Bakı ş., R. Behbudov 134
aliyevagulshan@gmail.com

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN BƏDİİ MƏTNLƏRİNDƏ TƏKRARIN MÜXTƏLİF NÖVLƏRİNİN İŞLƏNMƏSİ

Xülasə

Bədii üsluba aid olan və obrazlı, emosional nitq forması hesab edilən bədii mətn geniş anlayışdır. Bədii mətnlər bütün yazılı və şifahi ədəbiyyatı özündə cəmləyir. Başqa mətn növlərindən fərqli olaraq bədii mətnlər daha zəngin, daha rəngarəng dil xüsusiyyətlərinə malikdir. Bədii mətn sözün əksər məna çalarları, səslərin incəliyi, ahəngli səslənişi, cümlə konstruksiyalarının müxtəlifliyi və rəngarəngliyi ilə seçilir.

Üslubi fiqurlar bədii mətnlərdə obrazlılığın yaranma vasitəsidir. Bundan başqa, üslubi vasitələr həm də mətnin formal və semantik bağlılığını təmin etməyə xidmət edir. Üslubi fiqurlar və bədii ifadə vasitələri həm də mətnyaratma xassəsi sayəsində bədii mətnlərdə rabitəliliyin təşkil olunmasında iştirak edirlər. Bədii dil çərçivəsində normaların pozulması müəllifin məqsədinə, əsərin kontekstinə uyğun olmalıdır. Bundan başqa, bədii ədəbiyyatda bu və ya digər dil vasitələrinin işlədilməsi estetik cəhətdən əsaslandırılmalıdır.

Təkrar – üslubi vasitələr arasında bədii mətnlərdə ən çox işlənmə tezliyinə malik olan fiqurlardan biri kimi dilçilər tərəfindən uzun müddətdir ki tədqiq olunur. Təkrarın üslubi təsir yaratmaqda rolu, mətnin formalaşmasında əlaqələndirici komponent kimi işlənməsi, yerinə yetirdiyi funksiyalar, təsnifatı və s. məsələlər mühüm tədqiqat obyektidir. Təkrar müxtəlif müəlliflər tərəfindən fərqli təsnif olunsada, ümumilikdə o sintaktik üslubi vasitə hesab edilir.

Təkrarlar sayəsində ümumi ideya yaradılır. Təkrar müəllif üçün qismən ikinci dərəcəli əhəmiyyətə malik müxtəlif predmetlərə keçidi təmin edən kod, açar rolunu oynayır. Təkrar yalnız oxucunun diqqətini mətnin vacib hissəsinə çəkmir, həm də bəzi effektlərin yaranmasına səbəb olur. Nə haqdasa və ya kim haqdasa nə qədər çox danışılırsa, diqqət daha çox digər obyektə yönəldilir. Təkrarlar həm də digər fikri elementlərin daha qabarıq nəzərə çatdırılmasına şərait yaradır. Təkrarlanma vasitəsilə məndəki məlumatın qavranılması daha asanlaşır. Oxucunun diqqətini ilk növbədə yeni informasiya cəlb edir, buna görə də, artıq məlum olan köhnə informasiya, yeni materialın daha yaxşı anlaşılmasına kömək edən fon rolunu oynayır.

Məqalənin yuxarıda qeyd olunan məsələlərə aydınlıq gətirməsi təkrarın mətnlərdə tamlığın, rabitəliliyin təmin olunmasında, emosional mənanın

qüvvətləndirilməsi, modallığın yaradılmasında rolunu müəyyənləşdirməyə imkan verir. Məqalədə təkrarın əsas növləri həm ingilis, həm də Azərbaycan ədəbiyyatından seçilmiş bədii nümunələrlə təhlil olunur.

Açar sözlər: bədii mətn, bədii ifadə vasitələri, təkrar, mətnə rabitəlilik, estetik funksiya

Söz ustaları bədii əsərlərin dilində obrazlılığı, emosionallığı və ekspressivliyi artırmaq üçün rəngarəng bədii ifadə vasitələrindən və yaxud üslubi fiqurlardan istifadə edirlər. Öz işləkliyi baxımından xüsusilə fərqlənən üslubi fiqur olan təkrar - eyni söz, söz birləşməsi, ifadə, cümlə və ya bütöv bir abzasın əsərdə ustalıqla, müəyyən üslubi məqsədlə qəsdən təkrar edilməsinə əsaslanır.

Təkrar dildə estetik işarələrin yaranma vasitəsi kimi yalnız bədii mətnin müəyyən hissələri çərçivəsində deyil, həm də daha geniş mənada, müxtəlif xalqların mədəniyyətlərinin formalaşmasında əhəmiyyətli rola sahibdir. Çünki, təkrarlanma simvolların, aforizm və zərbi-məsəllərin yaranmasına səbəb olan əsas vasitələrdəndir. Təkrarlanan söz və ya fraza müvafiq mövzunun, ideyanın qabardılmasına səbəb olur və bunun nəticəsində həmin mövzu və ya obraz simvolik mənə qazanır. Hər bir xalqın təkrarın istifadəsilə məşhurlaşan və müxtəlif variantlarda bir çox mətnlərdə işlənən özünəməxsus söz və frazaları var.

Nitq vahidlərinin təkrarı vasitəsilə bədii əsərlərdə açar sözlər və ya ifadələr, əsas fikir, ana xətt adlanan yeni estetik işarələr formalaşır. Sözlərin təkrar olaraq işlənməsi oxucunu sözün əvvəlki istifadəsinə qayıtmasına və eyni sözü yenidən mənalandıraraq aradakı fərqləri aşkara çıxarmasına səbəb olur. Əsas fikrin və ya ifadənin daha çox vurğulanmasının ən vacib yollarından biri ifadənin təkrar edilməsidir. Bu təkrarlar bədii mətnlərdə ahəngin yaradılmasında böyük rol oynayır. Frazaların təkrar edilməsi mətnin formal və ideya strukturlaşmasının mühüm vasitəsi kimi özünü göstərir. Əsas fikir mətnə bir neçə dəfə təkrar oluna və hər dəfə yeni variantda işləyə bilər (1, 84).

Təkrarın mətnyaratma xassəsi özünü bədii mətnlərdə aydın şəkildə göstərir. Demək olar ki, təkrarlanma – bədii əsərin təşkilinin əsas semantik və struktur prinsiplərindən biri hesab edilir. Dillin müxtəlif səviyyələrinin vahidləri təkrarlana bilər və bundan asılı olaraq da təkrarlar sintaktik üslubiyyatda şərti şəkildə təsnif olunur.

Təkrar poeziya ilə sıx əlaqəlidir, hətta bəzi müəlliflər onu nəsrədən təcrid edərək, poeziyanın üslubi əlaməti hesab edirlər. İ.V.Arnold nəzmi nəsrədən fərqləndirən əsas əlamət kimi təkrarları xüsusi olaraq qeyd edir. O, evfonik və metrik təkrarları ayırd edir. Təkrarın efvonik tipinə qafiyyə ilə birlikdə, alliterasiya, anafora, epifora, assonans, dissonans, paralelizm daxildir. Metrik təkrarlara isə bölgü, ölçü, bənd və misraların təkrarlanması aiddir (6, 87).

Sintaktik təkrarlanmanın ən çox rast gəlinən növlərinə anafora, epifora, anadiplosis, polisindeton və s. aid edilir.

Anafora – ardıcıl və ya yanaşı yerləşən söz, misra, bəndlərin, yaxud da cümlələrin, abzasların, hətta fəsillərin əvvəlində eyni nitq vahidinin təkrar edilməsindən ibarət olub, həm nəsr, həm də nəzmlə yazılmış əsərlərdə təsadüf olunan bədii-üslubi fiqurdur. Nəsr əsərlərində anaforanın işlənməsi mətnə xüsusi ritm qataraq onu nəzmə yaxınlaşdırır.

“*Ruhun səsi artıq otağın təkcə ortasından gəlmirdi, Ruhun səsi artıq otağın hər küncündən eşidilməyə başlamışdı*” (2, 155).

Anafora söyləmin hər hansı bir hissəsinin emosional vurğulanması, hadisələrə ardıcılıq effektinin verilməsi və kuliminasiya effektinin yaradılması məqsədilə işlənir.

“There are too many of us, he thought. There are billions of us and that's too many. Nobody knows any one. *Strangers come* and violate you. *Strangers come* and cut your heart out. *Strangers come* and take your blood. Good God, who were those men? I never saw them before in my life! Half an hour passed” (8, 16).

Bu nümunədə “*strangers come*” birləşməsinin ardıcıl paralel konstruksiyalı cümlələrin əvvəlində təkrarlanması mətnə xüsusi ritm qatır, həmçinin, axıcılıq və ardıcılıq effekti yaradır.

Epifora – anaforanın əksinə olaraq eyni nitq vahidinin misraların, cümlələrin və abzasların sonunda təkrar edilməsindən ibarət olan üslubi fiqura deyilir. Bundan əlavə epifora, intonasiyanın gücləndirilməsi və sonluqlarda səslərin eyniliyi vasitəsilə nitqin ritmik təşkilində anaforadan daha əhəmiyyətli üslubi fiqurdur. Epifora nitqin yanaşı hissələri arasında məntiqi əlaqə və emosional oxşarlığı nəzərə çarpdırır.

“I haven't got a *job*. I'm not looking for a *job*. Furthermore, I am not going to look for a *job*” (9, 328).

Bu nümunədə müəllif ardıcıl gələn 3 cümlənin sonunda “*job*” ismini təkrarlamaqla mətnə emosionallıq qazandıraraq personajın hissələrini daha yaxşı təsvir etmişdir.

Nəzm əsərlərinin bir çoxunda rədif və epifora üst-üstə düşür, lakin rədifin bütün bəndlərin sonunda işlənməsi məcburi olduğu halda, epifora bu cəhətdən sərbəstdir və rədifdən fərqli olaraq nəsr əsərlərində də işlənir. Azərbaycan poeziyasında Əhməd Cavadın “*Sən ağlama*”, Abbas Səhhətin “*Cücalər*”, Mirzə Ələkbər Sabirin “*İşim var*”, “*Səbr eylə*”, “*Qoyma, gəldi!*” və bir çox başqa şerlərdə hər bəndin sonunda eyni misraların təkrarlanmasının şahidi oluruq və bu şerləri epiforaya misal göstərmək olar. Məsələn:

“Mən deyən yox, fəlak deyən oldusa,
Əsdi ellər, gül yanağın soldusa,
Dərd əlindən ala gözlər doldusa,
Sən ağlama, mən ağlayım, gözəlim!
Uğrunda olmuş ikən sərsəri,

Mən öpmədən o qıvırcıq telləri,
Dağıtdısa təbiətin yelləri,
Sən ağlama, mən ağlayım, gözəlim!" (3,738)

Anadiplosis – bədii əsərlərdə rast gəlinən təkrar növlərindən biridir. Bu bədii priyom dilçilikdə və ədəbiyyatşünaslıqda epanalepsis, epanafora, epanastrofa, akromonoqramma, polilogiya, kompozisiya qovuşuğu, uc-uca calanma, düşünlənmə adı ilə də tanınır.

Bu üslubi fiqur bir cümlənin sonunda işlənən nitq vahidinin digər cümlənin əvvəlində təkrar olunmasından ibarətdir və birinci cümlənin son sözü ilə ikinci cümlənin başlanması xüsusiyyəti, əsasən, xəbərlə bağlı olur. Belə ki, müəllif yeni fikirlə davam etmək əvəzinə əvvəlki cümlədə müvafiq sözü və ya hissəni seçir və yenidən təkrar edir.

*"My words I know do well set forth my mind;
My mind bemoans his sense of inward smart;
Such smart may pity claim of any heart;
Her heart, sweet heart, is no tigers kind"* (11, 187).

Anadiplosisə klassik Azərbaycan ədəbiyyatında ən məşhur nümunə kimi İzzəddin Həsənoğlunun XIII əsrdə yazdığı "Apardı könlümü bir xoş qəmərüz canfəza dilbər" mətəli qəzəlini göstərmək olar. Qəzəlin bütün beytləri bu üslubi fiqur üzərində qurulub.

*"Apardı könlümü bir xoş qəmərüz canfəza dilbər,
Nə dilbər? Dilbəri-şahid. Nə şahid? Şahidi-sərvər.
Mən ölsəm sən, büti-şəngül, sürəhi eyləmə qülqül,
Nə qülqül? Qülqülü-badə. Nə badə? Badeyi-əhmər.
Başımdan getmədi hərgiz səninlə içdigim badə,
Nə badə? Badeyi-məsti. Nə məsti? Məstiyi-sağər.
Əzəldə canım içində yazıldı surəti-məni,
Nə məni? Məniyi-surət. Nə surət? Surəti-dəftər.
Şaha şirin sözüün qılır Misirdə bir zaman kasid,
Nə kasid? Kasidi-qiymət. Nə qiymət? Qiyməti-şəkkər.
Tutuşmayınca dər atəş bəliməz xisləti-ənbər,
Nə ənbər? Ənbəri-suziş. Nə suziş? Suziş-i-məcmər.
Həsənoğlu sənə gərgçi duaçıdır, vəli sadıq,
Nə sadıq? Sadıqi-bəndə. Nə bəndə? Bəndeyi-çakər."* (4, 75)

Geminasiya və ya reduplikasiya – təkrarın bədii əsərlərdə geniş yayılmış növlərindən biri olsa da, bir çox əsərlərdə geminasiya fiqurundan çox qısa şəkildə bəhs olunur. Bəzi müəlliflər, məsələn, R.Y.Xəlilov cümlənin əvvəlində işlənən bu növ təkrarları anafora, sonda işlənənləri isə epifora kimi təsnif etmişdir (5, 243). Lakin təkrarın bu növünün anafora və epiforayla eyniləşdirilməsi birmənalı şəkildə qəbul oluna bilməz. Çünki, anafora – ardıcıl işlənən və ya bir-birinə yaxın yerləşən misra, bənd, cümlə və ya abzasların eyni nitq vahidi ilə başlanması, epifora isə

bitməsidir. Təkrarın geminasiya və ya reduplikasiya adlanan növündə isə eyni nitq vahidi bir misra və ya cümlənin həm əvvəlində, həm ortasında, həm də sonunda işlənə bilər.

“But the *wild* is the *wild*, and *motherhood* is *motherhood*.” (10, 123)

Bu nümunədə “*wild*” və “*motherhood*” sözlərinin cümlənin sonunda təkrarlanması deyilən fikri təsdiq edir.

Təkrarın bu növü iki ideya arasındakı əlaqəni nümayiş etdirir, o nəinki ifadənin ekspressivliyini artırır, həmçinin, onun ritmini qüvvətləndirir.

Təkrarın bədii mətnlərdə ən çox rast gəlinən növlərindən biri də *epimona* (iltizam) adlanır. Burada təsvir olunan predmet və ya hadisəyə müxtəlif şəkildə münasibət bildirilir, eyni nitq vahidinin kiçik variasiyalarla təkrarlanması sayəsində onun ayrı-ayrı tərəflərdən izahı verilir və təkrarlanan nitq vahidi müxtəlif qrammatik şəkilçilər vasitəsilə dəyişdirilir.

“It had an Eye. The impersonal operator of the machine could, by wearing a special optical helmet, gaze into the soul of the person whom he was pumping out. What did the Eye *see*? He did not say. He *saw* but did not *see* what the Eye *saw*” (7, 14).

“*See*” felinin müxtəlif qrammatik formalarda, daha dəqiq desək, indiki və keçmiş zaman formalarının təkrarlanması ifadəyə canlılıq gətirir, nitqi daha hərəkətli edir və bütöv bir epizodun emosionallığını artırır.

Azərbaycan dilində xüsusilə mənsubiyyət və ismin hal şəkilçiləri bu fiqurun yaranmasının əsas vasitəsi kimi çıxış edir:

“Sənin *yolun* hər şeyi tutmuş işığın *yolu* olurmuş əgər buna *yol* demək olardısı” (2, 140).

Beləliklə, mətndə təkrarın müxtəlif növləri müəllifin fikrinin qüvvətləndirilməsi, hərəkətin müxtəlif modallıqlarının çatdırılması, abzasların bölüşdürülməsi vasitəsi olaraq, həmçinin, əsas mövzunun linqvistik cəhətdən qurulmasında element kimi çıxış edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1999, 284 səh.
2. Abdulla K. Sehrbazlar dərəsi (roman). Bakı: Mütərcim, 2006, 224 səh.
3. Anar. Min beş yüz ilin oğuz şeri. Antologiya. I kitab. Bakı: “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1999, 912 səh.
4. Anar. Min beş yüz ilin oğuz şeri. Antologiya. II kitab. Bakı: “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2000, 1116 səh.
5. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyatı. Oçerklər. Bakı: Elm, 1970, 355 səh.

6. Арнольд И.В. Стилистика. Современный английский язык: Учебник для вузов. 4-е изд., испр. и доп. М.: Флинта: Наука, 2002, 384 стр.
7. Bradbury R. Fahrenheit 451. New York: Ballantine Books, 1978.
8. Bronte C. Jane Eyre: Bantam books Inc. 2000.
9. London J. Martin Eden: Urban Romantics, 2012.
10. London. J. The call of the wild, white fang, to build a fire. New York: The modern library, 1998.
11. Sidney S.P.: Selected prose and poetry: Univ of Wisconsin Press, 1983.

Gulshan Mammadli

The usage of repetition in english and azerbaijani literary texts

Summary

Literary text which belongs to literary style and considered as a figurative and emotional speech form is a broad notion. Literary text contains all oral and written literature. Literary texts are richer and more colorful in comparison to other texts. Literary texts are specific for shades of meanings of words, tenderness of sounds, harmonic soundings, variety and colorfulness of sentence constructions.

Stylistic figure is a means of creating figurativeness in literary texts. Besides, stylistic devices also serve ensuring formal and semantic connection. Stylistic figures and literary devices possessing text-formation features play great role in the formation of coherence in literary devices. Norms violations in the frame of poetic texts should be correspondent with author's purpose, work's context. Besides, the usage of any stylistic devices should be proved esthetically.

Repetition has been studied by linguists as a figure with more frequent usage in literary texts for many years. The role of repetition in creating stylistic effects, the usage as cohesive means between text parts, its functions, classification etc. are important objects of researches. Although repetition has been classified by several authors, generally, it is considered to be syntactic stylistic figure. General idea is created by the help of repetitions. Repetition plays the role of code or key to different objects which are of trivial importance for author. Repetition do not only attract readers' attention to the important parts of texts, but also causes formation of some effects. The more spoken about someone or something, the more attention is directed to other objects. Repetitions also create opportunity for emphasizing other idea elements. The understanding of information given in text becomes easier with the help of repetition. Firstly, new information grabs the attention of readers, therefore, old information serves as background for better understanding of new material. Analysis of above mentioned issues in the article, helps determining the role of repetition in ensuring fullness and coherence in texts, emphasizing emotional

meaning, creating modality. In the article, major types of repetition are analysed by examples chosen from azerbaijani and english literary texts.

Key words: literary text, stylistic devices, repetition, cohesiveness in texts, esthetic function

Гюльшан Мамедли

**Употребление различных видов повтора в английских и
азербайджанских литературных текстах**

Резюме

Литературный текст, который относится к художественному стилю и считается образной, эмоциональной формой речи, имеет широкое понимание. Литературные тексты включают всю письменную и устную литературу. В отличие от других типов текстов, литературные тексты имеют более богатые, более красочные языковые особенности. Он отличается большинством оттенков значения слова, тонкостью звуков, гармоничностью звучания, разнообразием конструкций предложений.

Стилистические фигуры являются средством создания образности в литературных текстах. Кроме того, стилистические приемы также служат для обеспечения формальной и семантической согласованности текста. Стилистические фигуры и средства художественной выразительности также участвуют в организации согласованности в литературных текстах благодаря их текстообразующим свойствам. Нарушение норм в рамках литературного языка должно осуществляться в соответствии с целью автора, контекстом произведения. Кроме того, использование того или иного языкового средства в литературе должно быть эстетически оправданным.

Повтор долгое время изучается лингвистами как одна из наиболее часто используемых фигур в литературных текстах. Роль повтора в создании стилистического эффекта, его употребление как связующего компонента в формировании текста, его функций, классификации и т.д. являются предметом важных исследований. Хотя повтор разными авторами классифицируется по-разному, он обычно считается синтаксическим стилистическим средством выразительности.

Благодаря повторам создается общая идея. Повтор, предоставляя ссылку на различные темы, которые отчасти имеют второстепенное значение для автора, играет роль кода, ключа. Он не только привлекает внимание читателя к важной части текста, но также создает некоторые эффекты. Чем больше мы говорим о чем-то или о ком-то, тем больше сосредотачиваем внимание на

другом объекте. Повтор также позволяет другим элементам мысли быть выдвинутыми на первый план. Он облегчает понимание информации в тексте. В первую очередь привлекает внимание читателя новая информация, поэтому старая информация, которая уже известна, играет роль фона, который в свою очередь, помогает лучше понять новый материал.

Статья разъясняет вышеперечисленные проблемы и позволяет определить роль повтора в обеспечении полноты, слаженности текстов, усилении эмоционального значения, создании модальности. В статье анализируются основные типы повтора на отдельных примерах из английской и азербайджанской литературы.

Ключевые слова: художественный текст, средства художественной выразительности, повтор, согласованность в тексте, эстетическая функция

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 23.04.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.05.2020

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Leyla Əliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

CƏMİLƏ AĞAMALIYEVA

ADU

Təbriz küçəsi81

Jama.nc@mail.ru

ELLİPSİS EKSPRESSİVLİK VASİTƏSİ KİMİ

Xülasə

Bu məqalədə ellipsis, yəni söyləmin natamamlığı kimi üslubi bir fiqur hesabına ekspressivliyin yaranması və buna təsir edən amillər nəzərdən keçirilir. Tədqiqat çərçivəsində ellipsisin müxtəlif növləri bir dil hadisəsi kimi təhlil edilir. Bu məqalə çərçivəsində müəllif elliptik cümlələr və semantik ellipsis kimi mövzulara toxunur. O, bunları kommunikativ bir akt çərçivəsində ekspressivlik vasitəsi hesab edir. Məqalənin əsas məqsədi ellipsis hadisəsini ekspressivlik vasitəsi kimi təhlil etməkdir. Bu məqsədlə məqalədə dilçiliyin müqayisəli-təsviri metodundan istifadə edilir. Mənbə kimi isə dünya dilçiyində bu mövzu ilə bağlı elmi araşdırmalara müraciət edilib. Ellipsis hadisəsinin ekspressivlik vasitəsi kimi ayrıca tədqiqata cəlb edilməsi Azərbaycan dilçiliyi üçün yeni sayılan məsələlərdən biridir. Dinamik bir dövrdə ellipsis hadisəsi nitqdə daha geniş vüsət aldığından bu mövzu ilə bağlı tədqiqatlar daha da aktualıq kəsb edir. Belə ki, ellipsis sadəcə dil hadisəsi deyil. Bu üslubi fiqur həm də psixoloji faktor və amillərə söykənir. Bu baxımdan məqalənin mövzusu psixolinqvistik tədqiqatlar üçün də xüsusilə əhəmiyyətli hesab edilə bilər. Məqalədə ellipsis hadisəsinə daha çox dilçilik mövqeyindən yanaşılır. Ellipsisin dildə ekspressivliyə təsiri araşdırılır. Bu kiçik araşdırmada aparılan təhlillər nəticəsində əldə edilən sonuçlar da xüsusi maraq kəsb edir. Belə ki, tədqiqat zamanı əldə edilən nəticəyə görə, elliptik konstruksiya və strukturlarda ekspressivliyin dərəcəsi fərqli ola bilər. Marahlı olan isə odur ki, ellipsisin müşahidə edildiyi konstruksiyalarda sıfır ekspressivlik yoxdur. Ekspressivlik bu konstruksiyalarda daim var. Sadəcə, onun dərəcəsi ya yüksək, ya orta, ya da düşüklə ola bilər. Məqalə praktiki cəhətdən bu istiqamətdə aparılacaq tədqiqatlar üçün xüsusi maraq kəsb edə bilər.

Açar sözlər: ellipsis, ifadəlilik, ekspressivlik, çıxarılan cümlə üzvü, dilçilik, elliptik quruluş.

Ənənəvi psixolinqvistikanın (nitqi fəaliyyət nəzəriyyəsinin) banisi kimi A.A.Leontyev belə bir fikir ifadə edirdi ki, “dilçi orqanik olaraq prosesi terminlərdə düşünmək iqtidarında deyil: o, yalnız, vahidlər və onların səciyyəvi xüsusiyyətlərini araşdırmaqla məşğuldur” [8, s. 104]. A.A.Leontyevin bu tezi üzərində düşünən V.M.Pavlov isə yazırdı ki, “dilçi prosesi terminlər çərçivəsində düşünüb-düşünməməsindən asılı olmayaraq, o bilavasitə psixoloji fenomenlərlə üz-üzə qalır” [9, s. 22]. Ellipsisin sinxroniyada tədqiq edilməsi təcrübəsi [1; 2; 4] onu göstərir ki, bir tərəfdən proses ideyası və prosesual modelləşmənin elementləri heç də dilçiliyə

yad olan bir məsələ deyil, digər bir tərəfdən isə proseslərin təsvirində bu və ya digər nitq strukturları ilə dərk edilən iş və ya hadisələrin şərhindən istifadə edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ənənəvi dilçilikdə olduğu kimi, ən yeni generativ və ya funksional dilçilikdə də müşahidə edilməsi mümkün olmayan, sezilməyən, lakin canlı nitqdə mövcud olan bir çox amil və hadisələr hələ də aktual olaraq qalır və intensiv şəkildə tədqiqatlara cəlb edilir. Bunlardan biri də ellipsis hadisəsidir.

Dilçinin bu prosesləri necə təqdim etməsindən asılı olmayaraq (buraxılma, ixtisar olunma, sıxılma, natamamlıq), ellipsisin necə meydana gəlməsini anlamağa çalışır, yəni dilçilər ellipsisin həyata keçirilməsi üçün hansı əməliyyatlar və hansı şərtlər tələb olunması barədə fərqli fikir və mülahizələr irəli sürürlər.

Bununla yanaşı, A.A.Leontyevin fikirlərinə zidd olsa da, bildirməliyik ki, ellipsisin tədqiqi zamanı dil vahidindən daha çox bu hadisənin özünə, onun səciyyəvi xüsusiyyətlərinə önəm vermək lazım gəlir. Təbii ki, bu zaman birtərəfli yanaşma da doğru olmadığından ellipsis hadisəsi sadəcə prosesual vahid kimi deyil, eyni zamanda onu şərtləndirən səbəb və amillər, faktorlar, eləcə də bu zaman iştirak edən dil komponentləri və vahidləri ilə bir arada kompleks şəkildə araşdırılmalıdır. Yəni dilçilikdə ellipsisə yanaşma hərtərəfli və çoxplanlı olmalıdır.

Ellipsis hər hansı bir situasiya ilə əlaqədar olaraq, cümlədə müəyyən mənə tutumlu üzvün ixtisara uğraması ilə müşahidə edilən linqvistik hadisədir və daha çox üslubi səciyyə daşıyır. "... ellipsisi doğuran səbəblərdən biri sintaktik paralellikdir. Bu zaman bir dəfə işlənmiş və artıq məlum olan komponentin digər paralel cümlələrdə işlədilməsinə ehtiyac olmadığından, o, ellipsisə məruz qalır" [3, 25]. Deməli, ellipsis bilavasitə ekspressivliyə, çevikliyə xidmət edən linqvistik hadisədir. Ellipsisin əsas əlamətləri kimi aşağıdakılar xüsusilə qeyd edilir: 1) ən az bir realizə olunmamış icbari valentliyin mövcudluğu; 2) faktiki olaraq (nitq çərçivəsində və ya mətn daxilində) reallaşmış analogi valentliyə uyğun gələn potensial normativ konstruksiyanın varlığı; 3) üslubi başlanğıcın mövcudluğu.

Dilçilikdə ellipsis heç də yeni bir hadisə deyil, dildə qənaət prinsipi mövcud olduğu andan ellipsis bu prinsipin nitqdə reallaşması kimi çıxış etməyə başlayıb.

Belə ki, ellipsis müxtəlif səciyyəli ekspressiv çalarlar yaratmağa qabildir. Bunlara nitqdə dinamiklik, anilik, gözlənilməməzlik, hadisələrin tez-tez bir-birini əvəzləməsi, psixoloji gərginlik və s. misal göstərmək olar. Bu baxımdan ellipsisin ekspressivliyini (ekspressiv potebsialını) şərtləndirən amillərin, ayrıca olaraq, nəzərdən keçirilməsi daha məqsədəuyğundur: 1) ixtisar olunmuş və ya buraxılmış üzvü semantikasına ilk növbədə qrammatik formaların səciyyəvi xüsusiyyətləri, ikincisi situasiyadan asılıq, üçüncüsü isə buraxılan sözün leksik mənasıdır.

V.V.Babaysevanın təbircə desək, ellipsisə daha çox "təbeedici sözformalar" məruz qalır [5, 24]. Yəni idarə etmək iqtidarında olan nitq hissələri və qrammatik formalar daha çox ellipsisə məruz qalır. Belə ki, bu kimi söz və qrammatik formaları çox asanlıqla və birmənalı şəkildə bərpa etmək mümkündür. Nitq hissələri arasında ən çox ellipsisə məruz qalanı feildir. Qrammatik formalar

arasında isə bu qismə feilin xəbər formasını misal gətirmək olar. Dünya dillərinin əksəriyyətində analogi hal müşahidə edilir. Məsələn, Azərbaycan dilində: *Dərələrdən yel kimi, təpələrdən sel kimi!* və ya rus dilində: *По нагориям, По восхолмиям, Вместе с зорями, С колокольнями, Конь без удержу, — Полным парусом!*

Hər iki kontekstdə (hər iki dilə aid olan nümunələrdə) məkan daxilində yerdəyişmə ifadə edən hərəkət feilləri ellipsisə uğramış və bununla da mətnə xüsusi ekspressivlik, tələskənlik anlamı, çaları gətirmişdir. Bu semantika ilə əlaqədar olaraq, elliptik konstruksiyanın üslubi təsiri, şübhəsiz ki, enerjinin ötürülməsi, çeviklik və dolayısı ilə hərəkətin intensivliyi ilə əlaqələndirilir və nida işarəsi ilə markalanır. Bu nümunələrdə ifadə edilən dinamiklik, tələskənlik, enerjilik “ekspressiyanın agentı” (ekspressiv göstərici) kimi çıxış edir.

Ekspressivlik vasitəsi kimi ellipsisə daha çox poetik dildə rast gəlinir. Belə ki, şeir dilində ritm və ekspressivlik yaratmaq məqsədi ilə xəbər formasının ifadə vasitəsi və feillərin buraxılması daha tez-tez müşahidə edilir. Feillərlə yanaşı, şeir dilində feil formaları ilə ifadə edilə bilən şəxs əvəzlilikləri də tez-tez ixtisara məruz qalır. İsim və sifətlər isə, bir qayda olaraq, ellipsisə daha az məruz qalan nitq hissələridir. “Elliptik cümlələr, bir qayda olaraq, artıq bizim təfəkkürümüzdə mövcud olan hazır modellər şəklində mövcuddur. Biz nitq zamanı bu modelləri heç də birdən-birə, bədahətən yaratmırıq, sadəcə şüurumuzda artıq oturmuş modellərdən müvafiq olanını seçib istifadə edirik” [11, s. 73]. Bu cür modellər tərəfimizdən tam, dolğun, bölünməz modul kimi qəbul edilir. Əgər bu modulda hər hansı bir element buraxılıbsa da, bu heç də ifadə edilən fikrin ümumi məzmununa xələl gətirmir. Belə ki, bu zaman əsas semantik yük mödelin mövcud komponentləri üzərində ifadə edilmiş olur. Elliptik cümlələr bütün dünya dillərində mövcuddur. Bu dillərdə danışan insanların milli-mədəni təfəkkürünün, lingvokulturoloji xüsusiyyətlərinin fərqli olduğunu nəzərə alsaq, fərqli dillərdə elliptik cümlələrin mövcud modellərinin də fərqli olduğu iddiasını irəli sürə bilərik.

Ellipsisin ekspressivliyini şərtləndirən amillərdən biri də kontekstin ümumi səciyyəsi, xarakteridir. Bu mənada “mətnaltı mənə” termini daha çox yerinə düşür. Belə ki, bu məqamda söhbət daha çox semantik ellipsisdən gedir. Semantik ellipsis mətnin daha böyük parçalarının buraxılması ilə müşahidə edilərək, ümumi kontekstdə fikir natamamlığı yaradaraq, ekspressivliyi təmin etməklə, buraxılmış semantikanın oxucu və ya dinləyicinin məntiqi təfəkkürünün ixtiyarına verir. Eyni zamanda buraya açar söz və sözformaları da aid etmək olar. Belə ki, kontekst daxilində işlədilən bircə kəlmə böyük bir mətni və yasintaktik konstruksiyanı əvəz etmək iqtidarında olur. Bunlara atalar sözü və zərbi məsəllərin nitq situasiyasına uyğun olaraq, yerində istifadə edilməsini nümunə gətirmək olar.

“Müasir Azərbaycan dilində elliptik cümlə” adlı monoqrafiyasında Azərbaycanlı tədqiqatçı K.Ə.Həbibova semantik ellipsis məsələsinə xüsusi diqqət yetirərək yazır ki, “semantik ellipsis hadisəsi dialoq nitqində geniş yer tutur. Dialoq zamanı bu, informator və adresatın qarşılıqlı ünsiyyət prosesindəki intellektual

səviyyələrinin nə dərəcədə inkişaf etməsindən asılı olur” [3, s. 16]. Müəllif daha sonra qeyd edir ki, “ümumiyyətlə, “semantik ellipsis” termini hər hansı bir ifadənin informativliyinin aşağı olması kimi qəbul edilməməlidir. Çünki semantik ellipsis bu və ya digər bir ifadənin dildə müxtəlif üslubi funksiyalar yerinə yetirən yeni-yeni variantlarını formalaşdırır” [3, s. 17].

Ellipsisin ekspressivlik vasitəsi kimi istifadə edilməsi hallarında sintaktik ellipsisə də rast gəlinir. Sintaktik ellipsis tabeli və ya tabelsiz mürəkkəb cümlələrin bir hissəsinin ixtisar edilməsi ilə müşahidə olunur.

Elliptik cümlələrin yayılma arealı geniş olsa da, onların istifadəsi üslubi cəhətdən məhduddur. Belə ki, cümlədə hər hansı bir üzvün buraxılması daha çox situativ xarakterli olduğundan şifahi nitq məhsulu kimi qəbul edilir. Yəni şifahi nitqdə buraxılmış üzv kontekstlə bərabər, jest və mimiklarla əvəzlənmiş olur.

Mətnə dinamiklik, ifadəlilik və nəhayət ki, ekspressivlik gətirən elliptik cümlələr üslubi vasitə kimi natiqlik sənətində, bədii ədəbiyyatda geniş istifadə olunur. Buna görə də ellipsis problemi daim dilçilərlə yanaşı, ədəbiyyatçılar, yazıçılar və jurnalistlərin də müəyyən marağına səbəb olur. Məsələn, yazıçı və jurnalistlər məqalələrinin, yazılarının, xüsusən, qəzet dilinin leksik tərkibinin öyrənilməsinə böyük diqqət yetirirlər. “Qəzet mənalı, ifadəli vasitələr axtarır, yeni üsullar axtarışındadır” [10, s. 205]. Publisistikanın əsas funksiyası təkcə məlumatverici deyil, həm də oxucuya təsir etmək bacarığıdır. Bu baxımdan dayanıqlı ifadə və cümlələr mühüm rol oynayır, çünki onlar nitqi ekspressiyanın tükənməz mənbələridir. Onlardan qəzet və jurnal məqalələrinin başlığı kimi də istifadə edilə bilər. Bu məqamda ellipsis cümlələrdə müşahidə edildiyi kimi, sabit ifadələrdə təzahür edir. Ellipsisin ekspressivlik ifadə vasitəsi kimi çıxış etməsi faktı N.V.Qaranınanin tədqiqatında bir daha öz təsdiqini tapır. Belə ki, tədqiqatçı öz kiçik araşdırmasında elliptik konstruksiyalı cümlələrin, söz birləşməsi və ya ifadələrin daha çox dinamiklik tələb olunan oyun diskursunda xüsusilə əhəmiyyətli olduğunu və bu diskursun tələblərinə cavab verərək, daha çevik və ekspressiv olduğunu bir daha təsdiqləyir [7, s. 151-155]. İngilis dili materialları əsasında elliptik sual konstruksiyalarını tədqiq edən Ye.N.Vorobyova isə qeyd edir ki, predikativ nüvəsi olmayan sual strukturları emosional cəhətdə daha dolğun, bütöv sual formalarının ekspressiv variantlarıdır və adi sıfır mövqelərin eksplikasiyası ilə belə ifadə edilə bilməyən emosional mətnaltı tutuma malikdir [6, s. 100]. Ellipsis hadisəsinin ekspressivliyə xidmət etməsi, bu hadisənin məhsulu olan konstruksiyaların reklam mətnlərində uğurla tətbiq edilməsi ilə də özünü doğruldur. Geniş mənada işgüzar üslubun yeni sahəsi kimi özünü tanıdan reklam mətnlərindəki elliptik cümlələri araşdıran K.Ə.Həbibova nəticə olaraq qeyd edir ki, bu kontekstdə “elliptik cümlələrə müraciət edilməsi onların həm lakonikliyə, həm də güclü psixoloji təsirə malik olması ilə əlaqədardır. Bu səbəbdən elliptik formaya malik şüarlardan seçkiqabağı təbliğat-təşviqat kampaniyaları zamanı namizədlərin, siyasi partiyaların, siyasi partiya bloklarının reklam olunması seçici kütləsinə psixoloji təsir göstərməkdə

effektiv üsullardan biridir” [3, s. 161]. Beləliklə, ellipsis hadisəsinin nəticəsi olaraq, hər hansı bir strukturda buraxılmış və ya ixtisar edilmiş komponent ekspressivliyin təminatçısı kimi norma sayılmalıdır. Elliptik konstruksiyalar və ellipsis hadisəsinin təzahür etdiyi digər natamam kommunikativ cümlə tipləri canlı nitq materialları əsasında araşdırılaraq dillərin korpusunun tərtibi zamanı nəzərə alınmalıdır və bu baxımdan ellipsis və elliptik cümlələrin daha dərindən araşdırılması son dərəcə perspektivli bir istiqamət kimi dəyərləndirilə bilər. Nəzərdən keçirilən məlumatların, fikir və mülahizələrin təhlili belə deməyə əsas verir ki, elliptik konstruksiyaların ekspressivlik dərəcəsi də fərqli ola bilər. Belə ki, bir çox elliptik konstruksiyalar yüksək ekspressivliyə malik olduğu halda, digərlərində bu göstərici və ya əlamət bir qədər düşük ola bilər. Lakin qeyri-ekspressivlik, yəni sıfır ekspressivlik elliptik konstruksiyalara əsla şamil edilə bilməz. Düşünürük ki, elliptik konstruksiyaların ekspressivliyinə təsir edə biləcək amillərə bunları aid etmək olar: 1) ixtisar olunmuş komponentin semantik tutumu; 2) kontekstin ümumi səciyyəsi; 3) vahid bir struktur daxilində ellipsisə uğramış komponentlərin ümumi sayı; 4) buraxılmış sintaktik mövqelərin əhəmiyyətlik dərəcəsi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı.

1. Głazek A. The meaning of English modifier-noun combination. An interpretative model and its application to ellipsis and accretion. – Wrocław: Wydaw. Uniw. Wrocławia, 1995, 73 p.
2. Hennig M. (Hrsg.) Die Ellipse: neue Perspektiven auf ein altes Phänomen. Berlin; Boston: De Gruyter Mouton, 2013, 465 s.
3. Həbibova K.Ə. Müasir Azərbaycan dilində elliptik cümlə. Bakı: Elm və təhsil, 2009, 192 s.
4. McShane M.J. A theory of ellipsis. – Oxford: Oxford univ. press, 2005, 257 p.
5. Бабайцева В.В. Система членов предложения в современном русском языке. — М.: Просвещение, 1988, 158 с.
6. Воробьева Е.Н. Эллиптические вопросительные структуры. (на материале английского языка) // Язык и культура. 2019, № 48, с.87-103, DOI: 10.17223/19996195/48/6
7. Гаранина Н.В. Эллиптические конструкции в игровом дискурсе английского подростка. // Вестник ХГУ им. Н.Ф.Катанова. 2019, № 28, с. 151-155.
8. Леонтьев А.А. Психолингвистические единицы и порождение речевого высказывания. – М.: Наука, 1969, 308 с.
9. Павлов В.М. В защиту «психологизма» в языкознании // Психология, лингвистика и междисциплинарные связи: Сб. научных работ к 70-летию со дня рождения А.А. Леонтьева. – М.: Смысл, 2008, с. 9-28
10. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1956, 512 с.

11. Тутаришева Марзият К, Тутаришева Мариат К. Сущность, роль и функции эллипсиса в языке (на материале разноструктурных языков) // Вестник Майкопского государственного технологического университета, 2014, № 3, с. 71-76

Д.Агамалиева

Эллипсы как средство выражения экспрессивности.

Резюме

В данной статье рассматриваются факторы, влияющие на создание и усиление экспрессивности при помощи такой стилистической фигуры, как эллипсис — неполнота высказывания. В ходе исследования анализируются различные типы эллипсиса, как лингвистическое явление. В рамках данной статьи автор затрагивает такие темы как эллиптические предложения и семантический эллипсис. Он рассматривает их как средства экспрессивности в рамках коммуникативного акта. Основной целью статьи является анализ явления эллипса как средства экспрессивности. Для этой цели в статье используется сравнительно-описательный метод лингвистики. Как источник, были использованы теоретические научные исследования по данной теме. Вовлечение явления эллипса в отдельное исследование как средство экспрессивности считается новизной для азербайджанской лингвистики. В динамический период, когда явление эллипса становится все более распространенным в речи, исследования по этой теме становятся еще более актуальными. Так что эллипс – это не просто лингвистический феномен. Эта стилистическая фигура основана как на психологических факторах, так и на факторах языка. В связи с этим тему статьи можно считать особенно важной для психолингвистических исследований. В статье рассматривается феномен эллипсиса с лингвистической точки зрения. Здесь анализируется влияние эллипсиса на языковую экспрессивность. Особый интерес представляют результаты этого небольшого исследования. Согласно результатам, полученным в ходе исследования, степень экспрессивности в эллиптических выражениях и конструкциях может быть различной. Интересно то, что в конструкциях, в которых наблюдается эллипс, нет нулевой экспрессивности. Экспрессивность всегда присутствует в этих конструкциях. Степень экспрессивности может быть просто высоким, средним или низким. Практически статья может представлять особый интерес для исследований в этой области.

Ключевые слова: эллипсис, экспрессивность, устраненный член предложения, лингвистика, эллиптическая структура.

J. Agamaliyeva

Ellipsis at the means of expression of expressivity

Summary

This article discusses the factors that influence the creation and enhancement of expressiveness with the help of such a stylistic figure as ellipsis - incompleteness of expression. The study analyzes various types of ellipsis as a linguistic phenomenon. In this article, the author touches on topics such as elliptic sentences and semantic ellipsis. He considers them as means of expressiveness within the framework of a communicative act. The main goal of the article is to analyze the phenomenon of ellipse as a means of expressivity. For this purpose, the article uses the comparative-descriptive method of linguistics. As a source, theoretical research on this topic was used. The involvement of the ellipse phenomenon in a separate study as a means of expressiveness is considered to be a novelty for Azerbaijani linguistics. In the dynamic period, when the ellipse phenomenon is becoming more common in speech, research on this topic becomes even more relevant. So an ellipse is not just a linguistic phenomenon. This stylistic figure is based on both psychological factors and language factors. In this regard, the topic of the article can be considered especially important for psycholinguistic research. The article considers the ellipse phenomenon from a linguistic point of view. It analyzes the effect of ellipsis on linguistic expressivity. Of particular interest are the results of this small study. According to the results obtained during the study, the degree of expressivity in elliptical expressions and constructions can be different. It is interesting that in constructions in which an ellipse is observed, there is no zero expressivity. Expressiveness is always present in these designs. The degree of expressivity may simply be high, medium or low. In practice, the article may be of particular interest for research in this area.

Keywords: ellipsis, expressivity, eliminated sentence member, linguistics, elliptic structure.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 22.04.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.06.2020

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Etibar Süleymanov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

KƏMALƏ VƏLİYEVƏ
GÜNAY MƏHƏRRƏMOVA
Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası
kamala-gunay@com.ru
Zərifə Əliyeva 18.

İNGİLİS DİLLİ ÖLKƏLƏRİN TOPONİMİK ADLARIN YARANMASI VƏ TRANSFORMASIYASI

XÜLASƏ

Böyük Britaniya coğrafi adlarını nəzərdən keçirdikdə, onların əksəriyyətinin mənalarının müasir dil daşıyıcıları tərəfindən anlaşılmadığı məlum olur. Bunun əsas səbəbi bu ərazidəki toponimlərin qədim dövrlərə aid olması və sonrakı əsrlər-də səhv tələffüz nəticəsində səhv yazıya alınması, toponimlərin tərkibində əksəriy-yət qədim ingilis söz və şəkilçilərinin olması və sairidir. Buna görə də semantik təhlil zamanı coğrafi adın ümumi semantik mənası məhz onu təşkil edən ayrı-ayrı elementlərin semantik analizi əsasında müəyyənləşdirilir. Bu zaman ingilis toponimik adlarının məxsusi xüsusiyyəti olan coğrafi terminlərin aşkara çıxarılması və toponimlərin digər törəməyollarının müəyyənləşdirilməsi əsas istiqamət təşkil edir. Bəs onda ingilis toponimlərində ən çox rast gəlinən hansı leksemlərdir? Bu suala cavab vermək üçün toponimik adların elə elementlərini seçmək lazımdır ki, onlar dilin müasir leksik tərkibi ilə müəyyən qədər səsleşsin.

İngilis dili ölkələrin toponimlərinin tərkibində elə elementlər vardır ki, (*məsələn, garden, park, village, farm. River. Valley, falls, haven. pool, wood, hill, pard və s.*), onlar ümumi xarakter daşıyır və həm İngiltərə, həm ABŞ, həm də Avstraliya toponimikasında məhdudiyyətsiz istifadə olunur. Bununla yanaşı elə terminlər vardır ki, onlar yerli xarakter daşıyır və əsasən müəyyən bir ərazidə mikrosistemdə yayılmış olur. **Mawer A.** özünün "Problems of place name

Study" məqaləsində qeyd edir: "Bəzən oxşar obyektlər müxtəlif leksemlərlə işarələnir. Bəzən isə əksinə eyni bir leksem müxtəlif coğrafi obyektlərin adlandırılmasında istifadə olunur. Ona görə də hansı terminlərin daha geniş yayıldığı və toponimlərin yaranmasında hansı tip leksemlərin aparıcı rol oynadığı təyin edilməlidir". (1-s.156-158).

Açar sözlər: toponim, landşaft, etnonim, fitonim, zoonim, sintaqma, antroponimlər, metaforik

Beləliklə, ingilis toponimik adlarının formalaşmasında aşağıdakı vasitələr iştirak edir:

1) *Relyef terminlərin iştirakı ilə yaranan toponimlər.* Relyef terminləri ingilis toponimik adlarının yaradılmasında ən çox istifadə edilən elementlərdir:

knoll – təpəcik

nose – burun

Burada mənfi relyef terminlərinə rast gəlmək mümkündür ki, onlardan da aşağıdakı üçü daha geniş yayılıb:

coomb – dərər, çuxur. Ölkənin daha çox cənub hissəsində yayılmışdır, bu da onun coğrafi adlar sisteminə daha sonrakı dövrlərdə daxil olduğuna işarədir. Belə ki, ölkənin cənub hissəsi şərq hissəsindən xeyli sonra məskunlaşmışdır.

gullet – dialektizm, yarğan, qobu

hole – çala, oyuk, çuxur

2) *Landşaft terminlərindən istifadə nəticəsində yaranmış toponimlər.* Landşaft terminlərindən ən geniş yayılanı ovalıq və bataqlıq əraziləri işarə edən vahidlərdir:

heath – xam yer, bataqlıq yer

marsh – alçaq bataqlıq ərazi, çeyillik

3) *Etnonomlardan təşəkkül tapmış toponimlər.* Burada əsasən qəbilə, tayfa, nəsil, etnik qrup, xalq və millət adlarından törənən coğrafi adlar aiddir. Etnonimlər ya həmin xalq tərəfindən əsas qoyulmuş, ya da məskunlaşdırılmış ərazilərin adlandırılmasında iştirak edir. Bəzən ərazi əvvəlcədən məskunlaşdırılmış olur, lakin sonradan ora köçən tayfanın yerli əhalidən fərqlənməsi ərazidə məskunlaşmış etnik qrupun adı ilə adlandırılan yaşayış məntəqələrinin meydana gəlməsinə səbəb olur.

Bir çox ölkələrin adları məhz etnonimlərdən götürülmüşdür. *Məsələn, İspaniya, Fransa, İsveç, Yaponiya və o cümlədən, İngiltərə.* England toponimi V-VI əsrlərdə əraziyə köçmüş german tayfalarından olan anqların adı ilə bağlıdır və «anqlar torpağı» deməkdir.

4) *Antroponimlər əsasında formalaşmış toponimlər.* Şəxs adı, фамилия, təxəllüs, ləqəb və sairədən yaranan coğrafi adlar bütün dünya ölkələrində mövcuddur. Əsasən ABŞ və Kanadada geniş yayılmışdır. **Smith A.H.** “English place names elements” əsərində yazır “ Bu cür toponimlər, əksər hallarda, ya ərazidə yaşamış məşhur şəxsin adı ilə bağlı olur və ya ərazidə tikinti aparmış şəxsin ismindən başlanğıc götürürdülər. Məsələn, Londonun öz mağazalarına görə məşhur olan Bond Street küçəsi XVII əsrdə küçədə aparılan tikinti işlərinə başçılıq etmiş Tomas Bondun adını daşıyır”.(2-s.243-246)

Məsələn, Octon toponiminə Britaniyanın bir sıra ərazilərində rast gəlmək mümkündür. O, qədim ingilis dilində «oak» (palıd) və «tun» (ferma, yaşayış məskəni) sözlərinin birləşməsində əmələ gəlmişdir.

5) *Zoonimlər, yəni heyvan və quş adlarından yaranmış toponimlər.* Məsələn, *Deerton, Eagle, Falcon, Way, Hawkswhhy* və s.

6) *Rəsmi adlar.* Əlbəttə ki, toponimlərin əksəriyyəti xalq tərəfindən yazılsa da, onlar rəsmi orqanlar tərəfindən yazıya alındıqda müəyyən dəyişikliyə uğrayır. Lakin bundan əlavə elə yerlər vardır ki, onlara ad məhz rəsmi orqanların əmri ilə verilmişdir. Bu zaman obyekt ya adlandırılmamış olur, ya da ümumiyyətlə mövcud olmamışdır. Bəzən isə mövcud adlar dövlət orqanları tərəfindən dəyişdirilir. Bu za-

man hətta köhnə və yeni ad yanaşı ömür sürə bilər. Rəsmi adlar son dəyişiklikləri əhatə etdiyi üçün onların mənası semantik cəhətdən daha çox anlaşıqlıdır. Ancaq rəsmi adların da öz maraqlı xüsusiyyətləri vardır. Məsələn, London ilə Edinburq arasındakı Böyük Şimal Yolu (Great North Road) magistralının rəsmi adı Al [eɪˈwʌn] – dır. . Ümumiyyətlə, toponimlərə geniş planda yanaşdıqda, toponimikanın müasir və-ziyyətinin təsviri bir sıra problemlərlə bağlıdır ki, onların həlli coğrafi adların tarixinə nəzər salmadan mümkün deyil; ancaq bu yolla nə üçün bu və ya digər modelin məhsuldar olduğu, hansı elementlərin mühafizə olunub müasir dövrə ötürüldüyü və s. araşdırıla bilər. Burada bu və ya digər toponimin hansı dövrdə meydana gəlməsi-ni aşkar etmək mühüm rol oynayır. Belə ki, müxtəlif dövrlərdə obyektlərin adlandırılması üçün onun ayrı-ayrı cəhətləri nəzərə alınmış və ya eyni cəhətlər müxtəlif dil vahidləri ilə ifadə edilmişdir. Coğrafi adın obyektin xüsusiyyətləri ilə şərtlənməsi fikri özünü onda doğruldur ki, obyektə xarakterizə edən çoxsaylı cəhətlərdən elə biri seçilir ki, bu həmin dövrün insanları üçün əsas cəhət hesab edilir. Mürəkkəb xarakterli obyekt-ad əlaqəsinin açılması üçün, əksər hallarda ekstra-lingvistik faktları nəzərə almaq tələb olunur. Məsələn, Penkridge toponimi (*kelt di-lində “təpə zirvəsi” deməkdir*) b.e.ə. I əsrdən məlumdur və əvvəlcə o, yüksəklikdə yerləşmiş Roma istehkamına aid edilmişdir. X əsrdə bu adla yaxınlıqdakı çayı adlandırmağa başladılar (müasir Penk çayı), sonradan isə çay kənarında salınmış kənd-də bu ad verildi. Nəticədə mənası “təpə zirvəsi” olan ad alçaq düzənlikdə yerləşmiş kəndi işarə edən toponimə çevrilmişdir. Qədim ingilis toponimləri insanın təbiətdən asılılığına işarə verir. Çünki o zamanlar insanlar yaşayış məskənlərini meşə, çay və göllərin ətrafında salırdılar. Ona görə də qədim toponimlər arasında obyektləri ifadə edən terminlər əksəriyyət təşkil edir. *Məsələn, Lew – təpə, Lea – bulaq, thatto – çeşmə.* Bu adlar ellipslər təşkil edir, çünki əvvəllər onlarla birlikdə işlədilmiş kənd, məskən kimi sözlər sonradan ixtisar edilmişdir. Növbəti mərhələdə toponimlərdə şəxs adları peyda olur. *Məsələn, Haxey (Hark adlı şəxsə məxsus ada), Hawsker (Hauk adlı şəxsə məxsus sahə).* Bu silsilədən olan adlar feodalizm dövrünə aiddir. Bir müddət sonra isə ərazinin kiminsə şərafinə memorial olaraq adlandırılması başlayır. Salop-Shropsire toponimindən (*XI əsrdə Scrobbsbyrigs sözü Salopes cira şəklini alır, sonra da Salop kimi ixtisar edilir*) yaranıb. **Никонов В.А.** “Введение в топонимику” əsərində qeyd edir: “Yeni dövrdə təyini sintaqmalardan istifadə etməklə daha çox söz birləşməsi şəklində toponimlər yaranır; East və West Sussex, West Midlands, Greater London. O cümlədən, -side elementindən istifadə edilməyə başlayır: Humberside, Merseyside.

Həmçinin, ümumi isimlər «the» artiklinin köməyi ilə xüsusi ismə keçir. Məsələn, Londonun bir neçə küçəsinin adına nəzər yetirək: The Ring (üzük), The Grove (ağ-aclıq), The Cut (kəsili), The Grange (tikiliərdən olan ferma), The Highway (böyük yol) və s. (3-s.66-69)

Cameron K. “English place –names məqaləsində yazır:” Müasir dil daşıyıcıları Waterlooville toponiminin Waterloo döyüşünün iştirakçı-larının şərafinə

adlandırılmasını güman edirlər, halbuki bu yaşayış məntəqəsinin adı burada bir zamanlar fəaliyyət göstərmiş mehmanxananın adından götürülmüşdür.”(4-s.16-24).ş

Bu cür məna dəyişikliyi bu və ya digər dərəcədə toponimin təkamül dövrü ərzində bir neçə dəfə müşahidə edilə bilər və ingilis toponimikasının təhlilində sinxronik və diaxronik təsqiqatın müştərək iştirakının vacibliyini nümayiş etdirir.

Ədəbiyyat

1. Mawer A. *“Problems of place-name study”* London, 1969.p.156-158.
2. Smith A.H. *“English place-names Elements”* London, 1956.p.243-246.
3. Nikonov V.A. *“Vvedenie v toponimiku”* Moskva, 1965p.-66-69.
4. Cameron K. *“English place-names”* London, 1961.p.16-24

K.Velieva, G.Magerramova

Emergence and transformation of toponymic names of English-speaking countries

Summary

In considering the geographical names in the United Kingdom , most of them by carriers misunderstanding modern language becomes clear meanings . The main reason for this is taht the ancient history of the area and the subsequent centuries

the wrong pronunciation of names as a result of recording errors , the majority of the oldest names in the structure of English words and suffixes and so. Therefore, the semantig meaning of semantic analysis of the geographical name of the individual elements that comprise it are determined based on semantic analysis. This is a special feature English toponimik names and place names to identify the geographic terms, the focus is attribute other ways of begoming.

The article deals with simple, cpmound and mixed type of the geogrophical toponomies and the nse of singnificant orginal meaning of the deographical terms.,

This article deals with toponymies and their morphological classification in the azerbaijani and english languages. some toponymies serve as a source of coining new words in the azerbaijani and english languages. they occur as homonymous words in both compared languages. the ways of their formation are studied in this article.

The article deals with the problem of toponomies in English.The investigation of toponimies

Key words: place- relief, landshaf, etnonim, fitonim, zoonim, syntagma, metaphorical, antrogonims

В.Кямала.Г Магеррамова

**Происхождение и трансформация топонимических названий
англоязычных стран**

Резюме

В этой статье говорится о топонимах и их морфологической классификации в азербайджанском и английском языках. Некоторые топонимы служат источником слова образования в азербайджанском и английском языках. В обоих сравниваемых языках они переходят в омонимы. В этой статье изучаются пути их формирования.

Представленная статья также посвящена топонимам в разносистемных языках, как в Английском, так и в Азербайджанском и они обосновываются на примерах. Исследование топонимов в Английском и в Азербайджанском языках показывает, что изучение этой проблемы является очень необходимым в лингвистике. Некоторые топонимы в Английском языке резко отличаются от Азербайджанских топонимов, и в отдельных случаях они по структуре совпадают и сходны.

В этой статье также рассматриваются некоторые типы топонимов, их различные виды в современном Английском и Азербайджанском лингвистике.

При рассмотрении географических названий в Соединенном Королевстве, большинство из них перевозчиками понимания современного языка становится ясно значение. Особной причиной этого является то, что древняя история этого района и в последующие века неправильного произношения имен в результате ошибок записи, большинство из старейших имен в структуре английских слов и суффиксов и поэтому. Таким образом, семантического анализа географического названия отдельных элементов, составляющих его определяются на основе семантического анализа.

**Ключевые слова : топонимия, ландшафт, этноним, фитоним, зооним,
синтагма, антрогонимы, метафора**

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 27.02.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 20.06.2020

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, dosent Səbinə Alməmmədova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ZÜLEYXA ZEYNALOVA
Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası
zuleyxa@com.ru
Zərifə Əliyeva küç.18.

**İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ KOMMUNİKATİV
YANAŞMA VƏ İNTERAKTİV METODİKİ ÜSULLARDAN
İSTİFADƏ EDİLMƏSİNƏ DAİR**

Xülasə

Müasir Azərbaycanda xairici dillərin, xüsusilə də ingilis dilinin öyrənilməsinə böyük ehtiyac duyulur. İngilis dili ölkəmizin orta və ali təhsil müəssisələrində tədris olunan əsas fənnlərdən birinə cevrilmişdir. Bu gün ingilis dilini öyrənən gənclərin böyük əksəriyyəti dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etmək bacarığına yiyələnməyi qarsılarına bir məsəd kimi qoyurlar. Bu mənada adi cəkilən sahədə bir çox arasdirmalar aparılmışdır. Arasdirmalardan cixan maraqlı nəticələr dilin tədrisində yeni materialların və üsulların səmərəli istifadəsi yollarını inkisaf etdirir. Ümumiyyətlə, istənilən metodu tətbiq etməzdən əvvəl uç məqama diqqət yetirmək lazımdır: 1) Seçilən metod təlimin məqsədi ilə uzlaşmalıdır; 2) Seçilən metod vizual, akustik və kinestetik tələblərə cavab verməlidir; 3) Tələbələrin dil səviyyəsində kəskin fərqləri varsa, fərqləndirmədən istifadə edilməlidir. Qeyd etməliyik ki, xarici dilin mənimsəməsinə aid olan nəzəriyyələr metodlar yaranmasında və inkişafında mühüm rol oynamışlar. Bu nəzəriyyələri ümumi şəkildə belə qruplaşdırırıq: 1) “İntuitiv mənimsəmə”. Biz digər bir dili öz ana dilimizi öyrəndiyimiz yolla öyrənirik: autentik kommunikativ situasiyalarda dildən çoxlu istifadə etməklə intüativ olaraq dildəki mənimsəmə vərdislərini formalasdırırıq. Dil vərdislər yigini və biz dildəki formaları düzgün cəhətdən avtomatik ifadə etməyi bacarana kimi dil modellərini təqlid edir, yadda saxlayır və məşq edirik. 2) İdraki proses. Dil əsas qaydaları anlamağı əhatə edir. Əgər biz bu qaydaları mənimsəsək, onları muxtəlif kontekstlərdə istifadə etməyi bacarırıq. Kimsə bizə qaydaları və yaxud sözləri izah edir, biz isə onları basə düşür, mənimsəməyə və bacarıqla, rəvan şəkildə istifadə etməyə çalışırıq.

AÇAR SÖZLƏR: yanaşma, şifahi nitq, kontekst, İngilis dili, interaktiv metod

Biz bu nəzəriyyələr üçün əsas ziddiyətli anlayışları dilin dolayısı yolla və yaxud birbasə öyrədilməsini əsas götürürük. Dilin dolayısı yolla tədrisi o deməkdir ki, biz dili qaydalarla işlətmədən və sözləri tərcümə etmədən süuralti mənimsəyirik. Yuxarıdakı ilk iki nəzəriyyə əsasında yaranan metodlar buna xidmət edir. Üçüncü və dördüncü nəzəriyyənin əsasında yaranan metodlar isə bizə dilin necə işləndiyini süurlu şəkildə anlamağa imkan verir. Bu dilin birbasə, yəni, açıq şəkildə tədrisi

deməkdir. İnnovasiya sadə şəkildə yeni ideya, metod və yaxud vastənin təqdim olunmasıdır. İnnovasiya inkisafın real təəcəssümüdür. Zaman keçdikcə bütün elm sahələrində yeni fikirlərə rast gəlinir. Cəmiyyətin inkişafı və dövrümüzün reallığı olan qloballasma xarici dillərin tədrisinin metodikası və metodologiyasında da yeniliklərinin meydana gəlməsinə birbasa təsir göstərməkdədir. “Texnologiyalar əsri” adlandırılan 21-ci əsrdə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı təhsil sistemində xarici dillərin tədrisində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Müasir dövr xarici dillərin tədrisi metodikası və metodologiyası üçün “post-metodika erası” hesab olunur və tədrisdə ekletizim yanasması əsas götürülür. Elektizm konseptual bir yanasma kimi yalnız bir paradigmanı və yaxud müəyyən fərziyyələr deyil, ümumilikdə müxtəlif coxsaylı yanasmaları, formaları, üsulları və ideyaları özünə daxil edir. Tədris prosesinə elektik yanasma o deməkdir ki qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün bizə məlum olan yanasmalar, metodlar və nəzəriyyələrdən ən uyğun olanının seçir və öz tədris metodumuzda tətbiq edirik. İstənilən təhsil verən özünün istifadə etdiyi metodları, istinad etdiyi yanasmaları və üsulları özü üçün aydınlaşdırmaqlı, onların əsasında duran nəzəriyyələrdən xəbərdar olmalıdır. Yanasma dil tədrisinin və dilin təbiəti ilə bağlı olan bir qrup müfəviq fərziyyələrdən ibarətdir. Yanasma aksiomatikdir, tədris olunacaq mövzunun xarakterini təsvir edir. Metod seçilmiş yanaşmaya hec bir ziddiyətli olmayan və həmin yanaşmaya əsaslanan dil materiallarının dəqiq şəkildə təqdim olunmasının ümumi planıdır. Yanasma aksiomatikdir, metod proseduralıdır. Bir yanaşmaya coxlu metodlar aid ola bilər. Bəzi modelə görə yanasma dil və dil tədrisi haqqında müəyyənləşdirilmiş fərziyyələr və fikirlər səviyyəsidir. Metod səviyyəsində nəzəriyyə təcrübədə tətbiq olunur, bu səviyyədə öyrədiləcək bacarıqlar seçilir və məzmunun təqdim olunma ardıcılığı müəyyənləşdirilir. Üsul isə sinif prosedurlarının təsvir olunduğu səviyyədir.

C.Ç. Riçardz və T.S. Rocers modelə əlavələr edərək buraya yeni terminlər daxil etmişlər. Onlar yazırdılar: “Biz yanasma və metodun dizayn səviyyəsində təqdim olunduğunu düşünürük, bu səviyyədə məqsədlər, tədris proqramı (sillabus) müəyyənləşdirilir. (1-s.33). Həmçinin müəllimlərin, təhsil alanların və təlim materiallarının rolları aydınlaşdırılır. Beləliklə, metod nəzəri cəhətdən yanasma ilə əlaqəlidir, təşkilati baxımdan dizaynda müəyyənləşdirilir və təcrübə cəhətdən prosedura həyata keçirilir. Fikrimizcə, ən aydın və anlaşıqlı izah da məhz Ricards və Rocers tərəfindən verilmişdir. P. Ur yanasma və metodologiya anlayışlarını belə izah edir: “Yanasma dil öyrətməyin / öyənməyin prinsipal modeli kimi xarakterizə edilə bilər. Metodologiya xüsusi uyğun gələn və onun əsasında tətbiq olunan tədris üsullarının məcmusudur.” **Kumaravediveli** isə yanasma haqqında qeyd edir: “İnsanlar yanasma terminini dilin və dil öyrənmənin təbiətinə aid olan nəzəriyyələrinə aid edirlər və bu nəzəriyyələr sinifdə görülmə işlərin əsas mənbələridirlər, həm də bu işlərin həyata keçirilməsinin səbəbləridirlər. Yanaşma-dilin necə istifadə olunmasını və dilin tərkib hissələrinin bir-birinə necə bağlandığını təsvir edir--- o, dil sənəştəsi modelini təklif edir. (2-s.537-560) Yanaşmada insanların

dil biliklərini necə mənimsədiklərini təsvir edir və dili ugurla öyrənməyə imkan verən vəziyyətlər haqqında məlumat verir.”KOMMUNİKATİV” yanasma 1960 ci illərdə Britaniyada mövcud olan ənənəvi dil təlimi metodlarının dəyisməsi ilə meydana çıxmışdır. Bu dövrə qədər geniş istifadədə olan situasiyalari dil tədrisi və “AUDIO-LINGUAL” metodun əsasında duran nəzəriyyələr artıq şübhə ilə qarşılaşırıq ki, bu da onlardan istifadənin aradan qalxmasına və tezliklə kommunikativ yanaşmanın məşurlaşmağına şərait yaratdı. Litlbvud kommunikativ yanaşmanı belə təsvir edir : “ Kommunikativ dil tədrisinin əsas xarakterik xüsusiyyəti odur ki , o dilin funksional aspektlərinə də , struktur aspektlərinə də sistemli yanaşır və bunlari vahid kommunikativ baxışda birləşdirir”. Bu yanasmanın əsas məqsədi kommunikativ cəhətdən səriştəli tələbələr hazırlamaq idi. Əslində, biz digər metodlari da müzakirə edərkən onların əksəriyyətinin məqsədinin tələbələrdə kommunikasiya bacarıqlarını formalaşdırmaq olduğunu görürük . Lakin , kommunikativ yanasmada kommunikativ səriştə anlamının zənginliyi daha geniş qeyd olunur. Kommunikativ səriştə dil biliyinin aşağıdakı aspektləri özünə daxil edir: 1. Dildən bir sıra müxtəlif məqsədlər və funksiyalar üçün necə istifadə etməyi bilmək; 2. İstifadə etdiyimiz dili yerinə və iştirakçılara görə necə dəyisdirməyi bilmək məs: rəsmi və qeyri-rəsmi nitqdən nə vaxt istifadə etməyi və yaxud yazılı və şifahi kommunikasiyaya uyğun dildən istifadə etməyi bacarmagi bilmək; 3. Müxtəlif mətnləri necə hasil etməyi və basa dısməyi bacarmaq; 4. Dil biliklərində məhdudiyyətlər olmagina baxmayaraq kommunikasiyani necə qoruyub saxlamagi bacarmaq (məs: müxtəlif növ kommunikasiyani strategiyalarından istifadə vasitəsilə) kommunikativ dil tədrisinin tətbiq edildiyi dərstdə müəllimin ilkin təqdimatından sonra, tələbələr dili istifadəyə cəlb olunurlar.Onlar bunu oyunlar , rollu oyunlar, problem həllinə yönəlmiş tapşırıqlar kimi fəaliyyət novlərində autententik materiallardan tez- tez istifadə olunur. Tələbələrin yerli dil daşıyicilari tərəfindən istifadə olunan dili işlədə bilmədikləri üçün strategiyalar inkisaf etdirməklərinə şərait yaradılır.(Prabhu N.S.-153). Kommunikativ yanaşmanın xüsusiyyətlərindən biri də tələbələrin əksər sinif fəaliyyətlərini kiçik qruplarda işlədərkən həyata keçirilməsidir. Tələbələr optimal rəvanlıqlı kommunikasiyanı daha vacib hesab edirlər. Bu metodda müəllimin üstünlüyü nisbətən az olduğundan, tələbələr öz öyrənmələrinin daha məsuliyyətli idarə edəcəklərini hesab edirlər. Kommunikativ yanasma dil tədrisində bir sıra müasir metodların yaranmagina rəvac vermişdir. Buraya məzmun ,təlimat, tapşırıq əsaslı təlimat, mətn əsaslı təlimat, səriştə əsaslı təlimat kimi müasir metodlar daxildir. Kəcən əsrdən başlayaraq müasir dövrə qədər gələn və hal hazırda fikrimizcə, ən ideal yanaşma olan eklektizm XXI- ci əsrdə, post- metodika erasında ingilis dilinin tədrisində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. İngilis dilinin tədrisində istifadə olunan metodların səmərəliyinin bir çox metodistlər tərəfindən tənqid olundugu və sual altında qaldığı müasir düvrü metodikada “post- metodika” erasi adlandırirlar. Gorduyumuz kimi, müasir dövrdə tədris prosesi sadəcə tədrisin komponentlərini

əhatə etməklə kifayətlənmir, tədris prosesinə bilavasitə və ya dolaylı yolla təsir edən biləcək bütün amilləri nəzərə alır.

Ədəbiyyat

1. Jack C. Richardas. Curriculum approaches in language teaching : Forward, central, and backward design. RELC journal, 44(1), 2013 , pp 5-33.
2. Kumaravadivelu B. Towards a post- method pedagogy. TESOL Quarterly, 2001, 35(4), pp. 537-560
3. Prabhu N.S. SECOND language pedagogy. Oxford university Press, 1987, 153p .

Z.Zeynalova

On The use of Communicative Approaches and Interactive Methods in the Process of Teaching English

Summary

This article deals with the modern approaches in foreign language teaching. Its essence and principles and also importance of its methods and substances used in the process of teaching. The article deals with the backgrounds of foreign language teaching activity. It is shown that with the help of psychological, physiological and didactic basis even national using of new technology the quality of education is getting to be risen. The main aim of state program is to form a unique national education by means of introduction. The usage of modern information – communication technology is important and by providing qualitative education opportunity ALSO important establishing conditions for state education system in order to integrate to worldwide education system while analyzing great attention was given to the facts taken from literature this article deals with the problems and different approaches in foreign language. In the article the author analyzes these problems and notifies her opinions. The author to detect and find out the problem in this field. In the article "The use of interactive technologies in the training of foreign students of technical universities", new educational technologies, types and types of interactive technologies, innovative methods and its base are considered. The innovative approach allows organizing the study of the Russian language as an educational process, representing a methodological and technological system with integral characteristics, in which a consistent orientation to fairly definite goals is observed.

.KEY WORDS: approach, oral speech, context, English, interactive method.

З.Зейналова

Об использовании коммуникативного подхода и интерактивных методов в процессе преподавания английского языка

РЕЗЮМЕ

В этой статье говорится о современных подходы на преподавании иностранного языка. Его сущность и принципы, а также важность его методов и веществ, используемых в процессе обучения. В статье рассматривается история преподавания иностранных языков в. Показано, что с помощью физиологической, физиологической и дидактической основы даже национального использования новых технологий повышается качество образования. Основной целью государственной программы является создание уникального национального образования посредством внедрения. Использование современной информационно коммуникационной технологии имеет важное значение и, предоставляя качественную возможность обучения ТАКЖЕ, важно установить ограничения для государственной системы образования, чтобы интегрироваться во всемирную систему образования, при этом большое внимание было уделено фактам, взятым из литературы в его статье рассматривается проблемы и различные на иностранном языке. Инновационная методика - это методика использования инновационных способов и дидактических средств, меняющая технологию учебного процесса. Ее главная задача - устранение противоречия между целью обучения, с одной стороны, и организацией содержания и процесса обучения, с другой. Инновационная методика - новый подход и к организации этапа включения в деятельность, и к развитию положительной мотивации учения, и к возможностям интенсификации и оптимизации обучения.

Ключевые слова: подход, устный речь, контекст, Английский язык, интерактив метод

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 20.06.2020

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Kəmalə Mehdixanlı tərəfindən

çapa tövsiyə olunmuşdur

FİDAN YUSİFOVA
Bakı Avrasiya Universiteti
E-mail:Yusifovaf@gmail.com
Həsən Əliyev küç, 135 a

AZƏRBAYCAN DİLİNİN ŞƏRQ QRUPU DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏR

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan dilinin şərq qrupu dialekt və şivələrində işlənən frazeoloji birləşmələrdən bəhs olunur. Bu qrupa aid olan söz birləşmələrinin tərkibində əsas və ya köməkçi komponent kimi çıxış edirlər. Müəyyən edilmişdir ki, məişətlə bağlı olan leksik vahidlərin bir qismi müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənmir, dialektlərdə və sabit söz birləşmələrinin tərkibində qalmışdır. Frazeoloji birləşmələr elə çox qədim və sonsuz mövzudur ki, aid olduğu dilə zənginlik, dolğun mənə və çalarlıq gətirir. Elə bir dil yoxdur ki, frazeoloji birləşmələrdən istifadə edilməsin. Bu birləşmələr dilin mənəvi-əxlaqi dəyərlərini, düşüncələrini və onları yaradan xalqın adətlərini qoruyub saxlayır. Çox vaxt bu birləşmələr fikrin düzgün çatdırılmasında həlledici rol oynayır. Hər bir dilin özünəməxsus frazeologiyası vardır. Müxtəlif dillərin frazeoloji vahidləri praktik yolla daha asan mənimsədilir. Ana dili ilə müqayisəli tədqiq ediləndə isə tərcümə prosesində xeyli məsələlər aydınlaşır, müxtəlif dillərin quruluşu, daxili mənə imkanları, oxşar və fərqli cəhətləri üzə çıxır. Şərq qrupu dialekt və şivələrində işlənən, ədəbi dilimizdən müəyyən dərəcədə fərqli olan frazeoloji vahidlərin öyrənilməsi sahəsində də ilk addımlar atılmışdır. Azərbaycan dilinin şərq qrupu dialekt və şivələrinin frazeologiyasının öyrənilməsi bu baxımdan maraqlı və lazımlıdır. Dilin frazeoloji tərkibi dilçilik tədqiqatlarının obyektinə kimi həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Frazeologiyanın tədqiq tarixi dilçiliyin digər sahələrinə nisbətən gənc olsa da, bu sahədə saysız-hesabsız tədqiqat əsərlərinə rast gəlmək olar. Frazeoloji birləşmələr nitqi zəngin, parlaq, obrazlı etmək üçün istifadə olunan üslubi vasitələrdən biridir. Belə demək mümkünsə, frazeoloji birləşmələr dili dirildir, canlandırır. Frazeoloji vahidlərin köməyi ilə nitqimiz daha tərəvətli və emosional olur. Frazeologiya yunanca phrasis (ifadə) və loqos (təlim) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Dildə mövcud olan sabit söz birləşmələri, əsas etibarilə qeyri-sabit, daha doğrusu, qrammatik birləşmələrin əsasında əmələ gəlir.

***Açar Sözlər:** Şərq qrupu dialekt və şivələri, frazeoloji birləşmələr, leksik mənə, frazeologizm, etimologizm.*

Bu sahənin banisi dilçilikdə üslubiyyatın da əsasını qoyan fransız dilçisi Şarl Balli hesab olunur. 1905-ci ildə Cenevrədə nəşr olunmuş "Precis de stylistique" kitabında Ş. Balli frazeoloji birləşmələri sərbəst söz birləşmələrindən fərqləndirmişdir. Azərbaycan dilçiliyində frazeologiyanın tədqiqinə XX əsrin ikinci yarısından başlanılmışdır. 1954- cü ildə görkəmli Azərbaycan dilçisi Muxtar Hüseynzadə ilk dəfə frazeologizmləri tədqiqata cəlb etmişdir. N.M.Şanski belə hesab edir ki, semantik bütövlük və frazeologizmlərin ümumi mənası ilə komponentlərinin semantikasını arasında əlaqənin tipinə görə bu dil vahidlərini dörd qrupa bölmək lazımdır. N.M.Şanski V.V.Vinaqradovun bölgüsünə frazeoloji ifadələri də əlavə etmişdir: **1) frazeoloji birləşmə; 2) frazeoloji vəhdət (birlik); 3) frazeoloji bitişmə; 4) frazeoloji ifadə.** S.Cəfərov da Azərbaycan dilində frazeoloji birləşmələri bu prinsip əsasında bölmüşdür. Dilçi yazır: "Müasir Azərbaycan dilində olan idiomlar öz quruluşuna və daxili mütəhərrikiyinə görə üç qrupa ayrılır: qovuşma idiomlar, birləşmə idiomlar, uyuşma idiomlar"(4,s.101). Dilçilik ədəbiyyatında frazeologiyanın tədqiqat obyektindən bəhs edən müəllifləri iki qrupa bölürlər: **1.** Ümumiyyətlə, hər hansı bir dildə hazır şəkildə olan söz birləşmələrinin hamısını frazeologiya hesab edənlər; **2.** Dildə hazır şəkildə olan söz birləşmələrinin hamısını deyil, onlardan nitq və ya dil vahidlərinə ekvivalent olub, komponentləri məna və quruluşca parçalanmayan qismini frazeologiya adlandıranlar. Dilçilikdə bunlardan birincisi «geniş mənada frazeologiya», ikincisi «dar mənada frazeologiya» adlandırılır.

Azərbaycan dilçiliyində ədəbi dilimizin frazeologiyasına dair bir sıra əsər və məqalələr yazılmışdır. Bu məsələ ilə bağlı ilk dəfə M.Hüseynzadə təşəbbüs göstərərək «Müasir Azərbaycan dili» kitabında (1954) «frazeologiya» bölməsi ayırmışdır. Ə.Dəmirçizadə «Azərbaycan dilinin üslubiyyatı» kitabında (5,s.271) «idiomlar, yaxud idiomatik ifadələr» başlığı ilə frazeoloji birləşmələri üslubi cəhətdən tədqiq etmişdir. Y.Seyidov söz birləşmələrinin təsnifi problemlərindən bəhs edərkən «Sərbəst və sabit birləşmələr məsələsi» adı altında frazeoloji birləşmələrə münasibətini bildirmişdir (12,s.145-160). S.Cəfərov sabit söz birləşmələrini «istər öz semantikasına və istərsə də forma rəngarəngliyinə görə seçilən çox maraqlı bir kateqoriya» adlandırmış və frazeologiyanın dilçilik elminin bir bölməsi olan leksikologiyanın xüsusi bir bölməsi olduğunu qeyd etmişdir (4,s.100). M.İslamov ilk dəfə olaraq 1957-ci ildə çap etdirdiyi «Frazeoloji birləşmələr» adlı məqaləsində Nuxa dialektində müşahidə edilən frazeoloji birləşmələri təhlil etmişdir (9,s.127-140). M.Çobanovun «Bolnisi rayonu şivələrinin leksikası» (1973) və B.Əhmədovun «Azərbaycan dilinin Mingəçevir şivələri» (1965) əsərlərindən başqa, digər şivələrə aid yazılmış tədqiqat əsərlərinin leksika bölməsində frazeologiya sahəsinə toxunulmamışdır. H.Bayramov frazeoloji vahidlərin cümlədəki sözlər və söz birləşmələri ilə əlaqəsindən bəhs edərkən iki şəkildə əlaqə olduğunu göstərir: **1.** Azərbaycan dilindəki frazeoloji vahidlərin bir qismi təkmənalıdır; **2.** Dilimizdəki frazeoloji vahidlərin bir qisminin mənası mətndən asılı olub, onları əhatə edən başqa

sözlərlə əlaqədə müəyyənləşir. Bu əlaqə iki cür olur: **a)** Bunların frazeoloji vahid səciyyəsi daşması ancaq mətndə müəyyənləşir; **b)** Azərbaycan dilindəki frazeoloji vahidlərin cüzi hissəsi çoxmənalı səciyyə daşıyır (2,s.24-25). Ə.Dəmirçizadə frazeoloji vahidləri söz, söz birləşməsi və cümlə şəklində təsəvvür edərək onlardan “idiomlar” adı altında danışmış və quruluşuna görə aşağıdakı qruplara ayırmışdır: **1) İdiomatik sözlər; 2) İdiomatik ifadələr; 3) İdiomatik cümlələr.** Söz səciyyəli idiomlara tülkü (hiyləgərlik mənasında), dayı (vəzifədə olan adam), dəm (bir az kefli) tipli sözləri, söz birləşməsi şəklində olan idiomlara başa düşmək, ürəyinə xal salmaq və s. tipli frazeoloji vahidləri, cümlə strukturunda olanlara isə atalar sözləri və məsəlləri nümunə göstərmişdir (5,s.168-179). H.Həsənova görə, frazeologizmləri strukturca iki qrupa ayırmaq olar: **1) Sözü mənə ekvivalenti kimi çıxış edən frazeologizmlər – nominativ funksiyalı frazeologizmlər; 2) Mənasına görə cümləyə bərabər frazeologizmlər – kommunikativ funksiyalı frazeologizmlər (7,s.217-219).** Frazeoloji vahidlər bu meyara əsasən iki qrupa ayrılır: **1. İsmi frazeoloji birləşmələr 2. Feli frazeoloji birləşmələr.**

Həm ədəbi dilimizdə, həm də dialektlərdə çox sayda frazeoloji vahidlər mövcuddur. Məs: “xoruzu qoltuğuna vermək” ifadəsi Azərbaycan xalqının tarixi adət-ənənlərinə uyğun olaraq elçilik zamanı əldə edilmiş razılaşma pozulduqda oğlan evinin gətirdiyi xoruzun geri qaytarılması ilə əlaqədar şəkildə meydana çıxmışdır və müasir dilimizdə həmin ifadə ciddi semantik təkamülə məruz qalaraq: “müəyyən bir razılaşmadan vaz keçmək”, “işdən qovmaq”, “evlənmə razılaşmasını, nişanı pozmaq”, “nə üstəsə pərt edib yola salmaq” və s. bu kimi müəyyən niyyətdən imtina səciyyəli mənalara ifadə edə bilir. Deyimlərin bir çoxunun məzmununda semantik dəyişmə özünü göstərir. Məs.: adam eləmək deyimi birini müəyyən sənətə, peşəyə çatdırmaq, xüsusən oxutmaq, təhsil vermək anlayışlarını ifadə edir, həm də müəyyən dərəcədə narazılıq, kinayə çalarlığı ifadə edir. Əvvəlki dövrlərdə bu deyim varlandırmaq, mal-dövlət sahibi etmək anlamında istifadə edilmişdir. Həmin məna artıq köhnəlmişdir: Cavad deyəndə kənddəngəlmə bir ac gədənin birisi idi. Nəcəf bəy onu adam elədi (Ə.Haqverdiyev). Xalq danışığı dilinə məxsus milli kolorit yaradan frazeoloji vahidlər leksik vahidlərin ekvivalenti kimi çox zaman nitqin əsas qayəsini təşkil edir və özünəməxsus ekspressiv üslubi çalara malikdir. Məsələn, anlamaq – barmağını dişləmək, varlanmaq – cibini doldurmaq, düşünmək – gəmiləri dəryada qərq olmaq (8,s.100-103). Bəzi məcazlar frazeoloji birləşmələr əsasında yaranır. “Dilimizdə bir sıra anlayışların daha mənalı, daha təsirli şəkildə söylənməsi üçün məcazi təbiətə malik tərkiblərdən istifadə edilir ki, bunlar bu və ya digər məhfumun ya olduqca yumşaldılmış, ya son dərəcə kəskin şəkildə ifadəsi ilə əlaqədar əmələ gəlir. Məsələn, qocalmaq anlayışı üçün işlənən saqqalına dən düşmək, saqqalı ağarmaq, beli bükülmək, birçəyi ağarmaq və s.(6,s.91). Ədəbi dilimizdə frazeoloji birləşmələr eyni mətnə işlənərək əlamətin inkişaf səviyyəsini yüksəldir. Məs.: -Ağa, məni lağa qoyursan? - Yox, mən səni ələ salıram (M.İbrahimov). Bu dialoji mətnə surətlərin nitqində lağa qoymaq-ələ salmaq sinonim variantlar misal ola bilər. Güclü

intensivliyin yaranmasında deyim variantlarının da rolu inkarolunmazdır. H.Bayramovun fikrincə, dildə eyni mənanı ifadə etmək üçün frazeoloji vahidin, leksik-qrammatik, qrammatik cəhətdən dəyişikliyə uğramasına frazeoloji variasiya, bunun əsasında yaranan belə sabit birləşmələrə isə frazeoloji variantlar deyilir (1,s. 222).

Ədəbi dilimizdə, eləcə də digər şivələrimizdə olduğu kimi, şərq qrupu dialekt və şivələrində də özünəməxsus, hərfən başqa dilə tərcümə olunmayan, sabit söz birləşmələri geniş yayılmışdır. Azərbaycan dilinin şərq qrupu dialekt və şivələrində bir sıra sözlərə olmaq, eləmək, tutmaq və s. kimi köməkçi fellərin birləşməsi yolu ilə mürəkkəb fellər yaranır. «**Eləmək**» köməkçi feli ilə düzənlər: Eləmək köməkçi feli, əsasən isimlərə, bəzən də sifətlərə qoşulur. Belə mürəkkəb fellərin birinci tərəfini təşkil edən adlar ismin qeyri-müəyyən təsirlik halında işlənir; məsələn: dəngəsəray eləmək «başını ağrıتماق» (Salyan), dır eləmək «aralamaq» (Lənkəran, Muğan.), lüpüst eləmək «dərisini soymaq» (Lerik), kütah eləmək «qısaltmaq» (Quba), pesdeyi eləmək «ehtiyata saxlamaq» (Abşeron, Bakı), sərdəsi eləmək «başdansovdu etmək» (Bakı), vagirlik//vangirlik eləmək «dəm tutmaq, səsinə səs vermək» (Lənkəran). «**Olmaq**» köməkçi feli ilə düzənlər. Şərq qrupu dialektlərində alınma sözlərlə köməkçi «olmaq» felinin birləşməsindən əsasən təsirsiz fellər əmələ gəlir. «Olmaq» feli həm isim, həm də sifətlərlə birləşərək mürəkkəb fel yaradır; məsələn: binişt olmaq «məskən salmaq, yurd salmaq, oturaq həyata keçmək» (Lerik), dəngəsər olmaq «başı ağrıتماق» (Salyan), gərm olmaq «qızıتماق» (Bakı), pelemürt//peləmir olmaq «ölgünləşmək, solğunlaşmaq» (Abşeron), papi olmamaq «əhəmiyyət verməmək, fikir verməmək» (Abşeron, Bakı, Lənkəran, M. uğan), pəndəm//pəndüm olmaq «şişmək, çox yemək nəticəsində çətin nəfəs almaq» (Bakı, Dərbənd) və s. Başqa fellərlə düzələn mürəkkəb fellərə misallar: küşti tutmaq «güləşmək, qurşaq tutmaq» (Abşeron, Bakı, Lənkəran, Muğan), mas vermək «ələ salmaq» (Salyan), yek getmək «mübahisə etmək, dalaşmaq» (Bakı), cü birəxmağ «şaiyə buraxmaq» (Bakı), mazata salmaq//mindirmək «hörmətə mindirmək» (Bakı, S. alyan) və s. (13,s. 47-48).

İdiomlar. İdiomlar frazeoloji vahidlərin geniş yayılmış növlərindən olub, bu və ya digər sözün məcazi məna ilə verilən sinonimi kimi özünü göstərir. Tədqiq olunan şivələrdə tərkibində **ço** sözü olan **ço salmağ**, **ço qopartmağ** frazeoloji birləşmələri də işlənir. Məs.: -Beş dağa gəlməgnən gəldün ço saldun getdün; Sən alla, heç nədən ço qopartma (Maş.) (15,s.38). R.Rüstəmov ço felinin “pozulmaq, kənara çıxmaq, yolunu azmaq, baş tutmamaq” mənalarını göstərmişdir. R.Rüstəmov ədəbi dildə işlənən çovumaq feli ilə ço sözünü müqayisə etmişdir. Ço leksik vahidi elə çovumaq sözünün dialektə dəyişilmiş variantıdır. Ədəbi dildəki çovumaq feli də yolunu dəyişmək mənasını bildirir. Bu sözə Şəki dialektində də eyni mənada işlənir (9,s.263). M.Kaşğarının “Divani-lüğət-it türk” əsərində covi “səs-küy, savaşı” sözü isim kimi, covila səs salmaq, qışqırmaq mənasında işlənmişdir. R.Rüstəmovun qeyd etdiyi kimi çovumaq, çovğun sözləri də qədim ço leksemindən törəmiş, sonradan məna daralması nəticəsində indiki mənasında işlənmişdir. **Tö alınmeg-hirsi**

soyumaq, burnu ovulmaq; -Zıban tö alınıb, da əvvəlki kimi fironniğ elemir (Zirə) (15, s. 67). Azərbaycan dilinin qərb qrupu şivələrində “gözünün tavişi getmək” ifadəsindəki taviş sözünün kökü də to morfemidir. **Gir qalmamaq**-gücü, qüvvəti olmamaq. -Dayi əvvəlki vaxtım döür, bədənimdə heç gir qalmıb (Şağan) (15, s. 69); **fısdırığı gəlmey**-kefi kök olmaq; **abırdan düşmeg**-rüsvey olmaq; **gözü götürməmeg**-paxıllıq etmək; **ilan kimi dil çıxartmeg**-yalvarmaq; **qəmiş qoymeg**-bir işin düzəlməsinə mane olmaq (əks. şiv.). Məlumdur ki, leksik vahidlər kimi, frazeoloji vahidlər də təkmənalı və çoxmənalı olur. Bir mənalı frazeologizmlərə təkmənalı, bir neçə mənalı frazeologizmlərə çoxmənalı deyilir. N. Rəhimzadə bir sıra frazeoloji vahidlərin çoxmənalı olmasının səbəbini belə izah edir: «Çoxmənalı ideomatik ifadələrin yaranmasında çoxmənalı sözlər böyük rol oynayır. Məlumdur ki, sonuncular öz əsas mənalı ilə birlikdə həm də məcazi mənalı və mənə çalarlıqları kəsb edir. Əsas mənalı ilə bağlı olan əlavə mənalı müəyyən birləşmələrin daxilində qalır. Bunlar bu əlavə mənalıların böyük hissəsini əks etdirir». Şərq qrupu dialekt və şivələrində çoxmənalı, omonim, sinonim və antonim frazeoloji vahidlərə də rast gəlinir. Şərq qrupu dialekt və şivələrində müşahidə etdiyimiz bir sıra sabit söz birləşmələrinə diqqət yetirək.

Çoxmənalı frazeoloji vahidlər: basaratı bağlanmaq- 1) dil-ağzı bağlanmaq, 2) taleyi, bəxti gətirməmək. Qərbi Abşeron şivələrində “nəzərdən qaçırmmaq” mənasında işlənir: -Ön basaratı bağlanıb (14, s. 335). Şərqi Abşeron şivələrində “əl-qolu açılmamaq, bağlanmaq” mənasını verir: -Hələ bil yazıq qızın basaratını bağliblər (Zirə). Bu frazeoloji birləşmə qərb qrupu dialekt və şivələrində bəxti gətirməmək, uğursuzluq mənalılarında işlənir. **Başa çıxmaq**-iki mənada işlənir: 1) işin axırına çatmaq, 2) başa düşmək, anlamaq; **qaba qoymamaq**-iki mənada işlənir: 1) qoymamaq, 2) nəzərdə tutmamaq, fikir verməmək (Bakı dialekti. s. 160-161). Məs.: -İrəcəb mənim sözümi qaba qoymadı (Güzdək). **Omonim frazeoloji vahidlər: qo"rağ olmağ**-1) sağlam olmaq: -Dayi qo"rağ olmışan maşalla (Zirə); 2) geyinmək: -Tez qo"rağ olun, süzi nenegilə aparacağam (Maşağa); 3) varlanmaq: -Ağami dayi sən diyən döür, pula pul dimir, yaman qo"rağ olub (Buzovna) (15, s. 142). **Dit elemeg**-1) deşib çıxmaq; 2) görünüb tez gözdən itmək. Məs.: -Bir dağa övə gəlib dit elib gedirsən, belə olmaz axi (Əmircan); **sərf eləmeg**-1) çaşmaq; 2) etina etməmək. Məs.: -Heç öznü u yola qoymır, sərf eləmir axi (Hövsan); **boşa çıxmağ**-1) qurtarmaq; 2) yoluxmaq. Məs.: -Hecər bir həftədür noxoşdur, bir uni boşa çıxgənən (Maşağa); 3) ədəbi dildə bəxti gətirməmək, düz olmamaq (15, s. 143). Qeyd edək ki, bu frazeoloji birləşmənin çoxmənalılığına da qeyd olunan dialektlərdə rast gəlinir. Salyan dialektində rast gəlinən frazeoloji birləşmələr bunlardır: **Öc eləmək**-1) böyümək, artmaq, 2) yenidən baş vermək (Salyan) (10, s. 371). Məs.: -Yaram öc elədi, üzümü basdı, -Onun yarası ayrıdan öc elədi. **Əmrəziyə gəlmək**-əmələ gəlmək; **tuş gəlmək**-rastlaşmaq; **ösəniyə tüşmək**-yoluna düşmək, nizam və qaydaya düşmək; -Kişinin halı gərək ösəniyə tüssün (Salyan) (10, s. 153); **nəfəsi daralmaq**-havası çatmamaq. Lənkəran şivələrində işlənən bir sıra frazeoloji birləşmələr müasir

ədəbi dilimizdə də işlənir. Lakin bu sözlər həmin şivədə tamamilə başqa mənalar ifadə edir. Məs.: **dərdinə dərman tapılmaməğ**-əlacı olmamaq; **başını aldatməğ**-bişirməğ.-Başın bişirib yolə salmışəm kəndə (Lən., Hiledərə) (3, s. 89). **Sinonim frazeoloji vahidlər: özünü oda-közə atməğ** (əks. şiv.)-bir iş üçün fədakarcasına çalışmaq; **salağa eləməğ**-nişan vermək; **fır eleməğ//tər eleməğ//hə çekməğ** (əks. şiv.)-küsmək, incimək; **ögar//girinc eleməğ**-dəng eleməğ; **sebil // pərən-pərən olmağ** (Buzovna)-dağılmaq, səpələnmək; **bilənməğ//pandum olmağ** (Şağan, Zirə, Türkan) – islanmaq; **lələməğ//dil çıxartmağ** (Türkan, Maştağa, Buzovna, Nardaran) – yalvarmaq (Vəliyeva, 2001: 146). Az-çox pul qazanmağ – çax-çux eləmək (Salyan); **toy tutmağ** – aşını pişirməğ (Quba); **vecinə almamağ**-saymamağ (əks. şiv.); **işdərin qurtarməğ**-başı açılmağ (Lənkəran); **behüş olmağ**-özünən getməğ (Lən., Halabın). Məs.: -Bi gözən pılov asmışəm, iysinnən behüş oleysən (3, s. 72). **Qədəğə eləməğ**-xəbər etmək (Züvüç). -Əyin-öyün eləmə lazım olsə mənə qədəğə elə (Binnətova, 2007: 88). **Qəmli uxiya durmaq**-qəmə batmağ (Quba). Məs.: -Nə çux belə qəmli uxiya durmısan? (Al.). **Lələ'n olmağ** –sülö'sün, acgüz, qarınxur olmağ (Quba). Məs.: -Sən lələ'n (sülö'sün, acgüz, qarınxur) uldun qaldun (Q., İ.N.B); **dubalağ gəlməğ**-kələk, hiylə gəlmək. -Mənə dubalağ gəlmə, hər şeyi bilədən (Quba: Əmsar, Nügədi) (11, s. 211). **Antonim frazeoloji vahidlər: Vərəzən günə çıxmağ-qərə günə qalmağ**-bəxtəvər olmaq-bədbəxt olmaq (15, s. 154); -Bedbəxt hələ hindi vərəzən günə çıxırdı, allə uni qərə günə qoydı (Bilgəh). Ağlaməğliğ eləməğ-gülməğliği gəlməğ (Lən., Hiledərə). Məs.: -Daluzcən bi ağlaməğliğ elədi, gəl görəsən (Lerik); -Sözün düzi adəmun lap gülməğliği gəley (Hiledərə).

Ədəbi dilimizdə, eləcə də digər şivələrimizdə olduğu kimi, şərq qrupu dialekt və şivələrində də özünəməxsus, hərfən başqa dilə tərcümə olunmayan, sabit söz birləşmələri geniş yayılmışdır. Şərq qrupu dialekt və şivələrində müşahidə etdiyimiz bir sıra sabit söz birləşmələrinə diqqət yetirək: **İdiomlar**. İdiomlar frazeoloji vahidlərin geniş yayılmış növlərindən olub, bu və ya digər sözün məcazi mənə ilə verilən sinonimi kimi özünü göstərir; məsələn, **ağziyirtix** (əks. Şiv.) – sirr saxlaya bilməyən. Məs.: – Unə söz deməğ olmaz, ağziyirtixün biridü (Zirə); **ağzını aramağ** (əks. Şiv.) – fikrini öyrənmək. Məs.: – Sən bir qızın ağzın araginən, gör nə diyir?; **gözi kəlləsinə çıxməğ** (əks. Şiv.) – təəccüblənmək. – Əhədə tezə xəbəri vərəndə gözi kəlləsinə çıxdı (Buzovna). Ədəbi dildə olduğu kimi, araşdırdığımız şivələrdə də idiomları iki qrupa bölmək olar: **1. Sabit idiomlar; 2. Qeyri-sabit idiomlar. 1. Sabit idiomlar**: Sabit idiomlar forma və məzmunca dəyişməyən, sabit qalan frazeoloji vahidlərdir. Ə. Dəmirçizadə sabit idiomları üç qrupa bölmüşdür: **a) idiomatik sözlər; b) idiomatik ifadələr; c) idiomatik cümlələr. A) İdiomatik sözlər**. Şərq qrupu dialekt və şivələrində müşahidə edilən idiomatik sözlərə aşağıdakıları misal göstərə bilərik: **deymədüşər (ərköyün)**. Məs.: – Uşağı belə də deymədüşər böyütməzdər axi (əks. şiv.); **boşyiyən** (kiminsə ölümünə səbəb olan). Məs.: – Boşyiyən qızı boşyiyən, az ağlaginən də (Maştağa); **zəhletökən** (bezdirən). Məs.: – Elə zəhletökən arvatdu ki, əlinnən bilmirəm, neyniyim? (əks. şiv.); **bərkgedən-xırrı** (varlı). Məs.: – Ular

bərkgedən nəsildülər, mə'm ularnan nə alış-verişim olaceg? (Zirə); Ağız, ular tülün birüdülər, hani ularda xırrı adam? (Türkan); bıymağ (Şamaxı, Kürdəmir) “donmaq”. Məs.: –So:ğdan az qala bıymışdım (Şamaxı). **B) İdiomatik ifadələr.** Bu cür ifadələr mürəkkəb feillər məcazi mənada işləndikdən sonra yaranır; məsələn, dalağı **sancmağ/sancmeg** (əks. Şiv.) – bir şeyi hiss etmək. Məs.: – Elə uni görəndə mə'm dalağım sancdı; **Yığla** – ağlamaq. Dialekt leksikasında (Şəki, Zaqatala, Qax, Dərbənd) yığla şəklində eyni mənada işlənir; **zəhlesin tökmeg** (əks. Şiv.) – bezdirmək. Məs.: –Arvad day pütün günü zəhlemi tökib. Leksik vahidlə idiomatik ifadənin sinonimliyində də şərq qrupu dialekt və şivələrində rast gəlinir. Məsələn: **qabırğasına dimeg//cəmdeginə döşemeg**-dannamağ; **düzdüvara dırmaşan // otyalö**-nadinc; **baş çıxmağ //degmeg**-yoluxmaq; **boş-boş danışmaq**- toxımaq // seyreklemeq //pərsəng aparmaq//ağzına gələni danışmaq//doğrib tökmeg; **lələməğ//dil çıxartmaq**-yalvarmaq; **ağcığor olmaq // tülküdən qorxan Əhmed** //kölgəsinən hörkən-qorxaq və s.(15,s.152). Səya saymamağ//pesend elememeg // bu qulağınnan alıb,obrisinə vermeg-idiomatik vahid kimi çıxış edən bu sözlərin hər iki tərəfi ayrılıqda malik olduqları müstəqil mənəni itirərək yeni anlayış yaradır. Həmin sözlər “saymamaq,nəzərə almamaq”mənəsini bildirir. Danışq prosesində danışan şəxs sinonim sözlərin hamısını işlədir; məs.: Sənə söz dimeg hovayudur,pesənd elemirsən//sayı salmırsan//bir qulağınnan alıb obrisinə vərirsən (əks.şiv.) (15,s.152).

Sabit idiomlar mənaca üç qrupa bölünür:1) **Omonim sabit idiomlar.**2) **Sinonim sabit idiomlar.** 3) **Antonim sabit idiomlar.** **Omonim sabit idiomlar.** Məlum olduğu kimi, idiomların əsas xüsusiyyəti onların məcazi mənə kəsb etməsidir. Şərq qrupu 195ntonym və şivələrində aşağıdakı omonim sabit idiomlara rast gəlinir: **Yer eləmeg** (əks. Şiv.) – 1. Pis təsir etmək. Məs.: – O günki sözdürün mənə yaman yer elədi, özümə hələm-hələm gələ bilmedim (əks. Şiv.); 2. Firsətdən istifadə edib özünə şərait yaratmaq. –O, elə girəvəçüdü ki, gör özünə necə yer elədi (Bakı). **Üz vermeg** (büt. Şiv.) – 1. Hadisə baş vermək. 2. Xoş qarşılamaq. Məs.: – Ona üz vərinsə, gündə gələceg. **Sinonim sabit idiomlar.** Şərq qrupu 195ntonym və şivələrində aşağıdakı sinonim sabit idiomlara rast gəlinir: **Becid/yegin/yügürmeçə ged,uşaqlardan bir xəbər götür** (Nardaran). **Dəridən-qabıqdan çıxmeg** (əks.şiv) – əldən-əyağdan getmeg (kimin üçünsə canfəşanlıq etmək); **başına and içmeg** – kimisə əziz, müqəddəs tutmaq. **Antonim sabit idiomlar.** Araşdırdığımız şivələrdə bir-birinə zidd olub, 195ntonym idiomlar yaradan sabit birləşmələr də az deyildir. Onlardan bir neçəsinə diqqət yetirək: **xoşreftar-bedqılığ olmağ**-pis xasiyyətli adam,xoş rəftar adam;-Gedə bedqılığdu,hələ hər şeyçün da'sır,gelin yazığ xoşreftardu (Maştağa); **yovaşımağ-beciddemeg** (Bakı, Quba, Şamaxı, Mərzə) – surəti artırmaq-yavaş getmək. Məs.: –Bir az beciddə,yovaşımağnan hələm-hələm gedib çata bilmənig (Buzovna) (15,s.154); **Becid gəldi, aldı mənən şeyləri** (Şamaxı). **Bir dəri-bir sümig qalmağ/qalmeg** – ətə-qana/qanə gəlmeg (arıqlamaq – kökəlmək); **yola vermeg** – yola getməmeg (dolandırmaq – dolandırmamaq); **xəcəletdi qalmağ** – xəcəletinnən çıxmağ (xəcələtli olmaq – borcunu qaytarmaq).

Qeyri-sabit idiomlar. Araşdırdığımız şivələrdə bir sıra idiomlara rast gəlinir ki, onların tərkibindəki sözün birini digəri ilə əvəz etmək olur. Belə frazeoloji birləşmələr qeyri-sabit idiomlar adlanır. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik: **a)** Birləşmənin tərkibindəki sözlərdən birini başqa sözə dəyişdirdikdə öz ilk mənasını saxlayan qeyri-sabit idiomlar: – Balağa u vaxdən bizə qədəm (ayağ/əyağ) basmiyir (Buzovna) – «gedib-gəlməmək» mənasında; **əmrəziyə gəlmeg//hasilə gəlmeg** (əks.şiv.)-yetişmək, dəymək (ədəbi dildə); Bazlamac leksemi müasir Azərbaycan dili şivələrində müxtəlif fonetik tərkiblərdə işlənir: bozdamac (Bakı, Quba, İsmayılı, Salyan) –Bozdamac, əlim xəmirri, qarnım ac (Bakı); **b)** Birləşmənin tərkibindəki sözlərin arasına başqa bir söz artırıqda eyni mənanı daşıyan qeyri-sabit idiomlar: – Gördüğü işdən utanmağdan, xəcəlet çəkməgdən diyir ki, əlimnən (əlimin içinnən) gəlir (əks. Şiv.) – «düz etmişəm» mənasında; – Köynegi görəndə ağız (ağız-bırın) əgdi (Zirə)– «bəyənməmək» mənasında işlənir; **c)** Birləşmənin tərkibindəki sözlərin yerini dəyişdirdikdə eyni məna daşıyan qeyri-sabit idiomlar: saymamağ//pəsənd elememeg//bu qulağınnan alıb obrisinə vərmeg –saymamaq, nəzərə almamaq mənasını bildirir. –Sənə söz dimeg hovayudur, pesənd elemirsən//sayı salmırsan//bir qulağınnan alıb obrisinə vərirsən (əks.şiv.)(15,s.152). Göründüyü kimi, sabit idiomlarda forma və məna sabit qalır. Qeyri-sabit idiomlarda isə forma dəyişir, məna sabit qalır.

Фидан Юсифова

ВОСТОЧНАЯ ГРУППА ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ СОЕДИНЕНИЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА В ДИАЛЕКТАХ И СЛОВАРЯХ

Резюме

В статье рассматриваются фразеологические сочетания, используемые в диалектах и диалектах восточной группы азербайджанского языка. Эти языковые единицы выступают в качестве основного или вспомогательного компонента в словосочетаниях. Установлено, что некоторые лексические единицы, связанные с повседневной жизнью, не используются в современном азербайджанском литературном языке. Остались в соединениях. Фразеологические сочетания настолько древние и бесконечные, что приносят богатство, полное значение и нюанс в язык, к которому они принадлежат. Нет языка, который бы не использовал фразеологические сочетания. Эти ассоциации сохраняют моральные ценности, мысли и обычаи людей, которые их создали. Часто эти ассоциации играют решающую роль в правильной передаче идей. Каждый язык имеет свою фразеологию. Фразеологические единицы разных языков легче освоить на практике. Сравнительное изучение родного языка выявляет множество проблем в процессе перевода, структуре различных языков, внутренних семантических возможностях, сходствах и различиях. Первые шаги были предприняты для изучения фразеологических

единиц, используемых в восточных диалектах и диалектах, которые несколько отличаются от нашего литературного языка. В связи с этим изучение фразеологии диалектов и диалектов восточной группы азербайджанского языка интересно и необходимо. Фразеологическая структура языка всегда была в центре внимания как объект лингвистического исследования. Хотя история изучения фразеологии сравнительно молодая по сравнению с другими областями лингвистики, в этой области можно найти бесчисленные исследовательские работы. С помощью фразеологизмов наша речь становится более свежей и эмоциональной. Фразеология - это сочетание греческих слов *phrasis* (выражение) и *logotipov* (обучение).

***Ключевые слова:** Восточные группы диалектов и диалектов, фразеологические сочетания, лексическое значение, фразеология, этимология.*

Fidan Yusifova

**PHRASEOLOGICAL COMBINATIONS USED IN DIALECTS AND
DIALECTS OF THE EASTERN GROUP OF THE AZERBAIJANI
LANGUAGE
Summary**

The article discusses the phraseological combinations used in the dialects and dialects of the eastern group of the Azerbaijani language. These language units act as the main or auxiliary component in word combinations. It was determined that some of the lexical units related to everyday life are not used in modern Azerbaijani literary language, but remain in dialects and fixed word combinations. Phraseological combinations are so ancient and endless that they bring richness, full meaning and nuance to the language to which they belong. There is no language that does not use phraseological combinations. These associations preserve the moral values, thoughts and customs of the people who created them. Often, these associations play a decisive role in the correct delivery of ideas. Each language has its own phraseology. Phraseological units of different languages are more easily mastered in a practical way. Phraseological units The first steps have been taken in the study of phraseological units used in dialects and dialects of the Eastern group, which are somewhat different from our literary language. The study of phraseology of dialects and dialects of the Eastern group of the Azerbaijani language is interesting and necessary in this regard. The phraseological structure of language has always been in the center of attention as an object of linguistic research. Although the history of the study of phraseology is relatively young compared to other fields of linguistics, it is possible to find countless research works in this field. With the help of

phraseological units, our speech becomes fresher and more emotional. Phraseology is a combination of the Greek words phrasis (expression) and logos (teaching).

Keywords: *Eastern group dialects, phraseological compounds, lexical meaning, phraseology, etymology.*

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilçiliyi müntəxabatı, Bakı-2013, III cild (Tərtibçi, izah və şərhlərin müəllifi. İ.B.Kazımov).
2. Bayramov H. "Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları", Bakı:"Maarif"-1978,176 s.
3. Binnətova G. "Azərbaycan dilinin Lerik rayon şivələri" Bakı:"Nurlan"-2007, 176 s.
4. Cəfərov S. "Müasir Azərbaycan dili" (leksika) II hissə, Bakı:"Maarif"-1982, 216 s.
5. Dəmirçizadə Ə. "Azərbaycan dilinin üslubiyyatı", Bakı:"Azərtədrisnəşr"-1962, 271 s.
6. Əfəndiyeva T. "Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyat problemləri", Bakı:"Nurlan", 2007.
7. Həsənov H. "Müasir Azərbaycan dilinin leksikası" (Ali məktəb üçün dərs vəsaiti), Bakı: "Maarif"-1987, 325 s.
8. Hüseynova Ş. "Danışqı dilində frazeoloji vahidlərin rolu"//Terminologiya məsələləri, Bakı:"Elm", 2012.
9. İslamov M. "Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti", Bakı: Azərb.SSR EA nəşriyyatı"-1968,162 s.
10. Ramazanov K. "Azərbaycan dilində Salyan dialekti",filolog.üzrə.nam.diss. Bakı-1955.
11. Rüstəmov R. "Quba dialekti", Bakı:Azərb.SSR EA nəşriyyatı-1961, 277 s.
12. Seyidov Y. "Azərbaycan dilində söz birləşmələri" II nəşri, Bakı: "ADU"-1992, 408 s.
13. Təhirov T. "Dialekt leksikasında alınma sözlər", Bakı:"Nurlan" -2004,132 s.
14. Vəliyev A."Abşeron yarımadasının qərb rayonlarının şivələri". Nam. diss. Bakı-1952.
15. Vəliyeva G."Şərqi Abşeron şivələrinin leksikası",Bakı- "Nurlan" 2001,167 s.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 28.03.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 13.06.2020

Rəyçi: filologiya üzrə elmlər doktoru, prof.Q.Məşədiyev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

NƏRGİZ RƏCƏBOVA

Bakı Dövlət Universiteti

nargizracabova@gmail.com

Zahid Xəlilov küç., 23

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ “HƏYAT” KONSEPTİNİN SƏCİYYƏSİ

Xülasə

Konsept modern linqvistikanın aparıcı yönlərindən biridir. Antroposentrik paradigma əhatəsində formalaşmış bu elmin əsas rolu insan koqnisiya sisteminə dilin iştirakını aydınlaşdırmaqdan təşkil olunmuşdur. Tədqiqat işində koqnitiv dilçiliyin vacib məfhumları və onların əsas səviyyəvi cəhətləri seçilmişdir.

Koqnitiv dilçiliyin hal hazırda fərqli araşdırma işləri aparılır. Konseptlərin axtarışı əsasən iki yönə dair aparılır. Müxtəlif axtarışlar dəqiq bir dilə aid materiallara dair həyata keçirilsə də, başqa axtarışlar ən azı iki dil vəsaitləri əsasında fərqləndirici şəkildə həyata keçirilir. Axır vaxtlar vacib linqvokoqnitoloji araşdırma obyektlərindən biri də “həyat” konseptidir. “Konsept” və “söz incəsənəti” məsələləri heç də həmişə qarşılıqlı təmas yönündən çıxış etmir. Bütün hallarda biz şübhəli və müəmmalı problem ilə rastlaşa bilərik. Hər hansı bir situasiyada söz hər hansı bir məfhum yaratmaqda heç bir təsviredici ifadə yaratmasa belə, daha konkret məntiqi emal üçün obyekt qaydası obrazında qavranılır və hansısa “məfhum” əmələ gətirmiş olur. Digər vəziyyətdə ifadə heç yaradıcılıq xarakteri təşkil etmədən hansısa hissi zənginləşmə ilə yekunlaşan incəsənət mənalı “məfhum”u əmələ gətirə bilər. Aydın cəhətlərlə təyin edilmiş elementlərin konseptuallaşması prosesi linqvokoqnitoloji araşdırmalarda problemsiz müəyyənləşdirilə bilər. Lakin “çoxcəhətli” cəhətlərə sahib hissələrin konseptuallaşmasında vəziyyət müxtəlifdir. Hal-hazırda Azərbaycan dilində “konsept” haqqında problemlə proseslərdən biri onun təfəkkürü bütövlükdə dildə işlədilib-ışlədilməməsi ilə bağlı xüsusiyyətlərdir.

Həyat konseptlərin vacib cəhətləri daxilində məfhum və anlam problemi, konsept və ifadənin əlaqəliliyi, konseptuallaşmanın əsas cəhətləri, konseptlərin tipləri və vacib meyarları başa düşülür. Tədqiqat işində “həyat” konsepti mental cəhətli linqvistik meyar, vacib bölmələri oxşar bir məfhumu göstərən müxtəlif elementlər məcmusu kimi başa düşülür.

Açar sözlər: konsepsiya, həyat konsepti, koqnitiv dilçilik

Müasir dilçilik üçün aktual olan “konsept” termini koqnitiv dilçiliyin əsas tədqiqat obyektlərindən biridir. Konseptin təbiəti, onun axtarış metodları və representasiya yolları aktiv öyrənilsə də, konsept probleminə vahid yanaşma mövcud deyildir. Bundan əlavə, konseptin strukturu, onun modelləşdirilmə şansları, konsept

və onun representasiya problemləri, konsept və onu ümumiləşdirən dil vahidlərinin mənası problemlərinə dair hələ ki vahid fikir yoxdur. Verilən məsələlərə vahid baxışın mövcud olmaması həm konseptin araşdırılma sahəsinin nisbətən yeni olması, həm də bu mental mahiyyətin çətinliyi və çoxfunksionalılığı ilə bağlıdır. Ən tərəddüdlü problem konseptin əlamətləridir (Cəfərov, 2001: 112).

“Konsept” ifadəsi ilk dəfə filosof XI əsrdə Anselm Kenterberili tərəfindən söylənmişdir. Latın dilində həmin ifadə fərqli mənalarda işlənir. Bütövlükdə götürsək, “konsept” termini xüsusilə təfəkkürlə əlaqəlidir. 1928-ci ildə S.A.Askoldov “Konsept və söz” məqaləsində ilk dəfə “konsept” termininin özünün “fikir forması” kimi məzmununu göstərmişdir. O, konsept anlayışının davamlı olaraq işlədilməsini elmi məntiqlə əlaqələndirir. S.A.Askoldov tərəfindən konsept ifadəsi bütövlükdə yeni bir mənada işlədilir və onunla bağlı problem yeni formada ortaya qoyulur (Askoldov, 1997: 267).

Müəllif yazır ki, konseptlər barədə verilən sual artıq çox zamandır həll edilməsinə baxmayaraq, hələ də bütöv şəkildə məsələnin vacib hissəsi həll edilməmiş qalır. Konseptlərin xüsusi təbiəti barədə problem tamamilə digər sahədən - söz incəsəti nəzəriyyəsi baxımından araşdırıldığı üçün bu məsələ daha da mürəkkəbləşdirilmişdir. İncəsənətdə iş idrak prosesinə istinadən daha asan şəkildə işlədilir. Sənətkar təfəkkürdə məfhumu yox, obrazı canlandırır. Emosional effektləri ərsəyə gətirən obrazlar yox, məhz anlayışlardır. Bu yöndən baxdıqda isə aydın olur ki, sözün incəsəti məsələsi göründüyü qədər də asan proses deyil. Müəllif konsepti fikrin ayrıca bölməsi kimi başa düşür. O, bildirir ki, konsept hansısa bir müəyyən qrup ifadələr - düşüncə prosesləri, predmetlər çoxluğu, proseslər və s. məfhumların başa düşülməsi üçün yoldur. Konseptin bir çox tipini göstərən müəllif ədalətlik konsepti, riyazi konseptlər və s. ətraflı elmi şərhini ifadə etmişdir.

Müasir linqvistik koqnitoloji axtarışların vacib hissələrindən biri də konsept və söz ifadələrinin qarşılıqlı bağlılığının əsas keyfiyyətlərinin aydınlaşdırılması ilə bağlıdır. Bir çox tədqiqatçıların (A.P.Babuşkin, Q.Q.Slışkin, S.Q.Vorkaçev) düşüncəsinə görə, konseptin vacib keyfiyyətlərindən biri hər vaxt sözlü ifadə tərzinə sahib olmasıdır. Digər vəziyyətdə, konseptin real olmasından söyləmək mümkün deyildir. Hər bir dil işarəsi dildə konkret konsepti ifadə edir. Dil işarələri bir sıra konseptual keyfiyyətləri daşıyır. Əlaqəyə dair konsept bütöv şəkildə işlədilməsə də, xüsusi semantikaya bağlıdır.

Bütöv araşdırmalara görə, nəticə olaraq söyləyə bilərik ki, dilçilikdə konsept fərziyyəsinin vacib əlamətləri bunlardır:

1) Mədəniyyət parametrlərinin konseptlər formasında təzahürünü nəzərə alaraq söyləyə bilərik ki, linqvokulturoloji konseptlər dil, zəhn və mədəniyyətin tam araşdırılmasına istiqamətlənmiş mental səciyyəli meyardır;

2) konseptlərin əsas cəhətlərindən biri də komponentlərinin qiymətlik səviyyəsidir;

3) konseptlər fərdi və ya qrup zehində var olur . Y.S.Stepanovun düşüncəsinə

görə deyə bilərik ki, həmin konseptlər konseptin “aktual qat”ına aiddir;

4) E.Margolis konseptlərin vacib parametrinə faktiki və obrazlı strukturları da aid edir. Onun qənaətinə görə, fikrincə, fəhlinən parametrlər zehində verbal şəkildə qorunur və nitqdə bilavasitə işlədilir, obrazlı parametrlər isə qeyri-verbaldırlar və təsvir xüsusiyyətlidir (Margolis, 2013: 355).

Bütün dillərin dünya çərçivəsində konseptlərin ümumi səciyyəvi strukturlarından əlavə bu və ya başqa konseptə aid unikal milli səciyyələr də mövcuddur. Fərqli milli mədəniyyətlərdə unikallığa görə eyni adlı konseptlərin dil parametrlərinin varlığı meyarı durur. Bu dil parametrləri təkcə bir mədəniyyəti əqləndirdiyi üçün unikal sayılır və bu konseptlərin milli cəhətlərini göstərir.

Azərbaycanlı dilçi alim E.Piriyevin düşüncəsinə görə, koqnitiv dilçiliyin əsas məfhumu “konsept”dir. O, bildirir ki, “milli mentalitetlərin də vacib fərqləri dildə göstərilir. Koqnitiv bazada dil vahidlərinin inkişafı həyata keçir. Əksər hallarda həmin modern dil səviyyəsində koqnitiv bazanın başa düşülməsi baş verir. Lakin çox zaman dərk olunmur.

“Koqnitiv fəaliyyətin başlanğıcında fərdi və ya ictimai şüur ətraf mühitdən əldə edilən düşüncəni qavrayır. Bundan sonrakı mərhələdə isə həmin məlumat ilə əlaqədar konkret məlumat əmələ gəlir. Daha sonra isə artıq həmin məlumata dair təsəvvür meydana çıxır. Ətraf aləm barədə informasiya məhz dildə önəmli işarələr şəklində formalaşdırılır.

İnformasiyanın başa düşülməsini araşdıran koqnitiv dilçilik həmçinin mədəniyyət konseptlərinin qavranılmasında vacib yer tutur. Konseptlər anlayışı Koqnisiya sistemində ifadə, düşüncə, freym, ssenari və s.meyarlarla sistemləşdirilir. Əldə edilmiş bilikləri hissələrə böldüyü üçün “konsept” təfəkkür elementidir. Azərbaycan dilində “konsept”in əsas rolu onun mentallığı ilə əlaqəlidir. Hər bir mental cəhətə sahib olan reallıqlar kimi, konseptlər də təxəyyül prosesidir. Araşdırmalarında verbal və qeyri-verbal fikrə toxunan V.V.Krasnıx araşdırmaçıları iki yerə bölmək mümkündür: verbalistlər və qeyri-verbalistlər (Bünyadova, 2012: 66). Həmin, verbalistlər sırasına M.Müller, V.fon Humboldt, F.Şleyermaxer, F. de Sössür, A.A. Reformatskini aid edir. Qeyriverbalistlər qrupuna isə müəllifin düşüncəsinə görə, N.İ.Jinkin, J.Piaje, B.A.Serebrennikov aiddir. İnsan zehində dilsizdə fikirləşmə prosesinin verballaşması mümkündür. İnsan hansısa musiqiyə qulaq asarkən, şəkli izlərkən, analizatorlarla nəisə duyarkən beynində təcəssüm edən düşüncə “sözsüz” fikirdir və konseptin qeyri-verbal səciyyəsinin təsdiqidir. Koqnitiv dilçiliyin konseptlə bağlı problemlərindən biri də metafora çevrilmə məsələləridir. Konseptlərin dildə işlədilməsində metaforaların vacib milli mədəni xeyri mövcuddur və metaforaları başqa dil strukturlarından müqayisə edən əsas əlamət də bu və ya başqa dilə davamlı xas olmasıdır. Azərbaycan dilində Konseptlərin axtarışında metaforaların araşdırılması konseptin mənə ilə əlaqəlilik xüsusiyyətindən irəli gəlir. Linqvokoqnitoloji araşdırmaların əsas problemlərindən biri də konseptin cəhətidir. Bildirilməlidir ki, bu problemə aid axtarışlar içərinə müxtəlif mövqelər var olsa da,

konseptin elementi mental, linqvistik, kulturoloji və psixi cəhətlərə dair müəyyən edilmişdir. “Linqvokulturoloji konseptlərin özünəməxsus cəhətlərin tədqiqi dilçilər və mədəniyyətşünaslar tərəfindən araşdırılan aktual proseslərdən biridir. Ümumi axtarışlara əsaslanaraq, söyləmək mümkündür ki, linqvokulturoloji konseptlərin başlıca cəhətləri bunlardır: 1) linqvokulturoloji konsept - zehində mövcud olan həmin konseptlərin ifadə olunması dil və ya danışq yolu ilə edilir. Mədəniyyət xüsusiyyətlərinin konseptlər şəklində ifadəsini düşünərək söyləmək mümkündür ki, linqvokulturoloji konseptlər dil, zəhin və mədəniyyətin ümumi araşdırılmasına istiqamətlənmiş mental strukturlu hissəcikdir; 2) linqvokulturoloji strukturun əsas cəhətlərindən biri də xüsusiyyətlərinin dəyərlilik dərəcəsidir; 3) linqvokulturoloji strukturlar fərdi və ya toplu zehində reallaşır.

Azərbaycan dilində “həyat” konsepti də linqvokulturoloji strukturlar sırasına aiddir. “Həyat” konseptinin vacib səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri “həyat” konseptinin universal konseptlərə aid olmasıdır. Universallığının əsas cəhəti bütün dünya çərçivəsində, milli konseptlərdə həmin konseptin bu və ya başqa strukturlarla ifadə edilməsidir; başqa linqvokulturoloji strukturlar qədər unikal cəhətlidir və yaddaşda “həyat” məfhumunu əsaslandırان elementlərin toplusudur - qrupşəkilli konseptdir. Əsası mədəniyyət elementlərinin varlığı üçün, müxtəlif fərdlərin zehində müxtəlif elementlərlə inkişaf etsə də, ümumi millimədəni keyfiyyətləri özündə cəmləşdirir. - müxtəlif xarakterli dil elementlərində əks edilir (söz, söz - verbal və qeyri-verbal fikir kimi təsvir edilir; - hissələri iki bölməyə ayrılır: ümumbəşəri dəyərləri təcəssüm etdirənlər, milli xüsusiyyətli elementlər; - universallıq məfhumuna baxmayaraq, bütün dillərin dünya mənzərəsində özünəməxsus fikirlərlə əsaslandığı fərqli modellərlə əks edilir. Konseptlərin ümumi səciyyəvi cəhətlərindən əlavə bütün dillərin dünya çərçivəsində bu və başqa struktura malik unikal milli keyfiyyətləri də vardır. Bu unikallığın mərkəzində fərqli milli mədəniyyətlərdə eyni adlı konseptlərin özünəməxsus dil xüsusiyyətlərinin varlığı meyarı dayanır. Həmin dil elementləri təkcə bir mədəniyyəti əks etdirdiyi üçün unikal sayılır və həmin xüsusiyyətin milli cəhətlərini əks etdirir (Abdullayev, 2008: 56).

Həmin konseptin aktuallığında əsas meyar müasir dünyanın dil mənzərəsində həyat haqqında təsəvvür və fikirlərinin necə göstərilməsinin bilinməsidir. Dünyaya məxsus olan konseptlərdə “həyat” konsepti öz xarakterik xüsusiyyəti ilə səciyyələnir. Elə buna görə də dildə “əbədi həyat”, “insan həyatı”, “heyvanların həyatı” və s. tipli birləşmələr işlədilir. Həyat konseptinə aid olan vacib meyarlar başqa xalqın yaşamı, onun “həyat” fenomenini başa düşməsinə dair bütün problemlər, yaşam, yaşamda sevgi, ölüm, həmin əlaqələrlə bağlı müxtəliflik, həyat məktəbi, həyat sürmək kimi real baxışları aydınlaşdırmaqdır. Linqvokognitologiya daxilində “həyat” konseptinin araşdırılması həmin konsepti təcəssüm etdirən vacib dil kateqoriyalarının aydınlaşdırılmasıdır. Bildiyimiz kimi, həyat konsepti modelinin bütün dillərin dünya mənzərəsində vacib cəhətləri və səciyyəvi xüsusiyyətləri mövcuddur. Bu

xüsusiyyətlərin araşdırılmasına baxmadan əvvəl, dilimizin dünya çərçivəsində “həyat” freyminə necə baxıldığını tədqiq etməkdir.

Azərbaycan dilində mənaları və ya mənşəyi həyat və ölümə əlaqəli olan zəngin bir söz dəsti daxildir. "Canlı", "cansız" kimi bu sözlərin bir çoxu üçün həyat və ölüm əlaqələri artıq o qədər də aydın deyildir.

Dilimizdə həyat kosepti deyərkən ölüm freyminə də baxılır, çünki həyatın əksi təbii ki, ölümdür. Bu ifadədə həyat konseptinə dair bir freymdir. Həmçinin “həyat” sözündən əmələ gələn həyat məktəbi, həyat sürmək, həyat eşqi, həyat vermək, həyat yolu, həyata keçmək, həyata göz yummaq məhfumları da dilimizin dünya çərçivəsində həmin konsepti meydana gətirən vacib strukturlardandır. Azərbaycan dilinin dünya çərçivəsində əsas tərkiblərindən biri yaşam əlaqələrini təcəssüm etdirən ifadələrdir. Azərbaycan dilinin dünya çərçivəsində “həyat” konseptini təcəssüm etdirən frazeoloji vahidlər xüsusi çəkiyə malikdir. Məcəzi semantik yükə sahib olan bütün frazeoloji birləşmələrin ifadə etdiyi mənanın özəyində həqiqi, real zəmin durur. Azərbaycan dilinin dünya mənzərəsində “həyat” konseptini ifadə edən bu frazeologizmlər də öz növbəsində xalqa məxsus yaşam səviyyəsinin göstəriciləri ilə təyin edilmişdir. Məsələn, “həyat vermək” ifadəsi canlandırmaq, ruhlandırmaq, dirilik vermək kimi ritualdan yaranmışdır.

Həyat konseptində yer və süni həyat kimi freymlər mövcuddur. Süni həyat, təbii həyatla əlaqəli sistemlərin araşdırılması üçün tez-tez istifadə olunan kompüter simulyasiyası və ya həyatın hər hansı bir tərəfinin insan tərəfindən yenidən qurulmasıdır. Bu konseptdə “həyatın mənası” kimi ifadələrin aydınlaşdırılmasına toxunulur (Bünyadova, 2012: 67).

Резюме

Когнитивная лингвистика - одно из ведущих направлений современной лингвистики. Сформированная в рамках антропоцентрической парадигмы, основная цель этой науки - определить роль языка в когнитивной системе человека. Основные понятия когнитивной лингвистики и их основные особенности уровня определены в исследовательской работе. Понятия понятие, менталитет, концептуализация и понятие интерпретируются на основе теоретических источников когнитивной лингвистики.

Концепция и искусство слова не всегда являются взаимоисключающими. Даже во многих ситуациях положительный результат очевиден. Во всех случаях мы можем столкнуться с сомнительной и загадочной проблемой. В любой ситуации, даже если слово не создает какого-либо описательного выражения при создании какой-либо концепции, оно воспринимается в форме

правила объекта для более конкретной логической обработки и, таким образом, образует «концепцию». В другом случае слово может образовывать осмысленную «концепцию» искусства, которая заканчивается обогащением любого чувства, без формирования какого-либо художественного «образа». Процесс концептуализации четко определенных элементов может быть легко идентифицирован в лингвокогнитивных исследованиях. Однако ситуация отличается в концептуализации деталей с «многогранными» характеристиками. Одним из реальных проблемных процессов в отношении «Концепции» на азербайджанском языке является особенность того, выражает ли он свое мышление на языке в целом.

Целью исследования является определение основных особенностей концептуального термина лингвокультурология и лингвокогнитивного значения. Была предпринята попытка определить основные черты этих концепций. Здесь основными чертами понятий являются вопрос значения и значения, отношения понятия и слова, основные принципы концептуализации, типы понятий и основные структурные элементы. В исследовании «концепция жизни» является лингвистическим элементом ментальной природы, концептуализируемым в когнитивной системе принципами идентичности или эквивалентности, имеет более широкое поле смысла, чем лексемы, проявляется словесно, играет особую роль лингвистических элементов в вербализации, основные компоненты выражают ту же концепцию.

Ключевые слова: концепция, жизнь, когнитивная лингвистика

NARGIZ RAJABOVA

CHARACTERISTICS OF THE CONCEPT OF LIFE IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Abstract

“Concept” and “art words” are not always mutually exclusive. Even in many situations, the positive result is obvious. In all cases we can encounter with a dubious and mysterious problem. In any situation, even if the word does not create any descriptive expression in the creation of any concept, it is perceived in the form of rules subject to a more specific logical processing and thus forms a “concept”. In another case, the word can form a meaningful “concept” art, which ends with the enrichment of any feelings, without the formation of any artistic “image”. The process of conceptualization of well-defined elements can be easily identified in linguistic and cognitive research. However, the situation differs in the conceptualization of parts with multi-faceted characteristics. One of the real

problematic processes for “concept” in the Azerbaijani language is a feature that expresses whether it is his thinking on language in general.

The aim of the study is to identify the main features of the conceptual term and linguistic and cultural values. An attempt was made to define the main features of these concepts. Here the main features of the concepts are question of value and values, relationships, ideas and words, the basic principles of conceptualization, types of concepts and basic structural elements. In the study “concept of life” is the linguistic element of the mental nature in the cognitive system principles of identity or equivalence, has a wider field of meaning than this word, manifests itself verbally, plays a special role of linguistic elements in verbalization, the principal components expressing the same concept.

Key words: *concept, concept of life, cognitive linguistics*

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Chomsky N. (2002), Language and Mind. Cambridge University Press, 209.
2. Аскольдов С.А. (1997), Концептислов. Русская словесность, М.: Academia, с.267- 279.
3. Abdullayev Ə.Ə. (2008). Koqnitiv dilçiliyin əsasları. Bakı: Mütərcim.
4. Axundov A. (1992). Dil və mədəniyyət. Bakı: Yazıçı.
5. Bünyadova Ş. (2012). Orta əsr Azərbaycan ailəsi. Bakı: Elm.
6. Cahangirov F. (2014). Dil və mədəniyyət. Bakı: Elm və təhsil
7. Cahangirov F.(2013). Metafor mədəniyyət işığında. ADU-nun “Elmi xəbərlər”i.
8. Cəfərov A.M. (2001). Müxtəlif sistemli dillərdə qohumluq terminləri (ingilis, azərbaycan, rus dillərinin materialları əsasında): Bakı.
9. Dənziyeva K. (2012). Azərbaycan dilində toy mərasimi leksikası. Bakı: Şərq və Qərb
10. Quliyeva N. (2009). Etnoqrafiya və etnologiya. Bakı: Elm
11. Məmmədov A. (2008). Dilçiliyin müasir problemləri. Bakı: ADU Nəşriyyat.
12. Məmmədov A. (2016). Məmmədov M. Diskurs tədqiqi. Bakı: BDU Nəşriyyatı.
13. Niftəliyev A. (2017). Linqvokulturologiyaya giriş. Bakı: Mütərcim.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 28.03.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 13.06.2020

Rəyçi: prof. Zemfira Şahbazova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

TEHRANƏ XUDAVERDİYEVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

E-mail: salmanova001@gmail.com

**Ünvan: AZ 7012, Naxçıvan şəhəri, NDU, Universitet şəhərciyi,
Xarici Dillər fakültəsi (İngilis dili və tərcümə kafedrası)**

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ FOLKLOR MATERIALLARINDAN İSTİFADƏ

XÜLASƏ

Bədii ədəbiyyat insana, onun mövcud olduğu cəmiyyətə təsir edir edən ən güclü vasitədir. O, təkcə insan tərbiyə etmək üçün bir vasitə deyil, həmçinin insanın formalaşmasında, dünyagörüşlü olmasında, intellektual səviyyəsinin inkişafında qüvvətli bir silahdır. Bədii ədəbiyyat hər yaşda insana gərək olan, onu bir şəxsiyyət kimi formalaşdıran, cəmiyyətə yararlı bir insan hazırlayan bir strategiyadır. Bədii əsərlər keçmişə öyrənmək üçün və gələcəyə doğru yol almaq üçün bizim istinadgahımızdır. Bədii ədəbiyyat vasitəsilə biz cəmiyyət həyatının bədii boyalarla təsvirini mənimsəyirik. O, insan üçün gərəkli şeyləri bizə sevdirmə, zərərli şeyləri insana aşkar şəkildə göstərməyə imkan verir.

Məqalədə qeyd edildiyi kimi, bədii ədəbiyyat insanın mənəvi-estetik inkişafına kömək etməklə yanaşı, onun dil öyrənmə sahəsində də ən gərəkli yardımçısına çevrilə bilər. Məhz bədii ədəbiyyat sayəsində də xarici dillərin, o cümlədən ingilis dilinin tədrisinin effektiv şəkildə həyata keçirilməsi mümkündür. Bunun üçün düzgün bədii oxu materiallarının seçilməsi vacib məsələlərdəndir. Belə ki, şagirdlərin yaş səviyyəsinə uyğun olaraq seçilmiş folklor nümunələri onlara qardaş folklor nümunələrinin həm müqayisəli şəkildə öyrənilməsinə, həm də dilin daha asan mənimsənilməsinə şərait yaradır.

“Beovulf” dastanı ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının paralel şəkildə şagirdlərə öyrədilməsi, eləcə də, atalar sözləri və məsəllərin, tapmacaların, laylaların, uşaq ruhunu oxşayan nağılların təqdimatı, fikrimizcə, təkcə insan formalaşdırmağa deyil, həmçinin dil mənimsəməyə yetərli strategiyalardır. Buna görə də ingilis dilinin tədrisi zamanı folklor materiallarının tədrisi məsələləri diqqətçəkən məsələlərdəndir. İngilis dilinin tədrisi prosesində ingilis folklor materiallarının əhəmiyyəti məsələsi danılmazdır.

Tədris zamanı dillərin öyrədilməsində müqayisə metodunun faydalı olması bizə bu qənaətə gəlməyə əsas verir. İngilis dilinin tədrisində ingilis folkloruna aid materiallara müraciət edilməsi, fikrimizcə, məqsədəuyğundur. N.Çernışevskinin

təbircə desək, elmi ədəbiyyat insanları nadanlıqdan, bədii ədəbiyyat isə kobudluq və bayağılıqdan xilas edir.

Yekun olaraq qeyd edək ki, bu günkü Azərbaycan ziyalısının ən böyük qayəsi ilk növbədə milli tərəqqi yolunu işıqlandıran, xalqın maariflənməsinə xidmət edən insan yetişdirməkdir. Bu işdə bizim ən böyük yardımçılarımızdan biri bədii ədəbiyyat, daha konkret desək hər bir xalqın milli pasportu hesab edilən folklorunun tədrisidir. Xalqın milli-mənəvi dəyərlərini, tarixini, adət-ənənələrini özündə əks etdirən folklor nümunələrinin paralel şəkildə dil öyrənmədə tətbiqi əhəmiyyətli və sınaılmış bir vasitədir.

Açar sözlər: layla, yanıltmac, uşaq folkloru, folklor nümunələri, nağıl

Müasir dövrdə pedaqogika və xarici dillərin tədrisi metodikası elmlərinin qənaətlərindən biri budur ki, mükəmməl xarici dil təlimi təkcə auditoriyada deyil, həm də auditoriyadan kənar fəaliyyətin düzgün təşkili sayəsində mümkündür. Hər hansı bir xarici dilə mükəmməl şəkildə yiyələnmək üçün yüksək hazırlıqlı xarici dil müəllimi təkcə hər hansı fonetik, qrammatik və ya leksik materialın mənimsənilməsinə çalışmamalıdır, o, həmçinin düzgün müstəqil bədii oxu materiallarının seçilməsinə də fikir verməlidir. Çünki bu materiallar dil öyrənmədə əvəzsiz rola malikdir.

Orta məktəblərdə şagirdlərin yaş səviyyəsindən asılı olaraq, ingilis uşaq ədəbiyyatı materiallarının düzgün seçilməsi və tədris prosesində onların tətbiqi vacib məsələlərdəndir. Belə ki, şagirdlər Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrini mənimsədiyi kimi, ingilis ədəbiyyatı nümunələrini də mənimsədikdə, bu, onlarda təkcə mühakimə yürütmə bacarığını deyil, eyni zamanda, müqayisə etmə vərdişlərini, dünyagörüşünü, intellektini də inkişaf etdirəcək.

Məlumdur ki, ingilis uşaq ədəbiyyatının tərkib hissələrindən biri də uşaq folklorudur. Fikrimizcə, orta ümumtəhsil məktəblərinin ingilis dili dərslərlərində ingilis uşaq folklorundan nümunələr daha çox verilsə, şagirdlər bu nümunələrdən faydalana bilər. Bu nümunələrə laylaları, xalq nəğmələrini, nağıl, əfsanə və rəvayətləri aid etmək olar. Hətta ingilis dili müəllimi “Beovulf” dastanı ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının paralel şəkildə qiraətini və müqayisəli şəkildə dəyərləndirilməsini də təşkil edə bilər. Hazırkı ingilis dili dərslərlərində ingilis folklor mətnlərinə aid çox az material var. Bu cür materialların dərslərlərin son səhifələrində “Home-reading” sərlövhəsi altında verilməsi, fikrimizcə, məqsədəuyğundur və dil mənimsəmədə faydalı ola bilər.

Məlum olduğu kimi, hələ XX əsrin ortalarından başlayaraq ibtidai məktəbin ana dili və qiraət kitablarında folklor nümunələrinə olduqca geniş yer verilmişdir. Müasir ingilis dili dərslərində də ingilis folklor materiallarına rast gəlinir. Buna nümunə Qızıtamam Quliyeva və Xalidə Rüstəmovanın tərtib etdiyi ümumtəhsil məktəblərinin VIII sinif dərslərində folklor nümunəsi olan atalar sözləri

və məsələlərin yer almasıdır. IX sinif ingilis dili dərslərində, eləcə də X sinif ingilis dili dərslərində bəzi fəsillərin (bölmələrin) adı ingilis atalar sözləri ilə verilmişdir. Eləcə də IX sinif ingilis dili dərslərində 193 və 194-cü səhifələrdə ingilis atalar sözlərindən 54-ü yer almışdır. X sinif dərslərində Azərbaycan dastanları haqqında məlumatlarla yanaşı, 63-cü səhifədə saqalar haqqında məlumat da verilmişdir. Fikrimizcə, uşaqların həyatında əvəzsiz rola malik folklor materialları dərslərində daha geniş şəkildə verilməlidir.

Xalqın milli-mənəvi dəyərlərini, tarixini, adət-ənənələrini özündə əks etdirən tapmacalar qiymətli söz xəzinəsi kimi həmişə diqqəti cəlb etmişdir. Müxtəlif quruluşa malik olan ingilis və Azərbaycan dillərində tapmacaların tərcüməsi və nəşri daha maraqlı faktları üzə çıxarmağa imkan verir. Tapmaca kiçik folklor nümunəsi kimi xalqın illər boyu topladığı təcrübənin ümumiləşdirilmiş nəticəsidir və hər bir yaş mərhələsində intellektin inkişafına kömək edə bilər.

Tapmacalar uşaq təfəkkürünün yozum qabiliyyətini formalaşdırır, zehni fəaliyyətini, fəhmni qüvvətləndirir. Araşdırmalar göstərir ki, müxtəlif dillərə malik olan xalqların illər boyu topladığı təcrübənin ümumiləşdirilmiş nəticəsi olan tapmacalar bir çox xüsusiyyətlərinə görə ümumi cəhətlərə malikdir və müxtəlif quruluşa və sistemə malik dillərin daşıyıcıları olan xalqların folklor materiallarının, o cümlədən tapmacaların tədqiqi və öyrənilməsi təfəkkürün formalaşması, inkişafı qanunauyğunluqlarının üzə çıxarılmasında maraqlı elmi nəticələr əldə etməyə imkan verir. **(5, səh 11)**

Məzmun baxımından ən müxtəlif sahələrlə - təbiət və təbiət hadisələri, nəbatat aləmi, bitkilər, ağaclar, bostan və tərəvəz məhsulları, meyvələr, heyvanlar, quşlar, insan və insanın bədən üzvləri, geyim və bəzək şeyləri, silahlar, yemək adları və yeyinti məhsullarının adları, musiqi alətləri, kənd təsərrüfatı alətləri və məhsulları, mətbuat və texnika ilə bağlı tapmaca nümunələri vaxtaşırı şagirdlərə öyrədilə bilər.

Qədim ingilis tapmacaları yaranma tarixi 10-cu yüzilliyə aid edilən və Ekseter Kitabı (Exeter Book) adlanan məcəllədə əksini tapmışdır. Bura bir sıra digər qədim poetik abidələrlə bərabər, 95 tapmaca daxildir. Həmin tapmacaları tematika baxımından aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1) İnsan və onun məişəti ilə bağlı tapmacalar. 2) Heyvan və quşlarla bağlı olan tapmacalar. 3) Hərbi iş, silah və gəmiçilik ilə bağlı olan tapmacalar. 4) Kosmoloji tapmacalar. 5) Xristian dini və kilsə ilə əlaqəli tapmacalar. 6) Yazı, savad və kitab ilə bağlı tapmacalar.

Tapmacaların lüğət tərkibinin mənşəyinə görə nəzərdən keçirilməsi dillərin uzunmüddətli qarşılıqlı əlaqələrinin tarixini, hər bir dilin leksik sistemindəki dəyişmələri və onların səbəblərini tədqiq etmək imkanlarını genişləndirir. Folklor nümunəsi olan tapmacalar ünsiyyət prosesində geniş istifadə dairəsinə malikdir. Tapmacalarda dialoq nitqinin müxtəlif təzahür formaları öz əksini tapmışdır. Tapmacalar başqa janrlardan fərqli olaraq bütün hallarda dialoqludur. Başqa sözlə, şifahi şəkildə yaranıb yayılan bədii yaradıcılıq hadisəsinin ifasında iki tərəfin olması

vacibdir. Birinci tərəfdə sorğu - bədii mətn dayanır. Ona görə də tapmaca deyəndə, çox zaman ancaq bu tərəf yada düşür. İkinci tərəfdə sadəcə cavab olur.

Canlı danışığ dilini, ümumişlək leksikanı, arxaik söz və ifadələri, dialekt leksikasını özündə əks etdirən tapmacalar xalqın illər boyu topladığı təcrübənin ümumiləşdirilmiş nəticəsi kimi şagird təxəyyülünün inkişafına birbaşa təsir edərək onun intellekt səviyyəsini yüksətməyə kömək edir. Məsələn: Whether I'm coming or whether I'm going, I sing a song when I'm blowing. What am I? (The wind)

Tapmacanın bir xüsusiyyəti də budur ki, təsvir obyektı olan predmet birbaşa adlandırılmır, təsvir olunan obyektin adətən eyham vurulur və onun xarakterik əlamətləri lakonik tərzdə ifadə olunur. Lakonik ifadə tərzı tapmacanın mətninin bütün struktur elementlərinə böyük məna verir. Məsələn: Voiceless it cries, Wingless flutters, Toothless bites, Mouthless mutters. (The wind). Və ya: I was carried into a dark room, and set on fire. I wept, and then my head was cut off. (A Candle).

İngilis tapmacaları bəzən sual xarakterli ola bilər. Məsələn: What is always coming, but never arrives? (Tomorrow). Who is that with a neck and no head, two arms and no hands? (A shirt). Where can you find roads without cars, forests without trees and cities without houses? (On a map). You can see me. You can feel me. If you touch me, you will die. What am I? (The Sun).

Müxtəlif səpkili tapmacalar şagirdlərin məntiqi təfəkkürünü, dərk etmə qabiliyyətini inkişaf etdirməklə yanaşı, onların aktivliyini də təmin edir. Dərsdə oyun-tapmacalardan istifadə onlarda sərbəst şəkildə fikir söyləmə, yaradıcı və fəal olma qabiliyyətlərini formalaşdırır. Məsələn: The sun bakes them? The hand breaks them, the food treads on them, and the mouth tastes them. What are they? (grapes) Bu tapmaca şagirdə diqqətini toplamaq və düzgün mühakimə yürütmək imkanı verir.

Bildiyiniz kim, ingilis ədəbiyyatşünaslığında şifahi xalq ədəbiyyatımızın incisi sayılan "Koroğlu" dastanını məşhur polyak şərqşünası A.Xodzko hələ 1842-ci ildə ingilis dilinə tərcümə etmiş və mədəniyyət tariximizin bu ədəbi yadigarını ingilis xalqına tanıtdırmışdır. Fikrimizcə, xarici dil müəllimi bu dastanın ingilis və Azərbaycan dillərində olan mətnlərini bədii qiraət materialı kimi seçərsə, bu, şagirdlərin ingilis dilinə marağını daha da artırır.

Prof. Azad Nəbiyev folklor materiallarına yüksək qiymət verərək yazır ki, folklor materiallarını mənimsəməklə, uşaq ... qəhrəmanlıq, saflıq, doğruluq, düzgünlük kimi dəyərlər sisteminin sədaları altında böyüyür və bu səslər sistemi uşaq xarakterini formalaşdırır" (9, s.13). Belə ki, həyatın ilkin çağlarında uşaqlara laylalar, tapmacalar, yanıltmacılar, daha sonra isə nağıl, yanıltmacı, atalar sözləri və s. təqdim olunması onlara lazımi dil vərdişləri mənimsəməklə yanaşı, fərqli mədəniyyət nümunələrini təhlil etmək bacarığı da aşılayır. Bu təkcə ingilis folklorunda deyil, Azərbaycan folklorunda da belədir. Azərbaycan atalar sözlərinə nəzər salaq: Süfrənin yaraşığı qonaq, evin yaraşığı uşaqdır" (2, s.190). "Əzizim əziz, tərbiyəsi ondan

əziz”(2, s.175) Belə qənaətə gəlirik ki, hər iki xalqın folkloru bu gün də müasir dövr insanının mənəviyyatının formalaşmasında inkarolunmaz əhəmiyyətə malikdir.

Kiçik oxucuların bədii zövqünün formalaşmasına, cəmiyyət üçün gərəkli insan kimi yetişməsinə, əqli və zehni inkişafına, mənəviyyatının düzgün qurulmasına xidmət məqsədilə fikrimizcə, folklor mətnlərinin seçilməsinə və yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla vaxtaşırı tədrisinə diqqəti artırmaq dil öyrənənlərə hər hansı bir dili hərtərəfli şəkildə mənimsəmək imkanı verir. Sağlam ailədə doğulan hər bir körpənin dünyaya gəlişi ilə bədii ədəbiyyatla təması başlayır. Məsələn, öyrədici nəğmələr kimi ingilis uşaq folklorunda “Əlifba nəğmələri” uşaqlara əlifbanı öyrətməyə kömək edən mnemonik şeir və ya nəğmələrdir. Bu nəğmələrin bəzilərinin üç əsr yaşı vardır. Bu nəğmələrdə məqsəd uşaqlara hərfləri öyrətməkdir.

Böyük A, kiçik a,
Tullanan B
Pişik şkaftadır,
Məni görmür.
A, B, C
Yıxılır D
Pişik şkaftadır,
Məni görmür (9, s.3)

Folklor nümunələri içərisində xalqın təfəkkürünün formalaşmasında əvəzsiz bir xəzinə olan atalar sözləri hələ X əsrdə İngiltərədə latın dilini daha effektiv şəkildə öyrənmək üçün istifadə olunurdu. Çünki həm asan qavranılması, həm də asan yadda qalmasına görə dil öyrənmə prosesində atalar sözləri təkan verici amildir və dilin öyrənilməsinə asanlaşdırmaqla yanaşı, nitqi üslubi baxımdan zənginləşdirir. İngilis atalar sözlərində dilimizə məxsus atalar sözlərində olduğu kimi, mənə yığcamlılığı, məzmun müxtəlifliliyi, xalqların dünyagörüşü, həyata, yaradılışa baxışı, sevgisi ifadə olunmuşdur. Fikrimizcə, T. Abbasquliyevin tərtib etdiyi “İngilis atalar sözləri və məsəlləri və onların azərbaycanca, rusca qarşılıqları” adlı kitabında verilmiş ingilis atalar sözlərindən istifadə etməklə yuxarı sinif şagirdləri arasında “ingilis dil mühiti” yaratmaq məqsədilə müəllim müxtəli səpkili diskussiyalar təşkil edə bilər.

Hər bir dövrdə atalar sözlərində ibrətamiz fikirlər, ifadələr öz əksini tapmışdır. Atalar sözləri həmişə insanları tərbiyə edən etik normalar sistemi, əxlaq kodeksidir. Folklorun digər janrlarından fərqli olaraq, atalar sözləri insan həyatının, demək olar ki, bütün sahələrini əks etdirir. S. Əlizadənin dediyi kimi: “Atalar sözü timsalında xalq öz zəkasının və dilinin ülviliyyətinə, kəsərinə sığınmışdır; hər kəlam bir növ “tabu”dur; istənilən gümandan, sualdan azaddır; hər fikri, hər etik əxlaqi tövsiyəsi dərin daxili inamla qəbul olunan pozulmaz qanundur. Çünki xalq əzəlbindən öz atalar sözlərini yazılmamış müqəddəs kitabın ayələri təqavramışdır.”

Atalar sözləri və məsəllər danışqda çox işlənən dərin mənəli ifadələr olmaqla xalq müdriqliyinin, zəkasının, həyat təcrübəsinin bədii ifadəsi hesab edilir. İngilis

dilinin aydınlığı, qısa, yığcam şəkildə dərin məna ifadə etmək kimi gözəl xüsusiyyətləri atalar sözlərində özünü yaxşı əks etdirir. Başqa növlər kimi, atalar sözləri də müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif şəraitdə yaranmışdır. Buna görə də o, müxtəlif təbəqələrin dünyagörüşünü, təcrübə və arzusunu ifadə etmişdir. Vəli Paşayev “Atalar sözü və məsələlərin təlim-tərbiyəvi xüsusiyyətləri haqqında” adlı məqaləsində yazır ki, atalar sözü və məsələlərə ruslar ibrətamiz söz, qanadlı söz, qızıl söz, yunanlar və romalıları hakim fikirlər, italyanlar xalq məktəbi, ispanlar ruhun təbiəti, ingilislər və fransızlar təcrübənin barı kimi maraqlı adlar vermişlər.

Tədqiqatlardan da göründüyü kimi, folklorun qədim və aparıcı janrlarından olan nağıllar xalqın ilkin dünyagörüşünü, etiqadlarını, adət-ənənələrini öyrənmək və araşdırmaq üçün çox zəngin bir informasiya mənbəyi hesab edilir. Nağıllarda yaxşılıq pisliyə, gözəllik eybəcərliyə, doğru yalana qalib gəlir. Professor Qara Namazov yazır ki, nağıl xalq məktəbi olmuşdur və qədim zamanlarda belə insanlar ondan təlim-tərbiyə almışdır (8.s.24). Bu fikrə əsaslanaraq onu qeyd etməliyik ki, nağıllar da, digər folklor materialları kimi öyrədici və tərbiyyəedici xüsusiyyətlərə malikdir.

Uşağın nağılı dinləyərkən leksikonuna yeni sözlərin daxil olması, söyləyərkən isə düşündüklərini ardıcıl və düzgün çatdırmaq cəhdi onun dinləmək və söyləmək qabiliyyətini inkişaf etdirir. Nağıl uşaq təfəkkürünün formalaşmasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, uşaq öz gələcək həyatını ən yaxşı nağıl kimi uydurur. Özünü dinlədiyi hər nağılın qəhrəmanı bilir. Baş qəhrəmanı olduğu öz ömür nağılı əslində onun gələcək arzuları, gələcək xəyallarıdır. Aşağı sinif şagirdlərinə bu nağılların təqdim olunması məqsəddəuyğundur.

“Britaniya adalarının xalq nağılları” kitabında toplanmış sehrli nağıllarda qəhrəman obrazı, qəhrəmanın mübarizəsi, qəhrəmanın sehrli qüvvələrlə bağlılığı kimi məsələlər ingilis nağıllarının əsas xüsusiyyətlərindəndir. İngilis nağılları məzmun etibarlı ilə baş qəhrəmanın həyatının təsviri ilə başlayır və uzun mübarizədən sonra qəhrəmanın qələbəsi ilə başa çatır. Bu nağıllarda biz qəhrəmanın şər qüvvələrlə mübarizəsi və birincilərin qalibiyyəti ilə rastlaşırıq. Bu nağıllar uşaqlara mübarizə aparmaq və qalib gəlmək kimi duyğular aşılayır.

Məlumdur ki, uşaq nitqinin yarandığı ilk zamanlarda müəyyən səsləri çətin tələffüz edir. Hər səs öz məxrəcində düzgün tələffüz edilməsində yanılmaclar mühüm rola malikdir. Bu janrda eyni və ya bir-birinə yaxın səslərin daha çevik təkrarı tələffüz zamanı yaranan maneələri dəf etmək üçün ən uğurlu məşqlərdir. Həm ingilis, həm də Azərbaycan uşaq folklorunda söz oyunlarından ən çox işlənəni yanılmaclarıdır. Ədəbiyyatşünas Ramazan Qafarlı “Uşaq folklorunun janr sistemi və poetikası” kitabında haqlı olaraq yazır ki, uşaqların düzgün tələffüz vərdişlərinə yiyələnməsində, səlis danışmasında, söz ehtiyatlarının artırılmasında yanılmacların böyük əhəmiyyəti vardır. (7, s386.)

Folklor materiallarının hələ erkən yaşlarından uşaqlara mənimsədilməsi uşaqda qarşı tərəfi-danışanı, söyləyeni dinləmək mədəniyyəti formalaşdırır. Bu, nəzakətli davranışın başlanğıcıdır. Uşağın söyləyici olması uşağa hadisələri ardıcıl xatırlamaq, oxuduğu nağılı məharətlə söyləmək, öz dinləyici auditoriyasını ələ almaq kimi qabiliyyətlər formalaşdırır. Uşaq bu keyfiyyətlərlə yanaşı, həm də öz söz ehtiyatını, lüğətini zənginləşdirir. Oxuduğu hər hansı bir lətifəni söyləyərkən belə o, fərqi nə varmadan öz fikrini vasitəli nitqdə ifadə etmək kimi bilik və vərdislərə yiyələnir. Beləliklə, bütün bunlar gələcəyin fəal üzvünün, hərtərəfli vətəndaşının formalaşmasının təməlini qoyur.

Yekun olaraq onu qeyd etmək olar ki, uşaq dünyagörüşünün və mənəviyyatının formalaşmasında uşaq folkloru şagirdlərdə diqqətin formalaşması, nitqin inkişafı, yaddaşı möhkəmlənməsi, estetik tərbiyə, əqli nəticəyə gəlmək bacarığı, ətrafda baş verənləri düzgün qiymətləndirmə qabiliyyəti: yaxşı nədir, pis nədir və s. kimi keyfiyyətlərin formalaşmasına stimül verir. Milli, mənəvi, mədəni dəyərlərin gələcək nəsillərə ötürülməsi, birgə yaşayış normalarının öyrədilməsi, böyüməkdə olan nəslin hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət kimi formalaşmasında bədii ədəbiyyatın, xüsusən onun bir hissəsi olan uşaq folklorunun rolu əvəzsizdir. İngilis dilinin tədrisi prosesində düzgün seçilmiş folklor nümunələri dilin daha mükəmməl mənimsənilməsi baxımından faydalıdır və dərslərdə müasir dövrlə, bu günkü həyatımızla səsleşən folklor materiallarına daha çox üstünlük vermək lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasquliyev T. . İngilis atalar sözləri və onların Azərbaycanca, rusca qarşılıqları. Bakı: Elm, 1981, 210s.
2. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. Xalq ədəbiyyatı. Bakı: Elm, 1982
3. Eleanor Cook. Enigmas and riddles in literature, Cambridge: 2006, p.291.
4. The Exeter Book Riddles/Translated and introduced by Kevin Crossley-Holland. Penguin, 1993, 124p.
5. Əlizadə S. Müdrikliyin sönməyən işığı. Müqəddimə. Oğuznamə. Bakı: Yazıçı, 1987
6. Britaniya adalarının xalq nağılları (İngilis dilindən tərcümə edənlər və ön sözün müəllifləri Ş.Xəlilli, Z.Səfəroğlu). Bakı: Öndər nəşriyyat, 2005, 376 s.
7. Qafarlı R. Uşaq folklorunun janr sistemi və poetikası. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 540 s.
8. Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1984.
9. Nəbiyev A. Azərbaycan uşaq folkloru. Bakı: Elm.

Худавердиева Техране

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ФОЛЬКЛОРНЫХ МАТЕРИАЛОВ В ПРОЦЕССЕ ПРЕПОДАВАНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

РЕЗЮМЕ

Использование английские фольклорные материалы в преподавании английского язык

Художественная литература - самый мощный инструмент, который влияет на человека и общество, в котором он существует. Это не только средство воспитания человека, но и мощное оружие, которое формирует человека, его взгляды на развитие его интеллектуального уровня. Художественная литература - это стратегия, которая требует людей всех возрастов, формирует их как личностей, готовит их для того, чтобы они были полезны в обществе. Образцы художественной литературы являются нашей отправной точкой для изучения прошлого и поиска пути в будущее. Через художественную литературу мы воспринимаем изображение общественной жизни с художественными красками. Это позволяет нам любить то, что нужно человеку, и показывает, что ему вредно.

Как отмечается в статье, художественная литература может не только способствовать духовному и эстетическому развитию человека, но и стать его важнейшим вкладчиком в области изучения языка. Благодаря художественной литературе можно эффективно обучать как иностранным, так и английскому языку. Важно правильно выбрать художественные материалы для него. Таким образом, образцы фольклора, отобранные по возрасту учащихся, позволяют им сравнительно изучать образцы фольклора брата и легче овладеть языком.

По нашему мнению, параллельное обучение эпосам «Беовульф» и «Китаби-Дада Горгуд», а также изложение пословиц и поговорок, загадок, колыбельных и сказок, напоминающих дух ребенка, являются наиболее достаточными стратегиями, не только для информации людей, но и для овладения языком. Поэтому преподавание фольклорных материалов является одним из важнейших вопросов, который привлекает к преподаванию английского языка. Итак, в процессе преподавания английского языка важность фольклорных материалов английского языка неоспорима.

Полезное применение сравнительного метода в преподавании английского языка дает нам основание прийти к такому выводу. На наш взгляд, для преподавания английского языка целесообразно обратиться к материалам, связанным с английским фольклором. По словам Н. Чернышевского, научная литература спасает людей от невежества, а выдумка от грубости и банальности.

В заключение следует отметить, что главная цель современного азербайджанского интеллигента - это, прежде всего, воспитание человека, который освещает путь национального прогресса и служит просвещению

людей. Параллельное применение образцов фольклора, отражающих национальную и духовную принадлежность людей Ценности, история и традиции людей в изучении языка является важным, проверенным средством.

Ключевые слова: колыбельная, язык твистер, детский фольклор, образцы фольклора, сказка.

Khudaverdiyeva Tehrane

USAGE OF FOLKLORE MATERIALS IN THE PROCESS OF TEACHING ENGLISH

SUMMARY

Fiction is the most powerful tool that affects a person and the society in which he exists. It is not only a means of educating a person, but also it is a powerful weapon that forms a person, his outlook in the development of his intellectual level. Fiction is a strategy that needs people at all ages, shapes them as individuals, prepares them to be useful in the society. Fiction samples are our reference point to study the past and find the way to the future. Through fiction, we perceive the depiction of social life with artistic colors. It enables us to love what is necessary for a person and shows what is harmful for him.

As noted in the article, fiction can not only contribute to the spiritual and aesthetic development of a person, but also become his most important contributor in the field of a language learning. Thanks to fiction, it is possible to teach foreign languages, as well as, the English language effectively. It is important to choose the right fiction materials for it. Thus, the folklore samples selected due to the students' age level allow them to study the brother folklore samples comparatively and to master the language more easily.

In our opinion, parallel teaching of "Beowulf" and "Kitabi-Dada Gorgud" epos, as well as the presentation of proverbs and sayings, riddles, lullabies, and the fairy tales that resemble the spirit of a child, are the most sufficient strategies not only for human beings' formation, but also for the language acquisition. Therefore, teaching of folklore materials is one of the most important issues that attracts to teach English. So, in the process of teaching English the importance of English folklore materials is undeniable.

Useful application of the comparative method in teaching English gives us the reason to come to this conclusion. In our opinion, to teach English, it is advisable to refer to materials related to English folklore. According to N. Chernyshevsky, scientific literature saves people from ignorance, but fiction from rudeness and banality.

As conclusion, we should note that the biggest goal of today's Azerbaijani intelligent is, first of all, to cultivate a person who illuminates the path of national progress and serves the enlightenment of the people. Parallel application of folklore samples that reflects people's national and spiritual values, the history and traditions of the people in language learning is an important, tried means.

Key words: lullaby, tongue twister, child folklore, folklore samples, tales.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 28.04.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 13.06.2020

Rəyçi: akademik Muxtar Kazımoğlu tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Н.А.СУЛТАНЛЫ
БГУ

Доктор философии по филологии
aytenme@gmail.com

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ ТУНИССКИХ ПРОСВЕТИТЕЛЕЙ И ИХ ОТРАЖЕНИЕ В СОВРЕМЕННОЙ ТУНИССКОЙ ПРОЗЕ КОНЦА XIX И НАЧАЛА XX ВЕКОВ

РЕЗЮМЕ

Тунисский просветитель Хейрадин-ат-Туниси был крупным государственным деятелем XIX-XX веков, прославившийся своими либерально-реформаторскими идеями. Ат-Туниси учредил современную школу «Ас-Садикийу» (1875г.), в которой наряду с традиционными мусульманскими науками и шариатом преподавались основы современных светских наук, а также турецкий, французский и итальянский языки. Он частично реформировал преподавание в мусульманском университете аз-Зитуне, проявил деятельность в построении арабской типографии и наладил книгопечатание. Ат-Туниси также защищал идею необходимости женского образования. Среди реформаторов Туниса того времени также важно отметить деятельность Тахара Хаддада, Абу-ль-Касима аш-Шабби и других. Ал-Хаддад был широко известен как смелый поборник женской эмансипации, выступавший против ношения хиджаба, насильственного замужества и талага. Эти свои мысли Ал-Хаддад осветил в книге «Мусульманская женщина в шариате и обществе». За эти выступления он был лишен диплома выпускника университета аз-Зитунa.

В эти годы значительно оживилась пресса Туниса. Деятельность местных просветителей полностью изменила культурную ориентацию страны, повлияв на возникновение первых просветительских новелл Туниса. В 1906 году из пера Салеха Свисси вышла в свет первая из этих новелл под названием «Ал-Хайфа и Сирадж ал-Лейл». Эта новелла, опубликованная на страницах журнала «Хейрадин», явилась типичным образцом пропаганды мусульманского благочестия. Её основной идеей является воспитание в молодом поколении любви к родине, своему народу и знаниям. По тематике и идейному замыслу

она относится к течению «Новелл страстных желаний и надежд. Также очень важно отметить, что написана эта новелла была под влиянием просветительских идей Тахара Хаддада. Вслед за этим произведением Салеха Свиси появляются новеллы Хасана аль-Вахаба «Последний вечер в Гранаде», Садига ар-Ризги «Волшебница Туниса» и Мухаммеда Сахиба «Доблесть турок».

Ключевые слова: Хейраддин ат-Туниси, Тахар Хаддад, просветители Туниса, Салех Свиси, Ал-Хейфа и Сирадж ал-Лейл

Основные положения, характеризующие общественно-политические взгляды тунисских просветителей впервые были изложены Хейрад-Дином ат-Туниси (1825-1890). Невольник, получивший традиционное мусульманское образование во дворце тунисского бейя, он стал крупным государственным деятелем и играл важную роль в жизни Туниса в 60-70 годах и прославился своей либерально-реформаторской деятельностью. (3,50)

Немало сделал ат-Туниси для распространения просвещения в стране, учредил современную школу "Ас-Садикийя" (1875), где наряду с традиционными мусульманскими науками и шариатом преподавались основы современных светских наук, турецкий, французский и итальянский языки. (8)

Частично реформировал преподавание в мусульманском университете аз-Зитуна. В 1859-1860 годах по его настоянию построена арабская типография и налажено книгопечатание.

Сподвижником и вдохновителем ат-Туниси был шейх Мухаммед Кабаду (1813-1871), с которым он работал. Они верили в то, что мусульманский мир сможет восстановить свое величие.

Начало периода культурного подъема в Тунисе связано с именем тунисского просветителя Хейраддина ат-Туниси. Ат-Туниси последовательно добивался признания целесообразности применения достижений европейской цивилизации в области государственной политики, гражданского и судебного права, в сфере общественной мысли, считая, что этот путь - единственный, который приведёт страну к политической и экономической независимости. Хейраддин защищал также идею необходимости женского образования. (6)

Зерно посеянное Хейраддином ат-Туниси и шейхом Мухаммедом Кабаду дало свои ростки в начале XX века. Среди реформаторов Туниса XX века надо отметить деятельность Тахара Хаддада, Абу-л-Касима аш-Шабби, Ахмеда Хейраддина. Тахар Хаддад окупился в революционную деятельность, читал произведения К.Маркса, был охвачен социалистическими идеями. Родился Тахар Хаддад 4 декабря 1899 года в Тунисе. Образование получил в университете аз-Зитуна, умер 7 декабря 1935 году. (3,50)

Тахар Хаддад стоял ближе к Ж.Жоресу и Ф.Лассалю, следуя учению о кооперативном социализме. Он писал: "Предпосылки для такого социального переворота, который может быть подготовлен путем распространения революционного духа, ныне полностью отсутствуют в Тунисе". (4,175)

Основой общественного прогресса он считал профсоюзное движение и активно участвовал в создании "Всеобщего союза тунисских рабочих".

Ал-Хаддад широко известен, как смелый поборник женской эмансипации. Вслед за египтянином Касемом Амином он ссылаясь в своих рассуждениях на Коран, доказывая, что подневольное положение женщины противоречит мусульманскому вероучению.

Он выступал против ношения хиджаба, против насильственного замужества, талака, полигамии. Трезво оценивая историческую обстановку он сознавал, что полное равенство мужчины и женщины пока невозможно. Однако он настаивал на том, чтобы женщина получала соответствующее воспитание и образование, необходимые для выполнения общественной функции, как матери, жены и домашней хозяйки. Мусульманская женщина не должна отставать от европейки по уровню воспитания и образования. Свои эти мысли ал-Хаддад осветил в книге "Мусульманская женщина в шариате и в обществе" (Muslim women in law and society). (7)

Такие крамольные мысли в устах выпускника аз-Зитуны звучали кощунственно, что вызвало травлю этого прогрессивного деятеля. "Старые тюрбаны" лишили ал-Хаддада диплома об окончании исламского университета и объявили еретиком.

Наряду с учрежденным в 1875 году колледжем ас-Садыкийя, где преобладало обучение на французском языке, в 1896 году по инициативе просветителей был открыт университет "الجامعة الحلدونية", названный в честь великого мыслителя эпохи расцвета исламской культуры. Университет этот явился центром новой культуры, обучение на арабском языке совмещалось здесь с преподаванием естественнонаучных дисциплин на основе современных научных методов. Кроме французского языка, литературы, истории, здесь преподавались традиционные гуманитарные дисциплины: арабская генеалогия, искусство арабского красноречия, мусульманское право, толкование Корана, классическая арабская литература. Студенты, окончившие это учебное заведение, получили вместе с дипломом бакалавра знания в области как восточной, так и западной культуры. Кроме того, благодаря усилиям националистов в начале XX века в Тунисе были модернизированы традиционные коранические школы "куттабы", была открыта и сельскохозяйственная школа.

На рубеже XIX - XX вв. в Тунисе значительно увеличилось количество периодических изданий. На арабском языке выходили газеты и журналы "аль-Хадира" ("Столица" с 1888 года), "аз-Зухра" ("Венера" с 1890 года), "ар-Раид

ат-Туниси" ("Тунисский вестник" с 1888 года), "аль-Басыра" ("Прозорливая" с 1893 года), "Сабиль ар-рашад" ("Верный путь" с 1895 года), "ас-Са'ада аль-узма" ("Великое счастье" с 1904 года), "аль-Калям" ("Перо" с 1904 года), "ас-Саууаб" ("Благоразумие" с 1906 года), "Хейрадин" с 1907 года, "ат - Такаддум" ("Прогресс" с 1907 года). (6,12)

Задачи распространения знаний через периодическую печать обусловили появление жанра новеллы. Новая тематика очерков и статей повлекла к некоторому упрощению языка и стиля публицистики, освобождение ее от архаических языковых конструкций.

Надо сказать, что в XIX веке в Тунисе не наблюдается столь целенаправленной, просветительско-переводческой деятельности, как в Ливане, Сирии или Египте. Египтяне, например, благодаря деятельности "Школы языков", руководимой Рифа Рафи ат-Тахтави, уже с 30-х годов XIX века получили возможность пользоваться произведениями европейских авторов по самым различным областям знаний. Правда, позднее переводы художественной и научной литературы Запада, изданные в Каире и Бейруте, стали проникать во все страны арабского мира, в том числе и в Тунис, однако на первых порах распространение знаний и идей из Европы шло, в основном, через выпускников колледжей и университетов, получивших образование на Западе. Как видно, именно поэтому раньше других новых видов литературного творчества в стране появились путевые очерки, своеобразные отчеты о путешествиях тунисцев за пределы своей страны. Примеры такого вида произведений - "Хиджасское путешествие" шейха Мухаммеда Снуси, где он рассказал о своих поездках по странам Средиземного моря, описание наместников мусульманского искусства в Испании Али аль-Вардани; парижские письма Мухаммеда Бельхаджи. Произведения такого типа содержали, кроме личных впечатлений, определенный познавательный материал. (4,10)

К началу XX века становится заметной тенденция к изменению культурной ориентации. Идеи сторонников возрождения национального прошлого страны, стремящихся доказать, что модернизированная религия ислам способна стать основой прогресса и привести страны к независимости, встретили противодействие сторонников западной ориентации. В начале XX века в Тунисе возникло течение, отвергавшее лозунги модернистов ислама и тяготевшие к идеям европеизации. Его лидером стал адвокат Али Баш Хамба, ранее примыкавший к группе Сфара; в 1905 году он возглавил Ассоциацию выпускников ас-Садыкийи, которая также энергично взялась за просветительскую деятельность. К тому времени приверженцев идей панисламизма в стране становилось все меньше; в 1907 году Сфар и Баш Хамба объединили свои усилия и создали Эволюционную партию, большинство членов которой были далеки от исламской культуры, получили

образование во Франции и поддерживали идею необходимости приобщения народа страны к западной цивилизации.

Этот первый период культурно-реформаторской деятельности тунисских просветителей сыграл значительную роль в общественной жизни Туниса. Однако он не дал сколько - нибудь заметных литературных произведений, и если в Египте и Сирии активный интерес к прошлому арабов обусловил рождение нового жанра – исторического романа, то в Тунисе ничего подобного не произошло. Активизируется преимущественно публицистика: увеличение числа журналов и газет, оживленные дискуссии на страницах печати сторонников разных направлений привели к значительному обогащению тематики статей, изменению стереотипных стилистических форм, приближению языка прессы к повседневной речи.

В начале XX века в Тунисе не наблюдалось целенаправленной, просветительно-переводческой деятельности как в Ливане, Сирии и Египте, где создавались литературные организации и кружки, в задачи которых входили перевод и пропаганда лучших литературных произведений Европы среди населения, то тунисские просветители конца XIX века - начала XX века выполняли подобные переводы, изучая европейскую литературу для того, чтобы в дальнейшем использовать накопленный опыт в своих произведениях. Как пишет тунисский литературный критик Мухаммед Салех аль-Джабири, "между произведениями первых новеллистов Туниса и произведениями их западных коллег – огромное расстояние. И новеллисты, сами понимая это, стремились покрыть это расстояние путем выполнения переводов, ввоза сборников рассказов и новелл, что, по их мнению, должно было помочь им овладеть всеми художественными приемами и глубиной этого современного жанра литературы". (5,94)

Надо отметить, что тунисские просветители – приверженцы идей мусульманского реформаторства рассматривали вопрос эмансипации женщины как неразрывно связанный с проблемами воспитания нового поколения. (5,10)

Они преследовали цели установления полного равноправия, предполагающего в качестве центрального звена экономическое равноправие. Как и просветители других арабских стран, тунисские просветители видели проведение эмансипации по образцу развитых капиталистических стран, которая, по их мнению, должна была быть направленной на изменение психологии мусульманской женщины, формирование нового сознания и отношения к жизни, повышение её ответственности за воспитание будущего поколения. Объективно даже подобная полумера имеет большое положительное значение, так как решает задачу создания нового человека и, в конечном счете, является шагом к реальному прогрессу.

Начало XX века совпало с зарождением современной тунисской литературы. Это была эпоха всеобщего увлечения тунисцев творчеством египетских и тунисских модернистов и их просветительскими идеями.

В 1906 году появилась первая тунисская просветительская новелла "Ал-Хайфа и Сирадж ал-Лейл" ("الهيّفا وسراج الليل") Салиха Свиси. Эта новелла Свиси является типичным образцом литературы, пропагандирующей мусульманское благочестие и призыв обращения к науке. (5,101)

Новелла была опубликована на страницах журнала "Хейрадин" редактором, которого был журналист и драматург Мухаммед ал-Джуайби.

Новелла повествует о женщине по имени Ал-Хайфа и её сыне Сирадж ал-Лейл. Рассказ написан под сильным влиянием идей Тахара ал-Хаддада об эмансипации тунисской женщины Востока.

"Он родился на аравийском полуострове, в окрестностях Йемамы у одного из почтеннейших арабов и имя его Сирадж ал-Лейл. Он приносил радость, какой не было прежде в этом роду. Мать Сираджа ал-Лейл – мудрая почтенная женщина-турчанка по отцу и арабка по матери. Имя её - Хейфа. Она прилагала усердие в воспитании Сираджа ал-Лейла, используя все методы санитарии и гигиены как при кормлении грудью, так и после отнятия его от груди, как должны эта делать умные матери. Отец Сираджа ал-Лейл часто был в отъезде. Он промышлял нырянием на большую глубину, добывая жемчуг. И однажды, уехав по делам своей профессии, он, погрузившись в море, утонул". (5,103)

Автор оставляет ал-Хейфу главой семьи. Он подчеркивает, что умная женщина, оставшись вдовой, правильно понимает свою роль в воспитании сына. Теперь ей приходится использовать и те методы воспитания, которые обычно являются уделом отцов. Она должна привить сыну те качества, которые прививаются главами семейств.

"Когда умер отец Сираджу ал-Лейл было десять лет. Тела его продолжало развиваться также правильно, как и ум, что можно назвать достоинствами воспитания ал-Хейфы, потому что семья - это первая школа до тех пор, пока не достигается совершеннолетия. (5,104)

Следуя идеям мусульманского реформаторства, Салех Свиси стремится убедить читателя в необходимости глубокого изучения Корана, изучения других наук, которые, по его мнению, должны обогатить душу, сделать человека чище, острее ощущать страдания ближних и помогать им.

Ал-Хейфа ради этих идей идет на жертву: она готова отослать своего сына, единственного близкого ей человека в далекий долгий путь за знаниями. Сирадж ал-Лейл уже в десятилетнем возрасте подготовлен ею к этому. Он уже частично знает Коран, способен, пусть пока наивно, по-детски, толковать его основные положения. В сцене первой беседы о поездке мать так подводит сына к необходимости поездки в Египет с шейхом Мухаммедом Рашидом, что в тот же вечер, уже укладываясь спать, Сирадж ал-Лейл с таким жаром говорит о

своем нетерпении, как, будто эта поездка являлась его мечтой в течение многих лет.

Очень поучительной является сцена в саду, когда скорпион приползает к их дому из соседского сада.

"И в то время, как ал-Хейфа и её Сирадж сидели бок о бок в одном из уголков этого прекрасного сада, взгляд Сираджа ал-Лейл упал на границу раздела их сада с садом одного из соседей. Он увидел скорпиона, самого черного по виду и самого отвратительного по облику, ползущего из сада бокового соседа! И сказал Сирадж ал-Лейл: "Смотри, мама. Смотри, мама!" Она посмотрела в сторону скорпиона, поторопилась к нему и, изловчившись, убила, придавив его ногой. Когда она вернулась на прежнее место, она сказала: "Сирадж ал-Лейл, ты видишь, что выходит от невежественного ал-Джаббара, далекого от совершенства, вредящего себе и своему добру, потому что, если бы он улучшал свой сад, строил бы то, что разрушено в нем и следил за охраной, то не было бы зла от ядовитых тварей и была бы гарантия от них такая, какой достигли мы, следя за своим садом и за его чистотой, ибо чистота - есть долг каждого человека. И, как сказал пророк: "Чистота - от веры". И религия строится на чистоте". (5,107)

В данной сцене черный отвратительный скорпион для автора - символ зла и невежества. И само невежество порождает зло. Так, в сцене с садовниками ал-Хейфа обличает невежество, ведущее ко лжи. На глазах десятилетнего сына мать, уличившая в нечестности одного из садовников, все же выдает требуемую им плату за работу, хотя она и превышает расчетную. Но, не наказывая юридически лжецов, она все же отказывается от их услуг и объясняет сыну свои действия. Она говорит сыну о том, что сам отказ от их услуг - это моральное наказание за их нечестность. Но выплата им денег, даже с излишком, - это частичное отпущение им грехов, в которых виноваты не только они, но и, то положение, в котором находится большинство им подобных.

Идея воспитания в молодом поколении любви к родине, к своему народу, к знаниям - основная идея данного рассказа. Воспитание этих качеств ал-Хейфой в Сирадже ал-Лейл - это надежда самого автора увидеть новое поколение более развитым, более сострадательным к несчастьям своего народа. И не случайно в беседе с шейхом ал-Хейфа в присутствии сына говорит о нищете и невежестве, царящих неимущих, составляющих подавляющую часть населения страны.

"И она сказала ему: Взгляни своими глазами, мусульманин-богач, на горестное положение сынов своей нации в расцвете их зрелости, не достигших своих желаний. Взгляни на их наготу, взгляни на грязные их тела, взгляни на их пожелтевшие от усилий лица. Взгляни на их блуждания по дорогам и рынкам страны. Они несчастны, а взор их помутнен от духа невежества и неверия". (5,114)

Таким образом, по тематике и идейному замыслу Салеха Свиси новелла "Ал-Хейфа и Сирадж ал-Лейл" относится к течению "новелл страстных желаний и надежд".

Вторая часть рассказа была опубликована в следующем, седьмом номере журнала "Хейрадин" за 1906 год.

Эта новелла выделяется также художественными особенностями. Стройная сюжетная линия прослеживается на протяжении всего рассказа. Слог автора, хотя и рассчитанный на широкий круг читателей, отличается лаконичностью и художественным мастерством. В новелле встречаются удачные описания, и даже богословские рассуждения, занимающие значительную часть произведения, преподносятся автором в неназойливой форме диалогов матери с сыном, матери с шейхом и общих бесед. Несмотря на то, что новелла "Ал-Хейфа и Сирадж ал-Лейл" считается одной из первых, она с точки зрения её языка занимает достойное место среди других новелл этого периода.

После Салиха Свиси появляются новелла Хасана Хусни ал-Вахаба "Последний вечер в Гренаде" (السهرة الاخيرة بغرناطة), Садиг ар-Ризги "Волшебница Туниса" (الساحرة التونسية), Мухаммеда ал-Хабиба Сахиба "Доблесть турок" (بساله تركية).

Таким образом, мы видим, что тунисские просветители во главе с Хайрадином ат-Тунис, Тахаром ал-Хаддадом дали ощутимый толчок возникновению и развитию современной тунисской прозы.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Иванов Н.А. "Кризис французского протектората в Тунисе (1918-1939)", Москва, 1971 г.
2. "Новейшая история Африки", 1968 г.
3. Левин З.И. "Развитие арабской общественной мысли (1917-1945)", Москва, 1979 г.
4. عز الدين المدني "علامات على طريق القصة والرواية في تونس"، تونس، ١٩٧٧
5. محمد صالح الجابري "القصة التونسية – نشأتها وروادها"، تونس، ١٩٧٥
6. مجلة "قصة"، تونس، ١٩٧٧
7. <http://www.marefa.org> طاهر حداد
8. <http://www.aljazeera.net> >icoons>...خ

N.Ə. Sultanlı

**Tunis maarifçilərinin ictimai-siyasi görüşləri və XIX-XX əsr
tunis nəsrində onların əksi
XÜLASƏ:**

Tunisin ictimai-siyasi baxışlarını ilk olaraq Xeyrəddin ət-Tunisi işıqlandırmışdır. Ət-Tunisi tunis bəyinin sarayında bir kölə idi. Sarayda o ənənəvi müsəlman tərbiyəsi və təhsili almışdır. Bundan sonra Xeyrəddin Misir və Suriya maarifçiləri ilə birlikdə XIX əsrin məşhur dövlət xadimlərindən biri olmuşdur. Ət-Tunisi ölkədə maarifçilik ideyalarını yayaraq müasir təhsil sisteminin qadın azadlığının və müasir təhsil sisteminin qurulmasını irəli sürürdü. Xüsusi ilə ölkəsinin maariflənməsində ət-Tunisinin böyük rolu olmuşdur. 1875 ildə Tunisdə "Sadiqiyyə" müasir məktəbi açılır. Bu məktəbdə ənənəvi müsəlman elmləri və şəriətlə birlikdə müasir avropa elmlər, italyan, fransız və türk dilləri öyrənilir. Tunisin ikinci böyük maarifçisi, "Müsəlman qadını şəriətdə və ictimayətdə" kitabının müəllifi Tahar əl-Həddaddır. Əl-Həddad dostu şeyx Məhəmməd Kabadu ilə birlikdə müsəlman aləminin yeniləşməsinə inanırdılar. Tunisin yeniləşməsində böyük fəhlə hərəkatının roluna inanır və bütünlüklə fransız müstəmləkəçilərinə qarşı inqilabi hərəkatə qoşulur. Tunis maarifçilərinin çıxışları, onların ideyaları XX əsrin əvvəllərindəki ədəbiyyata da böyük təsiri olmuşdur. "Qıssat" ədəbi jurnalı bu fəaliyyətdə çox böyük rol oynayır. Bu novellaları "Xeyrəddin" jurnalında çap olunur. Saleh Svisinin novellası "Əl-Heyfa və Sırac əl-Leyl" qadın azadlığına həsr olunmuşdur. Svisinin novellası 1906 ildə işıq üzü görür. Bundan sonra Həsən Əbdül Vahabın "Qrenatada son gecə" əndəlus tarixinə həsr olunur və despotizmə qarşı Məhəmməd əl-Həbibin "Türk qəhrəmanları" əsəri işıq üzü görür.

Azərbaycan dilində: Xeyrəddin ət-Tunisi, Tahar Həddad, Tunis maarifçiləri,
Saleh Svisi, Əl-Heyfa və Sırac əl-Leyl

N.A.Sultanlı

**Socio-political views of Tunisian enlighteners and their reflection
in modern Tunisian prose XIX-XX centuries**

SUMMARY:

Tunis's socio-political views were first emphasized by Heyraddin al-Tunisi. At-Tunisi was a slave in the palace of the Tunisian prince. In the palace, he received traditional Muslim upbringing and education. After that, Heyraddin became one of the famous statesmen of the 19th century along with Egyptian and Syrian enlighteners. At-Tunisi spread the ideas of enlightenment in the country and

contributed to the creation of a modern education system, women's freedom and a modern education system. At-Tunisi played an important role in educating his country. In 1875, a modern school "Sadikia" was opened in Tunisia. Along with traditional Muslim sciences and Sharia, this school studies modern European sciences, Italian, French and Turkish languages. Tunis's second-largest enlightener is Tahar al-Haddad, author of the book "Muslim Women in Sharia and Society". Together with his friend Sheikh Mohammed Kabad, al-Haddad believed in the renewal of the Muslim world. He believes in the role of the great labor movement in renewing Tunis and joins the revolution against the French colonialists as a whole. The performances of the Tunisian enlighteners and their ideas had a great influence on the literature of the early twentieth century. The literary magazine "Qissat" plays a very important role in this activity. These stories are published in the magazine "Heyraddin". The novel by Saleh Svisi "Al-Haifa and Siraj al-Leil" is dedicated to women's freedom. It was published in 1906. After that were published: "The last night in Grenada" by Hassan Abdul Wahab devoted to Andalusian history, and Muhammad al-Habib's work against despotism "Valor of the Turks".

Key words : Heyraddin at-Tunisi, Tahar Haddad, enlighteners of Tunis,
Saleh Svisi, Al-Haifa and Siraj al-Leil

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 24.03.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 13.06.2020

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor
Aida Qasıмова tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

PƏRIXANIM HÜSEYNOVA

ADPU

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

perixanimhuseynova @mail.ru

BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN YARADICILIĞINDA ƏDƏBİYYAT MƏSƏLƏLƏRİ

Xülasə

Məqalədə Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında ədəbiyyat məsələləri araşdırılır. Şairin ədəbi-nəzəri görüşləri tədqiq olunur. Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif dövrlərinə, mərhələlərinə aid elmi araşdırmaları təhlilə çəkilir.

Ədibin “Gəncəli Nizami”, “Qəlb şairi”, “Heyrət ey büt”, “Füzuli -Şekspir”, “Fikir bahadırı”, “H.Cavid” elmi əsərləri tədqiqatın əsas obyektidir. Müəllif B. Vahabzadənin “Gəncəli Nizami” məqaləsində Nizaminin həyata fəlsəfi baxışını, sənətinin mahiyyətini mənada və məntiqdə olmasını, ədalət və həqiqət axtarışlarını və s. məsələlərin tədqiqi ilə bağlı elmi mülahizələrini təhlil edir. Bəxtiyar tədqiqatında M. Füzulinin ölməz söz sənətini, sənətkarlığını, onu “daxili əhli-kamal” edən eşqini, Füzuli-Şekspir yaradıcılığının müqayisəli təhlilini önə gətirir. Müəllif şairin Hürufi təriqətinə mənsub olan ədəbiyyatla divan ədəbiyyatı arasında olan oxşar və fərqli xüsusiyyətləri ilə bağlı elmi araşdırmasına münasibətini bildirir. “Fikir Bahadırı” adlı elmi əsərində təriqət poeziyasının görkəmli nümayəndəsi İ. Nəsiminin yaradıcılığı ilə bağlı araşdırmasını tədqiq edir. Bəxtiyar Vahabzadənin “Məndə sığar iki cahan” qəzəli ilə bağlı fikir və mülahizəsini şərh edir. Bu zaman tədqiqatçı Bəxtiyar Vahabzadənin Nəsiminin “Məndə sığar iki cahan” qəzəlində ikili münasibətini də diqqət mərkəzinə çəkir. H.Cavidin sənəti ilə bağlı B. Vahabzadənin düşüncələrini təhlil edir. Müəllif araşdırmalarını elmi sitatlar üzərində qurur, əsərdə elmi polimekaya geniş yer ayrır.

Açar sözlər: Elm, ədəbiyyat, klassik, divan, poetika, hürufi, təriqət, eşq, insan fəlsəfə, gerçək

Görkəmli ədəbiyyatşünas alim, akademik Bəxtiyar Vahabzadənin fəaliyyəti və yaradıcılığı yalnız bədii əsərlərdən ibarət olmamışdır. Ədəbiyyat aləminə və ictimaiyyətə məlumdur ki, o, həm də zamanının böyük tədqiqatçı alimi olmuşdur. Ədəbiyyat tarixi, klassik və müasir ədəbiyyatın nəzəri məsələləri ilə yanaşı milli mədəniyyətimizi, incəsənəti, mədəniyyəti və s. ayrı-ayrı problemləri də düşünmüşdür. “Xalqının dil, tarix, soy kökü, mədəni sərvətlərinin qorunması kimi məsələləri ön plana çəkərək ədəbi-nəzəri fikrimizi zənginləşdirmişdir” (1, səh 15). Elmi səciyyəli,

ədəbi-nəzəri tənqidi yazıları ilə Azərbaycan ictimaiyyəti arasında dərin nüfuz qazanmışdır.

“Gəncəli Nizami” məqaləsində şairin “Xəmsə”si əsasında onun həyata fəlsəfi baxışını, ədalət və həqiqət axtarışlarını tədqiq edir, elmi mülahizələrilə Nizami sənətinin mahiyyətinin mənada və məntiqdə olduğunu isbat edir. Nizaminin kamilləşən, müdrikləşən qəhrəmanlarını həyat axtarışlarında “dünya fəlsəfəsinin Aristotel, Sokrat, Əflatun kimi parlaq ulduzları ilə döş-döşə” gəlməsini söz sənəti xəzinədarının dühası, zəhməti, özünəqədərki dünya elmini, fəlsəfəsini və öz sənətini mükəmməl bilməsi üzərində qurur. Nizaminin böyüklüyünü, dühasını onun sənət yolunun qaynaqlarında göstərir: “Birinci qaynağı həyatın özündürsə, ikinci qaynağı -şifahi xalq ədəbiyyatı, xalq müdrikliyidir”. (1, 22-23). Şair bu sırada dünya və Azərbaycan klassiklərindən Homerin, Şekspirin, Tolstoyun, Bethovenin, Üzeyir bəyin adını çəkir. M. Füzuliyə həsr etdiyi “Qəlb şairi”, “Heyrət, ey büt”, “Füzuli-Şekspir” məqalələrində şairin ölməz söz sənətini, sənətkarlığını, onu “daxili əhli-kamal” edən eşqini, Füzuli-Şekspir yaradıcılığını müqayisəli (oxşar və fərqli) təhlil edir. “Qəlb şairi”ndə Füzuli şeirini xalq musiqisi, xalq muğamları ilə poetik müqayisə edir. “Füzuli şeiri həm formaca, həm də məzmunca muğamatla əkidir. Füzuli şeirini muğamatsız, muğamatı Füzulisiz təsəvvür etmək olmaz” elmi nəticəyə gəlir. Eşqin Füzulini “daxili əhli-kamal” etməsini söz ustasının misraları üzərində quran filosof-alim bu eşqi ilahiləşdirənləri, platonikləşdirənləri, onu mistik sufi fikirlərin ifadəçisi kimi qələmə verənləri tənqid edir. (bax 1. Səh 26-27). Füzuli şeirinin təmiz, boyasız, həyatı, insani xüsusiyyətlərlə böyüklüyünü, yüksəkliyini elmi mühakimələri, mülahizələrilə sübut edir. İndiyədək və bundan sonrakı əsrlərdə də Füzuli şerinin yaşama və yaşayacaq sirrini bununla əlaqələndirir. Füzulinin ana dilinə, vətəninə olan sevgisini tədqiq edən şair yazır: “Füzuli, özü dediyi kimi” “düşvari asan edərək” vaxtilə çoxlarına zəif görünən kəlmələrdən böyük incilər, nadir daş-qaşlar yaratmış və ana dilimizi çox yüksək bir zirvəyə qaldırmışdır” (1, s. 27) “Heyrət, ey büt” elmi yazısı dörd yarım-başlıqdan (“yer oğlu, yer şairi”, “Leyli və Məcnun”, “Eşq və gözəllik”, “Füzuli əzəməti”) ibarətdir... “Füzuli tədqiqatçısı deyiləm, Füzulini tam mənada başa düşürəm” iddiasında da deyiləm, lakin vaxtilə Füzuli sənətindən başa düşdüklərimi yaşımın bu çağında ayrı cür başa düşürəm. İndi qəlbimdə qaynayan, məni isidən, duyğularıma atəş verən yeni düşüncələrimi hörmətli oxucularımla bölüşmək istəyirəm” deyən Bəxtiyar müəllimin bu fikri fikrimizcə təvazökarlığından doğan bir etirafdır. Çünki Bəxtiyar düşüncəsi, Bəxtiyar dühası Füzuli sənətindən, onun əzəmətindən bəhs etmək, araşdırma, təhlillər aparmaq qüdrətinə malikdir. Bəxtiyar tədqiqatında Füzuli yenidən araşdırılaraq kəşf olunur. Füzulishünaslığa yeni orijinal elmi fikirlər, mülahizələr, həqiqət olduğu kimi gəlir. Şair öz elmi iddiaları ilə yanlış fikirləri alt-üst edir. Füzulini yenidən öz zamanından çıxış edərək tanıdır. Akademik N.Cəfərovun qeyd etdiyi kimi “müəllif Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığını bürüyən “arxiv sükutu”nu pozur. Milli ədəbiyyat tarixinə millətin bu günkü dünyagörüşü, problemləri səviyyəsindən baxmağı tələb edir” (6, səh 32) Bəxtiyar Vahabzadə məqalədə Füzuli tədqiqatçı-

larından Həmid Araslı, Məmməd Cəfər, Mirzəğa Quluzadə, Əhməd Kabaklı, Abdullağa Çölpinarlı və b. fikirlərinə münasibətini bildirir. Alim Məcnunun nəfəsinin od tutub yanmasını, ümumiyyətlə bəzi tədqiqatçılara mistik görünən cəhətləri bədii gerçəkliklə yanaşı elmi gerçəklik olduğunu, Leylinin keçirdiyi halların Məcnunun da keçirməsini psixotronika elmi ilə əsaslandırır. Bu zaman şair folklor nümunələrinə istinad edir. Füzuli eşqi və gözəlliyindən danışan filosof -alim divan ədəbiyyatı ilə hürufi təriqətinə mənsub olan ədəbiyyatın oxşar və fərqli cəhətlərini şərh edir. Divan ədəbiyyatı şairlərinin insanı təbiət və onun hadisələri ilə müqayisədə dərk edərək yüksəltdiyini ("ölçən təbiət olur, ölçülən insan"), təriqət şairlərinin (Nəsimi) isə təbiət cismini deyil, yalnız insanı gördüklərini Füzuli və Nəsimi sənətini qarşılaşdırmaqla, onları müqayisə etməklə elmi mülahizələrini yürüdür. "Nəsimidə insan əsasən, insan vasitəsilə, Füzulidə isə insan təbiət vasitəsilə dərk edilir. Nəsimidə insan həm də yarıdır. Bu nöqtədə Nəsimidən ayrılan Füzuli insan gözəlliyini təbiət gözəllikləri ilə tuturdu ona üstünlük verməkdə Nəsimi ilə birləşir". Füzuli idealının gözəllik olmasını və bu möqədə onun Sabirlə birləşməsini Füzulinin "gözəlliyin özünü tərənnüm etməklə, Sabirin isə nadanlıq və cəhəlati döyməklə gözəllik idealına qovuşmaq" istəyində görür. "Füzuli-Şekspir" məqaləsində iki dühanın yaradıcılığını, sənətkarlıq xüsusiyyətlərini, yaratdıqları əsərləri, obrazları oxşar və fərqliliyinə görə müqayisəli təhlil edir. Hər iki sənətkarın Şekspirin "Kral Lir" də Füzulinin "Leyli və Məcnun" da adidən, qeyri-adilik yaratması ilə birləşdiyini qeyd edir. "Füzulidə oxucuya qeyri-adi görünən şey obraz üçün adidir, Şekspirdə isə əksinə obraz üçün (Lir üçün) qeyri-adi görünən, oxucu üçün adidir" (1, 65). Daha sonra tədqiqatçı alim qeyd edir ki, "Şekspirin obrazları şəraitdən yaranmış dramatik vəziyyətdən asılı olur. Füzulidə şərait obrazı deyil, obraz şəriti yarıdır". Şair təhlillərini əsərlərdən ("Kral Lir", "Romeo və Culyetta", "Hamlet", "Leyli və Məcnun") gətirdiyi sitatlar üzərində aparır və fikirlərini əsaslandırır.

"Fikir Bahadırı"nda təriqət poeziyasının görkəmli nümayəndəsi, Azərbaycan ədəbiyyatında fəlsəfi şeirin banisi İ. Nəsimidən danışır. Nəsimi ilə M.Ə. Sabiri və onu bağlayan tellərin tərəflərini açıqlayır. "Nəsimi üçün sənət böyük fikirlərin ifadə vasitəsi, ideya silahı olmuşdur.... bu nöqtədə böyük fikir mücahidi Sabir Nəsimi ilə birləşir. İkinci tərəfdən, məni Nəsimi ilə bağlayan bir tel də onun yaradıcılığındakı özünü idrak, özünü təhlil məsələsidir" (1, 69). Bəxtiyar Nəsimini böyük fikirlərin ifadə vasitəsi, ideya sahibi, məslək və əqidə sahibi kimi təhlil edir. Onu həqiqət simvolu qorxmazlıq, yenilməzlik mücəssiməsi, inqilab carçısı kimi təhlil edir. Şair "Heyrət, ey büt!" məqaləsində Nəsiminin "Məndə sığar iki cahan, mən bu cahana sığmazam" qəzəlindəki bu misralara öz münasibətini bildirərək "iki" sözünün katiblərin düz oxumadığını, "iki" yox "ikən" oxunmasının düzgün olması üzərində dayanır və bunu maraqlı bir şəkildə şərh edir: "birinci hissə "Məndə sığar iki cahan" şəklindədirsə, ikinci hissə "Mən bu cahana sığmazam" şəklində deyil, "Mən heç birinə sığmazam", yaxud, "Mən cahanlara sığmazam" şəklində olmalı idi. Halbuki şair "Mən bu cahana sığmazam" deyər yalnız bu cahana sığmadığından danışır".(1,48) Bu

çox haqlı iraddır. Çünki, şairin özünün dediyi kimi Nəsimi bütün həyatı boyu (yaradıcılığı bunu təsdiq edir) ikinci dünyanı-axirəti qəbul etməmişdir. O heç zaman əqidəsinə zidd getməmişdir. Lakin təəssüf olsun ki, “fikir bahadırı” nda Bəxtiyar bu fikrinə zidd getmiş, Nəsimi həqiqətindən bəhs edərkən bu qəzəlin birinci hissəsini “ikən” deyil “iki” (“Məndə sığar iki cahan”) göstərmişdir”.(2, 68)

Hüseyn Cavidin 100 illik yubileyi mərasimində elmi məruzə ilə çıxış edən Bəxtiyar Vahabzadə şairin yaradıcılığını, əsərlərini, obrazlarını təhlil edir. H.Cavidi Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında iki mərhələli XX əsr Azərbaycan romantizminin, çağdaş poeziyanın “baniyekar”ları sırasına daxil edir. Cavid sənətinin böyüklüyünün, qüdrətinin mənbəyini, “mayasını” onun həyat və fəaliyyətini şüurlu şəkildə vətənə xidmətində, vətəninin, xalqının düşmənlərinə nifrətində, bütün insanlığa məhəbbətində görür. Bəxtiyar axtarışlarını Cavidin mühiti ilə bərabər şəxsiyyəti üzərində qurur. Əsərlərinə, qəhrəmanlarına istinad edərək yazır “Öz xəyali dünyasında yaşayan, öz əqidəsinə hər şəraitdə sadıq qalan məğrur bir şəxsiyyət idi. B. Vahabzadə” Şeyx Sənan obrazı Nizami, Xaqani, Füzuli xüsusən Nəsiminin tərənnüm etdiyi hər şeyə qadir olan insanı həyatın xırdalıqlarından qaldırıb ucaldan “əhli-kamal” edən mütləq eşqin Cavid yaradıcılığındakı davamıdır” fikirlərilə Cavidin klassiklərin ənənələrini davam etdirməklə onlarla vəhdətinə, şerimizin tarixi və taleyi ilə bağlılığına aydınlıq gətirir.

Realist C. Məmmədquluzadənin “Ölülər” əsəri ilə romantik H.Cavidin “İblis”ni müqayisə edərək fikir eyniliyini göstərmişdir. “Mövhumat və cəhalətin əsiri olan nadanlar (“Ölülər”), Şəfa almaq məqsədilə ziyarətə üz tutan Çolaq, kor və şillər (“İblis”) Bəxtiyar “Cavidin sənət ideali nə idi?” sualını qoyur və belə cavab verir: “Şeyx Sənan faciəsində xalqları bir-birinə düşmən edən dini təəssübkeşliyə üsyan, “Uçurum”, “Ana”, “Maral” pyeslərində mürəcə burjua ruhani əxlaqına və dünyagörüşünə nifrət, “İblis” faciəsi və bir silsilə təşkil edən ictimai-siyasi şəirlərində müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı kin və qəzəb “Sevda” pyesində gəncləri öz haqları uğrunda mübarizəyə çağırış”.

Ədəbiyyat

1. Bəxtiyar Vahabzadə əsərləri XII cildə X cild. Elm, Bakı 2009
2. “Sadəlikdə, böyüklük”. Bakı, 1979
3. "Azərbaycan gəncləri" qəzeti 1990 23 dekabr.
4. "Vətən ocağının istisi" Bakı, 1982
5. "Xalq" qəzeti Bakı, 6 may, 2000.
6. N. Cəfərov. Bəxtiyar Vahabzadə. “Azərbaycan” nəşriyyatı. Bakı, 1996.
- 7.N. Abdullazadə. Bəxtiyar Vahabzadə publisistikası milli mənəvi dəyərlərin qorunması məsələləri. B.Vahabzadə 90 illik yubileyinə həsr olunmuş “İnsan və zaman” Respublika konfransın materialları. 26-27 noyabr. ADPU, Bakı, 2015.

Parikhanim Soltan gizi Huseynova
Literature issues in the creation of Bakhtiyar Vahabzadeh.

Резюме

This article deals with the Literature issues in the creation of Bakhtiyar Vahabzadeh. The poet's literary-practical meeting is investigated. Scientific researches connecting of different periods and stages of Azerbaijan Literature are analyzed. The scientific works of the writer "Genceli Nizami", "Gelb Shairi", "Heyret ey but", "Fuzuli-Shekspir", "Fikir Bahadari" are the main object of research. The author analyzes scientific considerations in the study of issues of the philosophical view of life, its essence in logical, the search for justice and truth and etc in his article "Gencelil Nizami" by B. Vahabzadeh. Luckily, the craftsmanship of Fuzuli's immortal vocabulary, his lover for "inner", the comparative analyzes of Fuzuli-Shakespeare's creations are led. The author comments on the poet's research on similarities and differences between literature belonging to the Hurufi sect and "divan" literature.

In his scientific work "Fikir Bahadari" he investigates the research connecting the prominent representative of the sect poetry, Imadeddin Nasimi's creation. He comments his thoughts about the gaze "Mende sighar iki cahan" B. Vahabzadeh. In the same time researcher also draws the attention to the dual attitude in the gaze "Mende sighar iki cahan" B. Vahabzadeh. He analyzes the thoughts of Bakhtiyar Vahabzadeh connecting the creation of Huseyn Cavid. The author builds his research on scientific quotes, and gives a great place to scientific polymics in his work.

Key words: Science, Literature, classics, divan, poetics, hurufi, sect, love, human philosophy, tru

Париханим Солтан кызы Гусейнова
Литературные вопросы в творчестве Бахтияра Вахабаде.
Summary

Эта статья посвящена вопросам литературы в творчестве Бахтияра Вахабаде. Исследована литературно-практическая встреча поэта. Анализируются научные исследования, объединяющие различные периоды и этапы азербайджанской литературы.

Главным объектом исследований являются научные работы писателя "Дженцели Низами", "Гелб Шайри", "Гейрет-эй, но", "Фузули-Шекспир", "Фикир Бахадари". Автор анализирует научные рассуждения в изучении вопросов философского взгляда на жизнь, ее сущности в логическом, поиска справедливости и истины и т.д. в своей статье Б. Вахабаде «ГенцельНи». К

счастью, мастерство бессмертного словаря Фузули, его любовника для "внутреннего", сравнительные анализы творений Фузули-Shakespeare в привели. Автор комментирует исследования поэта о сходстве и различиях между литературой, относящейся к секте хуруфи, и литературой «дивана». В своей научной работе «Фикир Бахадари» он исследует исследования, связывающие видного представителя секты, творение Имададдина Насими. Он комментирует свои мысли о взгляде "Менде сигар Ики кахан" Б. Вахабзаде. В то же время исследователь также обращает внимание на двойственное отношение в газели «Менде сигар ики кахан» Б. Вахабзаде. Он анализирует мысли Бахтияра Вахабзаде, связывающего создание Гусейна Кавида. Автор строит свои исследования на научных цитатах, и дает большое место для научной полимики в своей работе.

Ключевые слова: Наука, Литература, классика, диван, поэтика, хуруфи, секта, любовь, человеческая философия, правда

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 27.04.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 18.06.2020

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor
Ramazan Qafarlı tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

QƏDIM RUFULLAYEV,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
qedim73@mail.ru
Lənkəran Dövlət Universiteti

“ŞƏHRİYAR” DASTANI YAZILI VƏ ŞİFAHİ ƏDƏBİYYATIN QOVŞAĞINDA

Xalq yaradıcılığı yazılı ədəbiyyatın inkişafında daim öz töhfəsini vermişdir. Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatının xəlqiləşməsində bu “dəstək” xüsusi bir şəkildə hiss olunmaqdadır. Yəni, bu mərhələdə qələmə alınan bir çox epik əsərlərdə nağıl və dastan elementlərinin ifadə olunduğu müşahidə edilməkdədir.

Yeni dövrün ən məşhur və ədəbiyyatın inkişaf xəttini özündə əks etdirən əsərlərdən biri də “Şəhriyar” dastanıdır. Bu əsər həm öz zamanına qədər mövcud olan yazılı ədəbiyyatı, həm də şifahi xalq ədəbiyyatı ənənələrini özündə əks etdirən bədii nümunələrdən biridir. Məhz bu xüsusiyyət Yeni dövr üçün ən mühüm ədəbi hadisə kimi yadda qalır. “Şəhriyar” dastanı həm də Azərbaycan bədii nəsrinin ən kamil nümunələrindən biridir. XVII-XVIII əsrlərdə ədəbiyyatda bu səpkidə yazılan əsərlərə çox nadir hallarda rast gəlmək mümkün idi. Bu baxımından, “Şəhriyar” dastanının filoloji araşdırılması aktualıq təşkil etmişdir. Məqalədə əvvəlcə, müəllifi Məhəmməd tərəfindən yazılan “Şəhriyar” əsərinin Azərbaycan ədəbiyyatındakı mövqeyi diqqətə çatdırılmış, ədəbi varislik və ənənələrin qorunması məsələsində rolundan bəhs edilmişdir. Daha sonra xalq ədəbiyyatı ilə səsleşən məqamlar göstərilmiş, qənaətlərin həqiqiliyi üçün xalq dastanları ilə müqaisəsi təşkil edilmişdir.

Sonda, həm yazılı, həm də xalq ədəbiyyatının ənənələri fonunda ərsəyə gələn “Şəhriyar” dastanının sonrakı sənətkarlar üçün faydası diqqətə çatdırılmışdır.

Açar söz: Yazılı ədəbiyyat, folklor, dastan, obraz, ənənə.

Azərbaycan ədəbiyyatı təşəkkül tapdığı ilk vaxtlardan başlayaraq xalq yaradıcılığı ilə qaynayıb-qarışmış, qarşılıqlı və əlaqəli şəkildə inkişafa davam etmişdir. Klassik ədəbiyyatın əksər irihəcmli əsərlərində, poemalarında bu əlaqənin izləri xüsusilə görünməkdədir. Qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatında biz bu ənənəni daha çox Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sində görürüksə, orta dövrlərdə isə bütün irihəcmli əsərlər yazan müəlliflərin poemalarında müşahidə edə bilərik. Araşdırmalar göstərir ki, bu nümunələrin bir qismi xalq nağıl və əfəsnələrinin motivləri, digər qisim əsərlər isə dastan ənənələri fonunda qələmə alınır. Məsələn, səbrin məqsədə çatmağın əsas vasitələrindən biri olması ideyasını özündə əks etdirən Fədainin “Bəxriyarnamə” poeması on nağıl əsasında ərsəyə gəlmişdir. Eyni ideyanın daşıyıcısı olan və on məktub adlanan Ş.İ.Xətayinin “Dəhnamə” poeması isə xalq dastanlarının təsiri ilə yazılmışdır.

Ədəbiyyatımızın inkişaf etdiyi ilk dövrlərindən fərqli olaraq, orta dövrlərdə bu əlaqələr daha da intensivləşir. Ədəbiyyatda bu proses sonrakı mərhələlərə də öz təsirini göstərmiş olur. Belə ki, bundan sonra formalaşan Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı öz inkişafında yeni məzmun və forma qazanır; əsərlərin dili xalq danışığı dilinə yaxınlaşır, bədii nümunələrdə, əsasən, hakim olan romantik səciyyəli əhvalatlar tədricən öz yerini real həyat hadisələrinə verir, nəzmlə yazılan əsərlərin sırasına nəsrə yaradılan nümunələr əlavə olunur. Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatında sadaladığımız məsələləri dolğun şəkildə özündə əks etdirən əsərlərdən biri də “Şəhriyar” dastanıdır. “Şəhriyar” dastanı XVII- XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən kamil nümunələrindən biridir. Sözügedən əsər yeni dövr üçün bir çox cəhətləri ilə özünəməxsusdur və yeni ədəbi hadisə kimi maraq doğurur. Əvvəla, biz bu əsərlə yeni dövrün ilk mərhələsində ədəbiyyatın inkişaf istiqamətini müəyyən edə bilirik.

Məlumdur ki, XVII və XVIII əsrlərdə Azərbaycan gah İran, gah da Osmanlı işğallarına məruz qalmışdır. Adətən, yadelli qəsbkarlara qarşı səfərbərlik zamanı xalqın mübarizə əzmini ruhlandırmaq üçün yazılı ədəbiyyatdan çox xalq yaradıcılığı daha fəal olur. Ədəbiyyatımızın yeni dövründə məhz şifahi ədəbiyyatın və ondan irəli gələn realist görüşlərinin onun yazılı variantına olan təsiri barədə elmi mənbələrdə fikirlər yekdildir. Xalq ədəbiyyatının təsiri ilə araya-ərsəyə gələn “Şəhriyar” əsəri də bu keyfiyyətləri özündə ifadə etməkdədir.

İkincisi, “Şəhriyar” romanı ənənəvi epik əsərlərdən fərqli olaraq nəzmlə deyil, nəsrə qələmə alınmışdır və bu əsər özünəqədərki nəsr variantlarından köklü şəkildə seçilməkdədir. Düzdür, Azərbaycan ədəbiyyatında “Şəhriyar” dastanına qədər bədii nəsr nümunələrinə heç də az təsadüf edilməmişdir. XII əsrdə yaşamış Ə.Xaqaninin bizə gəlib çatan altmış məktubu, XIV əsrdə yaşamış Mustafa Zəririn “Fütuhati-şam” və “Sirətün-nəbi” adlı dini-fəlsəfi əsərləri, habelə M.Füzulinin yaradıcılığında “Şikayətnamə”, “Səhhət və məraz”, “Rind və Zahid” kimi əsərləri nəsrə yazılmışdır. Ancaq sözügedən nəsr əsərlərinin bir qismi ya digər dillərdə, ya səcli nəsr şəklində, ya da məktublar kimi diqqəti çəkməkdədir. Haqqında bəhs etdiyimiz “Şəhriyar” əsəri isə öz bədii dəyəri, bədii-estetik, məzmun və forma, habelə “nəsrimizin qanunauyğun inkişaf yüksəlişinin nəticəsi” (3, 5) baxımından daha müasir və daha cəlbedicidir.

Üçüncüsü, “Şəhriyar” dastanı yazılı ədəbiyyatla xalq yaradıcılığının elə qovşaq nöqtəsində qərarlaşır ki, bu vaxta qədər heç bir ədəbi nümunədə bu tərzdə yaxınlaşma müşahidə edilməmişdir. Biz əsərin məzmununa nəzər salsaq, gəldiyimiz qənaətlərin doğrululuğuna şübhə yeri qalmayacaqdır. Əsərdə vurğulanır ki, Tiflis şəhərində yaşayan sövdəgər Saleh adlı bir tacirin var-dövləti başından aşır. Ancaq övladsızlıq dərdi onu heç də rahat buraxmırdı. Arvadı Zöhrə xanım onu bu halına görə gah danlayır, gah da təsginlik verirdi. Bir gecə yuxuda ər və arvad nurani bir ağsaqqal görürlər. Bu nurani adam məqsədlərinə çatmaq üçün onlara çıxış yolu göstərər deyir ki, yola çıxın, darda olana kömək edin, sonra istəyiniz hasil olar. Həqiqətən, darda qalan iki uşağı azad etdikdən və onlara maddi yardım etdikdən sonra onlar arzularına çatırlar. Ailədə bir oğlan uşağı dünyaya gəlir. Adını Şəhriyar qoyurlar. Hələ uşaqlıqdan

ağıl və fərasətə sahib olan və bununla ətrafdakıları heyran edən Şəhriyar yetkin yaşa çatır. Bir gün yatıb yuxusunda Kirman vilayətinin bəylərbəyi Cahangir xanın qızı Sənubər xanımın butasını alır. Kirman vilayətinə yola düşmək istəyən Şəhriyar atası mane olur. Özü Kirmana gedib qızın atası ilə görüşüb işi sahmana salmağı qarşıya məqsəd qoyur. Şəhriyar öz el-obasına tapşıraraq atası Cahangir xanın sarayına gedir və qiymətli daş-qaşla fikrini ifadə etməyə çalışır. Cahangir xanın arvadı bu məsələni başa düşür, qızını bir sövdəgər oğluna verməyi özlərinə ar sayır və başqasına dərs olsun deyər sövdəgəri edam etdirmək istəyirlər. Ancaq Sənubər xanımın təkidilə o, xilas olur. Atasından bir xəbər gəlmədiyini görən Şəhriyar bundan sonra öz sevgisinə qovuşmaq üçün hərəkətə keçir. Yola çıxan Şəhriyar maneələrə rast gəlir. Əvvəlcə elat qızı gözəl Pərizad xanımla qarşılaşır. Əlinə saz alıb Şəhriyarla dəyişən, bu məqamda onun ağıl və fərasətinə heyran qalan Pərizad xanım onu sevdini, ona ərə gəlmək arzusunı dilə gətirir. Şəhriyar məqsədini deyincə Pərizad xanım ona bundan sonra bacı olacağını, bacısı kimi ixtiyarını ona verəcəyini vurğulayaraq, uğur arzulayır. Daha sonra Gəncə xanın qızı Şamamabəyimlə rastlaşır, onunla dəyişir və qalib gəlir. Şamamabəyim ona öz əhdini etiraf edir: “dəmişdim ki, kim məni bağlasa, ona ərə gedəcəm”,- deyir. Şəhriyar butası üçün yola çıxdığını dilə gətirir. Bundan sonra Şəhriyar dəstək olub uğur arzulayan Şamamabəyim onu çətinliklərdən qurtarır. Nəhayət, bir çox maneələrdən sonra Şəhriyar arzusuna çatır, sevgisinə qovuşduqdan sonra, ona çətin gündə arxa olan Şamamabəyimi də Sənubərin razılığı ilə alır. Pərizad xanımın isə toyunu edərək Sadiq həkimə ərə verir. Göründüyü kimi, “Şəhriyar” dastanı xalq ədəbiyyatı, xüsusilə dastan yaradıcılığı elementləri ilə zəngindir. Ancaq bu əsər hər şeydən əvvəl yazılı ədəbiyyatı nümunəsidir və gəlinən qənaətləri bir neçə argumentlə ifadə etmək mümkündür.

İlk növbədə onu qeyd etmək olar ki, adıçəkilən əsərin müəllifi vardır. Dastan öz dövrünün ən istedadlı sənətkarlarından biri olan Məhəmməd tərəfindən qələmə alınmışdır. Ötən əsrin tanınmış ədəbiyyatşünaslarından olan və “Şəhriyar” dastanının üzərində araşdırmalar aparan H.Araslı və Ə.Səfərlilər də, haqlı olaraq, bu əsərin XVIII əsrdə Məhəmməd adlı bir sənətkar tərəfindən qələmə alındığı qeyd etmişlər. Çünki sözügedən nümunənin girişində verilən lirik parçanın möhürbənd hissəsində müəllif öz adını çəkmişdir:

Bağda bülbül həmrəh ola güliylən,
Ona şeyda qıla sidqi-diliylən,
Həsərət çəkə-çəkə uzun iliylən,
Məhəmməd kuyində qalan yar hanı?! (3, 31)

Verilən bu parçadan sonra yenidən nəzm hissə gəlir. Burada əsərin müəllifi oğluna nəsihət edir və eyni zamanda söyləyəcək dastanın adını da göstərir:

İndi rüsxət ver, tərəfi eşqidən mən söyləyim,
Bir əcaib dastanı ismidə ola “Şəhriyar” (3, 32)

Buradan görünür ki, “Şəhriyar” dastanını şifahi ədəbiyyatdansa, yazılı ədəbiyyat nümunəsi saymaq daha doğru olardı. Çünki mövzünü folklordan alan müəllif

onu özünəməxsus bir şəkildə işləmiş, qədim dastanı öz yaradıcılıq süzgəcindən keçirməklə orijinal bir əsər yaratmışdır.”(5, 374)

“Şəhriyar” dastanının yazılı ədəbiyyata aid olmasını özündə əks etdirən cəhətlərdən biri də əsər boyu verilən lirik parçaların bir qismi əruz vəznində olmasıdır.

Bilirik ki, şifahi xalq ədəbiyyatına aid lirik əsərlər, o cümlədən dastanlarda qəhrəmanların düşdüyü vəziyyətindən irəli gələrək əhval-ruhiyyələrinə uyğun şəkildə ifadə olunan lirik parçalar heca vəznində olur. Ümumiyyətlə, xalq yaradıcılığında əruz şeir ölçüsündən istifadə məsələsi haqqında danışmaq belə düzgün deyildir. Amma “Şəhriyar” əsərində biz bu məqama rast gəlməkdəyik. Əsərdən bilirik ki, buta hər iki gəncə verilmişdir. Sənubər xanım Şəhriyardan bir xəbər öyrənmək üçün həkimi usta Sadiqi Tiflisə göndərmişdir. Şəhriyar Kirmandan gələn həkimi görəncə deyişirlər:

Dedi Şəhriyar

Əgər varsa, bir xəbərin görübsən Kirman bu gün,
Şərh elə dilin qurbanı, usta, alişan bu gün.

Dedi həkim

Nə xəbər sorsan deyərəm, ey cavan oğlan, bu gün,
Mən özüm o şəhərlüyəm, məskənim Kirman bu gün.

Dedi Şəhriyar

...Şəhriyar sövdagərzadə, həm Sənubərdir butam,
İndi ixtiyar sənindir, eylə bir dərman, bu gün.

Dedi həkim

Usta Sadiq, dil fərzanə çıxdı iqbal təxtinə,
Eylə bilür, İsgəndərdür, ya da Süleyman, bu gün. (3, 83)

Əsərin bir neçə yerində qəhrəmanlar sazını sinəsinə basıb, qeyd etdiyimiz kimi, gah qəzəl, gah da müxəmməs janrında istəklərini dilə gətirirlər. Biz bu ənənəni, yəni əsər boyu qəhrəmanların arzu və istəklərini lirik parçalarla verilməsi məsələsini müəllifi məlum olmayan “Dastani-Əhməd Hərami”, M.Füzulinin “Leyli və Məcnun”, Ş.İ.Xətayinin “Dəhnamə” poemalarında görməkdəyik. Ancaq “Məhsəti və Əmir Əhməd” dastanında biz bu oxşarlığı daha çox görməkdəyik. Bu əsərdə də xalq dastanlarında olduğu kimi qəhrəmanların düşdüyü əhval-ruhiyyəyə uyğun deyişmələrdən istifadə edilmişdir. Amma burada da verilən lirik parçalar əruz vəznində-rübai şeiri şəklindədir. Yəni, adı çəkilən yuxarıdakı əsərlər yazılı ədəbiyyatı nümunələri olmalarına baxmayaraq onlarda da dastan yaradıcılığının elementləri “Şəhriyar” əsərində olduğu kimi kifayət qədərdir. Əsərdə qoyulan problem də bu vaxta qədər yazılan bir çox epik nümunələrlə səsləşir. Qız uşaqlarının ailə qurmaq məsələsində söz sahibinin olmaması, yaxud onların öz istəklərinin dilə gətirmək kimi məqamlarda ixtiyara malik olmamaları daim problem kimi diqqət çəkmişdir. M.Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasında Leylinin dilindən verilən aşağıdakı parça həmin problemin aktuallığından xəbər verir.

Mən gövhərəm, özgələr xiridar,
Məndə deyildir, ixtiyari- bazar.
Dövrən ki məni məzadə saldı,
Bilməm kim idi satan, kim aldı.
Olsaydı mənim bir ixtiyarım,
Olmaz idi səndən özgə yarım. (4)

M.Füzulinin “Leyli və Məcnun”, Məsihinin “Vərqa və Gülşə”, “Dastani-Əhməd Hərəmi” poemalarında qızların hüquqsuzluğu aşkar şəkildə verilmişdir. “Şəhriyar” romanında da biz bunun şahidi oluruq. Leylinin, Vərqanın anası kimi Sənubərin anası da qızlarının istək və arzularına qarşı dururlar. Burada hətta ictimai bərabərsizlik məsələsi də qabardılır. Bu, əlbəttə, butasını- sövdəgər oğlunu gözləyən xan qızı Sənubəri qəlbən yaralayır. Odur ki, elçi sifəti ilə gələn sövdəgəri edam etdirmək istəyən ata və anaya Sənubər Leyli və Güləndamdan fərqli olaraq etiraz edir: “Mən elə bilürdüm, mənim bir mehr-məhəbbətim atam ilə sənin yanında var ki, mən nalan olan vaxtda siz bir rəhm gəlib məndən ötrü bir nəzir-niyaz həqq yanında demiş olasız ki, divan vaxtında rəhmi özünüzə peşə qılasız ki, nə ki, bir mərdi-qəribi həqq-nahəq, məlum olmamış siyasətə buyurasız... Anacan, doğru söz yaxşı olur. Bu fitnə əvvəl səndəndür”.(3, 75)

“Şəhriyar” romanının yazılı ədəbiyyata aidliyini özündə əks etdirən daha bir cəhət vardır ki, bu da sözügedən əsərin yazılı şəkildə bizə gəlib çatmasıdır. Belə ki, “Şəhriyar əsəri “Şəhriyar və Sənubər” dastanı əsasında yazılmış və onun iki nüsxəsi bizə gəlib çatmışdır”(5, 374). Respublika əlyazmalar fondunda onlar qorunmaqdadır.

Məhəmmədin “Şəhriyar” romanı yazılı ədəbiyyatı nümunəsi olsa da, burada xalq ədəbiyyatının təsiri çox güclüdür. Məhz bu cəhətinə görə bəzən onun bir xalq dastanı olması anlamına gəlinir. Bəs, görəsən, əsərdə xalq dastanları ilə səsleşən məqamlar hansılardır?

Bəllidir ki, xalq dastanları, eləcə də nağıllarının ekspozisiyası və ya girişi lirik hissədən ibarət olur. Dastanlarda buna ustadnamə, nağıllarda isə “pişrov deyilir”(2, 127). “Şəhriyar” əsərinin girişi də məhz nəzmlə başlanır. Məlumdur ki, ustadnamələr nəsihət xarakterli bədii nümunələrdir və müxtəlif şeir şəkilləri ilə ifadə oluna bilər. Adıçəkilən əsərdə də sənətkar öz oğluna etdiyi nəsihəti iki nəzm hissə ilə dilə gətirir.

Qıl qənaət, hər nə rəzzaq versə ruzi, ol qəbul,
Abiruyin hər yetənə satma, ey cani-pədən.
Mən nəsihət eylərəm, qəlbin mənə düz dut bu gün,
Divi-məluna inanma, axır olma xaksar... (3, 32)

Xalq romanlarının, xüsusilə məhəbbət mövzulu dastanların əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərdən biri də budur ki, əsas qəhrəmanlar yetkin yaşa çatdıqdan sonra gecələrdən birində yuxuda ikən nurani bir adam tərəfindən butalanırlar. Qəhrəman yuxu-

dan aylar-ayılmaz əlinə saz alaraq, fikrini bir aşiq kimi bədahətən şeirlə demək istəyir. Onlar murada çatmaq üçün səfər edir, rast gəldiyi adamlarla şeirləşir, dəyişirlər. Çox zaman qalib gəlirlər. “Şəhriyar” dastanında da qeyd etdiyimiz məsələlər əksini tapmaqdadır. Belə ki, buta alan Şəhriyar öncə qarı, ata və anası, yolda isə Pərizad, Şamamabəyimlə, Sənubər isə həkimlə dəyişir.

El ədəbiyyatında dastan qəhrəmanlarına ya fəvqəltəbii qüvvələr yardım edir, ya da onların yanında vəfalı yoldaşları olur ki, dar gündə onlara arxa-dayaq olur. Məsələn, “Əsli və Kərəm” dastanında Sofi daim Kərəmin yanında olur, ona çətin gündə dəstək olurdu. Bəhs etdiyimiz “Şəhriyar” əsərində Sadiq həkim, nəinki, Sənubəri sağdır, onun xahişini yerinə yetirir, o həm də Şəhriyarı əsər boyu müşayiət edir, ağıllı məsləhətləri ilə ona dayaq olur.(1, 463)

Süjet oxşarlığı baxımdan da sözügedən əsər xalq romanları ilə səsleşməkdədir. “Şah İsmayıl” dastanında Şah İsmayıl sözlüsü Gülzara qovuşmaq üçün səfər edir. Yol boyu Rəmdar Pəri və Ərəbzəngi ilə qarşılaşır, etibarlılığı və mübarizliyi ilə onların sevgisini qazanır, məqsədə çatmaqda onların dəstəyindən yararlanır. Şah İsmayıl arzusuna çatdıqdan sonra onların fədakarlığını qiymətləndirir, hər ikisini qəbul edir.(1, 235) “Şəhriyar” dastanında da Şəhriyarın Sənubərdən başqa daha iki qızla, Pərizad və Şamamabəyimlə qarşılaşması, bu baxımdan, maraq doğurur. Məhəmmədin “Şəhriyar” dastanı ilə bağlı apardığımız müqayisələr bir daha göstərir ki, bu əsər yazılı ədəbiyyatla şifahi xalq yaradıcılığının ən ümumi dəyərlərindən faydalanmaqla ərsəyə gəlmişdir.

XVII və XVIII əsrlərə qədər bir-birlərindən nisbətən uzaq məsafədə irəliləyən bu iki bədii söz sənəti “Şəhriyar” dastanı və bu kimi əsərlərlə bir arada inkişaf etməyə başladı. Ona görə də hesab edirik ki, Azərbaycan ədəbiyyatında təkcə bədii nəsrin deyil, həm də poeziyamızın xəlqiləşməsində “Şəhriyar” romanının rolu əvəzsizdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri. Dastanlar Bakı, Yazıçı, 1978, 571 s.
2. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, Maarif, 1981, 407 s.
3. Məhəmməd. Şəhriyar. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, 216 s.
4. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun./Tərc.S.Vurğun/. Bakı, 1959.
5. Səfərli Ə., Yusifli X., Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, Maarif, 1982, 385 s.

G.Rufullayev

**Epos "Shahriyar" is at the crossroads of written and oral literature
Summary**

Folk art has always contributed to the development of written literature. This "support" is especially felt in the popularization of contemporary Azerbaijani literature. It was noticed that the elements of fairy tales and sagas are expressed in many epic works written at this stage.

One of the most popular works of the new era, reflecting the development of literature, is the epic "Shahriyar". This work is one of the artistic examples, reflecting both written literature that existed before that time, and the tradition of oral folk literature. This feature was remembered as the most important literary event of the New Era.

The epos "Shahriyar" is also one of the most perfect examples of Azerbaijani prose. In the seventeenth and eighteenth centuries, it was very rare to find works written in this style in literature. From this point of view, the philological study of the epos "Shahriyar" was relevant.

First of all, the article draws attention to the position of "Shahriyar", written by Muhammad in Azerbaijani literature, its role in protecting the literary heritage and traditions. Then, moments that resonate with folk literature were shown, and comparisons were made with folk epics for the validity of the conclusions. In the end, attention was paid to the "epic of Shahriyar" for later authors, which was written on the background of the traditions of both written and folk literature.

Key words: written literature, folklore, epic, image, tradition. образ, традиция.

Г.Руфуллаев

**Эпос "Шахрияр" находится на перекрестке
письменной и устной литературы
Резюме**

Народное творчество всегда способствовало развитию письменной литературы. Эта «поддержка» особенно ощущается в популяризации современной азербайджанской литературы. То есть замечено, что элементы сказок и саг выражены во многих эпических произведениях, написанных на этом этапе.

Одним из самых популярных произведений новой эпохи, отражающим развитие литературы, является эпос «Шахрияр». Эта работа является одним из художественных примеров, отражающих как письменную литературу,

существовавшую до того времени, так и традиции устной народной литературы. Эта особенность запомнилась как самое важное литературное событие Новой Эры.

Эпос «Шахрияр» также является одним из наиболее совершенных примеров азербайджанской прозы. В семнадцатом и восемнадцатом веках очень редко можно было найти произведения, написанные в этом стиле, в литературе. С этой точки зрения филологическое исследование эпоса "Шахрияр" было актуальным.

Прежде всего, в статье обращено внимание на позицию «Шахрияра», написанную Мухаммедом в азербайджанской литературе, ее роль в защите литературного наследия и традиций. Затем были показаны моменты, которые резонируют с народной литературой, и было проведено сравнение с народными эпосами для достоверности выводов. В конце концов, внимание было уделено «эпосу Шахрияра» для более поздних авторов, который был написан на фоне традиций как письменной, так и народной литературы.

Ключевые слова: Письменная литература, фольклор, сага,

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 09.04.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 03.06.2020

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Məhərrəm Qasımlı
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

RƏNA RZAYEVA
AMEA Şərqşünaslıq institutu
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
İran filologiyası şöbəsi böyük elmi işçi
rzayeva1958@icloud.com

**BÖYÜK NİZAMİNİN MÜASİRİ ƏBUBƏKR İBN XOSROV ƏL-USTAD
VƏ ONUN QIYMƏTLİ “MUNİSNAMƏ”si**

Xülasə

Məqalədə qoyulmuş əsas məqsəd, ilk növbədə əsərin nəslə yazılma səbəblərini araşdırmaqdır. Bildiyimiz kimi, əl-Ustadın yaradıcılığı nəzmin ən geniş vüsət tapdığı dövrə təsadüf etmişdir. Həmin dövrdə ədibin nəzmə deyil, məhz nəsrə müraciət etməsinin səbəbləri maraq doğurur. Bunu araşdırıb müəyyənləşdirmək, ədibin gətirdiyi səbəbləri öyrənmək müəyyən faktların üzə çıxarılmasında əhəmiyyət kəsb edə bilər. Bundan başqa məqsədlərimizin biri də ədibin müasiri olmuş şeyx Nizami ilə nə dərəcədə tanış olub, olmadığını araşdırmaq olmuşdur. Ədibin əlimizdə olan yeganə əsərindən onun dünyagörüşünü, özündən əvvəlki və öz dövrünün ədiblərinə, mütəfəkkirlərinə, alimlərinə, filosoflarına nə dərəcədə bələd olduğunu öyrənmək məqsədini qoymuşduq.

Məqalədə əsərin həcmi, quruluşu, ideya baxımdan bölgüsü nəzərdən keçirilmişdir. Onun “didaktik” və “bədi” hissələrə bölünmə şərtləri, mətnlərin həcminə görə sıralanma şərtləri öyrənilmişdir. Burada “didaktik” hissənin də öz-özlüyündə, şərti olaraq iki hissəyə bölünmə səbəblərinə aydınlıq gətirilmişdir. Əlimizə gəlib çıxan bu nüsxənin keyfiyyət baxımdan vəziyyəti öyrənilmişdir. Əsərin bəzi hissələrinin itkin düşməsi faktı qarşıya çıxmışdır. Müəyyən olunmuşdur ki, itkin düşmüş bu parçalar əsərin tamlığına xəter gətirmir.

Müəllifin əsər haqqında öz fikri, öz münasibəti araşdırılmışdır. Müəllifin əsərini bir çox əsərlərlə müqayisə edib, onlardan daha üstün olduğunu hesab etdiyini bildirən fikirləri araşdırılmışdır. Əsərin didaktik bir əsər kimi əvəzsiz əhəmiyyətə malik olduğu faktı təsdiq olunmuşdur. Əsərin istər gənc, istər yaşlı nəslin düşüncəsinə, mənəviyyatına, amalına, niyyətinə müsbət təsir edəcəyinin inkar olunmaz bir həqiqət kimi qəbul olunması öz təsdiqini tapmışdır.

Bu məsələləri araşdıraraq nəticəyə gəldiyimiz fikirləri məqalədə təqdim etdik.

Açar sözlər: Nizami, Əbubəkr ibn Xosrov, “Munis-namə”, didaktik ədəbiyyat, bədi hissə

XII əsrdə yaşayıb-yaratmış, dahi Nizaminin müasiri olmuş Əbubəkr ibn Xosrovun həyatı, heç şübhəsiz, Atabəylər dövlətinin mərkəzi şəhərlərində, ilk növbədə, paytaxt Naxçıvanda, Həmədanda, Gəncədə, Təbrizdə keçmişdir. Yazıçı bu baxımdan «Munisnamə»də yalnız bir faktı xatırlayır: 1181-ci ildə Zəncanda olduğunu və şeyx Cəmaləddin Əbül-Məhasin Zəncani ilə görüşdüyünü qeyd edir (5, 68).

Ümumiyyətlə, əl-Ustad istər əvvəlki əsrlərdə, istərsə də öz dövründə yaradılmış ədəbi, fəlsəfi, dini, elmi irsə dərinlən bələd olmuşdur. «Munisnamə»nin mətninin təhlili bunu bütün parlaqlığı ilə aşkara çıxarır. Əsərin təkə giriş hissəsində o, Əscədi, Firdovsi, Sənai, Rəşidəddin Vətvat kimi görkəmli klassiklərin şeirlərindən misallar vermişdir. Məsələn, Sənainin “Munisnamə”də verilən beyti belədir:

تو بکن کار خود به دستوری
مرگ اگر ره زند تو معذوری

Gör işlərini sən qaydasında,
Əfv olunarsan əcəl çatsa da! (7, 3^a)

Yeri gəlmişkən, Sənainin məşhur “Hədiqətül-həqiqət” əsərindən olan bu beyt həmin əsərin müasir nəşrlərində bir qədər fərqli şəkildə verilir:

تو ممکن کار جز به دستوری
مرگ اگر ره زند تو معذوری

Qaydasız, qanunsuz işlərdən yapışmasan,
Əcəl çatanda günahkar sayılmazsan! (6, 475)

Qeyd edək ki, istər beytin ümumi məntiqi, istərsə də sonrakı beytlərlə əlaqə baxımından “Munisnamə”də verilən variant daha düzgün sayılmalıdır. Bu və aşağıda görəcəyimiz bir sıra digər faktlar “Munisnamə”nin farsdilli ədəbiyyat tarixi üçün mənbəşünaslıq dəyərini bir daha nümayiş etdirir.

Onu da yada salmaq ki, dahi Nizami də özünün ilk iri həcmli əsərində – “Sirlər xəzinəsi” poemasında Sənaini xatırlamışdır.

Burada belə bir sual ortaya çıxır: əl-Ustad dövrünün ən qüdrətli sənətkarı Nizami Gəncəvi ilə tanış olmuşdurmuydu? Yazıcının əsərlərində bu barədə bir qeydə rast gəlməsək də, tərəddüd etmədən həmin suala müsbət cavab vermək olar. Ən azı ona görə ki, Nizami də əl-Ustadın uzun illər xidmət etdiyi Atabəylər sarayına yaxın idi və özünün iki əsərini – «Xosrov və Şirin» və «İsgəndərnamə» poemalarını əl-Ustad kimi Məhəmməd Cahan Pəhləvana, Qızıl Arslana və Nüsrətəddin Əbubəkrə ithaf etmişdi.

Professor R.M.Əliyev bu fikri həm də iki sənətkarın yaradıcılığı arasındakı bəzi paralellər və onların ədəbi-estetik, fəlsəfi-etik görüşlərinin yaxınlığı ilə əsaslandırır (4, 89-92). Alimin fikrincə, “Munisnamə” ilə “dahi Nizaminin poemalarındakı fikirlər arasında səsleşmələr, yaxınlıqlar az deyil. Nizami “Leyli və Məcnun” poemasında şahları mədh edən saray şairlərinə nifrətini belə izhar edirdi:

...Padşah məclisindən uzaq ol,
Quru pambıq alovlu oddan uzaq olan kimi.
Onun atəşi nurla dolu olsa da,
Yalnız ondan uzaq olan asudə olar.
(sətri tərcümə)

Həmin tövsiyələri ustad Əbubəkr “Munisnamə”nin XV babında belə vermişdir: “Böyük həkimlər padşahları atəşə bənzətməşlər. Deməli, heç bir ağıllı adam atəşlə yaxınlıq etməz. O, ehtiyac nəticəsində məcbur olub öz mənfəəti üçün oda yaxınlaşsa, yanar” (2, 151).

Ümumiyyətlə, “Munisnamə” ilə Nizami yaradıcılığı arasında həm mövzu, həm də ideya baxımından bir çox uyğunluq və yaxınlıqlar müşahidə edilir.

Nizami ilə əl-Ustadın münasibətlərinə dair mülahizələrində R.Əliyev bir qədər də irəli gedərək, iki böyük sənətkarın dost olması ehtimalını irəli sürmüş və bunu maraqlı bir müşahidəsi ilə əsaslandırmağa çalışmışdır.

Məlumdur ki, “Xosrov və Şirin” poemasının giriş hissəsində “Kitab üçün üzr” adlı bir bölmə vardır. Həmin bölmədə şair bir dostundan söz açmışdır:

Bir Allah bəndəsi dostum var idi,
Xeyli mehribandı, vəfadar idi.
Şir kimi arxaydı mənə hər zaman,
Düşməne qılıncdı, mənəse qalxan.
Aləmdə biliklə qazanmışdı ad,
Onunla yaşardı dünyada dilşad.
Bir gecə qəzəbli, pörtmüş, qızıltək
Qapımı o gümüş əllə döyərək
Gəldi, danlamağa başladı məni,
Acıqla söylədi: “Çox sağ ol səni,
Mənalar mülkünün bir sultanısan,
Sözlər ölkəsinin hökmranısan.
Qırx ildə keçirdin əlli çilləni,
Boş-boş hekayələr çəkməsin səni...
Tohid qapısını çal, yüksəlt səsi,
Nədir işlətdiyin muğlar nəğməsi?..” (3, 50-51)

Nizaminin “vəfalı və bilikli dostu”, anlaşıldığı kimi, onu atəşpərəstlər dövrünə dair mövzunu işləməkdə qınayır, lakin şair əsərdən bəzi parçaları ona oxuduqdan sonra dostu “Şirin dastanının şirinliyinə” heyran olub poemanın tezliklə bitirilməsini arzulayır.

“Xosrov və Şirin”dən bu parçanı xatırladan R.Əliyev “Munisnamə” əlyazmasının bir səhifəsinin haşiyəsində “Əbubəkr Qəzənfərin “Munisnamə”si” məzmunlu qeydin

olduğunu və buradan əl-Ustadın əsl adının Qəzənfər olduğunu aydınlaşdığını bildirir və Qəzənfər sözünün hərfi mənasının “şir” olduğunu vurğulayaraq, Nizaminin yuxarıdakı parçada öz dostu barədə “Şir kimi arxaydı mənə hər zaman” deyərək, məhz əl-Ustadı nəzərdə tutduğunu qeyd edir (5, 9).

Alimin bu fikrini bölüşən professor Q.Kazımov da “Munisnamə” haqqında yuxarıda bəhs etdiyimiz məqaləsini “Əl-Ustad və Nizami dostluğu...” adlandırmışdır (8).

İstənilən halda, eyni şəhərdə yaşayan, əsərlərini eyni hökmdarlara ithaf edən, yaxın ədəbi-estetik platformaya malik olan iki gəncəli müdrikin bir-birini yaxından tanıdığını qətiyyətlə söyləyə bilərik. Bu mənada Nizami dövrünün ədəbiyyatı, şairin müasirləri barədə gələcək araşdırmalarda əl-Ustadın adı özünə layiq yeri tutmalı, Gəncə ədəbi mühitinin daha dolğun mənzərəsinin yaranmasına xidmət etməlidir.

Şübhəsiz ki, bu gün əlimizdə olan bu unikal əsərin nəzmin geniş vüsət tapdığı, yüksək qiymətləndirildiyi, xüsusi dəyərə malik olduğu bir dövrdə nəslə qələmə alınması sual doğurmaya bilməz və buna, bir növ, əvvəlcədən belə bir sualın doğacağını hiss edərək, “Munisnamə”nin giriş hissəsində müəllif yığcam şəkildə də olsa, söz, nəzm və nəsr haqqında fikirlərini açıqlayır, əsərin yazılma səbəbi və məqsədi barədə konkret bilgilər verir. Əl-Ustad sözün misilsiz qiyməti və yüksək dəyərindən danışarkən, yazır:

«بر اصحاب هنر و ارباب خرد پنهان و پوشیده نیست که هیچ جوهری در عالم عقول از سخن شریفتر و نظیفتر نیست و اگر چیز دیگر و رای سخن بودی، خدای تعالی به پیغمبران مرسل آن فرستادی. چنانکه گفته اند:

گر بدی بهتر از سخن یادی
به رسول ایزد آن فرستادی»

“Sənət əhlinə və müdrik şəxslərə gizli deyildir ki, ağıl aləmində sözdən üstün və saf bir şey yoxdur. Əgər sözdən layiqli bir şey olsaydı, Allah-təala göndərdiyi peyğəmbərlərə onu verərdi. Necə ki, demişlər:

Əgər sözdən yaxşı bir xatırlatma olsaydı,
Allah onu peyğəmbərə göndərərdi” (7, 1^a).

Bunun ardınca şeir və şairlər haqqında Məhəmməd peyğəmbərin bir neçə kəlamını qeyd edən müəllif poetik sözün nəsrə üstünlüyündən söz açır və bunu məntiqi şəkildə əsaslandırmağa çalışır:

«از بهر آنکه نظم بر نثر شرف و تفضیل دارد، مادام هر فاضل و صاحب طبع بوده و هست، از نثر نظم ساختند و میسازند... و هرگز ارباب طبع و اصحاب دانش از نظم نثر نساخته اند. چنانکه حق سبحانه و تعالی که خالق اشیاء است، تا ابریشم و دیبا و پنبه و کرباس آفرید، هیچ عاقل از دیبا و کرباس ابریشم و پنبه نساخته، الا از پنبه و ابریشم کرباس و دیبا ساخته اند. و سخن منظوم از منثور آسانتر حفظ توانند کرد و در

طبایع مردم زودتر فرود آید. و سخن منظوم را بر ترانه ها و صوت های مختلف شاید خواندن ...، اما سخن نثر را هیچ عاقل و صاحب طبع بر سازها نزند».

“Nəzm nəsrədən şərəfli və üstün olduğu üçün daim fəzilət və ilham sahibləri nəsrədən nəzm yaratmışlar və yaradırlar... Və heç zaman təbi və biliyi olan kəslər nəzmdən nəsr yaratmamışlar. Necə ki, bütün əşyaların xalığı olan Allah-təala ipək, atlaz, pambıq və kətanı yaradandan bəri heç bir ağıl sahibi atlazdan və kətandan ipək və pambıq düzəltməyib, əksinə, pambıq və ipəkdən kətan və atlaz hazırlayıb. Mənzum söz mənsur sözdən daha asan yadda qalır və insanların qəlbinə daha tez yol tapır. Və mənzum sözü müxtəlif melodiya və avazlarla oxumaq mümkündür..., amma heç bir ağıllı və ilhamlı şəxs nəsr musiqi ilə oxumaz” (7, 1^a-1^b).

Bu düşüncələrin məntiqinə əsasən, əl-Ustad “Munisnamə”ni nəzmlə yazmalı idi və girişdən aydın olur ki, müəllif özü də bu istəkdə olmuşdur. Lakin özünün göstərdiyi iki səbəbə görə bu niyyətindən daşınmışdır:

1) Şeiri dünya nemətlərinə çatmaq və dolanışq vasitəsinə çevirən, bu məqsədlə də hədsiz yaltaqlıq, mübaliğəli məddahlıq yolunu tutaraq poetik sözü gözdən salan, onu ucuzlaşdıran şairlərin çoxluğu;

2) Əsərin ithaf olunduğu Atabəy Nüsrətəddin Əbubəkrin “bütün günlərini kef və eys-ışrət məclislərində keçirməsi” (1, 41) nəticəsində mənzum mətni qavramağa çətinlik çəkməsi.

Həmin səbəbləri qeyd etdikdən sonra əl-Ustad öz əsəri ilə bağlı yazır:

«خواستم تا این کتاب به نظم آورم و مقدار وسع و طاقت امکان یک چندی خاطر خود را در آن اندازم و چنانکه آید پردازم که میل خواطر اصحاب طبایع و ارباب دانش به نظم بهتر گراید اما آن عذر خود گفته شد و سبب امشاح از نظم یاد کرده آمد. و این کتاب را مونس نامه نام کردیم و به نام خداوند عالم پادشاه بنی آدم نصرت الدولت و الدین ابوبکر بن اتابک محمد بن اتابک ایلدکوز اعز الله انصاره به اتمام رسانیدم. مشتمل بر ابواب خوب و محتوی بر حکایات مرغوب. چنان ملخص و مهذب که اگر من اوله الی آخره این مجموعه را مطالعه نمایند کلمه ای ناپسندیده نیابند... مصرع: باغی است پر ز میوه و بحری است پر گهر».

“Bu kitabı nəzmlə yazmaq, qabiliyyətim çatan və imkanım yetən qədər bir müddət fikrimi ona bağlamaq və lazım olduğu şəkildə onu qələmə almaq istəyirdim, çünki ilham əhlinin və elm sahiblərinin könlü nəzmə daha çox meyl edir; amma bununla bağlı üzrümü bildirdim və nəzmdən vaz keçməyimin səbəbini [yuxarıda] qeyd etdim. Və bu kitabı “Munisnamə” adlandırır aləmin hökmdarı və bəni-Adəmin padşahı, dövlətin və dinin yardımçısı Əbubəkr ibn Atabəy Məhəmməd ibn Atabəy Eldənizin – Allah onun tərəfdarlarına kömək olsun! – şərəfinə tamamladım. [Bu kitab] gözəl fəsillərdən ibarətdir və xoşagələn hekayətləri ehtiva edir. Elə seçilib bəzədilmişdir ki, əgər əvvəldən axıra qədər bu toplunu oxusalar, xoşa gəlməyən bir kəlmə də tapa bilməzlər. Misra: O, meyvə dolu bir bağ, gövhər dolu bir dənizdir”

(7, 3^a-3^b).

Bu sözlərdən aydın olur ki, əl-Ustad öz əsərini məzmun və bədii keyfiyyət baxımından yüksək qiymətləndirmiş, onu bol meyvəli bağa və qiymətli incilərlə dolu dəryaya bənzətməklə, toplunun tematik zənginliyinə işarə etmişdir.

Onu da deyək ki, “Munisnamə”nin giriş hissəsində əl-Ustadın qələmindən çıxmış poetik nümunə də yer almışdır. Həmin parçanı müəllif: “Mən “Nüzhet əl-Məcalis”də demişəm” – deyə, təqdim edir:

که نام میران و شهان کهن
شود تازه اندر جهان از سخن
سخن گسترد در جهان نامها
بود نامها زنده در نامه ها
شهنامه و نام محمود شاه
بجای است او نیست بر جایگاه

Qədim əmirlərin və şahların adları

Dünyada söz ilə təzələnər.

Söz adları dünyaya yayar,

Adlar namələrdə yaşayar.

“Şahnamə” və Mahmud şahın adı

Durur, amma o (Mahmud şah), yerində deyil. (7, 2^a)

Göründüyü kimi, müəllif sözün əbədiliyini, zamanları aşdığını, əsrləri, qərinələri ötüb keçdiyini bəyan edir və bu fikrini dahi Firdovsinin “Şahnamə”si təmsalında əsaslandırır: Sultan Mahmud Qəznəvi bu gün yerində – taxtında olmasa da, “Şahnamə”nin sayəsində onun adı qalmaqda, yaşamaqdadır.

Nəzərdən keçirilən üç beyt həm də əl-Ustadın kifayət qədər yüksək poetik istedadı malik olmasından xəbər verir.

Artıq məlumdur ki, «Munisnamə» həcmcə çox iri bir abidədir. Əsərin əlyazma nüsxəsi 750 səhifəyə yaxındır. Bununla belə, abidəni struktur baxımından iki hissəyə ayırmaq olar. Bunlardan birincini, şərti olaraq, didaktik, ikincini isə bədii hissə adlandırmaq mümkündür. Əsər 17 fəsildən (bab) ibarətdir, hərçənd materialın fəsillər üzrə bölüşdürülməsində tam qeyri-bərabərlik mövcuddur. Belə ki, didaktik hissəyə daxil olan ilk 16 fəsil əsərin ümumi həcmnin altıda birindən də az qismini təşkil edir. Bədii hissəni ehtiva edən XVII fəsil öz növbəsində 31 hekayətdən ibarətdir. Həmin hekayətlər də həcmcə bir-birindən fərqlənir və əlyazmada 2 səhifədən başlamış, 86 səhifəyə qədəri əhatə edir.

«Munisnamə»nin qeyd olunan iki hissəsi təkcə öz məzmunu və ideya istiqamətinə görə deyil, mənbələrinin xarakterinə görə, yəni genetik baxımdan da fərqlənir. Əgər didaktik hissəyə daxil olan mətnlər konkret müəlliflərə və tarixi şəxsiyyətlərə aiddirsə və bütünlüklə yazılı mənbələrə əsaslanırsa, əsərin öz kökləri baxımından müxtəlif Şərq xalqlarının mifologiyası və folkloruna bağlı olan bədii hissəsinin genezisini müəyyənləşdirmək olduqca çətin bir məsələdir. Amma bu o demək deyil ki, «Munisnamə» müəllifi həmin hissəyə daxil olan hekayətlərin

süjetlərini bilavasitə folklordan əxz etmişdir: aşağıda araşdırmalar nəticəsində belə məlum olur ki, bu hekayətlərin birbaşa mənbələri də əsasən yazılı mətnlərdən ibarət olmuşdur.

Əsərin didaktik hissəsi də öz-özlüyündə aydın şəkildə iki qismə ayrılır: I-VII fəsillərə daxil edilmiş material islamdan sonrakı dövrün məhsuludur, VII-XVI fəsillər isə qədim yunan, İran (pəhləvi) və qismən də hind etik-fəlsəfi fikri ilə əlaqədardır. Burada xronoloji ardıcılığa riayət olunmaması göz qabağındadır. Lakin bu fakt təsadüfi deyildir. Belə ki, islamdan sonrakı dövrə məxsus materialın, müsəlman dini-fəlsəfi sistemi ilə bağlı nümunələrin əsərin əvvəlində verilməsi dövrün ideoloji prinsipləri və ədəbi normalarının tələbindən irəli gəlir və həmin material müəyyən mənada rəsmi funksiya daşıyır.

Prof. R.M.Əliyevin, haqlı olaraq, «Munisnamə»nin bədii baxımdan ən qiymətli hissəsi kimi səciyyələndirdiyi (4, 86) XVII fəslə müəllif bir neçə aforizmlə başlayır və daha sonra yazır: «... Ərəb, Əcəm, Rum, hind müdrikləri və şeyxlərinin hikmətli kəlamları çoxdur. Biz oxucuları yormamaq (darıxdırmamaq) üçün bununla kifayətlənirik və keçmişdə yaşamış insanlar haqqında rəvayətlərə, müxtəlif hekayətlərə başlayırıq» (7, 62^b). Bu sözlərin ardınca əl-Ustad kitabının bədii hissəsinə poetik müqəddimə təsiri bağışlayan 14 beytlik bir şeir parçası vardır. Müəllifin öz əsərinə münasibətini, kitaba daxil etdiyi hekayətlər haqqında baxışlarını əks etdirmək və ideya-bədii məqsədlərini açıqlamaq baxımından maraq doğuran həmin parçadan bir neçə beyti nəzərdən keçirək:

چون ز هر گونه رانده ایم سخن
بعد از این باد داستان کهن
داستان های مردم پیشین
جمع کردم در این کتاب گزین
به از این شیوه غمگساری نیست
خوبتر زینت یادگاری نیست
اندر این داستان غم پرواز
هر چه جویی از او بیابی باز
داستان ها بسی است در عالم
از اقاویل تازیان و عجم
همه نوعی و خوبتر زین نیست
که به جز انس مرد غمگین نیست
هر که این جمله را فرو خواند
گر هزارش غم است بنشاند
همچو باغی است پر ز میوه و بر
یا نه دریای پر ز درّ و گهر
هیچ نوع از نقیر و قطیر
من در اینجا نکرده ام تقصیر
دارم امید آنکه بر خواند
از من این یادگار خود داند

[Bura qədər] hər şeydən danışdıq,
Bundan sonra köhnə hekayətlər söyləyəcəyik.
Keçmiş insanlar haqqında hekayətləri
Seçib bu kitabda toplamışam.
Qəm dağıtmağın bundan yaxşı yolu yoxdur.
Sənə bundan yaxşı yadigar ola bilməz.
Qəm dağıdan bu hekayətlərdə
Nə istəsən, onu tapa bilərsən.
Dünyada hekayətlər çoxdur:
Ərəblərin və farsların dilindən deyilmiş
Hər cürəsi vardır. Lakin bunlardan yaxşısı yoxdur,
Qəmli insana bunlardan yaxşı munis yoxdur.
Kim bunların hamısını oxusa,
Min qəmi də olsa, unudular.
[Bu kitab] meyvəli, barlı bir bağ kimidir,
Yaxud da dürr və gövhərlə dolu bir dəryadır.
Heç bir xırda mətləbi və təfsilatı da
Mən burada ixtisar etməmişəm.
Ümidvaram ki, bunu oxuyan kəs
Bu [kitabı] məndən özünə yadigar sanacaq.(7, 62^b-63^a)

Bu parçada diqqəti cəlb edən ilk cəhət müəllifin əsərə daxil etdiyi hekayətlərin sırf bədii, əyləncəli funksiya daşmasını ön plana çəkməsidir: onların «qəm dağıtmaq», «min qəmi də unutturmaq», «qəmli insana munis olmaq» (görünür, əsərin bütövlükdə adı da həmin xüsusiyyətlə bağlıdır) kimi keyfiyyətlərinin dəfələrlə qeyd edilməsi də bu məqsədə yönəlmişdir. Beləliklə, əl-Ustad «Munisnamə»nin bu fəslindəki hekayətlərlə qarşısına dərk olunmuş estetik vəzifələr qoymuşdur, hərçənd əvvəldə deyildiyi kimi, o, burada da əsərinə verdiyi ümumi didaktik motivasiyanı yaddan çıxarmamışdır.

İkincisi, bu şeir parçası müəllifin əsər üzərində işinin xarakterinə dair məqamları aşkar etmək imkanı verir. Hər şeydən öncə, o, hekayətlərin «ərəb və əcəm» mənşəli olduğuna işarə edir. Daha sonra müəllif bu hekayətləri müxtəlif mənbələrdən (şübhəsiz, bunlar ilk növbədə yazılı mənbələr idi) seçib əsərə daxil etdiyini vurğulayır. Kitabda bir neçə halda bütöv bir hekayətin, yaxud da ayrı-ayrı epizodların müxtəlif variantlarının nəql edilməsi də müəllifin material üzərində gərgin və diqqətli seçmə işi apardığını göstərir. Eyni zamanda əl-Ustad seçdiyi materialı yaradıcı şəkildə təkmilləşdirmiş, özünün dediyi kimi, ən xırda mətləbi və heç bir zəruri təfsilatı yaddan çıxarmamışdır. Əslində o, hekayətlərin yalnız süjetlərini bu və ya digər mənbədən əxz edirdi. Məlum süjetin mükəmməl bədii əsərə çevrilməsi, onu maraqlı edəcək kompozisiya üsullarının seçilməsi, hadisənin həqiqiliyinə inandıracaq tarixi fonun və ictimai şəraitin yaradılması, hekayənin

oxunaqlığını təmin edəcək bədii dillə yazılması və s. kimi sırf ədəbi vəzifələrin reallaşdırılması ilə müəllifin öhdəsinə düşürdü. Onun öz bədii istedadını nümayiş etdirmək üçün meydan da məhz bu sahələrdə açılırdı.

Nəhayət, üçüncüsü, həmin şeir parçasında əl-Ustad hekayətlərin mövzu rəngarəngliyinə və funksional əlvanlığına diqqəti cəlb etmişdir («Bu hekayətlərdə nə istəsən, onu tapa bilərsən»). Hekayətlərin məzmun və formasının bütün fakturası ilə təsdiqlənən həmin cəhət, görünür, müəllif üçün mühüm məsələ idi. O, yaxşı başa düşürdü ki, yalnız bu halda əsər hər bir oxucuya munis ola və hər kəs tərəfindən müəllifin ona qiymətli yadigarı kimi qəbul oluna bilər.

«Munisnamə»nin XVII fəslə, yuxarıda deyildiyi kimi, abidənin həm həcmcə, həm də bədii baxımdan mühüm hissəsini təşkil edən 31 hekayətdən ibarətdir. Təəssüf ki, əsərin mövcud və hələlik yeganə əlyazmasından həmin hekayətlərin bir qismi, konkret desək, 15, 16, 17, 24 və 25-ci hekayətlər yoxdur və kitabın giriş hissəsində onların yalnız adları saxlanmışdır. Ümumən təəssüf doğuran bu fakt, şübhəsiz, istər «Munisnamə»nin əlyazma nüsxəsini, istərsə də bütövlükdə abidənin özünün ədəbi-tarixi dəyərini azaltmır və onun geniş kontekstdə təhlilinə qətiyyən mane olmur. Şübhəsiz ki, bu əsərə hələ dəfələrlə müraciət olunacaqdır və üzərində çox tədqiqatlar aparılacaqdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1) Azərbaycan dilində

1. Əkbər N.Nəcəf. Səlcuqlu dövlətləri və atabəyləri tarixi (oğuzların ortaya çıxmasından XIV əsrə qədər). Bakı, "Qanun", 2010, 55 s.

2. Əliyev R.M. Əbubəkr ibn Xosrov və onun "Munisnamə" əsəri. - "Azərbaycan" jurnalı, 1987, № 4.

3. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, "Yazıçı", 1982, 401 s.

2) rus dilində

4. Алиев Р.М. "Мунис-наме" Абу Бакра ибн Хосрова. - Вопросы восточной филологии. Баку, 1987, 226 с.

5. Мунис-наме. Пер. с фарси, предис. и комм. Рустама Алиева. Баку, «Язычы», 1991, 584 с.

3) fars dilində

6. سنایی غزنوی. حقیقه الحقیقه و شریعه الطریقه. تهران 1377

7. مونس نامه. نسخه خطی موزه بریتانیا. شماره 9317

4) İnternet resursları

8. <http://www.qkazimov.gen.az/arxiv/r19.htm>

Рена Рзаева

**Современник великого низами абубакр ибн-хосров
аль-устада и его мунис-наме**

Основной целью данной статьи было исследование причин написания произведения в прозе. Хорошо известно, что творчество аль-Устада как раз относится к самому расцвету поэзии. По эти причинам, обращение аль-Устада к прозе, а не к поэзии вызывает интерес. Исследование и выявление причин тому может быть ключом ко многим вопросам. Кроме этого один из интересующих нас вопросов это определение реальности и степени возможного знакомства аль-Устада с великим Низами. Мы хотели с помощью единственно имеющегося произведения изучить кругозор, мировоззрение автора. Хотели узнать насколько он знаком мыслителями, мудрецами тех времен. Изучив в некоторой степени эти вопросы, сделав некоторые выводы мы собрали все в этой статье. Так же, было изучено строение, структура произведения. Деление произведения на две части. Одну часть которой составляет дидактические материалы, а вторую художественные. Мы узнали так же, что дидактическая часть сама по себе делится тоже на две части. Так же стало известно, что несмотря на недостатка некоторых частей рукописи, текст в общем не пострадал. Узнали личное, очень высокое мнение автора к своему произведению. Все это дало нам возможность по ближе узнать современника великого Низами.

Ключевые слова: Абубакр ибн Хосров, «Мунис-наме», дидактическая литература, художественная часть

Rena Rzayeva

**Contemporary of the great nizami abubakr
ibn- khosrow al-ustad his “munis-nama”**

The main purpose of this article was to study the reasons for writing a work in prose. It is well known that the work of al-Ustad just refers to the heyday of poetry. For these reasons, the appeal of al-Ustad to prose, and not to poetry, is of interest. Researching and identifying the reasons for this can be the key to many issues. In addition, one of the questions we are interested in is the definition of reality and the degree of possible acquaintance of al-Ustad with the great Nizami. We wanted to use the only work available to study the the worldview of the author. The wanted to know how familiar he was with the thinkers, sages of those times. Having studied

these issues to some extent, having drawn some conclusions, we have gathered everything in this article. Also, the structure, structure of the work was studied. The division of the work into two parts. One part of which is didactic materials, and the second is artistic. We also learned that the didactic part itself is also divided into two parts. It also became known that despite the lack of some parts of the manuscript, the text was generally not affected. We learned a personal, very high opinion of the author to his work. All this gave us the opportunity to get to know the contemporary of the great Nizami closer.

Key words: Nizami, Abubakr ibn Khosrow, “Munis-nama”, didactic literature, artistic part

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.03.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 08.05.2020

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Məsiəğa Məhəmmədi tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

LEYLA HƏSƏNZADƏ
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu,
qasanzade.leyla@mail.ru

**HAN KANQ KOREYA ƏDƏBİYYATININ
GÖRKƏMLİ NÜMAYƏNDƏSİ KİMİ**

Xülasə

Məqalə söhbət Han Xanın "Vegetarian" kitabından (Xan Kang - Cənubi Koreyadan yazıçı) gedir. Roman 2007-ci ildə yazılmışdı, koreya dilindən yalnız 2016-cı ildə İngilis dilinə tərcümə edilmişdi, buna görə də 2016-cı ildə Beynəlxalq Booker Mükafatını aldı və The New York Times qəzetinə görə ilin ən yaxşı 10 kitab sırasına daxil oldu.

Kitab mövcud nizama qarşı çıxmaq və vegetarian olmağa qərar verən Yong Hai adlı bir qadındır. Kitab üç hissədən ibarətdir: qəhrəmanın əri, qayın və bacısı Jing-hai (qəhrəmanın adı) heyvan yeməkdən necə imtina etdiyini və bunun nəyə səbəb olduğunu danışır. Həyat yoldaşı tamamilə qətiyyətsiz bir tipdir. Jinghai həyat yoldaşı seçdi, çünki sadə və üzüyola, çox danışmayan, cazibədarlığa sahib olmayan, yaxşı evdarlığı bilən, ərinə zidd getməyən və ondan istədiyi hər şeyi edən bir qadın idi.

Zərif və ərinə tamamilə tabe olan Yonqhe pis, qanlı və narahat yuxularının bu və ya digər şəkildə ət ilə əlaqədar olmasını düşünməkdədir. Bu səbəbdən o, vegetarian olmağa qərar verir və bu, həm əri, həm də atasını hirsəndirir, qəhrəmanların heç birinin belə xəyal edə bilmədiyi faciəvi sona səbəb olur və dönməz hadisələr zəncirini işə salır. Eyni zamanda, Yonqhenin bacısının əri bir səhnə yaratmaq arzusunda - bədənləri tamamilə çiçəklərlə boyanmış bir kişi ilə bir qadın arasındakı sevgi mənzərəsi.

Tezliklə Yonqhenin bacısının əri bu kişi obrazında özünü görəcəyini və yalnız bu qadın obrazında isə Yonqheyi təsəvvür edə biləcəyini anlayır. Romanda üç hissə və üç hekayəçi var: Yonqhenin əri, bacısının əri və bacısının özü. Onların hər biri özlüyündə qəhrəmanla baş verənləri qiymətləndirir, amma heç kim artıq qəhrəmanın ürəyinin sürətli metamorfozunu dayandıra bilməz.

Açar sözlər: Koreya, ədəbiyyat, tərcümə, mədəniyyət.

Klassik və müasir dövrə bölünən Koreya ədəbiyyatındakı yazı dili Koreya və ya klassik Çin dili olmuşdur. Klassik ədəbiyyatı olduqca zəngin olan Koreya 20-ci

əsrin ilk illərində yeni bir ədəbi dövrə qədəm basmışdı. Müasir Koreya ədəbiyyatının başlanğıcı danışıq dilinə əsaslanan yazılı ədəbiyyat hesab olunur.

Koreya ədəbiyyatı koreyalıların tarixini, mentalitetini, iradəsini, təfəkkürünü, etnoqrafiyasını və s. əks etdirdiyi üçün ədəbi təhlilə zamanı bütün bunlar ciddi şəkildə diqqətə alınmalıdır. Koreya fəlsəfi düşüncəsi və mədəniyyəti tarix boyu Çin və Yapon mədəniyyətləri ilə qaynayıb-qarışdığı üçün Koreya ədəbiyyatında bu mədəniyyətin təsiri xüsusi nəzərə alınmalıdır. Demək, Koreya ədəbiyyatının formalaşmasında koreya xalqının milli-mənəvi dəyərləri ilə yanaşı, Çin və Yapon mədəniyyətinin, fəlsəfi görüşlərinin də ciddi təsiri olmuşdur [1].

German Kim bildirmişdir ki, yeni dövrdə gənc müəlliflər nəslinin meydana gəldiyi 1950-ci illərin ortaları Cənubi Koreya ədəbiyyatının inkişafında dönüş mərhələsi hesab olunur. Bir çox şair və yazıçılar ordu sıralarında yer almış, döyüşlərdə iştirak etmiş və bu şəxsi həyat təcrübəsi onların yaradıcılığında öz əksini tapmışdır. Ədəbi fəaliyyətlərinin başlanğıcı müharibədən sonrakı dövrə təsadüf edən yazıçılar baş verən hadisələrə xüsusi baxış tərzilə fərqlənirdi. Müharibə, ölkənin bölünməsi, baş verən xaos və xalqın parçalanması ilk dəfə ana dilində təhsil alan "hanqıl nəsl"nin (hanqıl sude) həssaslığının gərgin həddə çatmasına səbəb olmuşdu. Onlar üçün XX əsrin ortalarında baş verən hadisələr təsvir etdikləri qəhrəmanın bədii cizgilərinin daha dəqiq təsvir olunması üçün bir vəsilə olmuşdur [2].

Ədəbiyyatın yenilənməsinin və mədəniyyətin inkişafının milli müstəqilliyi bərpa etməsinə kömək olacağına inanən gənc şairlər Yapon müstəmləkəsinə qarşı fəal mübarizə aparırdılar. Orta əsr Koreya ədəbiyyatında krala sədaqət, valideynlərə hörmət, böyüklərə, dostluğa etimad və qadın iffəti kimi meyarların təbliği öndə gəlirdisə müasir ədəbiyyatda bu tədris və əxlaq tərbiyəsi idi [3].

Koreya Ədəbiyyatının sürətlə inkişaf etdiyi dövrdə romantizm və simvolizmlə bərabər irəli sürülən Konfutsi görüşləri də əsas yer tuturdu. Az vaxt ərzində sürrealizm, realizm kimi digər ədəbi cərəyanlar da aktualıq qazanır. .

Maarifçilik dövründə Çin ilə ənənəvi mədəni əlaqələri pozmaq və Koreyalı Çin dilindən (Sh X ha / Shun) imtina meylləri açıq şəkildə bildirildi. Bu cür düşüncələr, xüsusən Amerika meyilli müasir siyasi və sosial yeniliklərin mühüm mənbəyi, Qərb mədəniyyətinin aparıcısı kimi qəbul edilən burjua Yaponiyasına daha yaxın olan gənc koreyalı ziyalılar və tələbələr arasında yayılmış, bu da ənənəvi sənətin ümumi prinsiplərinin zəifləməsinə səbəb olurdu.

Han Kang Cənubi Koreyanın müasir dövr yazıçılarından biridir [4]. Yazıçı 1970-ci ildə Gvangjuda doğulub, on yaşında Seula köçmüşdür [5]. Han Kang yazıçı Han Seungwinin qızıdır və qardaşı Han Dong Rim də yazıçıdır [6].

Yonsey universitetində Koreya ədəbiyyatı bölümünü oxumuş və 1993-cü ildə məzun olmuşdur. Elə həmin il "Ədəbiyyat və ictimaiyyət" jurnalının qış buraxılışında şeiri, növbəti il isə Seul qəzetinin illik Yaz Ədəbi müsabiqəsində "Qırmızı lövbər" adlı qısa romanı seçilmiş və bununla da ədəbi fəaliyyətə başlamış, qısa müddət sonra nəsr yazıçısı kimi tanınmışdır. "Dərin mənbənin suyu", "Nəşrlər

jurnalı" və "Mənbə" jurnallarında jurnalist kimi çalışmışdır [7]. 1994-cü ildə qısa hekayəsi "Qırmızı yelkən" ilə Seul Shinmun qəzetinin ədəbi mükafatını qazanmışdır. Daha sonra davamlı yazaraq hekayələrini bir neçə cildə nəşr etdirmişdir. Yazıcının "Uşaq gəlir", "Vegetarian" və başqa əsərləri vardır. 1999-cu ildə "Vegetarian" Koreyanın ən yaxşı romanı, 2000-ci ildə Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin "Bu günün gənc incəsənətçiləri üçün mükafatı", 2005-ci ildə "Yi Sang Ədəbiyyat" mükafatına, "Bu Gününcü İncəsənət Xadimi" mükafatına və "Koreya Romanı" mükafatına layiq görülmüşdür. "Vegetarian" əsəri New York Times Book Review, Entertainment Weekly, Publishers Weekly kimi qəzet və jurnal tərəfindən ilin ən yaxşı kitabları arasında göstərilmişdir. Həmçinin bu əsər Deborah Smith tərəfindən ingilis dilinə tərcümə edildikdən sonra 2016-cı ildə dünyanın ən nüfuzlu üç ədəbi mükafatından biri olan "Beynəlxalq Man Booker" mükafatına layiq görülmüşdür [7].

Onun "Vegetarian" əsəri 2010-cu ildə lentə alınıb və "Scar" filmi üçün qısametrajlı "Baby Baby Budd" adlı film çəkilmişdir. Hal-hazırda Han Seul İncəsənət İnstitutunda yaradıcı yazıdan dərs deyir [8].

Koreya yazıçısı Han Qanqın "Vegetarian" əsərini Könül Kamilzadə orijinaldan tərcümə etmişdir. O, Azərbaycan Dillər Universitetində Koreya dili bölməsini oxumuş, 2014-cü ildə bakalavr və magistr dərəcəsi ilə məzun olmuşdur. Magistr oxuduğu dövrdə Cənubi Koreyanın müasir dövr yazıçılarından olan Han Kangın "Vegetarian" əsərini tərcümə etməyə başlayaraq 2019-cu ildə bitirmiş, əsər bu ilin may ayında "Qanun" nəşriyyatında çap olunmuşdur [9].

Professor Bədirxan Əhmədlinin "Koreya nəsrindən iki nümunə haqqında qeydlər" kimi publisistik məqaləsində Koreya ədəbiyyatından tərcümə edilən Han Kangın "Vegetarian" romanı haqqında yazmışdır: "Yazıçı Yonqhenin vegetarianlığını adi hesab etmirdi. Yəni bu gün həyatda minlərlə vegetarian vardır. Yonqhenin isə vegetarianlığı fərqlidir. O, ət yeməkdən imtina beynində olan qarabasmalardan qurtulmaq üçün etmişdi. Əri, ailəsi, cəmiyyət isə bunu çox pis qarşılamış, onu qərarından döndərmək istəmişdilər. Yonqhe getdikcə bitki mənşəli olduğunu iddia edib bütünlüklə yeməkdən imtina etmişdir. O, cəmiyyətdə ciddi əxlaqi qaydalar və təsəvvürlər formalaşdığından bunu qəbul edə bilmir. Yazıçı iki bacının həyat və tale oxşarlığını vermək istəmişdir. Bacı Yonqhe haqqında fikirləşərkən həm də özünü düşünürdü. O, düşünürdü ki, Yonqhenin yerində özü də ola bilərdi. Yazıçı bununla demək istəmişdir ki, Yonqheni gündəlik həyata bağlayan iplər qırılmışdır. Yazıçı Yonqhenin bu hərəkətlərini cəmiyyətə qarşı üsyan olaraq verir" [10].

Yazıcının "Vegetarian" əsəri İngilis dilinə tərcümə olunan ikinci əsəridir. Yazıçı 16 may 2016-cı ildə ingilis tərcüməçisi Deborah Smith ilə birlikdə 2007-ci ildə çıxan "Vegetarian" adlı romanına görə 50.000 funt sterlinlik beynəlxalq Man Booker mükafatının laureatı olmuşdur, bundan başqa "Baby Buddha" və "Vegetarian" kitabları Bookpage qazeti və başqa qəzet və jurnallarda ilin ən yaxşı kitabları sırasında göstərilmişdir. "Vegetarian"-ın ilk nəşrindən bəri doqquz il ərzində

20.000-ə yaxın nüsxəsi satılmışdır [11]. 2016-cı ilin iyun ayında bu ilin ən yaxşı kitabları siyahısına daxil edilmişdir. Vegetarian əsəri 2007-ci ildə yayımlandığı gündən bəri on üç dilə tərcümə edilmişdir. Zərif və ərinə tamamilə tabe olan Yongha'nın qəddar, qanlı və narahat bir xəyalları var bu və ya digər şəkildə xam ət ilə əlaqəlidir. Vegetarian olmağa qərar verir və bu həm ərinə, həm də qızın atasını qıcıqlandırır, qəhrəmanların heç birinin belə xəyal edə bilmədiyi uzaq nəticələrə səbəb olan dönməz hadisələr zəncirini işə salır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Hansamo, Ədəbiyyatın Koreya üzü, payız buraxılışı, Bakı 2018, s. 2
2. Ким В.Н., Пак И.Л., Сайдазимова У.Т. Литература страны изучаемого языка (Корея): учебное пособие.-Ташкент, 2009, с. 9
3. Солдатова М.В., Пак К.А Современная корейская литература, с. 113
4. Alter, Alexandra (17 May 2016), *Han Kang Wins Man Booker International Prize for Fiction With 'The Vegetarian'*, *The New York Times*. Проверено 17 мая 2016
5. Miller, Laura (2 February 2016), *"I'm Not an Animal Anymore"*, *Slate*, retrieved 17 May 2016
6. Siiin, Sarai (March 2016). *"INTERVIEW WITH HAN KANG"*. *The White Review*. Retrieved June 16, 2016.
7. *"Han Kang's The Vegetarian wins Man Booker International Prize"*, BBC, 16 May 2016, retrieved 17 May 2016
8. *"The Vegetarian"*, *themanbookerprize.com*, 16 May 2016, retrieved 17 May 2016
9. Montgomery, Charles (18 May 2016). *"Korea: A country of one's own? Thoughts on Han Kang's Booker victory"*. *Korean Literature in Translation*. Retrieved June 15, 2016.
10. Bədirxan Ə., Koreya nəsrindən iki nümunə haqqında qeydlər. 525-ci Qəzet, 9 sent. 2019.
11. *"Han Kang explodes"*. *Man Booker Prize*. 3 June 2016.

Гасанзаде Лейла

Хан Кан как выдающийся представительница корейской литературы Резюме

В статье речь идет о книге “Вегетарианка” автора Хан Ган (Хан Канг - Писательница из Южной Кореи). Роман написан еще 2007, но перевели его на

английский с корейского только в 2016, поэтому именно в 2016 он и получил Международную Букеровскую премию и вошел в топ-10 книг года по версии The New York Times.

В книге идет речь о женщине по имени Ёнхэ Хай, которая решила восстать против существующих порядков и стать вегетарианкой. Книга состоит из трех частей, где муж героини, свояк героини и сестра героини рассказывают о том, как Джинг-хай (имя героини) отказалась есть животных и к чему это привело. Ее муж — совершенно невнятный тип. Он выбрал Джинг-хай в жены, потому что она была простой и удобной — не говорила лишнего, не была красивой, ее не надо было долго добиваться, она хорошо готовила, ни в чем мужу не перечила и делала все, что он от нее хотел.

Кроткой и полностью подчиненной своему мужу Ёнхэ снятся жестокие, кровавые и тревожные сны, так или иначе связанные с сырым мясом. Она принимает решение стать вегетарианкой, и это приводит в бешенство и мужа, и отца девушки, запуская цепь необратимых событий, имеющих далеко идущие последствия, которые никто из героев не мог даже предположить. В то же время мужа сестры Ёнхэ преследует видение — любовная сцена между мужчиной и женщиной, чьи тела сплошь разрисованы цветами. Вскоре он понимает, что в образе мужчины видит себя, а в образе этой женщины может представить только Ёнхэ. В романе три части и три рассказчика: муж Ёнхэ, муж ее сестры и сама ее сестра. Каждый из них по-своему оценивает происходящее с героиней, но никто уже не может остановить стремительную метаморфозу ее души.

Ключевые слова: Корея, литература, перевод, культура,

[Hasanzade Leyla

**Han Kang as a distinguished representative
of Korean literature
*Summary***

The article is about the book “Vegetarian” by Han Khan (Khan Kang - Writer from South Korea). The novel was written back in 2007, but it was translated into English from Korean only in 2016, so it was in 2016 that he received the International Booker Prize and entered the top 10 books of the year according to The New York Times.

The book is about a woman named Yong Hai, who decided to rebel against the existing order and become a vegetarian. The book consists of three parts where the husband, the brother-in-law and the sister of the heroine talk about how Jing-hai (the name of the heroine) refused to eat animals and what this led to. Her husband is a completely inarticulate type. He chose Jing-hai as his wife, because she was simple

and comfortable - she didn't talk too much, wasn't beautiful, she cooked well, didn't contradict her husband and did everything he wanted from her .

The meek and completely subordinate to her husband Yongha has cruel, bloody and disturbing dreams, one way or another connected with raw meat. She decides to become a vegetarian, and this infuriates both the husband and the girl's father, launching a chain of irreversible events with far-reaching consequences that none of the heroes could even have imagined. At the same time, Yonghe's sister's husband is haunted by a vision - a love scene between a man and a woman whose bodies are completely painted with flowers.

Soon he realizes that in the image of a man he sees himself, and in the image of this woman only he can imagine Yonhe. The novel has three parts and three storytellers: Yonghe's husband, her sister's husband and her sister herself. Each of them in his own way evaluates what is happening with the heroine, but no one can stop the rapid metamorphosis of her soul.

Keywords: Korea, literature, translation, culture.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 29.04.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 07.06.2020

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor

Ludmilla Səmədova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

NÜBAR İBRAHIMOVA
ADPU-nun Şəki filiali

ŞƏRQ ƏDƏBİ-NƏZƏRİ FİKRİ VƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞININ İNKİŞAFI

Xülasə

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının qaynaqları əsrlərin dərinliyinə gedib çıxır. Azərbaycan alimlərinin Şərq mütəfəkkirlərinin baxışlarına müraciəti XI əsrdən başlayır. Məhz bu dövrdən bizim bədii söz sənəti ilə məşğul olan fikir sahibləri və poetikanın ayrı-ayrı məsələlərini tədqiq edən Qətran Təbrizi, Xətib Təbrizi, Nəsirəddin Tusi, Məhəmməd Qəzvini, Əssar Təbrizi, Rami Təbrizi və başqaları ərəb, fars, hind, qədim yunan alimlərinin əsərlərinə müraciət etməklə, onların nəzəri-estetik baxışlarından öz yaradıcılığında istifadə etmişlər. Belə ki, XI əsrdə Azərbaycan bədii-poetik fikrinin əzəmətini Q.Təbrizi Yaxın Şərq, İran və Orta Asiya xalqlarının nəzəri təfəkküründən yararlanmaqla zənginləşdirirdisə, onunla eyni tarixi kəsimdə yaşamış X.Təbrizi bir qədər də irəli gedərək ərəb mütəfəkkirlərinin ədəbi-nəzəri və bədii-estetik fikirləri ilə tanış olub, ərəb şairlərinin əsərlərinə şərhini özündə əks etdirən “Təfsirül Quran” kitabını hazırlayıb, poetikanı təkmilləşdirmək yönündə xeyli işlər həyata keçirmişdir. Bundan başqa, o, poeziyanın estetik tələbi olan forma və məzmun vəhdətinə, məzmun gözəlliyi və forma kamilliyi problemlərinə diqqət yetirmiş, poetikada yer almış sxematizmə və formalizmə qarşı mübarizə aparmışdır. Böyük nəzəriyyəçinin elmi yanaşmalarında tarixi hadisələr və Şərq fəlsəfi fikrində özünü biruzə verən şərhçilikdə subyektiv mülahizələrə qarşı çıxışlar etmişdir. Ədəbiyyatşünaslığımızın dinamik inkişafında N.Tusinin “Əsasül iqtibas” və “Meyarül-əşar” kimi əsərlərində söz sənəti, inikas prinsipləri, bədii yaradıcılıq metodları, nəzm poetikası, poetik sözdə şeirin qanunauyğunluğu, forma və məzmun uyğunluğu və s. kimi məsələlərin yer alması da nəzəri fikrimizin təşəkkülünə və inkişafına xidmət edən faktor kimi ortadadır. Ə.Təbrizi isə “Qafiyələrin sayı haqqında təfsilat” risaləsində qafiyə nəzəriyyəsinin xeyli məsələlərini işıqlandırmaqla, onun növ və xüsusiyyətlərinə, şeir mətnində roluna diqqət çəkməsi də ədəbiyyatşünaslığımızın bəzi məsələlərinin öyrənilməsinə kömək etdiyi qeyd olunmalıdır. M.Qəzvininin Şərq ədəbiyyatlarında geniş istifadə olunan bəlağət və ədəbiyyat vasitələri, məcazlar və onların növləri, bədii mətndə rolu kimi məsələlər üzərində dayanması, Siracəddin Əbu Yəqub əs-Səkkakinin şərq ədəbi-nəzəri fikrində poetikaya dair “Elmlərin açarı” əsərinin təhlili də ədəbiyyatşünaslıq elmimizin dəyərli örnəyi kimi nəzərdən keçirilməlidir.

XIV əsr ədəbiyyatşünaslığımızda yeri olan təfəkkür daşıyıcılarından biri də R.Təbrizi hesab olunur. Onun “Aşıqlərin dostu” və “Həqiqət bağları” əsərlərində ədəbiyyatın nəzəri məsələləri yer almış, Şərq poeziyasında bədii təsvir vasitələri öyrənilmiş, onların elmi izahı verilmiş, məcazlar sistemi nəzərdən keçirilmişdir. Füzuli-

nin ərəbcə “Mətləül-etiqađ”ında fəlsəfi-irfani problemlər çözülmüş idrak nəzəriyyəsi ilə bağlı mülahizələr təqdim olunmuşdur. Ümumiyyətlə, Azərbaycan mütəfəkkirlərinin Şərq ədəbi-nəzəri fikrinə diqqəti davamlı olmuş, onların əsərlərində əruz, qafiyyə, heca, bəlağətin tərkib hissələri öyrənilmiş, bəlağətin qaynaqları, inkişafı, formalaşması, çiçəklənməsi, durğunluğa uğraması Azərbaycan alimlərinin tədqiqatlarında incələnmiş, bəlağətin tərifləri, Quran bəlağəti, onun mövzu və məzmun özəlliyi xeyli rakurslardan əsaslandırılmışdır.

Diqqət mərkəzinə çəkdiyimiz məqamlar bir daha təsdiqləyir ki, Azərbaycan alimlərinin Şərq ədəbi-nəzəri fikrinin imkanlarından yararlanması, həmin baxışların orta əsərlərdən üzü bəri keçmiş zaman kəsiyində milli ədəbiyyatşünaslığımıza, onun təşəkkülünə, inkişafına və formalaşmasına etdiyi təsir şəxsizdir. Məqalədə biz məsələnin daha geniş və ətraflı şərh olunmasına çalışmışıq.

Açar sözlər: Şərq, ədəbi-nəzəri fikir, poetik sözün vəzifələri, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, forma, məzmun, qarşılıqlı əlaqə.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının köklü məsələlərini məhsuldar və səmərəli müstəvidə araşdırmaq üçün onun problemlərini nəinki öz daxilində olanlarla əsaslı öyrənmək olmaz, həm də rus dünya, Şərq, Qərb, Avropa ədəbi-nəzəri fikrindən yararlanmasını təhlil edib araşdırmadan, irəli doğru hərəkət vektorunu ortaya çıxarmaq, ümummetodoloji koordinatlarını, bu koordinatların inkişaf mexanizmini müəyyən etmədən mümkün deyildir. Eyni zamanda bu aspektdə vəziyyət heç də indiyə qədər düüst şəkildə aydınlaşdırılmamışdır. Bununla belə, lap orta əsrlərdən indiyə qədər Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının inkişafının tarixən keçdiyi yol və tarixi təcrübəsi onun vektorunda konkret-tarixi və mədəni-estetik dünyagörüşü hərəkətinin olduğunu da təsdiqləməkdədir. Bununla demək istəyirik ki, ədəbi-nəzəri fikrimiz inkişaf etmiş feodalizm mərhələsindən başlayaraq, bu proseslərin mədəni dünyagörüşü tərəfi ilə bağlı olub Qətran Təbrizi, Xətib Təbrizi, Nəsirəddin Tusi, Məhəmməd Qəzvini, Əssar Təbrizi, Rami Təbrizi və digərlərinin nəzəri-estetik təfəkküründə özünü göstərməsi ilə nəticələnmişdir. Qeyd etdiyimiz təfəkkür sahiblərinin baxışlarında ədəbiyyatşünaslıq elmimiz həmin zaman hələ öz təşəkkül dövrünə qədəm qoyurdu. Çünki həmin dövrlərdə ədəbi-nəzəri fikrimiz, bir tərəfdən, özünüqoruma, özünühifz etmə barəsində düşünürdüsə, digər tərəfdən, ərəb, fars mənbələrindən qidalanmaqla bu sahənin inkişaf etdirilməsi qayğısına qaldığından, Şərq poetikasının imkanlarından istifadəyə daha çox yer verilir. Beləliklə, həmin dövrlərdən nəzəri fikri hərəkətə gətirən dünya ədəbi-estetik yanaşmalarına müraciət ardıcıl olaraq gündəmə gətirilirdi.

XI əsrdə Azərbaycan bədii poetik fikrinin əzəmətini yaradıcılığında əks etdirən Qətran Təbrizi Yaxın Şərq, İran və Orta Asiyanı ziyarət edərkən həmin regionlarda yaşayan xalqların ədəbi-nəzəri təfəkküründən lazımınca yararlandığından XII əsrdə yazıb yaratmış tanınmış şair Rəşidəddin Vətvat onu “alim-şair” kimi səciyyələndirmişdir (1, 312).

Qətran Təbrizi ilə təxminən eyni tarixi dövəmdə yaşamış Xətib Təbrizinin isə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının təşəkkülündə və inkişafında rolu daha əvəzsiz olmuşdur. Onun yaradıcılığının başlıca cəhəti İntibah ədəbiyyatı qaynaqlarından güc almasında idi. Təsadüfi deyildir ki, öz dövründən əvvəl və yaşadığı mərhələdə o, ərəb mütəfəkkirlərinin ədəbi-nəzəri və bədii-estetik fikrləri ilə tanış olmaqla ərəb şairlərinin əsərlərinə şərhlər yazır, ərəb dilçiliyinin aktual problemlərinə dair traktatlar hazırlayır, şərq poetikasının ədəbi-nəzəri əsaslarının öyrənilməsinə dair fikirlər irəli sürür, poetika nəzəriyyəsini dərinlən mənimsəməyə çalışır (1, 338 – 339).

X.Təbrizinin dünya ədəbi-nəzəri fikrinə münasibəti olduqca çeşidli və rəngarəng idi. Buna görə də onun elmi-nəzəri yaradıcılığında ərəb ədəbi düşüncəsindən yararlanması da təbii idi. Xətib ərəb dilinin leksikasına dərinlən bələd olduğundan o, bir tərəfdən, ərəb leksikoqrafiyası və qrammatikasını dolğunlaşdırmış, digər tərəfdən “Qurani-Kərim”in elmi sərhəni özündə ehtiva edən “Təfsirül Quran” (“Quranın təfsiri”) dördcildlik yazaraq ərəb poetikasını kamilləşdirmək baxımından olduqca mühüm işlər görmüşdür (1, 342).

X.Təbrizinin şeirin vəznı, qafiyə sistemi, bədii xüsusiyyətləri, üslub məsələləri, şeirdə sənətkarlıq texnikası və s. kimi baxışları onun “Əruz və qafiyə haqqında yetkin əsər” (“Əl-Kafi fil-əruz, vəl-qəvafi”) traktatında tədqim olunmuşdur. O, əruzun şeirin ölçüsü hesab etmişdir və burada əruz elminin banisi Xəlil ibn Əhmədin yolu ilə getməklə, ərəb şeirinin 15 bəhrini qəbul edib, onu beş dairəyə bölmüşdür. Şair-nəzəriyyəçi qafiyə sistemindən danışarkən qafiyə sənətinin incəliklərini nəzərdən keçirmiş, ədəbi materiallara münasibət sərgiləyərkən ərəb dilində yaranmış poeziya nümunələrinə müraciət etmişdir. X.Təbrizinin tədqiqatlarında poeziyanın yaranmasında heç də ərəblərin deyil, həm də digər xalqların şairlərinin iştirak etdiyi, o cümlədən azərbaycanlı şairlər İsmayıl ibn Yəsər, Musa Şəhəvat, Əbül Abbas əl-Əmanın da olduğunu göstərmişdir.

Ərəb ədəbi-nəzəri fikrini dərinlən öyrənən X.Təbrizi poeziyanın estetik tələbi olan forma və məzmun vəhdətinə, orada həyatiliyin gerçəkliklə əlaqələrinə, məzmun gözəlliyi ilə forma kamilliyinin qarşılıqlı düzümünə xüsusi diqqət yetirmişdir. Onun nəzəri müddəalarında poetik sənətkarlıqla dərin düşündürücü ideya bir-birini tamamlamağa borclu idi. X.Təbrizi orta əsr poetikasında geniş yer almış sxematizm və formalizm kimi özünü doğrultmayan yanaşmanı da qəbul etmir, tənqid atəşinə tuturdu.

Böyük alimin ədəbi tənqidlə bağlı fikirləri də yetərinə aktual idi. O, tənqidçi peşəkarlığında dərin biliyə söykənməyə üstünlük verirdi. Onun fikrincə tənqidçi sələflərinin əsərlərini diqqətlə oxumalı, onların yanaşmasında yer almış nöqsan və çatışmazlıqları axtarmalı, onlara münasibət ortaya qoymalıdır. O, haqlı olaraq deyirdi ki, “şeyri tənqid etmək onu yazmaqdan çətindir”. Tənqidçi təhlil etdiyi əsərin qayəsini açmalı, şairi kəşf etməli, onun nə demək istədiyini, oxucunu hansı istiqamətə yönəltdiyini doğru-düzgün təsəvvür etməlidir (1, 348).

Xətib Təbrizinin elmi-tədqiqat metodunda tarixi hadisələrə və Şərq fəlsəfi fikrinin istiqaməti ilə bağlı nəzər nöqtəsi də maraqlıdır. Əgər ona qədərki dövrdə şərhçi-

likdə subyektiv mülahizələr yer alırdısa, onun yanasmasında obyektiv şərhçilik diqqət mərkəzinə çəkilirdi. Belə mövqe orta əsərlər ədəbi tənqidi üçün tamamilə yeni bir məsələ idi. Məhz bu qeyd etdiklərimiz bir daha sübut edir ki, hələ XI əsrdə dünya (daha doğrusu Şərq) ədəbi-nəzəri fikrinin dərinədən öyrənilməsində, onun Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı kontekstinə daxil edilməsində Xətib Təbrizi kimi alimlərimizin poetika elminin araşdırılmasında ortaya qoyduğu xidmətlər ölçüyə gəlməzdir.

Əlbəttə, belə prosesi və gedişi birxətli kimi də dərk etmək olmazdı. Mahiyyətinə görə bu, mürəkkəb və ikili hadisə olmaqla, dünya ədəbi-nəzəri fikrindən daha ardıcılıqla qidalanmağı nəzərdə tuturdu. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının inkişaf problemlərinin öyrənilməsi daha dəqiq xarakter yalnız o kontekstdə qəbul edə bilər ki, onun yaranma və inkişafını bütün detalları ilə öyrənib, hər hansı nəzəri ümumiləşdirilmələr edilməyə can atılsın və Azərbaycan ədəbiyyatı qapalı olmadığı kimi, onun nəzəri müddəaları da daha geniş kontekstdə, bir tərəfdən, ümumi türk (Türkiyə, özbək, türkmən, qazax, qırğız və s.), digər tərəfdən, Şərq (ərəb, fars, hind), üçüncü tərəfdən, dünya, Avropa, Amerika, dövrüncü bir tərəfdən isə rus elmi-fəlsəfi, bədii-estetik düşüncəsi ilə əlaqəli şəkildə inkişaf etdirilsin. Elə buna görə də Azərbaycan şairlərinin və filosoflarının qarşısında ədəbi-nəzəri fikrimizin bu və ya digər məsələlərinin təhlili daha çox diqqət mərkəzinə çəkilməlidir (8, 19).

İstedadlı ədəbiyyat tarixçisi Q.Əliyev məsələyə bu rəkursdan yanaşıb Nizami-nin estetik idealını nəzərdən keçirərkən əksər böyük şərqşünas alimlərin, ədəbiyyatşünasların bu və ya digər şəkildə hələ İntibah dövründə mədəniyyətlərin və ədəbiyyatların bir sıra keyfiyyətlərinin üst-üstə düşməsindən bəhs etdiklərini göstərmişdir. Müəllif bu zaman şərqşünaslıqda məşhür olan Əbu-Əla-əl-Maarinin “Risulam al-malika” və “Risalat al-qufran” fəlsəfi traktatlarının İtaliyanın İntibah şairi Dante Aligyerinin “İlahi komediya”sına təsirini vurğulamışdır (4, 291). Ədəbiyyatların özlərinin bir-biri ilə arasında təsirlər olduğu kimi, ədəbiyyatşünaslığın da bir sıra elementlərinin, prinsiplərinin digərindən (yaxud digərlərindən) nəyi isə əxz etmək ehtimalı ortaya gəlir. Məhz bu mənada şairlər bədii sözə xüsusi dərk vasitəsi olan elmi münasibət göstərirdilər. Burada “İlm al-əruz”, “İlm al-badi”dən istifadəni yada salmaq kifayətdir.

Klassik dövr ədəbiyyatımızın araşdırıcısı Y.Babayev “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIII – XVIII əsrlər)” dərsliyinin birinci fəslində Azərbaycandakı ədəbi mühitdən bəhs edərkən XIII – XIV əsrlərdə ədəbi tənqid fikrinin dinamikasına nəzər salmaqla ədəbiyyatşünaslıq elminin nailiyyətlərinin də danılmaz olduğunu təsdiqləyir. Bu baxımdan müəllif diqqət cəlb edə biləcək nəzəri mülahizələrin zəngin və çoxsaxəli sahibi olan Nəsirəddin Tusinin “Əsasül iqtibas” və “Meyarül-əşar” əsərlərinin bir sıra keyfiyyətlərinə toxunaraq orada yer almış söz sənəti, inikas prinsipləri, bədii yaradıcılıq metodları, nəzm poetikası, bədii, poetik sözdə şeirin qanunauyğunluğu, forma və məzmun arasında zəruri ola biləcək münasibətlər, şeirin ölçü və meyarları, ələmətlərinin mühümlüyü diqqət mərkəzinə çəkilir (5, 7).

Təxminən eyni dövrdə yazıb yaratmış Əssar Təbizi “Qafiyələrin sayı haqqında təfsilat” (“Əlvafifi tedavül-qəvali”) risaləsində qafiyə nəzəriyyəsinin xeyli məsələlərini işıqlandırmış, qafiyənin növləri, xüsusiyyətləri, şeir mətnində qafiyənin oynadığı rol və bununla bağlı nümunələr təqdim etmişdir.

Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikrinin dinamikasına öz töhfəsini verən başqa bir müəllif isə Məhəmməd Qəzvini olmuşdur. Onun “Təlxis” adlı əsəri də Şərq poetikasının mühüm örnəklərindən biri kimi dəyərli olmaqla, özündə Şərq ədəbiyyatlarında geniş istifadə olunan bəlağət və ədəbiyyat vasitələri, məcazlar, onların növləri, bədii mətndə rolu, forma və məzmun vəhdəti və s. kimi problemlərin mahiyyətini açmağa müvəffəq olmuşdur. Bundan başqa, müəllif Siracəddin Əbu Yəqub əs-Səkkakinin Şərq ədəbi-nəzəri fikrində poetika məsələlərini çevrələyən “Elmlərin açarı” (“Midtəhül ʿülüm”) əsərinin təhlilinə də xeyli yer ayırmışdır.

XIV əsrdə ədəbiyyatşünaslıq elmində qələm işlədən müəlliflərdən biri də Şərəfəddin Həsən Rami Təbizi olmuşdur. Zəngin və çeşidli poetik irsə sahib olan Rami Təbizinin yaradıcılığının xeyli qismi həm də ədəbiyyatın nəzəri məsələlərini özündə çevrələyən “Aşıqların dostu” (“Ənis-ül-üşşaq”) və “Həqiqət bağları” (“Hədayiq-ül-həqayiq”) əsərləridir. Rami Təbrizi “Aşıqların dostu” (“Ənis-ül-üşşaq”) əsərində Şərq poeziyasında geniş istifadə olunan bədii təsvir vasitələrindən bəhs etməklə, həm də onların elmi izahını verməyə çalışmışdır. İyirmi fəsildən ibarət bu dəyərli mənbəyi öyrənmiş M.Tərbiyət fars dilində bu əsərdən başqa belə üslub və tərzdə qələmə alınmış hər hansı örnək olmadığını qeyd etmişdir. Maraqlıdır ki, bu əsər 1875-ci ildə K.Hüarın fransız dilinə tərcüməsində Parisdə və 1946-cı ildə Tehrandə fars dilində işıq üzü görmüşdür.

“Həqiqət bağları” (“Hədayiq-ül-həqayiq”) əsəri isə poeziya nəzəriyyəsinə həsr olunmaqla iki hissə və əlli fəsildən ibarətdir. Burada bədii forma və məcazlar sisteminə xeyli dərəcədə yer verilir və əsərin on fəsildən ibarət ikinci hissəsi orijinal xarakter daşıyır (5, s. 8).

Qeyd etdiyimiz rakursdan ədəbiyyatşünaslıq tariximizin ayrı-ayrı mərhələlərinə nəzər salınması onun elmi-nəzəri məsələlərinin orta əsrlərdən gələn mənbələrə söykənilərək tarixi yöndə araşdırılmasını diqtə edir. Bu da bütöv geniş bir mərhələdir ki, əslində XIX əsrin ortalarına (və hətta XX əsrin əvvəllərinə) qədər davam etmişdir. XIX əsrdən Azərbaycan tarixi-sosial, ictimai-mədəni həyatında başlayan dəyişikliklərlə ədəbiyyatşünaslığımızın inkişafına öz pozitiv təsirini göstərirdi. Məhz bu dövrdən ədəbiyyatşünaslığımız özünün yeni mərhələsinə qədəm qoyurdu. XIX yüzildə klassik ənənələrlə yeni dövr ədəbi-nəzəri cərəyanları qarşılıqlı təmasda öz mövcudluq zamanını yaşayırdı. Bu zaman ədəbiyyatşünaslığımızda heç də bədii-estetik təfəkkürdə təsbitini tapmış klassik ədəbi-ənənələrin inkar olunması yox, onların bu və ya digər yönərdə transformasiyası gedirdi. Ərəblərdən əxz etdiyimiz klassik poetika elmi il və bərabər Quranın bəlağəti getmiş, bədii dilin incəlikləri, bədii forma və məzmun gözəlliyinin qəlibləri, bədiyyat sistemi, söz sənətinin dəyərləndirilməsi, bədiyyat kateqoriyaları, orta çağların ərəb ədəbiyyat nəzəriyyəsinə aid Siracəddin Əbu

Yəqub əs – Səkkəninin “Midtəhül-ulum” adlı əsərinin araşdırılması, bəlağət elminin zəngin və çeşidli qaynaqları, orada yer almış həm dilçilik (sərf, nəhv, lüğət), həm əruz, qafiyə, heca, bəlağətin tərkib, hissələri öyrənilmiş, onların Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında əhəmiyyətinin aşkarlanmasına çalışılmışdır. Türk ədəbiyyatı, o cümlədən ədəbiyyatşünaslığı ərəb dünyasında yaranan bəlağət və poetika elmindən istifadə etməklə farsdilli və türkdilli ədəbiyyatşünaslıqla bütövləşərək müsəlman xalqlarının poetik sisteminin nəzəri əsasları formalaşdırılmışdır. Daha doğrusu, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ərəb nəzəri qaynaqlarında yer almış poetik vasitələrin sənətkarlıq özəlliyi və bədii-estetik dəyər, poetik təxəyyülün dərinliyi təhlil olunmuşdur (10).

Milli ədəbiyyatımızda dünya ədəbi-nəzəri fikri, heç şübhəsiz ki, uzun əsrlər boyu gedən tarixi təkamül prosesində poeziya, nəsr və dram janrları yetərincə davamlı formalaşma dövrü yaşayaraq ədəbiyyatşünaslığımızın çeşidli formalarının, növlərinin və janrlarının təkmilləşməsinə kömək etmişdir. Bu prosesdə ədəbi janrların spesifik xüsusiyyətləri, çoxəsrlik ənənələrin ortaya çıxarılması, tarixi hadisə və faktlarla bağlı bədii əsərlərin tədqiqinin və təhlilinin ön plana çəkilməsinə kömək etmişdir.

Əlbəttə, Azərbaycan bədii düşüncəsində hər bir dövr öz görüşlərini ifadə etmək üçün nəinki milli zəmin, həm də yeni tipli ədəbiyyatın yaranma mexanizmləri barədə düşünməsi üçün dünya ədəbi-nəzəri fikrinin ədəbiyyatşünaslığımızda möhkəmlənməsində maraqlı olmalı idi. Orta əsrlər dövründə bu istiqamətdə bir sıra işlər həyata keçirilsə də, məsələn, nəzm və nəsr janrlarında nəinki Azərbaycan, türk, həm də Şərq, şifahi xalq ədəbiyyatı janrlarına (nağıl, dastan, əfsanə, lətifə, təmsil, əsəti və s.) müraciət olunurdu. Ədəbiyyatın təşəkkülü dövründə (həm də sonrakı dövrlərdə) o milliliyi ilə bərabər, digər xalqların ədəbi-nəzəri fikrindən faydalanırdı. Məsələn, Yaxın Şərq və Cənubi-Şərqi Asiya xalqlarının şifahi və yazılı ədəbiyyatlarında işlənən “dastan” istilahı epik janrın daşdığı ad kimi bizim ədəbiyyatşünaslığımızda da daşlaşmışdır. Yaxud Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”yə daxil etdiyi poemaların motiv, mövzu, qəhrəman və personajları Şərq ədəbiyyatlarından götürülməklə, onları işləyib, mənzum roman janrının banisi kimi tanınmışdır. Təsədüfi deyildir ki, “Xəmsə” də yer almış həmin poemalar tədqiqatçılar tərəfindən “aşiqanə-fəlsəfi silsilənin ən yüksək nümunəsi” (12, 97), “roman-poema” (6, 70), “mənzum roman” (7, 88), “Leyli və Məcnun” “bədii psixoloji... roman” (3, 58), “Şirlər xəzinəsi” “fəlsəfi-didaktik traktat” (3, 120), “didaktik poema janrının ən qiymətli nümunəsi” (12, 88), “İskəndərnamə”ni “fəlsəfi-qəhrəmanlıq epopeyası, yaxud roman-epopeya” (3, 120), “İskəndər haqqında roman”, “roman janrının klassik “yekun əsəri” (9), “ilk mənzum roman” (11, 52) və s. kimi nəzərdən keçirilmişdir. Yaxud Füzulinin “Hədiqə-tüs-süada”ni tərcümə edərkən Caminin “Hədisi-ərbəin”i (“Qırx hədis”) türkidə ortaya qoyması, bir tərəfdən, tərcümə nümunəsi kimi dəyərləndirilməlidirsə, digər tərəfdən, Şərq (fars) ədəbi-nəzəri fikrindən yararlanıb, mövzunu milli ədəbiyyatımızda və ədəbiyyatşünaslığımızda özünəməxsus şəkildə işlənməsini ortaya gətirir.

Füzulinin ərəbcə “Mətləül-etiqađ” adlı xalis fəlsəfi-irfani problemlərin nəzəri çözümlünə həsr edilmiş traktatında o, Fales, Sokrat, Platon, Empedokl, Anaksaqor, Demokrit, Aristotel, Prokl kimi antik yunan, eləcə də orta əsrlər islam Şərqi mütəfəkkirləri tərəfindən aləm, onun məzmunu, mənşəyi və mahiyyəti, vacib varlıq və mümkün varlıqlar, zaman və məkan anlayışı, dörd ünsür nəzəriyyəsi, ruh və vücud, onların bir-biri ilə nisbəti, peyğəmbərlik və imamət və s. kimi izahı və şərhə vacib problemlər çərçivəsindəki mülahizə və mühakimələrə bir xülasə verməklə, yerli düşüncəyə bu və ya digər məsələyə öz mühasibətini də bildirir” (2, 426 - 427). Təsədüfi deyildir ki, şair-filosof bu əsərdə idrak nəzəriyyəsi ilə bağlı mülahizələrini “Elmin idrakı və idrakın elminə dair”, “Elm və idrakın mahiyyətinə dair”, “İnsanın dərk olunmasına dair” və s. kimi başlıqlarda təqdim etmişdir. Bu isə onu sübut edir ki, Füzuli ədəbi-fəlsəfi yaradıcılığında fars ədəbi-nəzəri fikrindən istifadə etməklə həmin müddəaların Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığına gətirilməsində özünəməxsus mövqə qazana bilmişdir.

Yaxud XIX əsrdə yazıb-yaratmış A.Bakıxanov nəinki Şərq nağılları və əfsanələrindən, yunanların, xüsusən Ezopun təmsil yaradıcılığından, rus yazıçısı İ.A.Krılövun didaktik əhəmiyyətli təmsillərindən yararlanmaqla onlardan gələn motivləri nəinki təmsil yaradıcılığında, həm də “Kitabi-Əskəriyyə”də uğurla istifadə etməklə dünya ədəbi-nəzəri fikrinin bədii düşüncəmizə daxil edilməsinə, bununla da ədəbiyyatşünaslığımızın xeyli məsələlərinin işlənməsinə öz töhfəsini vermişdir. Analoji yanaşmanı biz İ.Qutqaşının “Rəşid bəy və Səadət xanım” sentimental povesti barədə də deyə bilərik. Çünki müəllif burada Şərq dastançılıq ənənələrini, rus sentimental düşüncəsinə bələyib Avropa romantik üslubunda əsər ortaya qoymağa çalışmaqla ədəbiyyatşünaslığımızın nəinki praktik, həm də nəzəri sınırlarını genişləndirmişdir.

Gördüyümüz kimi, dünya ədəbi-nəzəri fikrinin Azərbaycan ədəbiyyatına, ədəbiyyatşünaslığına təsiri yetirincə uzun və mürəkkəb tarixi proseslərin və hadisələrin gedişi nəticəsində ortaya çıxmış, XI əsrdən başlayaraq belə mənimsəmə sonrakı yüzilliklərdə, eyni zamanda bu gün də davam etməkdədir. Məsələnin ardıcıl və sistemli şəkildə öyrənilməsi ədəbiyyatşünaslığımızın nəzəri aspektlərinin işlənilməsi, genişləndirilməsi üçün səmərəli zəmin yaradacağı şübhə doğurmur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Altı cildə, 2 c. Bakı, “Elm”, 2007, 632 s.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Altı cildə, 3-cü Bakı, “Elm”, 2009, 736 s.
3. Azadə R. Azərbaycan epik şeirinin inkişaf yolları (XII – XVII əsrlər). Bakı, 1975.
4. Алиев Г.Ю. Ренессансный гуманизм и эстетический идеал Низами // Проблемы азербайджанского ренессанса. Книга первая. Баку, «ЭЛМ», 1984, с. 289 – 295.

5. Babayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIII – XVIII əsrlər). Bakı, “Elm və təhsil”, 2018, 760 s.
6. Əliyev R. Nizami Gəncəvi. Bakı, 1991.
7. Xəlilov Q. Azərbaycan romanının inkişaf tarixindən. Bakı, 1973.
8. Гаджиев А.А. Проблемы изучения азербайджанского ренессанса // Проблемы азербайджанского ренессанса. Книга первая. Баку, «ЭЛМ», 1984, с. 3 – 24.
9. Qasimov H. Müasir Azərbaycan romanı. Janrın poetika və tipologiyası. Filol. elm. dokt. diss. avtoref. Bakı, 1993, 42 s.
10. Quliyeva M.H. Klassik Şərq poetikası və orta əsrlər Azərbaycan poeziyası. Filol. elm. dokt. diss. avtoref. Bakı, 2001, 49 s.
11. Məmmədov Ə. Azərbaycan nəsrinin təkmilləşməsinə dair // XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. Bakı, 1979.
12. Səfərli Ə., Yusifov Y. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 1982.

Нубар Ибраимова

**Восточная литературно-теоретическая мысль и развитие
азербайджанского литературоведения**

Резюме

Истоки азербайджанского литературоведения идут вглубь веков. Обращение азербайджанских учёных к воззрениям мыслителей Востока берёт своё начало с XI в. Наши художники слова, исследующие отдельные вопросы поэтики, Гатран Табризи, Хатиб Табризи, Насираддин Туси, Мухаммед Газвини, Ассар Табризи, Рами Табризи и мн. др. обратились к сочинениям арабских, персидских, индийских, древнегреческих учёных, применяя их теоретико-эстетические взгляды в своём творчестве.

Представитель литературы XI в. Г.Табризи всю палитру азербайджанского художественно-поэтического мира развивал, благодаря интерпретации теоретической мысли поэтов-философов Ближнего Востока, Ирана, Средней Азии. А его ровесник Х.Табризи, обращаясь к поэтико-философской мысли Востока, обогащал родное литературоведение, детально изучая их воззрения, составляя комментарии сочинениям арабских поэтов, подготавливая трактаты по актуальным вопросам арабского языкознания, изучая основы восточной поэтики, стремился к познанию и рецепции теоретических проблем поэтики. Недовольствуясь проделанными, он подготовил комментарии к книге «Тафсирул-Коран» («Комментарии Корана»), в которых ему удалось усовершенствовать поэтику. Х.Табризи особое внимание обращал взаимосвязям формы и содержания, красоты содержания и

совершенности формы, вёл борьбу против схематизма и формализма. В динамическом развитии азербайджанского литературоведения в средние века важное место занимают сочинения Н.Туси, в которых высказываются, соображения относительно художественности слова, художественного метода, принципов отражения, поэтики стихотворной речи, своеобразности формы и содержания, закономерностей стихосложения и т.д. А.Табризи в своём сочинении «Подробности относительно количества рифмы», освещая некоторые проблемы теории рифмы, её разновидности и особенности, роли в тексте стиха, по-своему развивал актуальные аспекты нашего литературоведения. Немаловажное значение в интересующем нас вопросе имеют труды по поэтике М.Газвини, обративший внимание на использованные в литературах Востока систему риторики, средствам литературы, метафорам, их основным разновидностям, роли в художественном тексте. Он изучал сочинение Сираджедина Абу Якуба ас-Саккаки «Ключи наук», где имелись важные сведения относительно восточной поэтики.

Другим крупным представителем нашей литературоведческой мысли считается Р.Табризи, живший в XIV веке. В его сочинениях «Друг влюблённых» и «Сады истины» имеются воззрения по теории, изучаются система метафор, художественно-изобразительные средства, даются их научное толкование и т.д. Физули также внёс значительный вклад в литературно-теоретическую мысль Азербайджана. В его философско-суфийских взглядах имеются воззрения на теорию мышления, проблемам аруза, рифмы, слогов, на Кораническую риторику, её расцвету, своеобразию и т.д. Всё изложенное ещё раз подтверждает мысль о том, что азербайджанские учёные-мыслители, пользуясь возможностями восточной литературно-теоретической мысли, начиная с средних веков, стремились развитию и формированию азербайджанского литературоведения. В статье более подробно излагаются основные черты, исследуемого материала.

Ключевые слова: восток, литературно-теоретическая мысль, задачи поэтического слова, азербайджанское литературоведение, форма, содержание, взаимосвязь.

NUBAR İBRAHIMOVA

**Oriental literary and theoretical thought and the development
of Azerbaijani literary criticism**

Summary

The origins of Azerbaijani literary criticism go back centuries. The appeal of Azerbaijani scholars to the views of Eastern thinkers dates back to the 11th century. Our artists of the word, exploring specific issues of poetics, Gatrən Tabrizi, Khatib Tabrizi, Nasirəddin Tusi, Məhəmməd Qəzvini, Əsar Tabrizi, Rəmi Tabrizi and many others. others turned to the works of Arab, Persian, Indian, ancient Greek scholars, applying their theoretical and aesthetic views in their work.

Representative of the literature of the 11th century G. Tabrizi developed the whole palette of the Azerbaijani artistic and poetic world thanks to the interpretation of the theoretical thought of the philosopher poets of the Middle East, Iran, and Central Asia. And his peer H. Tabrizi, referring to the poetic and philosophical thought of the East, enriched his native literature, studied their views in detail, compiled comments on the works of Arab poets, prepared treatises on topical issues of Arabic linguistics, studied the foundations of oriental poetics, sought to learn and receive theoretical problems poetics. Dissatisfied with the work done, he prepared comments on the book "Tafsirul-Quran" ("Comments of the Quran"), in which he managed to improve poetics. H. Tabrizi paid special attention to the interconnections of form and content, the beauty of content and the perfection of form, and fought against schematism and formalism. In the dynamic development of Azerbaijani literary criticism in the Middle Ages, an important place is occupied by the works of N. Tusi, in which opinions are expressed regarding the artistry of the word, the artistic method, the principles of reflection, poetry of poetic speech, the originality of form and content, the laws of versification, etc. A. Tabrizi in his work "Details on the number of rhymes", highlighting some problems of the theory of rhyme, its varieties and features, the role in the text of the verse, in its own way developed the relevant aspects of our literary criticism. Of considerable importance in the matter of interest to us are the works on the poetics of M. Ghazvini, who drew attention to the system of rhetoric used in the literature of the East, the means of literature, metaphors, their main varieties, their role in the literary text. He studied the work of Sirajəddin Abu Yakub al-Sakkaki "Keys of Sciences", where there was important information on oriental poetics.

Another major representative of our literary thought is considered to be R. Tabrizi, who lived in the XIV century. In his writings, "Friend of Lovers" and "Gardens of Truth," there are theoretical views, a system of metaphors, artistic and visual

means are studied, their scientific interpretation is given, etc. Fizuli also made a significant contribution to the literary and theoretical thought of Azerbaijan. In his philosophical and Sufi views there are views on the theory of thinking, problems of Aruz, rhyme, syllables, on the Koranic rhetoric, its heyday, originality, etc. All of the above once again confirms the idea that Azerbaijani scholars, thinkers, taking advantage of the possibilities of oriental literary and theoretical thought, since the Middle Ages, sought to develop and form Azerbaijani literary criticism. The article sets out in more detail the main features of the investigated material.

Keywords: east, literary and theoretical thought, tasks of the poetic word, Azerbaijani literary criticism, handicap, content, relationship.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 24.04.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.05.2020

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Yeganə İsmayılova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

AYSEL MƏHƏRRƏMOVA

AMEA N.Gəncəvi adına
Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı muzeyi
lev.sabachka814@mail.ru
İstiqlaliyyət küç. 53

**BAYATILAR SİLSİLƏSİ VƏ HƏMİN DÖRDLÜKLƏRDƏ BÜTÖV
VƏTƏN İDEYASI TƏRƏNNÜMÜNÜN DOĞURDUĞU ÖZÜNƏMƏXSUS
METAFORALAR ŞƏBƏKƏSİ**

Xülasə

Məqalədə şifahi xalq yaradıcılığının qolu olan bayatılardan bəhs edilir. Bayatı folklorun ən geniş yayılmış janrlarındandır. Çox sadə struktura malik olmasına baxmayaraq, bayatılar ən mücərrəd, dərin fikirləri, duyğuları belə ifadə etmək qabiliyyətinə malikdir. Bayatıların mövzu dairəsi genişdir.. Dörd misralıq bu lirik şeirdə istənilən mövzuda bitkin bir fikir, ideya hakimdir. . Bayatılarda xalqın kədəri, ictimai quruluşa, zülmə qarşı etirazı, yadelli işğalçılara nifrəti, azadlıq və xoşbəxtlik arzuları ifadə edilmiş, məhəbbətə, ayrılığa, dostluğa aid təsirli bayatılar söylənmişdir.

Bayatıların özəlliyi onun cinaslarla qafiyələnməsidir. Bu tip bayatılar ustad aşığılar tərəfindən yaradılır. Çünki hər misrada müxtəlif fikri ifadə edib, həm də qafiyələndirmək heç də asan yaradıcılıq işi deyil. Burada həyat təcrübəsi, söz ehtiyatı, dərin təfəkkür, düşüncə tərz, yurd, məkan adlarını bilmək, tanımaq və s. lazımdır.

Vətənin birliyini, bütövlüyünü tərənnüm etmək baxımından bayatılarımızın da özünəməxsus rolu danılmazdır. Bu bayatılar iki yerə parçalanmış bir xalqın ayrılıq dərindən, ağır talehinin, nisgilinə poetik ifadəsidir. Cənub bayatılarının əksəriyyəti məşhur yerlərin adları ilə başlayır.. Cənubi Azərbaycanın Təbriz, Ərdəbil, Miyana kimi şəhərləri, Qaradağ, Savalan kimi dağları, eləcə də düzləri, Araz çayı haqqında minlərlə bayatılar var.

Hələ də xalq içində yaşayan, istər Şimalda, istərsə də Cənubda yazıya alınmayan və yeni-yeni yaranan minlərlə bayatımız var. Onların yalnız az bir qismi toplanaraq nəşr edilmiş, tədqiqat obyektinə kimi götürülmüş və təhlil edilmişdir. Aysel Məhərrəmovanın da bu tədqiqat işlərinə toxunaraq, onlardan statlar gətirməklə öz orijinal fikirlərini ifadə edə bilmişdir.

Açar sözlər: Cənubi Azərbaycan, Təbriz, Araz, bayatılar, xalq yaradıcılığı, ayrılıq.

Şifahi xalq yaradıcılığının əsas qollarından biri də bayatılardır. Dörd misralıq bu lirik şeirdə istənilən mövzuda bitkin bir fikir, ideya hakimdir. Vətənlə, onun parçalanması, igidlərin, el qəhrəmanlarının mübarizəsi, məhəbbəti, ayrı-ayrı şəhərlər, kəndlər, dağlar, qayalar haqqında kifayət qədər bayatılar deyilib, səslənmişdir. Başqa sözlə, el dilində desək, çağırılmışdı. Ən çox qadınların yaratdığı bu növ şeirlər elə qadın məclislərində, yas yerlərində yaranıb. Bu gün də şəhid oğulların yasında analar bir - birinə deyirlər: “Ordan bir bayatı çağır!” Yeri gəlmişkən, mən belə xeyir-şər məclislərində eşitdiyim o bayatılardan bir neçəsini qeyd etmək istəyirəm:

Şəhidəm şəhid elimdə,
Şəhid ayım, ilim də...
Düşmənin gözü kor olsun,
Sözüm qaldı dilimdə...

Şəhidlərin dilindən deyilən bu tip bayatılar ya elə o yas yerində analar tərəfindən bədahət yaranır, ya da hansısa çağırılmış, deyilmiş, dildə, ağızda gəzən bayatını bu yerə, şəraitə uyğunlaşdıraraq, bəzi hissələrini dəyişərək söyləyirlər.

Türkmənçay müqaviləsindən sonra parçalanan bir xalqın ümumi şifahi yaradıcılığında Cənub, Şimal qolları da yaranıb formalaşdı. Nə qədər birliyi, bütövlüyü qoruyub saxlasa da bu ağız ədəbiyyatı, yenə də onda müəyyən çalarlar, spesifik ifadələr, yer adları, dağlar, çaylar və s. yaranmış, dəyişmiş, işlənmişdir. Tədqiqatçı alim Bəhlul Abdullayev bayatıların Cənub variantını toplayıb “Arazam Kürə bəndəm” adı altında nəşr etdirmişdir. Kitaba “Mənalar xəzinəsi” adı ilə ön söz yazan Xalq yazıçısı, akademik Mirzə İbrahimov göstərir ki: “Bir sıra ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da xalq ədəbiyyatı çox qədimdir. Ondakı səslərdə, obrazlarda, rəmzlərdə, fikirlərdə, hissiyatda xalqımızın bizim eradan çox-çox əvvəllərdən bu günə qədər keçdiyi mürəkkəb yolların, icmaların, sosial quruluşların, siyasi, iqtisadi duyumların, fəlsəfi, əxlaqi, zövqü xüsusiyyətlərinin izləri qalmışdır”, (1,5)

Bayatıların özəlliyi onun cinaslarla qafiyələnməsidir. Bu tip bayatılar ustad aşığılar tərəfindən yaradılır. Çünki hər misrada müxtəlif fikri ifadə edib, həm də qafiyələndirmək heç də asan yaradıcılıq işi deyil. Burada həyat təcrübəsi, söz ehtiyatı, dərin təfəkkür, düşüncə tərz, yurd, məkan adlarını bilmək, tanımaq və s. lazımdır. Sarı Aşığın indi də dildə-ağızda gəzib, dolaşan bir məşhur bayatısı var:

Mən aşığam Salyana,
Dara zülfün sal yana...
Necəsən, bir ah çəkən,
Kür quruya, sal yana!? (2)

Aşıq-şair birinci misrada bir bolgəyə - Salyana aşiq olduğunu, oranı sevdiyini söyləyir. İkinci misrada sevgilisinə məsləhət görür ki, saçlarını darayıb yanlarına töksün. Çünkü bu ona daha çox yaraşır, onu daha gözəl göstərir. Üçüncü misrada deyir ki, o, “Ah” çəkə bilər! Yaman dərdlidir, dərd içində alova, yangıya çevrilib! Nəticə isə dördüncü misradadır, bu ahdan Kür kimi dəli-dolu, gursulu çay quruya bilər! Bu çayın üstündə üzən Sal yana bilər! Göründüyü kimi burada güclü bir mübaligə də var: Bir ahdan Kür quruyar, Sal yanar!

Sarı Aşığın ilk tədqiqatçısı Qaradağının yazdığına görə o, əslən Qaradağlıdır. Sonrakı tədqiqatçılardan M.Təhmasib, S.Mümtaz da bu faktı təsdiq etmişlər. Əslində Aşığın bununla bağlı bayatısı da var:

Mən Aşıq Qaradağlı,
Yar köksü qara dağlı...
Yaxşının hicranından,
Saçıma qar adaxlı... (2)

Hələ cavankən Laçın bölgəsinin Güləbirt kəndində məsgunlaşan Sarı Aşığın yaradıcılığı, haqqında rəvayətlər yerli əhalinin dilinin əzbəri olmuşdur. Burada Yaxşı adında bir gözəli sevən Aşıq ona yetərinə şeir, bayatı qoşmuşdur. Maraqlıdır ki, Sarı Aşığın bayatıları öz adında qorunub saxlanmışdır. Bəlkə də bunun bir mədəni Aşığın bayatılarının dəqiq ünvanlı olmasıdır. Digər tərəfdən isə hələ sağlığında bu bayatıların xalq tərəfindən sevilərək qəbul edilməsi və geniş yayılmasıdır.

Araz çayını vəsf edən bayatılar. Cənub bayatılarının əksəriyyəti məşhur yerlərin adları ilə başlayır:

Xoya gəl, Mərəndə gəl,
Bağdan bar dərəndə gəl.
Bir gəldin xəstə gördün,
Bir də can verəndə gəl! (1, 32)

Və ya:

Araz-Araz, xan Araz,
Sultan Araz, xan Araz!
Sevdiyim gəmidədir,
Gəl eyləmə qan, Araz! (1, 20)

Bu tib bayatılar cinas qafiyəli deyil, hər hansı hadisəni, vəziyyəti, əhvalatı əks etdirir.

Araz çayı haqqında, onun adı ilə başlayan bayatılar kifayət qədərdir.

Arazam Kürə bəndəm,
Bülbüləm gülə bəndəm.

Mən gedərgi qonağam,
Bir şirin dilə bəndəm. (1,35)

Bu bayatının xeyir - şər məclislərində ən çox oxunan geniş yayılmış variantı isə belədir:

Arazam Kürə bəndəm,
Bülbüləm gülə bəndəm.
Dindirmə, qan ağlaram,
Bir şirin dilə bəndəm...

Birinci variantdakı bayatı yəqin ki, bayatının əsli deyil. Çünki burada deyilmiş “Mən gedərgi qonağam, Bir şirin dilə bəndəm” ifadələri o qədər də bir-birinə uyumlu, uyğun gəlmir, necə deyirlər, məntiqli deyil. İkinci variantdakı bayatının son iki misrası isə bir-birini tamamlayır : ” Dindirmə, qan ağlaram, Bir şirin dilə bəndəm!” Bir şirin, həzin, yumşaq söz dərdli insanı tez kövrəldər, nəticədə axan qanlı göz yaşlarını saxlamaq da mümkün olmaz...

Arazın eşqinə bax,
Qoşunun məşqinə bax...
Mən dərdədən oxuyuram,
Baxan der eşqinə bax! (3,478)

İkinci variantı, bəlkə də əsli olanı budur:

Arazın axışına bax,
Qoşunun məşqinə bax...
Mən dərdədən oxuyuram,
Deyirlər eşqinə bax!

Demək, birinci misrada Arazın necə axması, ikinci misrada Sərhəd olan Arazın sahili boyunda toplanan ordunun, qoşunun burada məşq-təlimləri, üçüncü misrada bu mənzərəni görən, vətəninə sevən insanın ayrılıq dərdindən oxuması, sızlaması görənləri heyratə salır- dördüncü misra, elə bilirlər ki, o, eşqindən oxuyur. Göründüyü kimi, bir bəndlik bayatıda böyük bir tarixi hadisə sətiraltı, sətirüstü, baxın necə əks olunub.

Tədqiqatçı alimlərdən Vaqif Vəliyev və Sədnik Paşayevin xalq içindən toplayaraq çap etdirdikləri “Bayatılar” kitabı bayatıların sayına, ifadələrinin dəqiqliyinə, əlifba sırası ilə tərtibinə görə fərqlənir. Ön sözdə Vaqif Vəliyev göstərir ki, bu bayatılar həm Azərbaycan ərazisindən, həm də Ermənistan, Gürcüstan ərazilərində yaşayan soydaşlarımızın dilindən toplanıb. Arazla, Təbrizlə bağlı bu kitabda kifayət qədər bayatı var:

Araz axar daşınnan,
Suyu qalxar başınnan...
Əzəli dumduruydu,
Bulandı göz yaşınnan!.. (4, 4)

Bayatıların ictimai-siyasi məzmunundan bəhs edən V. Vəliyev yazır ki: “Dərin ictimai məzmunu malik yüksək fikirlər epik və dramatik əsərlərimizdən əvvəl ilk dəfə bayatılarımızda öz inikasını tapmışdır”. Daha sonra müəllif əlavə edir: ”... Azərbaycan torpaqlarının həsrət və intizar motivləri, Təbrizlə bağlı, Araz çayı ilə əlaqədar yaranan bayatılarımız xalq poeziyasında xüsusi mərhələ təşkil edir.. Təbriz və Araz sözləri ilə başlayan bayatılarda milli kədər, həsrət motivləri nə qədər ürək dağlayan, ağır qəm yükü ilə dolu olsa da, onlarda eyni zamanda gələcəyə böyük ümid və inam hissi də yaşayır(4, 4)

AMEA Folklor İnstitutunun toplayıb nəşr etdirdiyi “Bayatılar və mahnılar” kitabında bayatı belə verilmişdir:

Araz aşanda mələr,
Kür qovuşanda mələr.
Analar balasından
Ayrı düşəndə mələr! (5,17)

Bəzi bölgələrdə, xüsusilə köçəri – elat tayfalarında ağlamaq sözü əvəzinə mələmək ifadəsi də işlənir. Bu ifadə dərdin, yangının ağırlığının, çəkilməzliyinin, insanın təbii, insani halından çıxmağının, dəli halında ağlamaq yox, məhz mələməyinin ifadəsidir.

Təbriz haqqında bayatılar. Cənubi Azərbaycanın mərkəzi, qədim-qayım tarixə malik Təbriz şəhəri haqqında da kifayət qədər bayatılar var. Bu bayatılarda ya Təbrizin özü, ya da onun ətraf yerləri-kəndləri, qəsəbələri, dağları, düzənləri təsvir olunur:

Təbriz üstü Miyana,
Gül sünbülə dayana.
Oxu, bülbülüm, oxu,
Bəlkə yarım oyana! (1,11)

Bu bayatının başqa variantında ikinci misrası belə deyilir: “ Qızıl gülə boyana”. (6,19) Təbrizi, ayrılığı, həsrəti, hicranı əks etdirən bayatıların da bir neçə variantı var:

Ağ dəvə düzdə qaldı,
Yükü Təbrizdə qaldı.
Oğlanı dərd apardı,
Dərmanı qızda qaldı.(4,29)

İkinci varian isə bir az dəqiqdir:

Ağ dəvə düzdə qaldı,
Yükü Təbrizdə qaldı.
Ayrı saldılar bizi,
Yarım o üzdə qaldı...

Və ya:

Təbriz üstü daşıldı,
Torpağı zər qaşıldı...
Dindirməyin Təbrizi,
Gözləri qan yaşlıdır... (4,170)

“ Yurdumuzun konkret bir mahalı, obası, şəhəri, kəndi ilə ünvanlanmış bayatıların məzmununda ənənəvi aşiqanəlik ovqatı geniş yer tutsa da, doğma yurduyla və, ümumən vətənlə bağlılıq hissi hər şeyi ehtiva edir. Sevinc də, kədər də vətənin hər hansı bir guşəsində sevin, sevilən qəhrəmanlara talehin qisməti kimi nəşib olur”. (7,44) Ayrılıqdan bağlı indi də tez-tez xalq içində səslənən bir bayatı var:

Arazı ayırdılar,
Qum ilə doyurdular.
Biz ki ayrılmaz idik...
Zor ilə ayırdılar...

Bu növ bayatılarda ayrılıq, həsrət məhəbbət motivi kimi səslənsə də, əslində bu sətirin altında bir xalqın zor ilə parçalanması, ayrı salınması harayı gizlədib. Bu fikir başqa bir bayatıda daha aydın ifadə olunub:

Ayrıldım ölkə səndən,
Qorxuram yol kəsəndən.
Dağlar quzeyli könlüm,
Heç getməz kölgə səndən! (2)

Ağır durumda, çətin vəziyyətdə olan Vətəndən ayrılmağa, iş üçün, bir parça çörək üçün başqa ölkələrə üz tutmağa, getməyə məcbur olan insanların dilindən deyilib bu bayatı.

Demək, “... rəmləşən, obrazlaşan, vətən anlayışını bütövlükdə ifadə edən yurd, oba, mahal, kənd, şəhər, dağ, çay, göl, bulaq adları – toponimlər... Azərbaycan bayatılarının xalqı mahiyyətini, coğrafi-milli müəyyənliliyini şərtləndirən amillərdən biridir”. (7,46) Bu adlardan bilinir ki, bayatılar ilk öncə harda yaranıb, sonra bütün ölkəyə necə yayılıb və necə səsləndirilib. Hər bir bayatının bir neçə variantda olması da bunun bariz göstəricisidir. Mirzə İbrahimov yer adlarını özündə ehtiva edən Cənub bayatıları haqqında danışarkən qeyd eləyir ki: “ ... zəngin ədəbiyyatımız öz-

özlüyündə böyük bir tarixi mənbədir. İstər cəhaləti və avamlığı üzündən, istərsə də bilərəkdən tarixi həqiqətlərə göz yumub Azərbaycan xalqının bu torpaqda qədimlərdən yurd saldığını dananların, yəni xalqımızın tarixinin, dilinin, mədəniyyətinin, ədəbiyyatının qədimliyini inkar etməyə çalışanların qərəzliyini, bədxahlığını göstərən rədd olunmaz dəlildir”. (1,5)

Cənubi Azərbaycan Ədəbiyyatının tədqiqatçısı, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Pərvanə Məmmədli “İranda folklor irsimizi yaşadanlar” adlı məqaləsində Cənublu ziyalı Əli Kəmalinin xalq içindən folklor nümunələrini necə toplamasından bəhs edərək yazır ki: “ Əli Kəmal Həmədanın Savə bölgəsindəki 700-dən çox kəndin dilinin Azərbaycan türk dili olduğunu topladığı qaynaqlarda üzə çıxardı. O, həmçinin orta İran türkləri kimi qəbul edəcəyimiz bu bölgə dili və mədəniyyəti ilə “Gilqamış” dastanı arasında olan sıx bağlılığı göstərirdi. O sıradan bu el-obada yaşayan bir milyondan çox Qaşqay türklərinin mədəniyyəyini tanıtdı”. (9,193) Daha sonra müllif göstərir ki, Əli Kəmal 25-ə yaxın el aşığından 30 dastan toplamışdı. Onlardan bir neçəsi “Varlıq” jurnalında dərc olunsada, qalan yazılar öz çapını gözləyir. Çünki Əli Kəmalinin vəfatı bu işləri yarımçıq qoymuşdur. “O, bu el ədəbiyyatını 35 illik gərgin əməyi ilə ağızlardan kəlmə-kəlmə, əlyazmalarından, əski təzkirələrdən sətir-sətir yığmış, bunun nəticəsində həcmi təxminən 100 cildə yaxın olan bir bədii sərvəti ərsəyə gətirmişdir. Kəmalinin gördüyü bu nəhəng işi yalnız Salman Mümtaz və Firudin bəy Köçərlinin gördükləri iş ilə müqayisə etmək olar”. (9, 196)

Beləcə, vətənin birliyini, bütövlüyünü tərənnüm etmək baxımından bayatılarımızın da özünəməxsus rolu danılmazdır. Hələ də xalq içində yaşayan, istər Şimalda, istərsə də Cənubda yazıya alınmayan və yeni-yeni yaranan minlərlə bayatımız var. Yəqin ki, bununla bağlı yeni tədqiqatçılarımız, yeni gələn nəsillər bu sahəyə də diqqət ayıracaq, onların toplanıb nəşr olunmasında fəallıq göstərəcəklər.

Ədəbiyyat

1. “Arazam Kürə bəndəm”. Bakı: “Yazıçı”, 1986, 198 s.
2. Şair Tapdıq Nəsimi. Şəxsi arxivindən
3. Cənubi Azərbaycan antalogiyası. II cild. Bakı: “Elm”, 1983, 580 s.
4. Bayatılar. Bakı: “Yazıçı”, 1985, 199 s.
5. Bayatılar və mahnılar. Bakı: “Səda”, 2005, 100s.
6. Bayatılar. Bakı: “Azərnəşr”, 1956
7. Hüseyn Kürdoğlu. Bayatılar. Cənubi Azərbaycan Ədəbiyyatı tarixi. XIX-XX əsrlər
8. Pərvanə Məmmədli. Cənubi Azərbaycan: ədəbi şəxsiyyətlər, portretlər. I hissə. Bakı “Sabah” 2015, 200 s.

Айсель Магеррамова

**СЕРИЯ БАЯТЫ И РОЖДЕНИЕ СВОЕОБРАЗНЫХ МЕТАФОР
ПРИ ВОСХВАЛЕНИИ ИДЕИ ЦЕЛОСТНОСТИ РОДИНЫ В ЭТИХ
ЧЕТВЕВЕРСТИШЯХ
РЕЗЮМЕ**

В статье повествуется о баяты-жанре устного народного творчества. Баяты-один из самых распространенных жанров фольклора. Несмотря на простоту структуры строения, баяты обладают способностью выражать самые возвышенные, глубокие мысли и чувства. Круг тем баяты широк. В этом лирическом стихотворении, состоящим из четырех строк, превалирует завершенная мысль, идея. Баяты выражали скорбь народа, протест против социальной структуры, притеснение, ненависть к иностранным захватчикам, стремление к свободе и счастью и баяты о любви, разлуке и дружбе.

Особенность баяты заключается в том, что они рифмуются с джинасами. Такого типа баяты создаются мастерами ашугами, потому что выражать и рифмовать различные мысли в каждой строке – это не легкая творческая работа. Нужно иметь жизненный опыт, словарный запас, глубокое мышление, мировоззрение, знать название местностей.

С точки зрения восхваления единства, целостности Родины роль баяты своеобразна. Эти баяты поэтические выражения боли народа, разделенного на две части, тяжелой судьбы, родства. Большинство Южных баяты начинаются с названия известных местностей. В таких городах Южного Азербайджана как Тебриз, Ардебил, Мияна есть тысячи баяты о Карабахе, горе Савалан, о равнинах, о реке Араз. Только не большая и их часть была собрана и опубликована, взята как объект исследования и изучения.

Но всё ещё есть тысячи баяты вновь и вновь рождающиеся и ненаписанные, живущие среди народа, будь то на севере или юге. Часть из них была собрана и опубликована, была взята как объект исследования и изучена. Айсель Магеррамова, коснувшись этих исследовательских работ, сумела выразить свои оригинальные мысли, приводя цитаты из них.

Ключевые слова: Южный Азербайджан, Тебриз, Араз, Баяты, народное творчество, разлука

Aisel Maharramova

**THE CHAIN OF BAYATIS AND THE NETWORK OF PECULIAR
METAPHORS CREATED WITH THE PRAISE OF THE INDIVISIBLE
HOMELAND IDEA IN THOSE QUARTETS**

Summary

The article is about bayatis, a type of Azerbaijani poem created by common people, which is also a branch of folk art in. Bayati is one of the most widespread genres of folk-lore. In spite of very simple structure, bayatis possess the capacity to express even the most abstract, deep thoughts and feelings. They have a wide range of subjects as well.. This type of lyrical poem in four lines possesses a completed thought, an idea on any subject. Bayatis reflected the grief of the people, their protest against the social system and tyranny, hatred to foreign oppressors, desires for freedom and happiness, at the same time love, condolence and friendship.

The peculiarity of bayatis is in rhyming in word-play. This kind of bayatis is created by master ashugs (Caucasian folk poet and singer). To rhyme the same type of words expressing different ideas is not an easy creative work and demands life experience, vocabulary, deep mentality and way of thinking, knowledge on the names of countries and places and etc.

The unique role of our bayats in the glorifying the unity and integrity of the motherland is undeniable. They are a poetic expression of the grief of separation, painful destiny and languor of the nation divided into two parts. Most of Southern bayatis begin with the names of famous places. There are thousands of bayats on the cities of South Azerbaijan, such as Tabriz, Ardabil, Miyana, mountains such as Garadagh, Savalan, as well as plains and the Aras River.

There are thousands of newly created and unwritten bayatis living among the people in the North and South Azerbaijan. Only a few part of them has been collected, published, and has been taken as an object of investigation and analyzed. Aysel Maharramova was also able to express her original views by touching on these research works and quoting statistics from them as well.

Keywords: South Azerbaijan, Tabriz, Araz, Bayatı, folk art

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.04.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.06.2020

Rəyçi: akademik Rafael Hüseynov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SƏİDƏ KAZIMOVA
Lənkəran Dövlər Universiteti
General Həzi Aslanov xiyabanı – 50
Kazimovaseide04@gmail.com

**QƏZƏLIN ÖZÜNƏMƏXSUS FORMA VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN,
MÖVZU DAİRƏSİNİN ÖYRƏDİLMƏSİ**

Xülasə

Bilirik ki, Azərbaycan klassik ədəbiyyatında qəzəl janrına müraciət edən və bu janr üzrə möhtəşəm ədəbi nümunələr yaratmış sənətkarlarımızın sayı çoxdur. Bunlara nümunə olaraq Ə. Xaqani, N. Gəncəvi, İ. Nəsimi, M. Füzuli, S.Ə.Şirvani və b. göstərmək olar. Daha sonrakı dövrlərdə isə S.Rüstəm, S.Vurğun, Ə.Vahid və b. sənətkarlarımız da qəzəl janrının gözəl nümunələrini yaratmışlar. Məlumdur ki, klassik ədəbiyyatın ən gözəl janrlarından olan qəzəl janrı ərəb ədəbiyyatında formalaşmışdır. Belə ki, bu janr ərəb dilinin daxili qanunauyğunluqlarına uyğun olaraq əruz vəznində yazılır. Bu vəznə misradakı hecaların miqdarı deyil, beytdəki sözlərdə işlənmiş sait və samit səslərin uzun və qısa formada tələffüz olunması əsas götürülür. Qəzəl janrı da məhz bu qaydaya uyğun olaraq qələmə alınır.

Şərq xalqları ədəbiyyatında XII əsrdən başlayaraq farsdilli qəzəlin formalaşması yaranmağa başlamışdır. Farsdilli qəzəlin ən gözəl nümunələrini yaradan şairlərimiz sırasında Q. Təbrizi, Ə. Xaqani, N. Gəncəvi kimi şairləri göstərmək olar. Orta ümumtəhsil məktəblərinin ədəbiyyat dərsləklərində də qəzəl janrına geniş yer verilmişdir. Bu janrda olan əsərlərin tədrisi nəticəsində şagirdlərdə klassik şeirin ən gözəl nümunəsindən olan qəzəl janrını öyrənmə istəyi formalaşır. Ümumiyyətlə qəzəl janrının tədrisinə orta məktəblərdə yer verilməsi olduqca vacib bir məsələdir. Çünki bu janrın tarixi qədimdir və araşdırdıqca bir çox bilikləri öyrənmək olur. Və bunun nəticəsində qəzəl janrına daha da yaxından bələd olmaq mümkündür. Ədəbiyyatın orta dövrlərdə inkişafına diqqət yetirdikdə görürük ki, qəzəllər demək olar ki, sevgi və məhəbbət mövzularında yazılmışdır. Məhz buna görə də xalq arasında, el içində böyük məhəbbətlə sevilmişdir. Daha sonralar isə qəzəl janrına yeni mövzular gətirilmişdir mövzu dairəsi genişlənmişdir. Belə ki, ictimai – siyasi, dini məzmunlu qəzəllər də qələmə alınmışdır. Ümumiyyətlə, qeyd etmək doğrudur ki, qəzəl janrının tədris edilməsi və öyrənilməsi məsələsi olduqca aktual və vacib məsələlərdən biridir. Belə ki, qəzəlin xarakterik xüsusiyyətlərinin orta məktəblərdə şagirdlərə mənimsədilməsi demək, Azərbaycan klassik ədəbiyyatının ən gözəl, mükəmməl nümunələri ilə tanış olmaq və bu janrı dərinlən bilmək deməkdir.

Açar sözlər: qəzəl, klassik, ədəbiyyat, əruz, məhəbbət, janr, mövzu

Ana dilində ilk qəzəl janrına müraciət etmiş şairimiz isə XIII əsrin sonu XIV əsrin sonlarında yaşamış İ. Həsənoğlu olmuşdur. Bu dövrdən başlayaraq isə Q.Bürhanəddin, Nəsimi, Həbib, Süruri, Ş. İ. Xətai və qəzəlin ustadlarından olan dahi sənətkar M.Füzuli də bu janrda mükəmməl sənət nümunələri ərsəyə gətirmişlər. İ. Həsənoğlunun azərbaycan dilində yazdığı aşağıdakı qəzəli olduqca diqqətəlayiqdir:

Rəhmsiz xəlq olunubdur o nigarım, nə edim?
Aparıb fikri bütün səbrü qərarım, nə edim?
El mənə tənə edir söylə tükənməzmi yasın?
Axı, mən bağı yanıq aşiqi-zarəm, nə edim?
Ay qabaqlım görüşə gəlmədi tənha gözərək,
Saymayım nəcmi-münəvvər şəbü tarım, nə edim?

Burada qəzəl lirik qəhrəmanın dilindən səslənir. Qəzəl əvvəldən axıra qədər bədii suallar əsasında qurulmuşdur. Bu da əsərin təsir gücünü artırmış, qəzələ xüsusi estetik gözəllik qatmışdır. Əsərdə sevən aşıqın qəlbinin ən dirinliyindən gələn ağrı və izzətlər hiss olunmaqdadır. “Dərdin ağırlığından və gözəlin biganəliyindən başını itirmiş aşıq nə edəcəyini bilmir. Üstəlik onun sevgi yolundakı ahü-zarı, fəryadı xalqın töhmət və tənəsinə səbəb olmuşdur. Halbuki bağı yanıq aşıqın vəziyyəti onsuz da çarəsiz və çıxılmazdır. Çünki onun sevdiyi ay üzlü nigar nə görüş fikrində, nə də vüsal xəyalındadır. Hicran əzabına düşər olmuş tənha aşıqın məşğuliyyəti isə zülmət gecədə ulduzları saymaqdır.” (1, 15)

VIII sinif Ədəbiyyat dərslərində M. Füzulinin “Söz” qəzəli tədris olunmaqdadır. “Burada şair sözün ölməzliyini, yaxşı əsərin dünya durduqca yaşayacağını və sənətkarını yaşadacağını aydın deyir. Qiymətli söz sahibinin qədrini artırdığı kimi, uzun və mənasız söz, sahibini hörmətdən salar.” (2, 28)

Bu mövzunun tədrisi zamanı ilk növbədə əsərin məzmununa uyğun motivasiya mərhələsi həyata keçirilməlidir. Bu mərhələdə şagirdlər arasında sözün qüdrəti, dəyəri barəsində kiçik müsahibə aparmaq olar. Və ya söz haqqında müdrik fikirlərdən, atalar sözlərindən istifadə etmək mümkündür. Bu zaman şagirdlərdə tədris olunacaq mövzuya dair ilkin fikir formalaşacaqdır:

Sözünü bir söyləyənin
Sözünü edər sağ bir söz.
Pir nəfəsin dinləyənin
Yüzünü edər ağ bir söz. (Ş.İ.Xətai)

X sinif ədəbiyyat dərslərində M. Füzulinin “Məni candan usandırdı...” misrası ilə başlayan qəzəli tədris olunmaqdadır. Bu əsər məhəbbət qəzəlləri sırasında olduqca xüsusi yer tutur. Biz bu əsərin tədrisi nəticəsində qəzəl janrının da xarakterik xüsusiyyətləri ilə tanış oluruq. Məlumdur ki, qəzəllərin quruluş xüsusiyyətlərində qafiyə

sisteminin də böyük rolu vardır. Çünki, qafiyənin mükəmməlliyi qəzələ xüsusi estetik gözəllik qatır. Ustad şairlərin qafiyəni mükəmməl formada yaratması da məhz bu əsərlərin oxucular tərəfindən sevilməsinə səbəb olur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qafiyələrin içərisində daxili qafiyənin xüsusi önəmi vardır.

“Klassik Şərq ədəbiyyatında daxili qafiyələr o qədər dəbdə deyildi. Bizim aşuqların qoşa yarpaq dediyi bu üsulun ən yaxşı nümunəsini yenə də böyük Füzuli şeirində görürük. Bu aşağıdakı qəzəlin qafiyə quruluşuna diqqət edək:

Məni candan usandırdı, cəfadan yar usanmazmı?
Fələklər yandı ahimdən, muradım şəmi yanmazmı?
Qamu bimarinə canan dəvayi-dərd edər ehsan,
Neçün qılmaz mana dərman, məni bimar sanmazmı?

Məhəbbət mövzusunda yazılmış bu əsəri şagirdlərə mənimsətmək üçün təlim prosesində müəllimin şərh metodundan istifadə etməm olar. Belə ki, müəllim əsərin məzmununa izah verərək şairin önə çıxarmaq istədiyi fikirləri, hiss və duyğuları şagirdlərin nəzərinə çatdırıb bilər. Füzulinin bu şeirində sevgilisini dərin bir məhəbbətlə sevən şəxsin daxili iztirabları, onun eşq yolunda çəkdiyi zülmələr, məşuqunun həsrətilə necə yanıb tutuşması, gecə - gündüz sevgilisinin yolunda acı – acı göz yaşları tökməsi, məruz qaldığı qəlb ağrıları səbəbindən xalq içində rüsvay olması kimi hallar olduqca ustalıqla əks olunmuşdur. “Bu eşqi ifadə üçün şairin istifadə etdiyi surətlər, bədii vasitələr tamam real, maddi həyat hadisələridir. Təbiət, tarix, insan, qəlb, insanın mənəvi həyatı, şairin lirikasını ifadə üçün əsas vasitə və mənbədir.” (2, 8)

M. Füzulinin yaradıcılığında təbiətə həsr olunmuş və təbiət lövhələrinin çox böyük ustalıqla ifadə olunduğu şeirlər mövcuddur. “Füzulinin lirik əsərlərindən görürük ki, o, təbiətin gözəlliklərini ən yaxşı, ətraflı duyub əhatə edən, incə həssas bir müşahidəyə malik idi. Gülün, bülbülün, nərgizin, lələnin gözəlliyini, insana verdiyi mənəvi zövqü Füzuli çox gözəl duyub göstərir. Böyük məhəbbət, sənət aləmi, vəfa, sədaqət, etibar, iqrar, yüksək mənlilik, heysiyyət, nəşə, yaşamaq eşqi Füzuli şeirinin oxucuya aşılacağı məzmunudur. Biz bu böyük şairin qəzəllərində, yalnız insanı, yalnız onun mənəvi aləmini, yalnız cəmiyyəti, ictimai mətləbləri deyil, eyni zamanda, obyektiv aləmi, zəngin və rəngin təbiəti də görürük.” (2, 112). Onun bu tipli şeirlərində sevgi motivləri məhəbbət mənzərələri ilə eyni sərlövhədə təsvir olunur. Bu qəbildən olan şeirlərə biz “Sübh” şeirini göstərə bilərik. Burada o sübhü, sanki bir aşiq kimi göstərir, onun bütün xarakterik xüsusiyyətlərini aşiq ilə müqayisə edir. Bu qəzəlin hər beytində müəyyən surətlər vasitəsilə sübhün xüsusiyyətləri sadalanır:

Hanki mahın bilməzəm, mehrilə olmuş zar sübh,
Hər gün eylər xalqa bir daği-nəhan izhar sübh.

Təbiət gözəlliklərinin tərənnümünə İ. Nəsimi yaradıcılığında da rast gəlmək mümkündür. Bu tipli qəzəllərin tədrisi zamanı qəzəldəki ifadələri şagirdlərə mənimsətməkdən ötrü təbiət mənzərəsini əks etdirən şəkil və ya videoroliklərdən istifadə etmək məqsəduyğundur. Aşağıdakı qəzəldə də təbiət olduqca poetik bir dillə tərənnüm edilmişdir.

Bənövşə zülfünü salmış gül üzrə ənbərin sayə,
Könül heyranü zar oldu bu reyhani-səmənsayə.
Lətafətdən edər əksi ləbin lə'li-bədəxşanə,
Zərafətdən urar tə'nə dişin lö'löi-lalayə.

Ədəbiyyat

1. Y. Babayev. XIII – XIV əsrlər ana dilli lirik şeirimizin inkişaf yolu. Bakı, “Elm və təhsil” 2009, səh 265.
2. Mir Cəlal: Füzuli sənətkarlığı. Bakı, Çarşıoğlu, 2018, səh 348.
3. Vüqar Əhməd. Ədəbiyyatşünaslıq. “Müəllim” nəşriyyatı, Bakı, 2007, səh 167
4. Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr. Üç cildə, I cild. VII-XII əsrlər Azərbaycan şeiri. “Şərq Qərb”, Bakı 2005, səh 423
5. İnternet resursları. <https://az.wikipedia.org/wiki/Kateqoriya:Q%C9%99z%C9%99l>

SAİDƏ KAZIMOVA

Teaching the peculiar form and features of the ghazal, the scope of the subject Summary

We know that there are many artists in the Azerbaijani classical literature who apply to the ghazal genre and create great literary works in this genre. As an example, A. Khagani, N. Ganjavi, I. Nasimi, M. Fuzuli, SA Shirvani and others. can be shown. In the following periods S.Rustam, S.Vurgun, A.Vahid and others. Our artists have also created beautiful examples of the ghazal genre. It is known that the ghazal genre, one of the most beautiful genres of classical literature, was formed in Arabic literature. Thus, this genre is written in eruz scale in accordance with the internal regularities of the Arabic language. This weight is not based on the number of syllables in the verse, but on the long and short pronunciation of the vowels and consonants used in the words in the verse. The ghazal genre is written according to this rule. The formation of Persian-language ghazals began in the literature of the peoples of the East from the XII century. Among our poets who created the most beautiful examples of Persian ghazal, G. Tabrizi, A. Poets such as Khagani and N. Ganjavi can be mentioned. The ghazal genre is also widely covered in the literature textbooks of secondary schools. As a result of teaching works in this genre, students develop a desire to learn the ghazal genre, one of the most beautiful examples of classical poetry.

In general, the teaching of the ghazal genre in secondary schools is a very important issue. Because the history of this genre is ancient, and as you study, you can learn a lot of knowledge. And as a result, it is possible to become more familiar with the ghazal genre. If we pay attention to the development of literature in the Middle Ages, we see that ghazals were written almost on the themes of love and affection. That is why it was loved with great love among the people. Later, new topics were brought to the ghazal genre and the range of topics was expanded. Thus, ghazals with socio-political and religious content were also written. In general, it is true that the issue of teaching and studying the ghazal genre is one of the most pressing and important issues. Thus, the assimilation of the characteristic features of ghazal to students in schools means to get acquainted with the most beautiful, perfect examples of Azerbaijani classical literature and to know this genre deeply.

Саида Казымова

**Преподавание своеобразной формы и особенностей газели,
предметной области
Резюме**

Мы знаем, что в азербайджанской классической литературе есть много художников, которые относятся к жанру газели и создают великие литературные произведения в этом жанре. В качестве примера могут быть показаны А. Хагани, Н. Гянджеви, И. Насими, М. Физули, С. А. Ширвани и другие. В последующие периоды С.Рустам, С.Вургун, А.Вахид и другие. Наши художники также создали прекрасные образцы жанра газели. Известно, что жанр газели, один из самых красивых жанров классической литературы, сформировался в арабской литературе. Таким образом, этот жанр написан в стихосложении аруз в соответствии с внутренними закономерностями арабского языка. Этот вид стихосложения основан не на количестве слогов в стихе, а на длинном и коротком произношении гласных и согласных в словах в стихе. Газельный жанр написан согласно этому правилу. Формирование персидскоязычных газелей началось в литературе народов Востока в 12 веке. Среди наших поэтов, создавших прекраснейшие образцы персидской газели, есть такие как Г. Тебризи, А. Хагани и Н. Гянджеви. Газельный жанр также широко освещен в литературных учебниках средних школ. В результате преподавания произведений в этом жанре у учеников появляется желание изучать жанр газели, один из самых красивых примеров классической поэзии. В целом, преподавание жанра газели в средних школах является очень важной проблемой. Потому что история этого жанра древняя, и, тем больше вы её изучаете, тем шире будут ваши знания. И, как следствие, можно ближе познакомиться с жанром газели. Если мы обратим внимание на развитие

литературы в средние века, мы увидим, что газели были написаны почти на темы любви и привязанности. Вот почему его любили с большой любовью среди людей. Позже, новые темы были перенесены в жанр газели, и диапазон тем был расширен. Таким образом, газели с общественно-политическим и религиозным содержанием также были написаны. В целом верно то, что вопрос преподавания и изучения жанра газели является одним из наиболее актуальных и важных вопросов. Таким образом, усвоение характерных черт газели учениками средних школ означает знакомство с наиболее красивыми, совершенными образцами азербайджанской классической литературы и обладанием глубокими знаниями об этом жанре.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.03.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 22.06.2020

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Mirhüseyn Abbas tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

LƏTİF DƏMİROV
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Letif.demir@gmail.com/0517297079
Elmi rəhbər: p.ü.f.d., dos Həsənli Bilal

**ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRTİNDƏ HÜSEYN CAVIDİN
"ANA" DRAMININ TƏHLİLİ ÜSULU.**

Xülasə

Mövzusu Dağıstanın həyatından götürülmüş «Ana» dramında xeyirlə şəər, qəddarlıqla mərhəmət, insanpərvərlik üz-üzə qoyulmuşdur. Orxan, Murad şəər qüvvələri təmsil edirlər. Onlar mənfi ehtirasların Qurbanına çevrilmişlər və fürsət düşən kimi, başqalarına qarşı pislik, xainlik etməkdən çəkinmirlər. Dramaturq əsərdə bu şəər qüvvələrə qarşı duran insanpərvər Səlima ana, ismət, Səlim, Qanpolad kimi müsbət obrazlar yaratmışdır. Dramın mənfi surətləri mənən nə qədər cılız, xudbin, qəddar və eyni zamanda nə qədər qorxaqdırlarsa, müsbət qəhrəmanlar bir o qədər həyatda doğru yol tutan, mərd və alicənab insanlardırlar.

Dramaturqun humanist ideyalarının carçısı olan əsərin baş qəhrəmanı Səlima ananın qəlbi sanki mərhəmətdən, insanpərvərlikdən yoğrulmuşdur. O, hətta oğlunun qatilini belə bağışlaya bilən son dərəcə geniş ürəyə malikdir. Ananın yeganə oğlunun qatili Murada yaşamaq şansı verməsi adi hadisə deyildir. Ədib bununla yer üzündə qan izini ağilla, həyata və insanlara dərin məhəbbətlə kəsməyin mümkün olduğu barədə baxışlarını ifadə etmişdir. Əsərin süjet xətti son dərəcə dramatik hadisələr üzərində qurulmuşdur. Başlanğıcda oxucu oğlunu gözləyən Səlima ananın həyəcanının, keçirdiyi narahatlığın şahidi olur. Ana tələş içindədir, hər gecə qanlı yuxular görür, hiss edir ki, nə isə acı bir xəbər olacaq. Həssas ana qəlbinin çırpıntıları yaxınlaşan faciədən xəbər verir. Bundan sonra hadisələr yüksələn xətlə inkişaf edir və daha dərin kəskin xarakter alır. Oğul gözləyən ana onu qan içində, həyatının son anlarını yaşayan bir vəziyyətdə qarşılayır. Yeganə oğlunun gözlərini həyata əbədi yumması ananın qəlbində fırtına qoparır, onun daxilində qatilə qarşı qəzəb, nifrət hissləri coşub daşır. O, intiqam almaq barədə düşünür. Lakin tezliklə hadisələr başqa səmtə yönəlir. Qatilin «təhlükəsizliyinə zəmanət verdiyi qəfil qonağı» olduğunu biləndə ananın qəlbindəki qisas hissi səngiyir, o «məhv olsa aləm, dirilməz Qanpolad» deyib qatil Murada yaşamaq şansı verir.

Əsərin mənfi qəhrəmanı Orxan faciələrə, bədbəxtliklərə rəvac verir. O, şəxsi məqsədinə çatmaq üçün, hətta başqasının həyatına son qoymaqdan belə çəkinmir. Lakin cəzasız da qalmır. Ədib onun acı aqibətini təsvir etməklə həyatda bütün yaxşılıqlar kimi, heç bir pisiyin də cavabsız qalmadığını göstərmək istəmişdir.

Beləliklə, hadisələr inkişaf etdikcə böyük dramaturq H.Cavidin "Ana" dramında oxucuya çatdırmaq istədiyi əsas niyyət aydınlaşır. Ədib dramatik, eyni zamanda həyatı və inandırıcı səhnələri təsvir etməklə, xüsusən də ananın mərhəmətini, xarakterindəki alicənablığı qabartmaqla yer üzündə qan izini kəsməyin zəruriliyini və bunun mümkün olması ideyasını aşılayır.

Açar sözlər: ədəbiyyat, tədris, dramatik, təhlil.

Dərsin gedişatı **motivasiya mərhələsi** ilə başlayır. Motivasiya əsasən subyektin beynini işlətmək, onu düşünməyə məcbur etmək məqsədliidir. Biz bunun üçün hansı üsullardan istifadə edə bilərik. Əqli hücum və ya beyin həmləsi adlanan iş üsulundan istifadə edə bilərik. Bu zaman material olaraq nədən istifadə edəcəyik? Bu zaman "Cavid həyatı" adlanan filmdən drama aid səhnəni videoçarx şəklində nümayiş etdirə bilərik. Bundan əlavə, "Ana" haqqında hər hansı mahnını ifa edən müğənnininifasını şagirdlər 1-2 dəqiqəlik dinlədə bilərik. Dram əsərinə ayrılmış üçüncü saat olduğundan burada motivasiya üçün nəzərdə tutulmuş iş üsulları effektiv olmayacaqdır. Çünki iki dərsdir şagirdə məlumdur ki, "Ana" dramının təhlili üzərində iş gedir. Buna görə də bu saatda ən yaxşı vasitə məlum olan dramın təhlil edilə bilməsi üçün beyni qıcıqlandıran vasitələrə yönəltməkdir. Şagird burada düşünməyə və "ana" obrazının əsl mahiyyətini anlamağa yönələcəkdir.

Tədqiqat sualı. Hüseyn Cavid dramda Səlmə ana obrazı ilə insanlığa, humanizmə, bəşəriyyətin qan tökməklə nail olduğu madiyyatdan əl çəkməsinə çağırış ediyi fikri doğrudurmu? .

Tədqiqat mərhələsi. Bu mərhələ zamanı BİBÖ, Karusel, Yaşıl ağac üsulundan istifadə etmək dramın təhlili üçün maraqlı və əlverişlidir. Bütün bunlarla yanaşı, dərslərdə təhlilə hazırlaşın, araşdırma aparın, fikirləşin, müakirə edin, cavab verin kimi başlıqlara diqqət edib, onlarla işləmək də məqsədəuyğundur. Karusel üsulu ilə şagirdlər iki mərhələdə iştirak edə bilərlər. Birinci mərhələdə dörd qrupa bölünmüş şagirdlər tədqiqat sualını öz iş vərəqlərinə qeyd edirlər. Qeyd etdikdən sonra isə iş vərəqini digər qruplara saat əqrəbi istiqamətində yönəldirlər. Hər qrup qonşu qrupdan gələn tədqiqat sualına əlavə olaraq öz sualını əlavə edir. Beləliklə, dörd iş vərəqində beş sual olmaqla tədqiqata hazır vəziyyətə gətirilirlər. Karusel bu dəfə həmin sualları cavablandırmaq üçün dövr edir, suallar cavablandırılır.

Məlumat mübadiləsi. Bu mərhələdə şagird məlumat mübadiləsini müxtəlif şəkildə aparır. Obrazları səciyyələndirən cədvəllər işlənir. Ayrıca vərəqlər şəklində tədqim edilmiş səciyyələndirmə tapşırıqları yerinə yetirilir. Müəllim dramın təhlili zamanı bədii təsvir və ifadə vasitələrindən necə istifadə edilidiyinə diqqət edir. Sitatların yerində deyilməsinə, yeni sözlərin hansı dərəcədə mənimsənilməsinə nəzarət edir. Lazım gələndə bu istiqamətdə bələdçi rolunu oynayır.

Dramın müzakirəsi zamanı müxtəlif-iki qütbü yanaşma yarana bilər. Bunlardan biri ananın humanizmini alqışlayır. Oğlunun qatilini verdiyi sözə görə, insanlıq na-

minə cəzasını özü çəkib xilas etməsinə rəğbətlə qarşılaya bilər. Digər qrup şagirdlər isə bununla razılaşırmır. Ananın bu hərəkətinin düzgün olmadığını qiymətləndirirlər. Onların fikrincə, ana öz oğlunun qatilini onu təslim etməklə cəzasını verə bilərdi. Bu zaman iş üsullarının debat, diskussiya, çarpaz müzakirə kimi növlərindən bəhrələnmə bilərik. Bunun üçün qarşılıqlı şəkildə əyləşən iki şagirdlər qrupu təşkil edirik.

Nəticənin çıxarılması. Dərsin bu mərhələsində şagirdlər fikirlərini müəllimin nəzarəti ilə yekunlaşdırır, nəticə çıxarırlar. Onlar belə qənaətlərə gəlirlər ki, Orxan obrazı ilə şəri, qəddarlığı pisləyən dramaturq Səlmə ana obrazı ilə həyatda xeyirin, yaxşılığın, əqidənin qalib gələcəyinə inanır, bunu təbliğ edir. Dramın tədqiqat sualı ilə bağlı fikirlər nəticədəki fikirlərlə müqayisə edilir, səhvə yol verilməməsinə nəzarət edilir.

Qiymətləndirmə. Burada 5 meyar əsas götürülür. 1. Şagirdin obrazları seçməyə qabiliyyəti. 2. Dram haqqındakı fikirlərə şərh bilidir, münasibətini öz nitqindəki sözlərlə ifadə edir. 3. Dramın təhlili zamanı bədii təsvir və ifadə vasitələrindən hansı dərəcədə istifadə edə bilir, sitatları gətirə bilirmi? 4. Dramı əvvəl keçdiyi əsərlərlə müqayisə edir, janrın özünəməxsus xüsusiyyətlərini digər janrların xüsusiyyətləri ilə müqayisə edir. Obrazların xarakterik xüsusiyyətini bir-biri ilə müqayisə edir. 5. Dram əsərinin təhlili zamanı standartın tələbinə uyğun nümayişetdirmə bacarığı necədir? Dramatik janrına tələbinə əsasən dialoji nitqi nümayiş etdirə bilirmi?

Motivasiya. Problemin qoyuluşu. Dərsin mərhələləri zamanı ilk olaraq motivasiyanı işləmək qarşıya çıxır. Motivasiya dərsin gedişinə birbaşa təsir etdiyindən düzgün seçilməsi lazımdır. Bunun üçün biz ilk növbədə nəzərə almalıyıq ki, mövzu üçün ayrılmış dördüncü saatdayıq. Dramın demək olar ki, böyük hissəsini təhlil etmişik. Biz bu mərhələ üçün ən yaxşı iş üsulu “Bir dəqiqə”dir. Biz burada dramın ideyasını, qoyulan problemi, obrazların xarakterində özünü göstərən anlayışları müəyyən etməliyik. Bunu əvvəlcədən iş vərəqlərində yazmalıyıq. Dərs zamanı püşkatma nəticəsində müəyyən edilmiş iki şagird bir dəqiqə ərzində onlara ünvanlanan həmin suallara cavab verməlidir. Həmin cavablar tədqiqat sualı, müzakirə və nəticə üçün əla vasitə olar bilər.

Tədqiqat sualı. “Ana” dramı hansı cəhətlərinə görə öz aktuallığını saxlaya bilər? Hansı bədii keyfiyyətləri vardır?

Tədqiqatın aparılması. Dərslikdə bu dərs saati üçün yaradıcı iş, tətbiq, müzakirə kimi başlıqlar verilib. Həmin başlıqlara uyğun tədqiqatı apara bilərik. Bu mərhələdə tədqiqat sualına uyğun olaraq hər qrup öz iş vərəqində müxtəlif sayda cavablar yazmış və hər cavabı nömrələyirlər. Dörd qrup hər biri öz iş vərəqini sinfin dörd bir tərəfindən flipçartda asır. İşin birinci-yaradıcılıq mərhələsi bitir. İkinci-Tətbiq mərhələsi başlayır. Bu zaman hər qrup qonşu qrupun işi qarşısında dayanaraq tədqiqat sualına yazılmış cavablara münasibət bildirirlər. Bu zaman razı qalanlar adını yazı və “V” işarəsini əlavə edir. Razı olmayanlar “X” işarəsini yazır. Tam şəkildə anlamayanlar isə “???” işarəsi qoymaqla tətbiq etməni yerin yetirmiş olurlar. Saat əqrəbi istiqamətində hərəkət edən qruplar öz flipçartlarının qarşısına çatanda dayanırlar. Bundan sonra müzakirə başlayır. Hər qrup narazı olduqlarının səbəbini bildirir. Aydın olmayan cavablara isə şərh verir, dialoji nitq nümayiş etdirir. Yekun olaraq dörd qrup

pun hər birnin cavabları içində müəllimin nəzarəti ilə ən uyğun olanları seçilir və lövhədəki iş vərəqinə eyd olunaraq dramın ideyasının, mövzusunun bu gün də aktual olmasının səbəbləri aydın olur.[3, s. 162]

Nəticə, ümumiləşdirmə. Bütün siniflə kollektiv şəkildə müzakirə, debat şəkildə aparılan bu mərhələdə hər kəs öz mövqeyini bildirir. Tarix fənni ilə integrasiya olan bu mərhələdə tarixdə baş vermiş müharibələr, insanların yaşadığı acı həqiqətlər sadalanır. Müharibələrin insanlar üçün hansı nəticələri olduğu müəyyən edilir. Şagirdlər anlaşırlar ki, insanlıq, mərhəmət, nəfs, qan tökmək, riyakarlıq bu bəşəriyyətin iki əks qütbünü əks etdirən mövzulardır. Bugün də dünyanı bürüyən terror, günahsız uşaq, övlad ölümləri bəşərin ağrısı, zülmüdür. Dramdakı ideya isə həmişə yaxşılıq, humanizmi təbliğ etməklə insanlara təsir etməyə çalışır.

Qiymətləndirmə- Bir neçə meyar əsasında dəyərləndirilir. Bunlar aydınlaşdırma, şərhətmə, istifadətmə, müqayisə aparmaq.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil sistemində Qiymətləndirmə Konsepsiyası. Kurikulum jurnalı. Bakı, "Elm", 2009, №2, 143 s.
2. Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil məktəbləri üçün ədəbiyyat fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu). Bakı, "Müəllim", 2013, 93s.
3. Aslanov Y. Ədəbiyyatın tədrisi: ənənə və müasirlik. Bakı, 2011, 158 s.
4. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı (Ali məktəb tələbələri üçün dərslik), II hissə. Bakı, "Elm" 2019, 661 s.
5. Həsənlı B., Hüseynoğlu S., Məmmədova S., Mustafayeva A. Ümumtəhsil məktəblərinin VIII sinfi üçün "Ədəbiyyat" dərsliyi. Bakı: "Bakı", 2017, s.207 s.

Латиф Дамиров

Гусейн, известный как один из выдающихся классиков литературы Резюме

В драме «Мать», тема которой была взята из жизни Дагестанского общества, противопоставляются добро и зло, жестокость и милосердие, а также человечество. Орхан и Мурад представляют силы зла. Они стали жертвами негативных страстей и, как только появляется любая возможность, не стесняются делать зло и предавать других. В пьесе драматург создал положительные образы, такие как гуманная Сельма-ана, Исмет, Селим, Ханполад, которые выступили против этих злых сил. Чем слабее, эгоистичнее, жестче и в то же время трусливее негативные персонажи драмы, тем смелее и благороднее положительные герои в жизни.

Главный герой пьесы, вестник гуманистических идей драматурга, сердце матери Сельмы-ана словно полон сочувствия и человечности. У нее очень щедрое сердце, которое может простить даже убийство собственного сына. Дать шанс на жизнь Мураду, убийце единственного сына матери было весьма необычным обстоятельством. Таким образом, автор выразил свои взгляды на возможность удалить следы крови на земле мудростью, жизнью и глубокой любовью к людям. Сюжетная линия работы основана на чрезвычайно драматических событиях. Читающий становится свидетелем Сельмы-ана, которая ждет своего сына, о волнении и тревоге матери. Мать в волнении, ей каждую ночь снятся кровавые сны, она чувствует, что случится что-то плохое. Пульсирующее сердце чувствительной матери даёт понять о надвигающейся трагедии. После этого, события развиваются в восходящем тренде и становятся еще более острыми. Мать, которая ждет сына встречает его в состоянии крови, наблюдая за последними минутами его жизни. Тот факт, что единственный сын закрывает глаза на жизнь навсегда, разбивает сердце матери, и в ней нарастает гнев и ненависть к убийце. Она думает о мести. Но вскоре все меняется в противоположном направлении. Когда она понимает, что убийца является «внезапным гостем, который гарантирует ее безопасность», чувство мести матери утихает, и она говорит: «Если мир разрушен, бессмертен Ханполад», при этом давая убийце Мураду шанс на жизнь. Отрицательный герой произведения, Орхан, способствует трагедиям и несчастьям. Он даже не стесняется разрушать чужие жизни, чтобы достичь своей личной цели. Но это не остается безнаказанным. Описывая свою горькую судьбу, писатель хотел показать, что, как и все хорошее в жизни, зло не остается безнаказанным. Таким образом, по мере развития событий выясняется главное намерение великого драматурга Х. Джавида в драме «Мать». Изобразив драматические, но жизненно важные и убедительные сцены, автор внушает мысль о том, что можно и возможно удалить след крови на земле, преувеличивая сострадание и щедрость матери.

Ключевые слова: литература, преподавание, драматичный, анализ.

LATIF DAMIROV

**Huseyn, know as one of the prominent classics of literature
Summary**

In the drama "Mother", the theme of which was taken from the life of Dagestan society, good and evil, cruelty and mercy, as well as humanity are contrasted. Orhan and Murad represent the forces of evil. They became victims of negative passions and, as soon as any opportunity arises, do not hesitate to do evil and betray others. In

the play, the playwright created positive images, such as the humane Selma-ana, Ismet, Selim, and Hanpolad, who opposed these evil forces. The weaker, more selfish, tougher and at the same time cowardly negative characters in the drama, the bolder and more noble positive characters in life. The main character of the play, the messenger of the humanistic ideas of the playwright, the heart of Selma-ana's is as if full of sympathy and humanity. She has a very generous heart that can even forgive the killing of her own son. It was a very unusual circumstance to give life a chance to Murad, the killer of his mother's only son. Thus, the author expressed his views on the ability to remove traces of blood on the earth with wisdom, life and deep love for people. The storyline of the work is based on extremely dramatic events. The reader becomes a witness to Selma-ana, who is waiting for her son, about the excitement and anxiety of her mother. Mother is in excitement, she has bloody dreams every night, she feels that something bad will happen. The pulsating heart of a sensitive mother makes it clear about the impending tragedy. After that, events develop in an uptrend and become even more acute. A mother who is waiting for her son meets him in a state of blood, watching the last minutes of his life. The fact that the only son closes his eyes to life forever breaks the heart of his mother, and anger and hatred for the killer grows in her. She thinks of revenge. But soon everything changes in the opposite direction. When she realizes that the killer is "a sudden guest who guarantees her safety", her mother's revenge subsides, and she says: "If the world is destroyed, Khanpolad is immortal", while giving the murderer Murad a chance for life. The negative character of the work, Orhan, contributes to tragedy and misfortune. He does not even hesitate to destroy other people's lives in order to achieve his personal goal. But this does not go unpunished. Describing his bitter fate, the writer wanted to show that, like all good things in life, evil does not go unpunished. Thus, as events unfold, the main intention of the great playwright H. Javid in the drama Mother is revealed. Having depicted dramatic, but vital and convincing scenes, the author inspires the idea that it is possible and possible to remove a trace of blood on the earth, exaggerating the compassion and generosity of the mother.

Key words: literature, teaching, drama, analysis.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.04.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.06.2020

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bilal Həsənlı tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

NAZIFA ASHRAFLI MUBARIZ
Western Caspian University
İstiglaliyyat, 31
Nazifashrafl@gmail.com

THE GENDER PROBLEM IN THE 19th CENTURY

Nineteenth century society, known as the Victorian period, regarded men as the superior sex and women as inferior. The reason being, that men were believed to be stronger than women, both physically and mentally. Therefore, it was considered to be unhealthy for women to participate in any activities that would strain them physically or mentally. As a result, women's activities were restricted and therefore their opportunities in society were restricted as well. The concept of separate spheres was invented to help women understand that their place in society was to occupy the domestic sphere, while men could participate in the public sphere. Thus, women grew up believing that their sole purpose in life was to become a wife and a mother. Furthermore, this "domestic focus of women's lives, to be narrowly limited to home and family, was justified and given ideological unity in the nineteenth century by a range of arguments, resting on women's nature, on God's ordinances, on the evidence of past and present societies" (Rendall 189). During the Victorian period men and women's roles became more sharply defined than at any time in history. And at that time the novels of Jane Austen "Sense and Sensibility", "Pride and Prejudice" appeared.

The novel gradually became the dominant form in literature during the Victorian period. A fairly constant accompaniment of this development was the yielding of romanticism to literary realism, the accurate observation of individual problems and social issue in the novels of Jane Austen early in the century had been a reporter of what was to come. In many ways the qualities of Romantic verse could be absolved, rather than simply superseded, by the Victorian novel. This is suggested clearly by the work of the Bronte sisters. Growing up in a remote but cultivated vicarage in Yorkshire, they invented, as children, the imaginary kingdoms of Angria and Gondol. These inventions supplied the context for many of poems in their first and pseudonymous, publication, "Poems by Currer, Ellis, and Acton Bell" (1846). Their Gothic plots and Byronic passions also informed the novels that began to be published in the following year. Although Feminism gained popularity in the second half of the 20th Century, it is easy to say that the famous 19th Century woman novelist Jane Austen was also a feminist. Joannou (1995:128) states that in 1978 the Marxist-Feminist Literature Collective adopted Mary Wollstonecraft and Jane Austen as figures epitomising the feminist and feminine impulses in women's writing. Joannou additionally mentions that the Marxist-Feminist Literature Collective exemplified how these two women writers in the past had opted to

concentrate their energies on access to the public sphere of life or else. By general definition, feminism is a philosophy in which women and their contributions are valued. It is based on social, political and economic equality for women. Feminists can be anyone in the population, men, women, girls or boys. Feminism can also be described as a movement or a revolution that includes women and men who wish the world to be equal without boundaries. These boundaries or blockades are better known as discrimination and biases against gender, sexual orientation, age, marital status and economic status. Austen's novels were written around the time of the early women's rights movement when women were starting to think about equal rights. She is an important step in the evolution of the feminist movement. Austen was basically saying that women are equal to men in every way. Austen's novels show that some Victorian women were becoming independently minded. According to Hohne (1994:155), Feminists more often see dialogue as a form of oppression, a war in which the party with the weakest and least unified voice always loses. Feminism has been a prominent and controversial topic in writings. An important theme, parallel to feminism, in Austen's novels is the efforts of the heroines to assert their own identity within a male-dominated society. Through her novel, Austen refutes Victorian stereotypes about women, articulating what was for her time a radical feminist philosophy. Nineteenth century women were said to be the weaker, gentler sex whose especial duty was the creation of an orderly and harmonious private sphere for husbands and children. This was opposed to the public sphere, which men dominated. Respectable women, "true women," did not participate in debates on public issues and did not attract attention to themselves. In a society that denied the existence of a middle ground between purity and immorality, women who fell off the pedestal had to prove they were other than prostitutes. If a woman attracted public notoriety, she undermined her good reputation and courted infamy.

In particular, the Brontë sisters will be discussed to illustrate women writers that challenged the patriarchal society of the nineteenth century. Through their novels and their heroines, the sisters addressed issues that their society faced and they did this in their own unique ways. Special emphasis is placed on Charlotte Brontë and Anne Brontë, as well as their novels. Charlotte and Anne concerned themselves predominantly with problems such as gender roles and equality between the sexes. However, they were also concerned with the education of women and issues concerning the domestic sphere. The novels discussed are *Jane Eyre* by Charlotte Brontë and *The Tenant of Wildfell Hall* by Anne Brontë. In addition, the novel *Wuthering Heights* by Emily Brontë is briefly outlined. The novels in question can be considered as feminist novels. Indeed, the key aspect discussed in *Jane Eyre* is the empowerment of women through the heroine, Jane Eyre, as well as her demand for equality.

There were many women that challenged these beliefs, and among them were women writers. They faced numerous obstacles when they stepped out of their

spheres by becoming professional writers. Critics and men such as John Stuart Mill declared that women could never be innovators and therefore they would always fall into the category of imitators (Showalter 3). In general, women were commonly thought to lack certain characteristics that made a good writer. The reason for that is that women were usually categorized into either angelic beings or monstrous beings. Therefore, women were supposed to be angelic and as angelic beings they could not feel passion, ambition, anger or honour. In fact, critics commonly “did not believe that women could express more than half of life” (Showalter 79).

However, there were many women writers that challenged these views and among them were the Brontë sisters. The story of the Brontë family is a well-known story which has fascinated people through the years. It is a story about extraordinary children that lived most of their lives in the isolation of their home, Haworth Parsonage, with their father Patrick Brontë. Their mother died of cancer in 1821 and left behind six children. Charlotte was only five years old when her mother died, Emily was three years old and Anne was only 20 months old. Shortly after the death of their mother, Patrick decided that it would be best to send his oldest daughters, Maria and Elizabeth to the Clergy Daughters' School at Cowan Bridge to gain education. It did not take long before Charlotte and Emily were sent there to join them. The life there was dreadful and the conditions were poor. Indeed, Charlotte used her experiences at Cowan Bridge to depict Lowood in Jane Eyre. The girls were made to read horror stories of naughty girls that were sent to hell and they were told that whipping children was necessary to save their souls. Indeed, the conditions were so poor that the school faced an outbreak of tuberculosis, which took the life of Maria and Elizabeth in 1825. Subsequently, Charlotte and Emily were brought back to Haworth so they would not have to face the same fate. The death of Maria and Elizabeth affected the whole family, especially the siblings (Bentley 25-26). The sisters lived a short life and a life full of hardships; however, their novels lived on to become celebrated throughout the world and became the renowned classics that we know today. Their novels addressed many of the issues that society in the nineteenth century faced, especially issues regarding gender equality. Overall, through their novels and their lives, the Brontë sisters showed the world that women did indeed have passion and were not inferior to men. Furthermore, they were examples of women going against traditional gender roles and stepping out of their spheres. Therefore, one can read their novels as feminist novels and indeed one can consider their heroines to be feminists if one takes into account Rendall's definition, “using the word ‘feminist’ to describe women who claimed for themselves the right to define their own place in society” (1).

Bibliography:

- 1) Cox, Jessica. "Gender, Conflict, Continuity: Anne Brontë's *The Tenant of Wildfell Hall* (1848) and Sarah Grand's *The Heavenly Twins* (1893)." *Brontë Studies* 35.1 (2010): 30-39. Web.
- 2) Diniejko, Andrzej. "The New Woman Fiction." *The Victorian Web*. Warsaw University, 17 Dec. 2011. Web. 26 Mar. 2015.
- 3) Gilbert, Sandra M., and Susan Gubar. *The Madwoman in the Attic: The Woman Writer and the Nineteenth-century Literary Imagination*. Second ed. New Haven: Yale UP, 2000. Print.
- 4) Hughes, Kathryn. "Gender Roles in the 19th Century." *The British Library*. British Library Board, n.d. Web. 11 Feb. 2015.
- 5) Rendall, Jane. *The Origins of Modern Feminism: Women in Britain, France, and the United States, 1780-1860*. New York: Macmillan, 1985. Print.

N.Əşrəfli

19-CU ƏSRDƏ GENDER PROBLEMİ

XÜLASƏ

Bu məqalə 19-cu əsrdə gender məsələsinə toxunur. Hər kəs bilir ki, 18-ci əsr və 19-cu əsr Bərpa və Viktoriya əsri dövrüdür. Bərpa dövrü həm də romantizmdən əvvəlki dövr idi ki, klassizm və sentimentalizmdən fərqlənir. 19-cu əsrin əvvəllərində romantik poeziyanın çiçəklənməsi və romantik fəlsəfi romanın realist romanla inkişafı əks olunmuşdur.

Victoria dövründə kişilərin və qadınların rolları tarixin istənilən vaxtından daha kəskin şəkildə müəyyənləşdirildi. O dövrdə qadın yazıçının roman yaratmaq və nəşr etmək əsas problem idi. Bəzi kişi yazarlar həmişə qadının işinin evdə, xüsusən mətbəxdə işləmək, ərinə və uşaqlarına qayğı göstərmək, həyat və həyatın problemləri barədə təsəvvürünün olmadığını düşündülər. Buna görə qadın yazıçı üçün o dövrdə uğur qazanmaq və bu problemi həll etmək çətin idi, bəziləri ədəbi əsərlərində təxəllüsdən istifadə edirdilər.

Onların ədəbi fəaliyyəti sosial ədalətsizliyə və qadınların burjua cəmiyyətindəki yeri və ya vəziyyətinin bərabərsizliyinə qarşı idi. Həmişə bu cəmiyyətə qarşı mübarizə apardılar və cəmiyyətdəki mövqelərini əvəz etmək istədilər. Onlar qadın yazarlar olaraq öz qəhrəmanlarını 19-cu əsrin böyük romanlarında döyüşü kimi yaradırlar ki, əsas personajlar heç vaxt cəmiyyətlərinin şərtləri ilə razılaşmırlar. Və bu etiraz ruhu, aktiv mübarizə onların ədəbi fəaliyyətinin güclü tərəfini təşkil etdi.

Qadın yazarlar hər zaman burjua cəmiyyətindəki qadınların yerini dəyişdirməyə çalışırdılar. Qadınların cəmiyyətdəki vəziyyətini, ətrafdakı qadına heç kimin hörmət etməməsini təsvir etməyə çalışdılar. Buna görə qadınların mövqeyi haqqında yazmaq üçün bu mövzunu seçdim və qadın yazıçıların özləri üçün yaxşı şərait yaratmaq istədiklərini təsvir etməyə çalışdım. Çünki o dövrdə bəzi kişilər və eyni zamanda kişi yazıçılar qadınların işinin ev işi olduğunu deyirdilər.

Açar sözlər: Viktoriya dövrü, gender problemi, bərabərsizlik

Назифа Ашрафли Мубариз

ГЕНДЕРНАЯ ПРОБЛЕМА В XIX ВЕКЕ

РЕЗЮМЕ

В этой статье рассматривается гендерная проблема 19-го века. Всем известно, что XVIII и XIX века - это период Реставрации и викторианской эпохи. Период восстановления был также периодом до романтизма, который отличается от классицизма и сентиментализма. В начале 19-го века был расцвет романтической поэзии и появление романтического философского романа, который развивался с реалистическим романом. В викторианский период роль мужчин и женщин стала более четко определена, чем когда-либо в истории. В то время главной задачей было создать и издать роман женщины-писателя. Потому что некоторые писатели-мужчины всегда думали, что работа женщины заключается в том, чтобы работать дома, особенно на кухне, заботиться о своих детях и муже, что у нее нет представления о жизни и проблемах жизни. Вот почему женщине-писателю было трудно добиться успеха в тот период и решить эту проблему, и некоторые из них решили использовать псевдоним в своих литературных произведениях.

Их литературная деятельность была направлена против социальной несправедливости и неравенства в положении или положении женщин в буржуазном обществе. Они всегда боролись против этого общества и хотели заменить свое положение в обществе. Они, как женщины-писатели, создают своих героинь как бойцов в своих великих романах 19-го века, которые эти главные герои никогда не соглашаются с условиями своего общества. И этот дух протеста и активной борьбы сформировал сильную сторону их литературной деятельности. Женщины-писатели всегда старались заменить положение женщин в буржуазном обществе. Они пытались описать положение женщин в обществе, чтобы никто не уважал женщину вокруг них. Вот почему я выбираю эту работу, чтобы написать о положении женщин и попытаться описать, как женщины-писатели хотели создать для себя хорошие условия. Потому что в то время некоторые мужчины, а также писатели-мужчины говорили, что работа женщин - это работа на дому.

Ключевые слова: Викторианский период, гендерная проблема, неравенство

NAZIFA ASHRAFLI MUBARIZ

THE GENDER PROBLEM IN THE 19th CENTURY

SUMMARY

This article addresses the gender issue of the 19th century. Everybody knows that 18th century and 19th century are the period of Restoration and Victorian Age. Restoration period was also the period before Romanticism that differ from classism and sentimentalism. At the beginning of 19th century was the flourish of romantic poetry and the appearance of romantic philosophical novel that developed with realistic novel. During the Victorian period men and women's roles became more sharply defined than at any time in history. At that time it was the main problem to create and publish the novel of woman writer. Because some of the men writers always thought that the job of woman was to work at home, especially at kitchen, to take care about her children and husband, that she didn't have an idea about life and the problems of life. That's why it was difficult for women writer to gain success at that period and to solve this problem some of them considered to use pen-name in their literary works. Their literary activity was against social injustice and inequality of place or condition of women in bourgeois society. They always fought against this society and wanted to replace their position in society. They, as women writers, create their heroines like fighters in their great novels of 19th century that these main characters never agree with the conditions of their society. And this spirit of protest and active struggle formed the strong side of their literary activity.

Women writers tried always to replace the position of women in the bourgeois society. They tried to describe the position of women in society, that no one respect the woman around them. That's why I choose this theme to write about the position of women and try to describe how women writers wanted to make good conditions for themselves. Because at that time some men and also men writers said that the work of women was the job at home.

Keywords: Victorian period, gender problem, inequality

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 22.02.2020

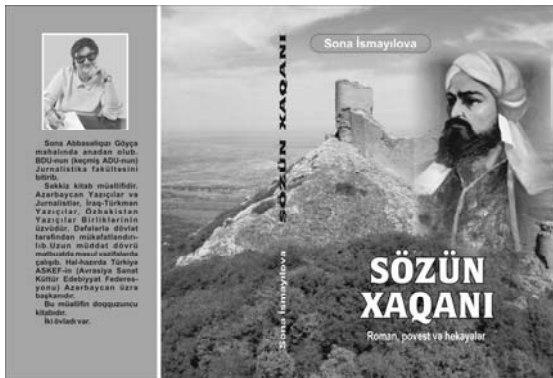
Çapa qəbul olunma tarixi: 28.06.2020

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Şahin Xəlilli
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

R Ə Y L Ə R

TARİXİN SÖZ AYNASI

(Sona İsmayılova. Sözü Xaqanı. Bakı, "Elm və təhsil", 2020)

Azərbaycanda roman janrı böyük bir inkişaf yolu keçmiş, müxtəlif dövrlərdə, ictimai-siyasi və sosial-tarixi şəraitlərdə fərqli formalarda təzahür etmişdir. Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Məmməd Səid Ordubadi, Ə.Cəfərzadə, F.Kərimzadə ilə başlanan tarixi roman ənənəsini Y.Oğuz, Əlisa Nicat bu gün də uğurla davam etdirir. Tarixi roman janrı öz inkişafından qalmamış, yazıçılarımız mövcud varisiyə səda-

qət göstərərək yeni əsərlər yazırlar. Onlardan biri də hekayə, povest və şeirlə ədəbiyyata gələn və tez bir zamanda yaradıcılığı ilə şöhrət tapan Sona İsmayılovadır.

Nəsrindən görünür ki, onun çox zəngin elmi-tarixi düşüncəsi, tarixə dərindən bələdliyi, faktlarla işləmək mədəniyyəti, eyni zamanda, güclü bədii təfəkkürü və təxəyyülü vardır. Qələmə aldığı "Sözü xaqanı" tarixi-bədii roman klassik şairimiz, ziddiyyətli tale yaşamış Əfzələddin Xaqaniyə həsr olunmuşdur. Müəllif romanı qələmə alarkən, ilk növbədə, özünü həmin tarixə aid etmiş, məhz o tarixdə yaşamış, dövrün hadisələrini, adət-ənənələrini, faktlarını öyrənmiş, qələmə aldıklarını təhtəpsixologiyası və yazıçı təxəyyülündə saf-çürük etmişdir. Elə buna görədir ki, əsər çox uğurlu alınmışdır. Yazıçı üçün tarixi roman qələmə almaq çox məsuliyyətli bir işdir, belə ki, Sona xanımın müraciət etdiyi dövr, söz açdığı tarixi şəxsiyyət haqqında geniş mütaliəsi sayəsində yüksək səviyyədə bilgisi vardır. Elə ona görədir ki, romanda Azərbaycan tarixinin qaranlıq səhifələrini və Xaqani dühasını reallıqlar, bədii təxəyyülü ilə canlandırma bilib. Zamanında V.Q.Belinski yazırdı: "Tarixi romana uydurma, hər şeydən əvvəl, şəxsi həyatı, ayrı-ayrı insanların taleyini təsvir etmək yolu ilə daxil olur və tarixlə bağlı hadisələr tək-tək adamların taleyi ilə qaynayıb-qarışır".

Müəllif bu əsəri ilə qarşısına milli kimliyimizi sevdirmək, təbliğ etmək və həmçinin tariximizin görkəmli nümayəndələrini olduğu kimi ictimaiyyətə çatdırmaq məqsədi qoyub. Fərqi yoxdur - istər tarixi reallıqlar, istərsə də yazıçı təxəyyülündən doğan hadisələr, olaylar, obrazlar.., bütün bunlarla təsvir olunan tarixi dövrün obrazını yarada bilib. Romanı oxuduqca bir daha aydın olur ki, tariximizi tarixçilərdən daha çox yazıçılarımızdan öyrənməliyik.

Sona xanımın tarixi janra müraciət etməsinin səbəbi millətin tarixini xalqına çatdırmaq istəyidir, çünki tarix kitabları nə qədər sxolastik, quru faktlara əsaslansa da, bu faktları canlandıran tarixi-bədii əsərlər həm yaddaşlarda qalır, həm də maarifləndirici rol oynayır - bu əsərlər elə tarix kimi də qəbul olunur. O, tək-tək təsadüf edilən detalları dövrün tələblərinə uyğunlaşdırır, ayrı-ayrı epizodlarla kifayətlənmir, özünün çoxsaylı təfərrüatları ilə bütövlük faktoru yaradır, sanki bütün bu epizodlar və bəlli təfəsilatlar onun üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir; yeniliyə can ataraq, yeni ifadə formaları və təfəkkür tərzini nümayiş etdirir.

A.N.Pautnik tarixi romanlar haqda yazırdı: "Tarixi roman-keçmiş tarixi ardıcılıqla təsvir etməkdir. Janrın tələbi tarixi sənədlərə əsaslanmaq, olmuş tarixi hadisələri və şəxsləri müasir tələblər baxımından əks etdirməkdir". Tarixi roman əsərlərinin yaranmasında yazıçı təxəyyülünün rolu böyükdür. Xüsusilə qeyd etmək istəyirəm ki, Xaqani haqqında bilmədiklərimizi Sona xanım romanda tutarlı faktlarla izah edə bilmiş və belə nəticəyə gəlmişdir ki, tariximiz bitməyib – davam edir. Dövrün kaloritini canlandırırsa da, keçmişə öz təxəyyülü ilə yanaşan yazıçı olmuş faktlara sərbəst yanaşmır, hadisələri dəyişmir.

Müəllif romanda xronoloji ardıcılığı gözləyir - romanın kompozisiyasının ölçü vahidi insan biografiyasıdır; təsadüfi deyildir ki, Xaqaninin gənclik yaşlarından ta ölümünə qədər insan-sair ömrünü tam əhatə edə bilmiş, hətta müəyyən məqamlarda saray münaqişələrinin daxilinə girməyə bacaran bir üslub sərgiləmişdir. Xaqanini şox ciddi planda təsvir etsə də, məzmununu tarixi hadisə və şəxsiyyətdən götürsə də real və ya macərəlarla əhatə edilmiş bir roman qələmə almış, əsərdə yığcam və sərrast ifadələri ilə zəngin dil koloriti yaratmışdır.

Sona xanımın bəlkə də qazandığı ən böyük uğurlardan biri də məhz tarixi roman janrında qələmini sınamasıdır. Bu bədii yaradıcılıq yolu – narrativ üslub təkə tarixi yox, fəlsəfəni, coğrafiyanı da bilməyi tələb edir. O, romanında dünya modellərinə - həm forma və məzmun, diskurs və semantika parametrlərinə, sərbəstliyinə görə bədii təfəkkürə, estetik idrak qanunlarına, polifonik səciyyəyə sadıq qalır. Görkəmli yazıçı, tənqidçi-ədəbiyyatşünas M.Hüseynin tarixi roman janrı haqqında yazdığı önəmli fikirləri Sona xanımın yaradıcılığı ilə də səsləşir: "Tarixçi dövrün ümumi ictimai münasibətlərini əks etdirirsə, yazıçı ən çox dövrün psixologiyasını təşrih edir. Tarixçi psixoloq deyildir. Lakin sənətkar psixoloq olmalıdır. Bunsuz tarix elmi yaransa da, tarixi-bədii əsər yarana bilməz. Bir qədər də sadə desək, tarixçi "nələr olmuşdur?" sualına cavab verirsə, sənətkar "nələr ola bilərdi və necə ola bilərdi?" suallarına da cavab verir. Yazıçının vəzifəsi heç də tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyətini başdan-başa izləyib bədii tərcümeyi-hal yaratmaqdan ibarət deyildir ". Bu məlum həqiqəti dərk edən Sona İsmayılova tarixi romanında təsvir etdiyi qəhrəmanlarını həm tarixi şəxsiyyət, həm də insan kimi dolğun təsvir edir. Əsas məqsədə çatı bilir: tarixi həqiqətlərə sədaqət, lakin eyni zamanda, bu həqiqətləri bədii təxəyyül süzgəcindən keçirmək, daha çox tarixlə müasirlik arasında körpü yaratmaq, keçmişlə bugünü bir-birindən ayırmamaq.

“Sözün xaqanı” tarixi romanını bedii-tarixi səciyyəsi, dil zənginliyi və səmimi təhkiyəsi ilə Sona İsmayılovanın yaradıcılıq uğuru kimi dəyərləndirmək olar. Yaş məhdudiyyəti nəzərə alınmayaraq roman geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulub. İnanırıq ki, bu əsər Azərbaycan polifonik romanları sırasında örnək olacaq, öz dəyər və əhəmiyyətini uzun müddət saxlayacaq, hətta gündən-günə artıracaq.

Nadir Məmmədli

Filologiya elmləri doktoru, professor

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR:

DİLÇİLİK

AFAQ AĞAYEVA

Mədəni nitqə verilən tələblər: Nitqin yığcamlığı, düzgünlüyü, sadəliyi və s.3

RƏHİLƏ HÜMMƏTOVA

Sintaktik vahidlərin formalaşmasında qoşmanın rolu 9

AFAQ MƏMMƏDOVA

Mahmud Kaşğarının “Divanü-lüğat-it-türk” əsəri - türk dünyasının Ensiklopediyası.....15

KÖNÜL FƏRƏCBƏYLİ

İngilis dilinin tədrisində leksik bacarıqların formalaşdırılmasında dil materiallarından istifadə yolları.....29

GÜLNARƏ ƏHMƏDOVA

Ali məktəblərdə texniki ingilis dilinin tədrisi xüsusiyyətləri34

FİZULİ MUSTAFAYEV

Bəşər mədəniyyətində kino dilinin yeri.....39

ARZU ƏMİRASLANOVA

İngilis dilinin tədrisində kommunikativ səriştənin formalaşdırılmasında əsas strateji fəaliyyətlər45

ZAHİDƏ ƏKBƏROVA

Yüksək səviyyəli qruplarda ingilis dilinin tədrisi.....51

VƏFA MƏLİKOVA

Xarici dillərin tədrisində oyun əsaslı dil təliminin əhəmiyyəti59

RAUF İBRAHİMOV

Düzəltmə zərflərin struktur-semantik xüsusiyyətləri64

АЛИЯ АБАСКУЛИЕВА

Идиомы в спортивной тематике английского языка.....74

LEYLA PİRİYEVA

Parselyasiya hadisəsi və mətnin informativliyi80

AYNUR DƏLLƏKOVA

Xəbər saytlarında ədəbi dilin leksik norması 90

NURANƏ HƏSƏNOVA

Azərbaycan və ingilis dillərində felin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi97

NƏRGİZ MƏMMƏDOVA

Mürəkkəb sözlərin strukturu..... 105

SƏBİNƏ EYVAZLI

Funksional sintaksisdə predikatların rolu 112

SEVİNC CƏFƏROVA

İngilis dilində söz birləşmələri və onların təsnifatı 121

SƏDAQƏT QASIMOVA

V.V.Radlovun Azərbaycan dialektlərinin araşdırılmasında rolu..... 126

ADİLƏ FƏRZƏLİYEVƏ

Konsept koqnitiv dilçiliyin baza anlayışı kimi 131

NURLANA İMANOVA

Mirzə Kazimbəyin nəzəri dilçilik fikirləri..... 141

SEVDA ABUZƏRLİ

Tələbələrin kommunikasiyayönümlü şifahi nitq vərdişlərinin inkişaf
etdirilməsində real
dil mühitinin yaradılmasının vacibliyi 151

ELNURƏ VERDİYEVƏ

“Dünyanın dil mənzərəsi” müasir koqnitiv dilçiliyin fundamental
anlayışlarından biri kimi 157

GÜLŞƏN MƏMMƏDLİ

İngilis və Azərbaycan bədii mətnlərində təkrarın müxtəlif
növlərinin işlənməsi..... 164

CƏMİLƏ AĞAMALIYEVƏ

Ellipsis ekspressivlik vasitəsi kimi 172

KƏMALƏ VƏLİYEVƏ

GÜNAY MƏHƏRRƏMOVA

İngilis dilli ölkələrin toponimik adların yaranması və transformasiyası 179

ZÜLEYXA ZEYNALOVA

İngilis dilinin tədrisi prosesində kommunikativ yanaşma və interaktiv metodiki üsullardan istifadə edilməsinə dair 184

FİDAN YUSİFOVA

Azərbaycan dilinin şərq qrupu dialekt və şivələrində işlənən frazeoloji birləşmələr 189

NƏRGİZ RƏCƏBOVA

Azərbaycan dilində “həyat” konseptinin səciyyəsi 199

TEHRANƏ XUDAVƏRDİYEVƏ

İngilis dilinin tədrisində folklor materiallarından istifadə 206

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Н.А.СУЛТАНЛЫ.

Общественно-политические взгляды тунисских просветителей и их отражение в современной тунисской прозе конца XIX и начала XX веков. 216

PƏRİXANIM HÜSEYNOVA

Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında ədəbiyyat məsələləri 226

QƏDİM RUFULLAYEV,

“Şəhriyar” dastanı yazılı və şifahi ədəbiyyatın qovşağında 232

RƏNƏ RZAYEVƏ

Böyük Nizaminin müasiri Əbubəkr İbn Xosrov əl-ustad və onun qiymətli “Munisnamə”si 240

LEYLA HƏSƏNZADƏ

Han Kanq Koreya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi kimi 251

NÜBAR İBRAHİMOVA

Şərq ədəbi-nəzəri fikri və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının inkişafı257

AYSEL MƏHƏRRƏMOVA

Bayatılar silsiləsi və həmin dördlüklərdə bütöv vətən ideyası tərənnümünün
doğurduğu özünəməxsus metaforalar şəbəkəsi268

SƏİDƏ KAZIMOVA

Qəzəlin özünəməxsus forma və xüsusiyyətlərinin, mövzu dairəsinin
öyrədilməsi277

LƏTİF DƏMİROV

Ədəbiyyat dərslərində Hüseyn Cavidin "Ana" dramının təhlili üsulu.283

NAZİFA ASHRAFLI MUBARİZ

The gender problem in the 19th century.....289

R Ə Y L Ə R

TARİXİN SÖZ AYNASI.

(Sona İsmayılova. Sözü Xaqanı. Bakı, "Elm və təhsil", 2020).....295

**FİLOLOGİYA
MƏSƏLƏLƏRİ**

№ 6

«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
Filologiya elmləri doktoru, professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayn: Kamran İbrahimov
Texniki redaktor: Rövşanə Nizamiqızı

Çapa imzalanmış 15. 06. 2020
Şerti çap vərəqi 37,2 Sifariş № 285
Kağız formatı 60x84 1/8. Tiraj 300.

*Jurnal “Elm və təhsil nəşriyyat-poliqrafiya” müəssisəsində
hazır elektron nüsxələr əsasında toplanmış və çap olunmuşdur.*

E-mail: elm. ve. tehsil@mail. ru

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.